

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΟΥΓΚΑΣ
Ἡ ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
«ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ»
ΑΘΗΝΑ 1993

ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΟΥΓΚΑΣ Ἡ ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Copyright © Γιάννης Καράς

ISBN 960-7306-45-7

Κεντρική Διάθεση: «Βιβλιογωνία» Χρήστου Μητσοπούλου
Ἀκαδημίας 57 (στοά) 10674 Ἀθήνα.
Τηλ.: 36.34.550.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΟΥΓΚΑΣ Ἡ ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
«ΦΕΡΩΝ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ - ΡΗΓΑ»

ΑΘΗΝΑ 1993

Τὰ ἔργα τῆς πνευματικῆς ζωῆς
τέλος οὐκ ἔχουσι.

Στέφανος Δούγκας

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	11
Ἡ φυσική φιλοσοφία καὶ ἡ στροφή πρὸς τὴ γερμανικὴ σκέψη καὶ παιδεία	19
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΕΝΑΣ ἘΠΑΡΕΞΗΓΗΜΕΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ Ἡ Ο ΔΙΩΓΜΟΣ ΤΗΣ (ΦΥΣΙΚΗΣ) ΦΙΛΟΣΟ- ΦΙΑΣ	47
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: <i>ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ</i> , ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΡΓΟ ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	95
Γενικὴ περιγραφή τοῦ κειμένου	97
«Περὶ ἐξετάσεως τῆς φύσεως, ἢ περὶ συστήματος φυσι- κοῦ»	113
«Ἡ φιλοσοφία, γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα»	132
Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα	143
Τὸ πείραμα στὴ σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος	154
Περὶ τῶν διαφορῶν καὶ διακρίσεων τῆς ὕλης, ἢ περὶ τόπου καὶ χρόνου	168
Περὶ συνθέσεως τόπου καὶ χρόνου, ἢ περὶ κινήσεως	177
«Περὶ παραστάσεως τῆς ἀρχικῆς ὕλης ἐν τῷ τύπῳ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Α' περὶ φωτός»	182
«Β' Περὶ βαρῦτητος» (καὶ μαγνητισμοῦ)	185
«Γ' Περὶ πυρός»	193
Ἐπιμέρους ἀνακεφαλαιώσεις καὶ εἰδικότερα «περὶ συνε- χειάς».	197
Περὶ θερμότητος καὶ ψυχρότητος	206
Περὶ ρευστῶν	209
Περὶ εἴδους	211
Περὶ ἠλεκτρισμοῦ	214
Περὶ χημικῆς προόδου	220

Περί γαλβανικής προόδου	224
Περί χρωμάτων	228
Ἡ ζωή ὡς «αὐτοκίνητος καί αὐτενεργοῦσα παράστασις τῆς φύσεως»	236
[Ἡ ἐσχατολογία]	246
ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ	249
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ	257
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	267

Εἰσαγωγικά

Ἡ μελέτη τῆς σκέψης ἑνός λογίου, δασκάλου, στοχαστῆ, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται καί μᾶς γίνεται γνωστή μέσα ἀπὸ τὸν γραπτὸ ἢ τὸν προφορικὸ λόγον, ἢ μελέτη γενικότερα ἑνός οἴου-δήποτε φαινομένου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καί ὄχι μόνο τοῦ παρελθόντος, ἀπαιτεῖ τὴν τοποθέτηση τοῦ συγκεκριμένου φαινομένου –εἴτε πρόκειται περὶ φιλοσοφικο-ἐπιστημονικοῦ ἔργου, τῆς σκέψης, ἢ τῆς δραστηριότητος ἑνός ἀνθρώπου τοῦ πνεύματος– στὴν εὐρύτερη κίνηση τῶν ἰδεῶν κατὰ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο. Ἐπιβάλλεται δηλαδὴ νὰ δοῦμε κατὰ πόσον ἐντάχθηκε, ἢ ὄχι, στὴν εὐρύτερη πνευματικὴ κίνηση τοῦ καιροῦ του, ἂν ἀποτελέσει στοιχεῖο πισοδρόμησης ἢ πρόδρομο καί σκαπανέα μιᾶς νέας πνευματικῆς σύνθεσης¹. Καί αὐτὸ φυσικά ἂν ἀπότερη ἐπιδίωξή μας εἶναι ἢ ἐπανασύνθεση μεγαλύτερων μωσαϊκῶν καί ὄχι ἡ παρουσίαση κάποιων ἀνεξάρτητων ψηφιδῶν· ἂν πραγματικά ἐπιθυμοῦμε νὰ ἐντοπίσουμε καί ν' ἀξιοποιήσουμε, μέ τὰ γνωστικά ἐργαλεῖα τὰ ὅποια ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μᾶς προσφέρει, τὰ δυνατικά στοιχεῖα πού ἐνέχονται στό ἱστορικὸ μας παρελθόν.

Ποιὸ ἄλλο στοιχεῖο μπορεῖ νὰ μᾶς πείσει ὅτι ἓνα ἔργο, ἐπιστημονικὸ ἢ φιλοσοφικὸ, ἢ ἀκόμη ἓνα ὁποιοδήποτε πρόσωπον τοῦ ἱστορικοῦ μας παρελθόντος, δέν ἀποτελεῖ εἰδική, μεμονωμένη περίπτωση, ἓναν διάττοντα ἀστέρα, πού ἐμφανίστηκε καί στὴ συνέχεια χάθηκε, χωρὶς νὰ ἀσκήσει καμιά ἐπίδραση, μέσα σ' ἓναν κάποιον μεγάλο ἀστερισμό; Σέ τί λαθεμένες ἐντυπώσεις,

---

1. Ὁ Karl Jaspers, προχωρᾷ πρὸς μακριά. «Ὁ φιλοσοφῶν», γράφει, «δέν στρέφεται μόνο πρὸς τὸν φιλόσοφον πού διάλεξε πού τὸν ἔκαμε δικό του καί τὸν σπούδασε σέ βάθος, ἀλλὰ στρέφεται ἐπίσης καί σ' ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, γιὰ νὰ μάθῃ αὐτὰ πού διανοήθηκε ὁ ἄνθρωπος» (2, 289).

λλά και συμπεράσματα, μπορεί να οδηγήσει ή γενίκευση δεδομένων που στηρίζονται σ' ένα δείγμα, σε μία ατομική περιπέτεια;

Αυτόν ακριβώς τόν κίνδυνο έπισημαίνει ο Άδαμάντιος Κοραής όταν καταδικάζει τόν περιορισμό τής έρευνας «εις ένός, θαυμαστοῦ μέν, άλλ' ένός ανθρώπου μόνου δόγματα, και όχι εις πολλών ανθρώπων και πολλών χρόνων πείραν, χωρίς τής όποιάς να φιλοσοφήση τις δέν εΐναι δυνατόν», προσθέτωντας ότι «ταύτην τήν πειραματικήν Φιλοσοφίαν πρέπει να λάβωμεν εις τό έξής όδηγόν» (1, 193)*.

Πρέπει, δηλαδή, να εντάξουμε, αλλά όχι και να καθυποτάξουμε, τήν ατομική περίπτωση μέσα στο δικό της historical context, όπως σωστά σημειώνει ο W.H. Walsh (3, 24), έπιθυμώντας, με τά λόγια αυτά, να δείξει τή συνάφεια που δένει τά ιστορικά γεγονότα μέσα στην ίδια ιστορική ένότητα· να τήν εντάξουμε, θά πρόσθετα, μέσα σε ευρύτερα πνευματικά και ιστορικό-κοινωνικά πλαίσια, σε μία ιστορική νομοτέλεια που ύποδοριώς, και πάντα σε τελευταία ανάλυση, δρᾶ και συνθέτει έναν από τους θεμελιακούς ιστούς του ιστορικού γίνεσθαι (βλ. 4).

Άντιλαμβάνομαι τήν ιστορική νομοτέλεια όχι σαν μία ντετερμινιστική διαδικασία, σαν ένα πλέγμα αρχών και νόμων, που δροῦν έξω και ανεξάρτητα από τήν ανθρώπινη θέληση, τήν όποία επιχειροῦν να καθυποτάξουν, αλλά σαν μια διαλεκτικά νοούμενη ιστορική εξέλικτική πορεία, σαν ένα πλέγμα ιστορικών διεργασιών, αναγκαίων, ιστορικά διαμορφούμενων προϋποθέσεων και αλληλεξαρτώμενων παραγόντων μέσα στους όποιους οι άνθρωπινες θελήσεις και ενέργειες, δίνουν όχι μόνο ενεργά αλλά και, όρισμένες φορές, καθο-

* Ο πρώτος αριθμός, ό μεγαλύτερος, παραπέμπει στο έργο (βλ. Βιβλιογραφικές παραπομπές) ενώ ό δεύτερος, ό μικρότερος, στίς σελίδες του έργου (έξαιροῦνται οι παραπομπές στους αρχαίους, που γίνονται έπιτόπου). "Όσον άφορᾶ τίς παραπομπές στο έργο *Έξέτασις τής Φύσεως*, όταν δέ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά, παραπέμπουν στον πρώτο και σημαντικότερο τόμο του έργου.

ριστικά τό παρόν τους. Κάθε ανθρώπινη ενέργεια εντάσσεται μέσα σέ αντικειμενικά προσδιοριζόμενες κοινωνικές συντεταγμένες τίς όποίες πρέπει μέ σαφήνεια νά καθορίσουμε, άν θέλουμε νά κατανοήσουμε σωστά τήν άλληλεξάρτηση όλων αυτών τών παραγόντων.

Τό άτομο, ώς φορέας κι έκφραστής ιδεών και συνειδήσεων ή κάθε άτομική μονάδα, πού δρᾷ μέσα στην Ίστορία, μπορεί νά μήν είναι αὐτή πού καθορίζει τή μεγάλη καμπύλη τῆς Ιστορίας, όμως δέν πρέπει νά αποκλείεται ή επίδραση πού άσκει στίς μικρές καμπύλες τών γεγονότων και τά όποια είναι αὐτά πού συνθέτουν και διαμορφώνουν τίς μεγάλες Ιστορικές καμπύλες (βλ. σχετικά: 5, 93). Είναι αὐτό ακριβῶς πού σημειώσαμε και στην άρχή τούτης τῆς μελέτης μας, και στό όποιο θά θέλαμε νά επανέλθουμε, ότι δηλαδή ή μελέτη τοῦ έργου, τῆς σκέψης, τῆς συμβολῆς γενικότερα ενός λογίου —στή δική μας τήν περίπτωση ενός λογίου τών προεπαναστατικῶν χρόνων—, άκόμη και άν δέν πρόκειται για πρωτότυπη σκέψη αλλά για άπλές μεταφορές ή μεταγγίσεις γνώσεων, είτε για άπλά συμπλήματα, είναι απαραίτητη για τή σύνθεση συνόλων, για τή γνωριμία μιᾶς εποχῆς, ενός κρίκου τῆς μεγάλης αλυσίδας τῆς (έλληνικῆς) επιστημονικῆς και φιλοσοφικῆς σκέψης.

«Πράξεις προσώπων πού μέ τή δράση τους ξεχώρισαν κάποτε από τό άνώνυμο πλῆθος και τή φήμη τους τή διατήρησε ή συλλογική μνήμη», γράφει ό Ε.Π. Παπανούτσος, «τότε και μόνο τότε άποτελοῦν στοιχεία τῆς Ιστορικῆς πραγματικότητας, όταν και όσο σχετίζονται μέ καταστάσεις και εξελίξεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου, όταν δηλαδή και όσο άμεσα ή έμμεσα, έχουν συντελέσει νά διαμορφωθεῖ κατά τόν α ή β τρόπο, σέ τοῦτο ή σ' εκείνο τόν τομέα της, ή υλική ή ή πνευματική ζωή ενός κοινωνικοῦ συνόλου. Για τήν Ιστορική συνείδηση», συνεχίζει ό Ε.Π. Παπανούτσος, «τό παρελθόν ύπάρχει από και για τή σπουδαιότητά του· δηλαδή από (και για) τήν επίδραση πού εἶχε, από (και για) τά ἔχνη πού ἄφησε στή σύνθεση και στην εξέλιξη τών μορφῶν και τών προϊόντων τοῦ κοινωνικοῦ βίου (6, 187). Είναι

αυτό ακριβῶς πού ὁ Nietzsche εἶχε σωστά ἐπισημάνει: «Κάθε ἄνθρωπος, κάθε λαός», ἔγραφε, «ἀνάλογα μέ τούς στόχους, τίς δυνάμεις καί τίς ἀνάγκες του, χρειάζεται μιὰ ὀρισμένη γνώση τοῦ παρελθόντος... ὄχι ὅμως ὅπως τή θέλει ἕνας ἐσμός καθαρῶν στοχαστῶν πού ἀπλῶς παρατηροῦν τή ζωή, ὄχι ὅπως τή θέλουν μερικά ἄτομα πού διψοῦν γιά γνώση, πού μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν μόνο μέ τή γνώση καί τῶν ὁποίων στόχος τους εἶναι ὁ πολλαπλασιασμός τῆς γνώσης [γιά τή γνώση] ἀλλά πάντα καί μόνο στήν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς, ὑπό τήν ἐξουσία καί τήν ἀνώτατη προσταγή τῆς ζωῆς. Αὐτή εἶναι ἡ φυσική σχέση μιᾶς ἐποχῆς, ἐνός πολιτισμοῦ, ἐνός λαοῦ ἀπέναντι στήν ἱστορία... Ἡ γνώση τοῦ παρελθόντος τείνει πάντοτε νά ὑπηρετήσει τό παρόν καί τό μέλλον, ὄχι νά ἀδυνατίσει τό παρόν καί οὔτε νά ξεριζώσει ἕνα ζωτικά δυνατό μέλλον» (7, 133-134).

Μποροῦμε ἔτσι λοιπόν νά ποῦμε, μετά τά παραπάνω, καί σέ μιὰ προσπάθεια γενίκευσης αὐτῶν ὄλων, ὅτι ὁ ἱστορικός, ὁ φιλόσοφος ἱστορικός, δέν περιορίζεται στήν ἀναδίφηση ἢ στήν καταγραφή τῆς παρουσίας εἴτε τῆς διαδοχῆς διαφόρων (πνευματικῶν ἢ μή) γεγονότων, ἔτσι ὅπως αὐτά ἔκαναν αἰσθητή τήν παρουσία τους στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας, εἴτε ἀκόμη στήν περιληπτική συμπύκνωση ἀτομικῶν περιστατικῶν, ἀλλά ἀναζητᾷ τό δεσμό καί τήν ἀλληλουχία τῶν ἐπιμέρους γεγονότων, ὄχι ὡς ἀπλῶν συμβάντων γιά ἐξωτερική θέαση, ἀλλά τῶν σκέψεων πού κρύβονται μέσα σέ αὐτά καί ἐκφράζονται μέ αὐτά (βλ. σχετικά 8, 214)· προσπαθεῖ νά κατανοήσει τόν ἐσωτερικό τους ρυθμό, τόν λογικό εἰρμό τῆς διαδοχῆς τους, βαθύτερες δομές καί αἰτίες, τή θέση τους μέσα σέ εὐρύτερα ἱστορικά πλαίσια· προχωρᾷ ἔως τή βαθύτερη σημασιολόγηση τῶν γεγονότων καί τήν ἀνάδειξη τοῦ νοήματος πού γίνονται φορεῖς του· ἀναζητᾷ, μέσα ἀπό τήν (ὑποκειμενική) ἐλευθερία, τήν (ἀντικειμενική) ἀναγκαιότητα, τήν ὁποία, γιά νά ἐπαναλάβουμε τά λόγια τοῦ Spinoza, διέπουν «οἱ αἰώνιοι νόμοι καί καγόνες τῆς φύσης» (9,

236)² αναζητᾷ τόν τρόπο λειτουργίας τοῦ λόγου, ἢ τοῦ ἄ-λογου μέσα στήν ἱστορική διάρκεια.

Ἡ λογική τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, πού ἀντανაკλᾷ ἀφ' ἑνός τῆ λογική τῆς χρονικῆς στιγμῆς καί ἀφ' ἑτέρου τῆ διαχρονική λογική διάσταση τοῦ δοσμένου ἱστορικοῦ συμβάντος, μέσα σέ ὁμογενεῖς μεταβλητές ἐνότητες, ἀποτελεῖ τό σημεῖο ἐκκίνησης ὄλων τῶν ἐρευνῶν μας τόσο στόν τομέα τῆς φιλοσοφίας ὅσο καί τῆς ἱστορίας. Ἀποτυπώνεται ἔτσι σ' ἐπιστημονικές ἔννοιες, πού ἀνάλογα μέ τήν ἱστορική περίοδο ἔχουν εὐρύτερο εἴτε στενότερο γνωστικό περιεχόμενο, ἢ ἀντίληψη (ἢ ἡ συνείδηση) τῆς κάθε ἱστορικής ἐποχῆς γιά τόν ἴδιο της τόν ἑαυτόν, στοιχεῖο καθοριστικό τῆς αὐτογνωσίας τοῦ κάθε λαοῦ.

Ἀναφερθῆκαμε, ἔστω καί ἀκροθιγῶς, στό θέμα τῆς σχέσης τῆς μονάδας – ἔστω καί ἂν αὐτή εἶναι ἕνας πνευματικός ἄνθρωπος ἢ ἕνα ἔργο, ἢ, τέλος, ἕνας λογισμός –, μέ τό σύνολο, τήν εὐρύτερη κίνηση τῶν ἰδεῶν, θεωρώντας τήν κάθε γνώση ὡς ὄργανικό οἰκοδόμημα ὅπου ἡ κάθε σκέψη ἐπιδρᾷ στίς ὑπόλοιπες (Πλάτων, *Φίλητος* 64B, *Φαῖδρος* 265E), ὅτι, γιά νά συνεχίσουμε τήν πλατωνική σκέψη, ὡς ἕνα βαθμό τά μέρη καθορίζουν τό

---

2. Ὁ Ἰ.Ν. Θεοδωρακόπουλος ἀναλύει αὐτήν ἀκριβῶς τῆ διάσταση: «Ὅταν λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά φθάσει στήν ἐλευθερία δέν ἐννοοῦμε μ' αὐτό ποτέ ὅτι μπορεῖ νά ξεφύγει ἀπό τά δεσμά τοῦ φυσικοῦ νόμου... ἀλλά ἐννοοῦμε ὅτι γιά νά δημιουργήσει ὁ ἄνθρωπος ὅ,τι δημιουργεῖ... πρέπει νά ὑπερβάλλει τό φυσικό νόμο χωρίς μ' αὐτό νά μπορεῖ νά διασπάσει τό φυσικό νόμο» (10, 6).

Τό θέμα εἶχε ἐντοπίσει ὁ Kant ὅταν σημείωνε ὅτι πίσω ἀπό τήν ἀσυναρτησία πού φαινομενικά παρατηρεῖται στίς διάφορες ἀνθρώπινες δραστηριότητες, καί ἡ ὁποία δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι «ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ὑφανθεῖ ἀπό μωρία, ἀπό παιδιάστικη ματαιοδοξία», ὑπάρχει ἕνα βαθύτερο νόημα, μιά «πρόθεση τῆς φύσης», ἕνας «σκοπός τῆς φύσης», μιά ἀδστηρή τάξη, ἐκφράζοντας τυτόχρονα τήν πεποίθηση ὅτι θά βρεθοῦν καί στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας νόμοι, μιά γενική αἰτία πού νά ἐρμηνεύει μέ ἔλλογο τρόπο ὄλη αὐτή τῆ φαινομενική ἀσυναρτησία (11, πρόλογος).

ὄλον καὶ τὸ ὄλον καθορίζει τὰ μέρη (*Φαίδρος* 266B, *Φίληθος* 16C). Ἐθίξαμε δηλαδή, ἔστω καὶ ἔμμεσα, τὸ θέμα τῶν ἐπιδράσεων· τὸ θέμα, γενικότερα, τοῦ διαλόγου μεταξύ πομποῦ καὶ δέκτη, χωρὶς μὲ αὐτὸ νὰ ὑπονοοῦμε ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἄξονες κατέχουν πάντα, σταθερὰ καὶ ἀπαρέγκλιτα, τὴν ἴδια θέση στοῦ διάλογο.

Χωρὶς νὰ θέλω νὰ ἐπεκταθῶ ιδιαίτερα στοῦ θέμα³, παρ' ὄλο ὅτι καὶ αὐτὸ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ ἀντικείμενο τούτης τῆς μελέτης μας, σημειῶν ὅτι δέ θεωρῶ πὼς μπορεῖ κανεὶς σοβαρὰ ν' ἀμφισβητήσει τὸ γεγονός ὅτι ἔτσι ὅπως στίς «συνομιλίες» μᾶς κάποιας προσωπικότητας τῆς πνευματικῆς, ἢ καὶ αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μὲ μίαν ἄλλη (μεγαλύτερη) προσωπικότητα τοῦ ἴδιου αὐτοῦ χώρου, δέ μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὴ σκέψη τῆς δεύτερης προσωπικότητας ὅσο, καὶ κυρίως, τὴν ἀφομοιωτικὴ δύναμη καὶ μεταδοτικὴ ἰκανότητα τῆς πρώτης, τὸ πὼς δηλαδή μπόρεσε νὰ συλλάβει καὶ στή συνέχεια νὰ μᾶς μεταφέρει – μὲ διαθλάσεις τίς ὁποῖες συχνὰ εἶναι δύσκολο νὰ σταθμίσουμε μὲ ἀκρίβεια – στοιχεῖα ὀρισμένου βαθμοῦ αὐθεντικότητας (λ.χ. μέσα ἀπὸ τίς «συνομιλίες» τοῦ Joh. P. Eckermann μὲ τὸν Goethe (12) γνωρίζουμε τὸν Goethe ἢ τὴν ἰκανότητα τοῦ πρώτου ν' ἀντιληφθεῖ ὀρισμένες ἀπὸ τίς ιδέες τοῦ δευτέρου, τίς ὁποῖες περνώντας τε, ἄθελά του, μέσα ἀπὸ τὴν κρησάρα τοῦ δικοῦ του νοῦ, τῶν δικῶν του ιδεῶν καὶ ἀντιλήψεων, μᾶς ἔχει ἀποδώσει;), ἔτσι καὶ στή 'μεταφορὰ' διαφόρων ιδεῶν, ἐπιστημονικῶν ἢ φιλοσοφικῶν, ἀπὸ ἓναν ὁποι-

3. Στοῦ ρόλο καὶ στή σημασία τοῦ πομποῦ καὶ τοῦ δέκτη, στὸν τομέα τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, ἔχω ἀναφερθεῖ διεξοδικότερα καὶ σέ προηγούμενο βιβλίο μου (βλ. 4, 89-90). Ὅπως τονίζω κι ἐκεῖ, θεωρῶ ὅτι τὴ μεταφερόμενη γνώση, τὴ γνώση πού ἐμεῖς ἐπιλέγουμε νὰ μεταφέρουμε, δέ παύουμε ποτέ νὰ τὴ θεωροῦμε δική μας γνώση, νὰ τὴν ἐντάσσουμε στή δική μας πνευματικὴ ἀλλά καὶ ἐθνικὴ θά ἔλεγα φαρέτρα. Ἀκόμη καὶ σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις, τότε ὅταν, γιὰ νὰ στηρίξουμε μιά δική μας ιδέα, μιά δική μας ἄποψη, φέρνουμε συνεπικουρο ἓνα χωρίο ἀπὸ ἓναν ἄλλο συγγραφέα, ἀκόμη καὶ τότε, υἱοθετοῦμε τὸ χωρίο αὐτὸ, τὸ θεωροῦμε δικό μας.

οδήποτε φορέα-πομπό (ή μεταφορά της γνώσης είναι και αυτή μία 'συνομιλία' του γνωστικού ύποκειμένου, του φορέα-δέκτη, με τό γνωστικό του αντικείμενο, τόν φορέα-πομπό), γνωρίζουμε με μεγαλύτερο βαθμό πληρότητας τίς αντιλήψεις, αλλά και τήν ικανότητα σύλληψης και μεταφοράς του φορέα-δέκτη και σέ λιγότερο βαθμό αὐθεντικότητας τίς ιδέες και αντιλήψεις πού ό τελευταῖος μεταφέρει. Ἡ 'μεταφορά' αυτή μᾶς βοηθάει νά γνωρίσουμε τόν τρόπο λειτουργίας διαφόρων θεωρητικῶν συλλήψεων και νοηματικῶν κατασκευῶν γενικά, ἐνῶ ειδικότερα μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ὡς πυξίδα γιά τόν ἐντοπισμό του στίγματος τῆς πνευματικῆς πορείας του φορέα-δέκτη. Του ὅποιου δέκτη. Καί αυτό ὄχι μόνο δέ μειώνει, ἀλλά ἀντιθέτως ἐνισχύει, μέσα σέ διαφορετικό χωρόχρονο, τό ρόλο του τελευταίου.

Ὅρθά ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς παρατηρεῖ ὅτι «στίς περιπτώσεις ἐπιδράσεων ἢ μιμήσεων, ἐκεῖνο πού προέχει πάντοτε εἶναι ὁ δέκτης: ἡ στιγμή κατά τήν ὁποία ἀνεζήτησε τό ἕνα ἢ τό ἄλλο διάχυτο συστατικό, ὁ ἰδιαίτερος τρόπος μέ τόν ὁποῖο τό ἀφομοίωσε. Ὁ πομπός μᾶς ἐνδιαφέρει ἐκάστοτε γιά νά γνωρίζουμε πρῶτιστα ποιᾶ ἦταν ἡ προσφορά στήν ἀγορά, και ὕστερα γιά νά πληροφορηθοῦμε ποιές ἀλλοιώσεις ἐπέφερε ὁ δέκτης στήν προσφορά ἢ ἀπό ποιᾶν ἰδιαίτουσα γωνία τόν ἐγνώρισε· ἄλλωστε, ἔτσι ἐξασφαλίζουμε καλύτερα τήν δυνατότητα νά ἀναγνωρίσουμε, ὅπου τυχόν ὑπάρχει, τόν συντελεστή τῆς τύχης» (13, 287).

Δέν εἶναι, ἔτσι λοιπόν, ἀπαλλαγμένος ἀπό κάποιες ὑπερβολές, ὁ ἰσχυρισμός ὅτι μέσω τῶν λογίων πού ἦρθαν σ' ἐπαφή μέ τόν γαλλικό Διαφωτισμό, ἢ ἀργότερα μέ τή γερμανική φιλοσοφία, ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμός γνώρισε ὅλο τό εὔρος τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων τῆς σκέψης. Ἀπλῶς πτυχές αὐτῶν και ὡς ἕνα βαθμό διεθλασμένες μέσα ἀπό τή γνωστική κρησάρα, πού συναρτᾶται ἀπό τό βαθμό παιδείας και τήν ικανότητα σύλληψης τῶν (μετα)φορέων τους.

Σέ μία προσπάθεια κι ἐδῶ γενίκευσης – και μέ αυτό ὀλοκληρώνουμε τά εἰσαγωγικά αὐτά στοιχεῖα – θά θέλαμε νά σημειώσουμε ὅτι γιά τήν καλύτερη κατανόηση γενικά του θέματος, πού

τό αναλύσαμε παραπάνω μέ τή σχέση πομποῦ-δέκτη, ἀπαιτεῖται πάντα ἡ μελέτη τοῦ ρυθμοῦ, ἀλλά καί τοῦ βαθμοῦ προσαρμογῆς σέ ἐθνική κλίμακα τῶν νέων γνώσεων, φιλοσοφικῶν ἢ ἐπιστημονικῶν, ἡ μελέτη τῶν δρόμων μέσω τῶν ὁποίων οἱ νέες γνώσεις μπόρεσαν νά διαμορφώσουν μιά νέα πνευματική σύνθεση. Ἄπαιτεῖται ἡ μελέτη τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἡ νέα αὐτή πνευματική σύνθεση μπόρεσε νά ἀφομοιώσει τά δάνεια στοιχεῖα, νά τά κάνει δικά της, ἀποκτώντας ἔτσι μιά δική της ὄντοτητα, μιά δική της δυναμική, πού ποικίλει ἀπό τή δυναμική τῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο, ὡς γνωστικό ὑποκείμενο, καί τό ἀντικείμενο τῆς γνώσης του⁴.

---

4. «Μ' ἓνα τρόπο τελείως γενικό, εἶναι πιθανόν, ἀληθινό», γράφει ὁ Heisenberg, «ὅτι οἱ πιά γόνιμες ἐξελίξεις στήν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, παράγονται πολύ συχνά ἐκεῖ ὅπου συναντῶνται δύο διαφορετικά ρεύματα σκέψης· αὐτά τά ρεύματα μποροῦν νά ἔχουν γεννηθεῖ σέ πολύ ἀπομακρυσμένες πολιτιστικές περιοχές, μέσα σέ διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα καί νά προέρχονται ἀπό διάφορες θρησκευτικές παραδόσεις, οὕτως ὥστε, ὅταν αὐτά τά ρεύματα βρίσκονται στήν περίπτωση νά συναντηθοῦν, δηλαδή ἔχουν σέ ἐπαρκή βαθμό σημεῖα ἐπαφῆς ὥστε μιά πραγματική ἀλληλεπίδραση νά μπορεῖ νά παράγεται, μποροῦμε νά ἐλπίζουμε, ὅτι θά ἐπακολουθήσουν νέες καί ἐνδιαφέρουσες ἐξελίξεις» (14, 183).

Ἡ Φυσική Φιλοσοφία καί ἡ στροφή πρός τή γερμανική σκέψη καί παιδεία

Ἡ φιλοσοφία, ὡς ἀέναη προσπάθεια νά δοθεῖ ὀρθολογική ἀπάντηση στά προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κοινωνίας γενικότερα, ὡς προσπάθεια ἀναζήτησης τῶν βαθύτερων διασυνδέσεων τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῆς λογικῆς δομῆς τῆς ἱστορικῆς γνώσης (ἐννοοῦμε ἱστορική γνώση κάθε γνώση, ἀπό ὁποιοδήποτε τομέα τοῦ ἐπιστητοῦ, στή συνάντησή της μέ τόν ἱστορικό χρόνο), ἐπισήμανσης τῆς ἱστορικῆς νομοτέλειας, ὅπως αὐτή ἐκδηλώνεται στούς διάφορους τομεῖς τοῦ ἀνθρώπινου βίου· ὡς θεώρηση πού προσπαθεῖ – κατά τόν Ἀριστοτέλη – νά ἐξιχνιάσει τό ὄντολογικό νόημα τοῦ κόσμου, μέ ἀπώτερο στόχο τή διατύπωση τῶν ἀντικειμενικῶν νόμων ἐξέλιξης τῆς σκέψης στίς διάφορες καί πολυποίκιλες ἐκφάνσεις της· ὡς ἐπίγνωση τῆς ἐπιστήμης· ὡς καθαρά, τέλος, νοητική διαδικασία πού ἐπεξεργάζεται (καί ἐδῶ ἐπιστρέφουμε καί πάλι στήν ἀριστοτελική ἀντίληψη πού ταυτίζει τή φιλοσοφία μέ τήν ἐπιστήμη) τά στοιχεῖα τά ὁποῖα τῆς προσφέρουν οἱ διάφορες ἐπιμέρους φιλοσοφίες-ἐπιστήμες, πού μελετοῦν ἐπιμέρους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ⁵, εἶναι φαινόμενο τό ὁποῖο, κατά τήν περίοδο τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ, τό ἐντοπίζουμε στόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο

---

5. Ἀναφερόμενος στή στενή σχέση, πού πρέπει νά ὑπάρχει μεταξύ φιλοσοφίας καί φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν, ὁ Wittgenstein παρατηρεῖ ὅτι «ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι δόγμα ἀλλά συγκεκριμένη δραστηριότητα. Ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας», συνεχίζει, «δέν εἶναι ἡ διατύπωση ἑνός ἀριθμοῦ φιλοσοφικῶν προτάσεων, ἀλλά ἡ διευκρίνηση τῶν προτάσεων» μέ βάση τά στοιχεῖα πού τῆς προσφέρουν οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστήμες (15, 112). Στό ἴδιο πνεῦμα ὁ J. Maritain θεωρεῖ τή φιλοσοφία *scientia reatrix*, πού ρίχνει τό φῶς της στίς ἀνακαλύψεις, στίς θεωρίες καί στήν ἐν γένει δραστηριότητα τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν, μέ τίς ὁποῖες πρέπει νά βρίσκεται σέ στενή ἐπαφή ἐρμηνεύοντας καί ἀξιολογώντας τά συμπεράσματά τους (16, 79).

κατά τις τελευταίες κυρίως προεπαναστατικές δεκαετίες, χωρίς όμως ν' αποτελεί ξεχωριστή πνευματική δραστηριότητα που νά διεκδικεί μιά κάποια πρωτοτυπία.

Προσπάθειες 'φιλοσοφικής παραγωγής' έχουμε και νωρίτερα. Ένδεικτικά μόνο συγκρατούμε τόν Θεόφιλο Κορυδαλέα και τόν Βικέντιο Δαμοδό. Δέν έχουμε όμως άκόμη μιά προσπάθεια διατύπωσης κάποιου φιλοσοφικού συστήματος, αλλά ούτε καν κανόνων ικανών νά οδηγήσουν σέ φιλοσοφική δημιουργία⁶. Όπως και ό Γεράσιμος Βλάχος, ό Νικόλαος Κούρσουλας, ή ό 'Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, είναι και αυτοί έρμηνευτές τής άριστοτελικής σκέψης, όσο και άν ό Βικέντιος Δαμοδός, προσπαθεί νά μπολιάσει τό λόγο του με νεώτερες φιλοσοφικές ιδέες, και ό άρχιμανδρίτης Κυπριανός, στόν πρόλόγο του στήν έκδοση τής *Φυσικής 'Ακροάσεως* του Κορυδαλέα, επιδιώκοντας και αυτός τόν έκσυγχρονισμό τής άριστοτελικής σκέψης, θά γράψει ότι ό Νεύτων βρίσκεται «έγγύτερον τή άληθεία» άπ' ότι ό 'Αριστοτέλης (προσπάθειες συνδυασμού τής άριστοτελικής σκέψης μέ τή σύγχρονη φυσική σκέψη, τής άριστοτελικής μέ τή νευτώνεια φυσική σκέψη, θά συναντήσουμε και στόν Χρυσάνθο Νοταρά αλλά και σέ άλλους). Κανείς όμως από αυτούς δέ μπορεί νά διεκδικήσει αυτονομία φιλοσοφικού στοχασμού και ούτε επίδραση στή μεταγενέστερη έλληνική φιλοσοφική σκέψη. "Όσο για τή δήλωση του Μεθοδίου 'Ανθρακίτη, τό 1723, «φιλοσοφῶ διαφόρων από τούς άριστοτελικούς» (18, 26) δέν πειθει περί διδασκαλίας κάποιου δικού ή έστω ξένου φιλοσοφικού συστήματος. 'Ό ίδιος έξ' άλλου θά προσθέσει στό κείμενό του: «έγώ καμμίαν φιλοσοφίαν δέν δέχομαι».

6. Και τοϋτο όσο και άν, ως ένα βαθμό σωστά, οί Sherrard και Campbell ισχυρίζονται ότι ή άπαλλαγμένη από τις παραποιήσεις τών σχολαστικών άριστοτελική σκέψη, που μάς έδωσε ό Θεόφ. Κορυδαλέυς και ή όποια «δέν άπείχε πολύ από τοϋ νά είναι καθαρά ύλιστική ή τουλάχιστον καθαρά νατουραλιστική, όδήγησε άργότερα μέ μεγαλύτερη έμφαση στήν πειραματική σπουδή τών φυσικών φαινομένων και, κατά τό 18ο και 19ο αιώνα, συνέβαλε στή γέννηση τών ιδεών τής προόδου και τής εξέλιξης» (17, 259) άνοιξε, θά προσθέταμε έμείς, τό δρόμο πρός τόν σύγχρονο ευρωπαϊκό φιλοσοφικό στοχασμό.

Ἡ ἀριστοτελική σκέψη, τό ἀριστοτελικό κείμενο, ἀποτελέσσε, ὅλη αὐτή τήν περίοδο, ὄχι μόνον τή μέθοδο ἀνεύρεσης τῆς ἀλήθειας, ὄχι μόνον ὄργανο γνώσης, ἀλλά καί ὡς παραλλαγή, μετάφραση, παράφραση, ἦταν – τό σημειώσαμε καί μέ ἄλλη εὐκαιρία (4) – τό ἄλλοθι τῆς ὅποιας σκέψης, τόσο στόν τομέα τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν, ὅσο καί τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας γενικότερα.

Μόλις τίς τελευταῖες προεπαναστατικές δεκαετίες – περίοδο κατά τήν ὅποια ὁ ἐλληνικός πνευματικός χῶρος ζωογονεῖται ἀπό τήν ἔντονη καί ζωοδότρα πνοή τῶν ἐπιστημῶν, καί κυρίως τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν καί ἡ γνώση ἀποχωρίζεται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τό χῶρο τῆς ἀποκάλυψης καί ταυτίζεται μέ τό χῶρο τῆς ἐπιστήμης – ἡ φιλοσοφική σκέψη, ὅπως τή διατυπώσαμε παραπάνω, ἀλλά, προσθέτομε ἐδῶ, καί ὡς ὄργανο καί θεωρητικό θεμέλιο τῆς παιδείας, ἀποκτᾶ δική της ὄντοτητα, ἀποτέλεσμα καί αὐτό τῆς ἐντονότερης, κατά τήν περίοδο αὐτή, ἐπαφῆς τῆς ἐλληνικῆς λογιισύνης μέ τήν Εὐρώπη⁷ καί τῆς προσπάθειας μεταφορᾶς τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφικῆς, κριτικῆς σκέψης μέ τή συγγραφή (Κ.Μ. Κούμας: «τά τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος φιλοσοφήματα εἶναι κυρίως μιμήματα τῆς τῶν Εὐρω-

---

7. Ἡ ὄψιμη καί συνάμα ταυτόχρονη γνωριμία, ἀπό τούς φορεῖς τοῦ 'νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ', κατά τίς περιδιαβάσεις τους στόν εὐρωπαϊκό χῶρο, ἀπόψεων, ρευμάτων καί τάσεων διαφόρων ἐποχῶν, χωρίς ὅμως νά ἔχουν, λόγω τῆς λειψῆς παιδευτικῆς τους προπαίδειας, τή δυνατότητα ἐπιλογῆς καί κρίσης, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά θεωροῦνται καί νά προσλαμβάνονται, ὅλα αὐτά, ὡς ἐκφράσεις τοῦ σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καί νά μεταφέρονται ὡς τέτοιες στόν ἐλληνικό πνευματικό χῶρο, μαζί φυσικά μέ τίς νεώτερες. Εἶναι αὐτό πού καί ἄλλοτε τονίσαμε, ὅτι δηλαδή μεταφέρεται ταυτοχρόνως καί τό πρόβλημα καί ἡ λύση του, μέ ἀποτέλεσμα τή σύντηξη μέν τῆς γνωστικῆς διαδικασίας, ἀλλά μέ ὅλες τίς ἐξ αὐτοῦ συνέπειες, τίς θετικές (τήν ἀμβλυνση τῶν ἀντιπαράθεσεων καί συγκρούσεων) καί τίς ἀρνητικές (τή λειψή κατά κανόνα σύλληψη τοῦ θέματος, ἡ λύση τοῦ ὁποίου δέν εἶναι, γιά τόν Ἑλληνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀπόρροια ἐρευνητικῆς διεργασίας καί προβληματισμοῦ).

παίων νεωτέρας Φιλοσοφίας» 19, 207)⁸ νέων συνεχῶς φιλοσοφικῶν ἔργων⁹.

Μιά παραγωγή φιλοσοφικοῦ βιβλίου, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, 26 συνολικά ἔργων (μέ λιγότερο ‘αὐστηρά’ κριτήρια θά μπορούσαν νά προστεθοῦν καί ἄλλα), μόνο γιά τίς δύο δεκαετίες πού σημαδεύουν τό γύρισμα τοῦ αἵωνα, 1790-1810¹⁰, πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἄρκετά ἐνδεικτική τῆς πλούσιας ἐκδοτικῆς παραγωγῆς ἔντυπων φιλοσοφικῶν βιβλίων τῆς περιόδου αὐτῆς. Τά ἀπαριθμοῦμε, πάντα ἐνδεικτικά (βλ. 25 καί 26): Ἐθανάσιος Ψαλίδας, *Ἀληθῆς Ἐὐδαιμονία*, Βιέννη 1791· *Χειραγωγία εἰς τήν καλοκαγαθίαν* (Δημητρίου Δάρβαρη, μτφρ. ἀπό τά γερμανικά), Βιέννη 1791, 6’ ἔκδ. 1802· *Εἰσαγωγή Λογική, ἥτοι προδιόκησις εἰς ἅπασαν τήν λογικήν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους... παρά... Γεωργίου Σουγδουρῆ*, Βιέννη 1792· *Ἄνθος ἀρετῆς καί γνώσεως* (μτφρ. Γεώργιος Βεντότης), Βιέννη 1794· *Ψυχολογία πρὸς χρῆσιν τῶν παιδῶν* (μτφρ. ἀπό τά γερμανικά Ἀντόνιος Κορωνιός), Βιέννη 1794· Ἐθανάσιος Π. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα ἥτοι Ἐγχειρίδιον κατά... τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου*, Βιέννη 1795· *Λογική Φριδερίκου Χριστιανοῦ Βαυμαϊστέρου* (μτφρ. Νικόλαος Βάρκοσης, ἐπιμ. Ἀθ. Π. Ψαλίδας), Βιέννη 1795· *Ἐγχειρίδιον μεταφυσικο-διαλεκτικόν* (μτφρ. Ἰωάννης Λιτῖνος), Βιέννη 1796· Σέργιος Μακραῖος, *Τρόπαιον ἐκ τῆς*

8. «Σχεδόν ὅλα τά καλλιώτερα συγγράμματα τά Γαλλικά, Γερμανικά, Βρετανικά καί Ἰταλικά μετεφράσθησαν εἰς τήν Γραικικήν διάλεκτον», διαβάζουμε σ’ ἓνα ἔργο πού κυκλοφόρησε στά ρωσικά τό 1809 καί στό ὁποῖο ὁ συγγραφέας του, ὁ «ρῶσσος Κ.» θεωρεῖ τήν ἔντονη αὐτή ἐκδοτική δραστηριότητα ἐνδειξη τοῦ ὅτι «οἱ Γραικοί αισθάνονται ἤδη ὄλην τήν ἀξιότητα τῆς φωτίσεως ... καί ... ἐπιταχύνουσι τόν δρόμο τῆς ἠθικῆς τῶν ἀναγεννήσεως» (20, 18-19 καί 7).

9. Ὁ Κ.Μ. Κούμας θεωρεῖ τόν Εὐγένιο Βούλγαρη «πρῶτο εἰσηγητῆ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, πού ἤνωσε τήν Ἑλλάδα μέ τήν Εὐρώπην κατά τήν θεωρίαν τῆς φιλοσοφίας» (21 ὡς), «πατέρα τῆς νέας φιλοσοφίας» (22, 25), ἐνῶ ὁ Εὐάγ. Π. Παπανούτσος, τόν χαρακτηρίζει «ὀρθολογιστή, ἀλλά [καί] θαυμαστή τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου στήν ἔρευνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου» (23, 29).

10. Γενικά «εἰς τούς δέκα τελευταίους χρόνους τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος», γράφει τό 1805 ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «μετεφράσθησαν καί ἐτυπώθησαν δι’ αὐτήν ξένα βιβλία περισσότερα ἀφ’ ὅσα ἴδεν ἡ Ἑλλάς ἀπό τήν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τότε» (24, 19-20).

έλλαδικής πανοπλίας κατά τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου, Βιέννη 1797· Διογένης Λαέρτιος, *Περὶ βίων, δογμάτων καὶ ἀποφθεγμάτων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐδόκιμησάντων*, Βενετία 1798· Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, *Ρητορικὴ πραγματεία, ἥτοι Ἑρμογένους τοῦ Ταρσεῶς... Ρητορικῆς τέχνης ἐξήγησις*, Βενετία 1799· Βενιαμίν Μαρτίνου, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἢ Σύντομος Ἀνάλυσις τῆς Πειραματικῆς νεωτέρας φιλοσοφίας* (μτφρ. Ἀνθιμος Γαζής), Βιέννη 1799· Γεώργιος Ἐξηνταβελόνης, *Λογικὴ καὶ Ἠθικὴ πραγματεία*, Βιέννη 1800· Γνωμικὰ παλαιῶν τινῶν φιλοσόφων, Βενετία 1800· Θεοφράστου τοῦ σοφωτάτου, *Ἠθικοὶ Χαρακτήρες*, Βενετία 1800· Νικόλαος Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Βιέννη 1800· Ἡ Λογικὴ... *Κονδιλλιάκ* (μτφρ. Δανιὴλ Φιλιππίδης), Βιέννη 1801· *Οἰκονομία τῆς ζωῆς, ἥτοι Σύνοψις τῆς Ἠθικῆς* (μτφρ. Σπυρίδων Δεστουνῆς), Μόσχα, 1802· *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς ...* Ἀνωτίου Ἰενοουησίου (μτφρ. Ἀθανάσιος Πάριος), Βενετία 1802· *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς*, Φραγκίσκου Σοανίου (μτφρ. Γρηγόριος Κωνσταντᾶς), Βενετία 1804, 6' ἔκδ. 1818· *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν Γ. Σ' Γραβεζάνδου, περιέχουσα τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Λογικὴν* (μτφρ. Ευγένιος Βούλγαρις), Μόσχα 1805· Ευγένιος Βούλγαρις, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, Βενετία 1805· Ευγένιος Βούλγαρις, *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805· *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς καὶ Ἠθικῆς Φιλοσοφίας ὧν προηγεῖται Ἱστορία Φιλοσοφίας*, Ἴω. Γοττλ. Αἰνεκκίου νομοκοῦ καὶ ἐν Ἄλλῃ σχολαρχήσαντος (μτφρ. Γρηγόριος Βραγκοβάνος Βασσαράβας), Βιέννη 1808· *Ἐπιτομὴ τῆς τοῦ Ἑρμογένους Ρητορικῆς*, Ἀναστασίου Ναοῦμ Τζουπάτα, Βιέννη 1810.

Ἄλλα ἔργα, ἢ καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παραπάνω, μεταφράστηκαν δύο ἢ τρεῖς φορές, ἐνδειξὴ τῆς στροφῆς τῶρα τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἀσχέτως ἐάν, γιὰ διαφορετικούς τὸ καθένα λόγους, κυρίως οἰκονομικούς, παρέμειναν σέ χειρόγραφη μορφή. Ἀναφέρουμε κι ἐδῶ ἐνδεικτικά: Ὁ Ἀναστάσιος Σακελλάριος μετέφρασε τὸ σύστημα τοῦ «σοφοῦ Κονδιλιᾶκου» ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς μετέφρασε ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τὸ ἔργο τοῦ *A. Pore, An Essay on Man*· «τὸ φιλοσοφικόν σύστημα τοῦ Λοκκίου» μετέφρασε ἀπὸ τὰ λατινικά, ὁ Ζήσης Δροβιανίτης, ἐνῶ ἀπὸ τὴ σύνοψη τοῦ *Δοκιμίου* τοῦ Lock ἔχουμε δύο μεταφράσεις, ἢ μία ἀπὸ τὸν Ευγένιο Βούλγαρη καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λιτίνου· τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Βραγκοβάνου Βασσαράβα τῶν *Στοιχείων τῆς Λογικῆς καὶ Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Johann Gottlieb Heinnecke, πού εἶδαμε

παραπάνω (έκδ. 1808) προηγήθηκε άλλη από τόν Ἰωάννη Φουρναῖο τό 1781· τῆς *Λογικῆς* τοῦ Ἀντωνίου Genovesi (παραπάνω εἶδαμε τήν έκδοση τῆς *Μεταφυσικῆς* του τό 1802) ἔχουμε τρεῖς μεταφράσεις: ἀπό τόν Δωρόθεο Πρώϊο (κώδ. 283 μονῆς Ἐσφιγμένου: «μεταφρασθεῖσα μετά τινων σημειωμάτων πρὸς χάριν τῶν φιλομαθῶν νέων τῆς Ἑλλάδος παρά τοῦ ἀρχιδιακόνου Δωροθέου Πρωῖου φιλοσόφου»), τόν Γρύφωνα ἀπό τό Μέτσοβο καί τόν Γεώργιο Σκαρλάτο, ἐνῶ τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Φρειδερίκου Χρ. Baumeister (παραπάνω εἶδαμε τήν έκδοση τῆς *Λογικῆς* του τό 1795 ἀπό τοὺς Νικ. Βάρκοση καί Ἀθ. Π. Ψαλίδα), ἔχουμε τέσσερις μεταφράσεις (συνηθίζονταν ἡ *Μεταφυσική* νά διδάσκεται σύμφωνα μέ τόν Baumeister ἐνῶ ἡ *Λογική* μέ βάση τόν Heinekece ἢ Heinnecius), ἀπό τόν Νικόλαο Βάρκοση, τόν Ἰωάννη Φουρναῖο, τόν Δημήτριο Νικ. Δάρβαρη καί τόν Νικόλαο Ζερζούλη (μεταφραστή καί τῶν *Στοιχείων* τοῦ Νεύτωνα), ὁ ὁποῖος στή *Σχολή* τοῦ Ἰασίου δίδασκε φιλοσοφία σύμφωνα μέ τόν Wolff, τόν Baumeister καί τόν Pieter von Musschenbroek· τῆ *Μεταφυσική* τοῦ Ἀλεξάνδρου Gottlieb Baumgarten μετέφρασε ἀπό τὰ λατινικά ὁ Διονύσιος Ἱερομόναχος «ἐκ Βεϊτζης» τῆς Ἡπείρου· τό *Πνεῦμα τῶν Νόμων* τοῦ Montesquieu μετέφρασε ὁ Ρήγας, ἐνῶ τόν *Αἰμίλιο* τοῦ Rousseau ὁ Νικόλαος Πίκκολος· τὰ *Ἀποφθέγματα* (*Maximes et Reflexions Morales*) τοῦ Φραγκίσκου La Rochefoucauld μετέφρασε ὁ Στέφανος Ἰω. Μόσχος, ἐνῶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις τῆ *Λογική* τοῦ Jean-Baptiste Duhamel καί τῆ *Λογική* τοῦ Edme Purchot.

Ἡ παρατήρηση, ἡ μελέτη τοῦ λόγου καί τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν φαινομένων, ὀδηγεῖ τήν περίοδο αὐτή τῆ σκέψη, ἐπιστημονική καί γενικότερα φιλοσοφική, σ' ἓναν ἐμπειρικό ὀρθολογισμό, πού στηρίζεται σέ μιά διαλεκτική σύλληψη τῶν φυσικῶν φαινομένων, στή σχέση τῆς αἰτιότητας, στοιχεῖο μιᾶς καθολικῆς ἀλληλεξάρτησης, πού εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιά τή γνώση κάθε φαινομένου. Καί τοῦτο γιατί κάθε φαινόμενο θεωρεῖται ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας αἰτίας· κρίκος κάποιου αἰτιατοῦ δεσμοῦ.

Ἡ ἀριστοτελική ρήση «μηδέν ἐκ μὴ ὄντος γίνεσθαι πάν δ' ἐξ ὄντος» (*Τὰ Μετά τὰ Φυσικά*, Κ. 1062b, 28), ἢ ὅτι «πᾶν τό γινόμενον ἀνάγκη γίνεσθαι ἢ ἐξ ὄντων ἢ ἐκ μὴ ὄντων... τό ἐκ μὴ ὄντων γίνεσθαι

ἀδύνατον» (*Φυσική Ἀκρόασις*, Α, 187α, 33-35), ρήση ἢ ὁποία δίνει καθολική ἰσχύ στήν ἀρχή τῆς αἰτιότητας, θεωρώντας ὅτι ἡ φύση ἀποτελεῖ καί τήν ἴδια τήν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς της, ἐπικρατεῖ συνεχῶς περισσότερο μεταξύ τῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. «Ὁ ἄνθρωπος φύσει τοῦ μαθεῖν ἀφιέμενος, καί εἰς τὰ φαινόμενα μόνον ἀπλῶς μὴ εὐχαριστούμενος», γράφει ὁ γιατρός Ἀπόστολος Ἀρσάκης, «ἤρξατο ζητεῖν καί τούς λόγους αὐτῶν καί τὰς αἰτίας, ἐξ ὧν ἠδύνατο νά συνάγη καί κρίσεις καί συλλογισμούς» (27, 126).

Κατακτᾶ νέο συνεχῶς ἔδαφος ἡ εὐρωπαϊκῆς προέλευσης ἀντίληψη ὅτι στή φύση ὑπάρχουν κανονικότητες καί πῶς ὅ,τι δέ στηρίζεται καί δέν ἐρμηνεύεται μέ τὰ δεδομένα τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ὀρθοῦ λόγου, σάν ἕνας κρίκος τῆς ἀτέρμονης ἀλυσίδας τοῦ αἰτιακοῦ νόμου, ἀποτελεῖ, πρὸς τό παρόν, στοιχεῖο ἑνός ἄλλου ἐρμηνευτικοῦ συστήματος.

Ἡ πειραματικά ἐλέγξιμη πλευρά τῆς γνώσης συμπληρώνεται τήν περίοδο αὐτή ἀπό τή φιλοσοφική της προέκταση, πού καί αὐτή, μέ τή σειρά της, γίνεται ἀντικείμενο πειραματικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας¹¹, μέσα σέ μία συνεχῆ ἐξελικτική πορεία τῶν γνώσεων τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτόν του, τήν κοινωνία καί τή φύση¹².

11. Ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Karl Jaspers, ἡ φιλοσοφία ἔχει τίς ρίζες της καί στίς φυσικές ἐπιστήμες «καί διακλαδώνεται σέ μιὰ μεγάλη ποικιλία ἐπιστημονικῶν κλάδων. Ἡ ἀληθινή φιλοσοφική ἔρευνα», συνεχίζει, «προϋποθέτει ἀπαραίτητα μιὰ ἐπιστημονική στάση, ἡ ὁποία ἀποκτᾶται μέ τήν ἐπιστημονική ἐμπειρία, τή μέθοδο, τήν κριτική σκέψη» (2, 285).

12. «Ἐάν ἡ ἰδέα τῆς προόδου συνελήφθη μόλις κατά τόν ΙΗ' αἰώνα», γράφει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «τοῦτο ὀφείλεται εἰς τόν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι μόνον ὁ ἄνθρωπος τῆς νεωτέρας ἐποχῆς εἶχε τήν εὐκαιρίαν νά βλέπῃ τήν πρόοδον θαίνουσαν μέ τήν καταπληκτικὴν ἐκείνην ταχύτητα, τήν ὁποία ἐσημείωσεν αὐτὴ εἰς τήν σφαῖραν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς τεχνικῆς» (28, 156).

Τήν εἰκόνα τοῦ ΙΗ' αἰώνα, αἰώνα προόδου τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος γενικά, ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀτόμου ἀπό τὰ δεσμά τῆς ἀμάθειας, σκιαγραφοῦν κατά τρόπο κλασικό, ὁ Voltaire στό ἔργο του *Essai sur les moeurs et*

Στά ἐρωτήματα, πού ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό φυσικό του περιβάλλον ἔθετε καθημερινά πρός ἐπίλυση, γίνεται τώρα προσπάθεια νά δοθεῖ ἀπάντηση μέ βάση τά δεδομένα τοῦ ὀρθοῦ λόγου (Νεόφυτος Βάμβας: «Παρατήρησις, Πείρα καί Λόγος πρέπει νά συντρέχωσιν εἰς τήν ἐξήγησιν παντός σχεδόν φυσικοῦ φαινομένου» 29, 95), ἐπικαλύπτοντας ἔτσι σιγά σιγά καί ἐπίπονα τά κενά πού ἔθρεψαν, αἰῶνες ὀλόκληρους, τό στοιχείο τῆς ὑπερβατικότητας. Περισσότεροι συνεχῶς εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι πιστεύουν, ἐμπνεόμενοι ἀσφαλῶς ἀπό τό κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, πῶς μόνον «ἐκεῖνος ὁ τρόπος τοῦ φιλοσοφεῖν εἶναι ὀρθός, τοῦ ὁποῖου οἱ στοχασμοί εἶναι στηριγμένοι εἰς τήν πείραν καί τήν ἀναλυτικήν παρατήρησιν» (30, 276), στή μελέτη τῆς φύσης μέ τό λογικό καί τό πείραμα, σέ συνάρτηση τῆς μαθηματικῆς ἀκρίβειας μέ τά μέσα τοῦ πειραματισμοῦ.

«Ὁ ἄνθρωπος», γράφει ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης, «δέν ἀρκεῖται, δέν εὐχαριστεῖται εἰς τό νά κατοική μόνον καί νά ἐργάζεται τήν γῆν, θέλει καί νά τήν σπουδάξῃ. Ἕνας ἐνδομυχῶν καί ἐμφυτος ἔρως μαθήσεως, τόν κλονεῖ, τόν ταράττει, τόν βασανίζει, τόν φέρνει ἀπό σκέψιν εἰς σκέψιν, ἀπό ἀναθεώρησιν εἰς ἀναθεώρησιν... ρίπτεται εἰς τήν ἀχανῆ καί ἄμετρον ἔκτασιν τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, καί ζητεῖ μέ ἀνυπομονησίαν τά πέρατα καί τῶν δύο χώνεται μέσα εἰς τά σώματα ὅπου τόν περιτριγυρίζουν, τά διαχωρίζει, τά διαιρεῖ εἰς τά μικρότερα τους μόρια, τά ξανασυνθέτει καί ζητεῖ τά στοιχεῖα, τάς ἀρχάς καθενός ὄντος ὅπου ὑποπίπτει εἰς τάς αἰσθήσεις του. Βλέπει τριγύρω του μεταβολάς, ἀλλοιώσεις, γενέσεις, αὐξήσεις, φθοράς· θέλει νά μάθει παντοῦ τό πῶς καί τό διατί· ἡ ἄγνοια δέν εἶναι τελείως εὐχαρισθητική, τόν γίνεται ἕνα φόρτωμα δυσβάστακτον, ἕνα βάρος καταθλιπτικόν, μία καταισχύνη ταπεινωτική... [ὁ ἄνθρωπος πρέπει] νά ζητῇ ἐπιμόνως τό σπουδαζόμενον, νά βαδίζει μέ τήν λαμπάδα τοῦ λογικοῦ εἰς τό χέρι διὰ νά φωτίξῃ τήν βάδισίν του εἰς τάς σκέψεις του καί θεωρίας... νά μήν ἀποφασίξῃ παρά διὰ ἐκεῖνα

---

l'esprit de nations (1765) καί ἀσφαλῶς ὁ Condorcet στό *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1794).

μόνον εις ὅσα ἤθελεν φθάση θαδίζοντας μίαν γεωμετρικὴν σκάλαν, νά μὴν ἀποφασίζῃ παρὰ διὰ ἐκεῖνα εις ὅσα πείραι πολλαὶ ἤθελαν ἐπικυρώνη τὰς ἀναθεωρητικὰς του δόξας, νά ἰξεύρη, νά ἰξεύρη, καὶ νά ἀπορῆ καὶ νά ἀμφιβάλλῃ». Πρέπει, συνεχίζει ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, ὁ ἄνθρωπος νά σπουδάζει «τὴν φύσιν [καὶ ὄχι] τὰς δόξας ἀπλῶς τῶν ἄλλων» νομίζοντας πῶς «ἔτσι ἔρχεται εἰς τὴν γνώσιν τῶν ὄντων», νά μὴν ἔχει «τυφλὸν καὶ ἄλογον σέβας εἰς τὰ ἀρχαῖα» καὶ νά σέβεται μόνον «τὴν ἀλήθειαν», πού εἶναι ὁ «μόνος τρόπος τοῦ νά κάμῃ τινὰς προόδους εἰς τὴν γνώσιν τῶν ὄντων... νά μὴν καταφρονῇ τὴν σπουδὴν τῆς φύσεως... νά σκέπτεται ἐπάνω εἰς τὴν φύσιν» καὶ τοῦτο γιατί, ἐκτός τῶν ἄλλων, «ἡ σπουδὴ τῆς φύσεως διορθώνει τὴν ἠθικὴν, εἶναι θεῖον πρᾶγμα καὶ ἀκολούθως τὸ ἀρμοδιώτερον εἰς τὸν ἄνθρωπον». Καὶ ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης συνεχίζει: «ὁ ἔρος τῆς σπουδῆς τῶν φυσικῶν ὄντων εἶναι ὅπου ἔκαμεν εὐθύς εἰς τὴν γέννησιν τῆς φιλοσοφίας νά ζητοῦν οἱ φιλόσοφοι τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ στοιχεῖα τῶν φυσικῶν σωματίων. Εἶδαν καλὰ ὅτι μὲ τὴ γνῶσιν τῶν ἀρχῶν ἤμποροῦσαν νά προχωροῦν μὲ ἓνα βῆμα βέβαιον, ἀσφαλές καὶ γιγαντιαῖον εἰς τὴν γνῶσιν τῶν φυσικῶν ὄντων. Μά πόσο βαθέα εἶναι αὐταὶ αἱ ἀρχαὶ! πόσον δυσμάντευται! πόσον δύσγνωστα!» (31)¹³.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη τονίσει (4, 92), καὶ ὅπως σημειώσαμε καὶ παραπάνω, ἡ ἔρευνα τῆς φύσης, ἡ μᾶλλον τὸ πῶς πρέπει νά διερευνησοῦμε τὰ μυστικά τῆς φύσης, ὀδήγησαν τοὺς λογίους τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων στὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποία, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν τὴν ἀντιμετώπιζαν ὡς θεωρία, ἀλλά

13. Τίς βαθυστόχαστες αὐτές σκέψεις τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη, τίς συναντοῦμε, μὲ παραπλήσιες καὶ ἀρκετὰ συντομότερες διατυπώσεις, στὸν Βενιαμίν Λέσθιο (32, ζ'-ιγ'), ἀλλὰ καὶ στὸν Νεόφυτο Βάμβα (33, α'-ιε'). Κοινὴ ἡ πηγὴ ἐμπνευσης καὶ τῶν τριῶν, ἡ τῶν δύο τελευταίων ἀπὸ τὸν πρῶτο; Ἡ σκέψη δέ μπορεῖ νά μὴν ἀνατρέξει, κι ἐδῶ, στὸν Ἄριστοτέλη. Μέσα σὲ μιὰ φράση ἴδιον τοῦ τρόπου γραφῆς τοῦ τιτάνα αὐτοῦ τῆς σκέψης, ὁ Σταγίριτης περικλείει τὸ θαυότερο νόημα τῶν ὄσων, περιληπτικά ἢ μὴ, οἱ ἀπόγονοὶ του διατύπωσαν μετὰ ἀπὸ αἰῶνες. Γράφει ὁ Ἄριστοτέλης: «Οἱ μὲν οὖν ἀρχαῖοι καὶ πρῶτοι φιλοσοφῆσαντες περὶ φύσεως περὶ τῆς ὑλικῆς ἀρχῆς καὶ τῆς τοιαύτης αἰτίας ἐσκόπτουν, τίς καὶ ποία τις καὶ πῶς ἐκ ταύτης γίνεται τὸ ὄλον, καὶ τίνος κινδύντος» (*Περὶ ζώων μορίων*, Α, 1, 640 β, 5-8).

ώς συγκεκριμένη, πρακτική δραστηριότητα¹⁴ για τήν ανίχνευση καί μελέτη τῶν μυστικῶν τῆς φύσης¹⁵, τήν ἔρμηνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων· ὡς φυσική φιλοσοφία.

«Ὁ παρὼν καιρὸς εἶναι καιρὸς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας» γράφει ὁ Κ.Μ. Κούμας (22, 26)¹⁶. «Φυσική Φιλοσοφία» τιτλοφορεῖται τὸ

14. Ἐναφερόμενος στὴ σχέση μεταξύ ἀφηρημένης (φιλοσοφικῆς) καὶ συγκεκριμένης (ἐπιστημονικῆς) σκέψης, ὁ G.W.F. Hegel, τὸ ἔργο τοῦ ὁποῦ ἀσκήσε σοβαρὴ ἐπίδραση καὶ στὴν ἑλληνικὴ, ὅπως καὶ στὴν παγκόσμια σκέψη, γράφει: «Τὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀφηρημένο ἀλλὰ μόνο ὅσο ἀφορᾷ τὴ μορφή. Αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ ἰδέα οὐσιαστικὰ εἶναι συγκεκριμένη. Ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας, συνεχίζει ὁ G.W.F. Hegel «εἶναι νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀφηρημένη ἀλήθεια δέν εἶναι ἀλήθεια. Ὁ ὑγιὴς ἀνθρώπινος λογισμὸς στρέφεται πάντα πρὸς τὸ συγκεκριμένο. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τοῦ ἀφηρημένου, αὐτὴ ὁδηγεῖ πίσω στοῦ συγκεκριμένο» (34, § 37). «Δέν εἶναι γνώση πραγματικὴ ἢ γνώση πού δέ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ», θά σημειώσει καὶ ὁ μεγάλος Γερμανὸς ποιητῆς καὶ καθηγητῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ 1789 στοῦ πανεπιστήμιου τῆς Ἰένας, F.G.S. Schiller (35, 438), ἐνῶ ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης θεωρεῖ μεγάλο δεινὸ τὸ χωρισμὸ τῆς θεωρητικῆς γνώσης ἀπὸ τὴν πρακτικὴ, ὁ ὁποῖος γέννησε «πληθύν ἀνωφελῶν ζητήσεων καὶ ματαίων προβλημάτων» (36, 1-2). Διαπιστώσεις πού θά μᾶς μεταφέρουν πάλι πίσω στοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε ἤδη, ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι μεταφυσικὴ, ἀλλὰ (κυρίως) ὄντολογία· δέν ἔχει σκοπὸ τὴ γνώση γιὰ τὴ γνώση, ἀλλὰ γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή. «Τὸ τέλος ἐστίν οὐ γνώσις, ἀλλὰ πρᾶξις» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, Α, 3, 1095α, 5-6).

15. Μιὰ ἀντίληψη τὴν ὁποία ἕνας σύγχρονός μας στοχαστῆς, ὁ Georg Santayana θά διατυπώσει ἐπιγραμματικά: «φιλοσοφία ἢ ὁποῖα δέν περιγράφει τὴ φύση, ἀνήκει στοῦ τομέα τῆς λογοτεχνίας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στερεῖται ἐπιστημονικῆς ἀξίας» (37, 178).

16. Στὴ μετάφραση τῆς μελέτης τοῦ P.G. Van Ghert: «Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ζωϊκοῦ Μαγνητισμοῦ», πού δημοσίευσε ὁ Ἄν. Πολυζωΐδης στοῦ *Λόγιο Ἑρμῆ* (τχ. 14, 15 Ἰουλίου 1818, σελ. 349-359), τονίζει, σὲ ὑποσημείωση (σελ. 355), ὅτι καὶ οἱ Γερμανοὶ μὲ τὸν ὄρο Φυσικὴ Φιλοσοφία δέν ἐννοοῦν «ἄλλο τι παρά τὴν κοινὴν Φυσικὴν» καὶ ὅτι «ταύτης [= τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας] πρῶτος εἰσηγητῆς ὁμολογεῖται ὁ περικλεὴς Κάντιος, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησαν μεταταῦτα Σχελίγγιος, (= Schelling), Βουτερβέκιος (= Buterwek)

κείμενο, άγνωστου ακόμα σέ μās συγγραφέα (ή μεταφραστή;) πού διαφυλάσσεται στόν κώδικα 1324 τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Έλλάδας· τό πρώτο μέρος «τής όλης φιλοσοφίας», ό Στέφανος Δούγκας τό τιτλοφορεί «Περί εξετάσεως τής φύσεως, ή Περί συστήματος φυσικού· «έντελής φιλοσοφικόν σύστημα» χαρακτηρίζει ό Άθανάσιος Ψαλίδας τό τετράτομο έργο του, στό όποιο προτίθετο νά περιλάβει Λογική, Μεταφυσική, Πρακτική Φιλοσοφία, Μαθηματικά καί Πειραματική Φυσική (39, 305-306)· τόν όρο Φυσική Φιλοσοφία χρησιμοποιεί καί ό Εϋγένιος Βούλγαρις στό *Άρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις* (Βιέννη 1805)· ό Δημ. Νίτσος προσδιορίζει ώς άντικείμενο τής Φιλοσοφικής Χημείας ή Χημικής Φιλοσοφίας, τήν «έρευναν τών διαφόρων φαινομένων τής φύσεως, καί τήν ανακάλυψιν τών κυβερνούντων αϋτήν νόμων» (40, 273), ενώ για τόν Βενιαμίν Λέσθιο τά Μαθηματικά αποτελοϋν τήν κατ' έξοχήν φιλοσοφική έπιστήμη καθ' όσον μέ τή βοήθεια τοϋ πειράματος, «άγουσι τό φώς εις τήν έρευναν τών μυστηρίων τής φύσεως» παρεισδϋουν «εις τά τής φύσεως μυστήρια» (41, ι').

Στήν *Παλαιά Ιστορία* τοϋ Ρολλίν, πού μετέφρασε ό Άλέξ. Καγκελλάριος (Βενετία 1750) οί φυσικές-θετικές έπιστήμες θεωροϋνται κλάδοι τής φιλοσοφίας (σελ. 1). «Η Φιλοσοφία είναι ή έπιστήμη [ή όποία άσχολεϊται μέ τή] σπουδή τής Φυσικής... θεμελιωμένη επάνω εις τόν λογαριασμόν (σελ. 3) καί ή Ίατρική «άδελφή τής Φιλοσοφίας, ή γουν τής Φυσικής» (σελ. 351). Άπατάται όποιος «νομίζει ότι μπορεί νά είναι άληθινά φιλόσοφος, χωρίς τήν σπουδήν τών φυσικών επιστημών», γράφει καί ό J.J. Lalande στό «Προοίμιο» (σελ. XIV) τής *Επιτομής Άστρονομίας*, πού μετάφρασε ό Δ.Δ. Φιλιππίδης καί εξέδωσε τό 1803 ό Άνθ. Γαζής.

Γιά τούς «ευρωπαϊζόντες» λογίους, οί έπιστήμες τής φύσης είναι ή «ύγιής» (42, 6, 40, 41, 96, 97, κ.έ.), ή «ύγιαίνουσα» (43, 76), ή «ύγεινιή φιλοσοφία» (44, 374 καί 45, 50).

Η «νεωτερική» ή «πειραματική φιλοσοφία»¹⁷ – τήν όποία ό Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος τήν προσδιορίζει ώς ένα διαρκώς ξε-

---

καί άλλου». Προσθέτομε εδώ επίσης ότι καί κατά τόν Voltaire, ή ιστορική γνώση πρέπει νά στηρίζεται πάνω στή «φυσική φιλοσοφία», όπως τήν εκπροσωποϋν οί φυσικές έπιστήμες (38, 138).

17. Τόν όρο εισάγει ό Άνθιμος Γαζής μέ τή μετάφραση, τό 1799, τοϋ

λίσσόμενο σύστημα προσαρμοζόμενο στις νέες θεωρίες και ανακαλύψεις (46, 5) -, είναι, την περίοδο αυτή, συνώνυμος της επιστήμης και ιδιαίτερα των φυσικῶν ἐπιστημῶν¹⁸. Καί ὁ φιλόσοφος συνώνυμος μέ τόν ἐπιστήμονα, μέ τόν ἐρευνητή τῶν φαινομένων τῆς φύσης¹⁹. «Φιλόσοφο φυσικό», ἀποκαλεῖ ὁ Στ. Δούγκας τόν «νουνεχή ἐρευνητή τῶν φυσικῶν φαινομένων».

Τήν «πειραματικήν φιλοσοφίαν», θεωρεῖ ὁ Ἄδαμάντιος Κοραΐς ὅτι ὁ ἑλληνισμός πρέπει νά ἔχει «εἰς τό ἐξῆς ὁδηγόν», ἐάν θέλει νά φθάσει «εἰς τήν λαμπράν κατάστασιν ὅπου ἐφθασαν πολλά τῆς Εὐρώπης ἔθνη» (1, 193), θεωρώντας ὅτι «χωρίς τήν χειραγωγίαν τῆς Φιλοσοφίας οὔτ' ἐπιστήμη, οὔτε τέχνη οὐδεμία δύναται ἢ νά παραδοθῆ μέ εὐκολίαν, ἢ νά ἔλθῃ εἰς τελειότητα» (1, 178 καί 223).

Ἡ φιλοσοφία – τήν ὁποία τόσον ὁ Ἄθανάσιος Ψαλίδας, ὅσον καί ὁ Βενιαμίν Λέσθιος, ταυτίζουν, σέ μεγάλο βαθμό, ἰδίως ὁ πρῶτος, μέ τήν ὀντολογία – εἶναι, κατά τήν περίοδο αὐτή, «θεωρία ὀλική ἥτις ἐρευνᾷ τās φύσεις τῶν πραγμάτων (42, 96), καλύπτει «ὄλην τήν περιοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης παιδεύσεως, ἤγουν τήν θεωρίαν καί πρᾶξιν ὄλων ὁμοῦ τῶν χρησίμων εἰς τόν ἀνθρώπινον βίον» (1, 179), «ἔργον τῆς εἶναι νά ἐλευθερόνη, ἀνακαλύπτουσα τās ἀληθεῖς τῶν πραγμάτων αἰτίας, τοὺς ἀνθρώπους ἀπό τήν δεισιδαιμονίαν» (1, 187).

Μέ τή φιλοσοφία «ἀρχίζει ἡ ἐπιστημονική θεωρία τῆς φύσεως, ἡ ἀληθινή Φυσική ἱστορία» (47, 214), «φιλοσοφία εἶναι ἡ σπουδή τῆς φύσεως» (48, 52) καί «τά ὄριά τῆς εἶναι μεγάλα καί ἐκτείνονται ὄχι μόνον εἰς ὄλον τόν ὄρατόν κόσμον, ἀλλά καί εἰς κεκρυμμένας αἰτίας καί ἀοράτους δυνάμεις αὐτοῦ» (49, 281-282).

«Φυσική φιλοσοφία καλεῖται ἡ ἐπιστήμη τῶν φυσικῶν πραγμάτων» καί αὐτή εἶναι ἡ ὁποία «ἐρευνᾷ τās τῶν ὑλικῶν πραγμάτων ὀντότητας, καί τās αὐτῶν ιδιότητας», σημειώνει (φ. 71α) ὁ συγγρα-

---

ἔργου *Γραμματική τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν ἢ Σύντομος Ἀνάλυσις τῆς Πειραματικῆς Νεωτέρας Φιλοσοφίας... παρά Βενιαμίν Μαρτίνου*.

18. Ἕνας ἐπιπλέον λόγος πού συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς ἄποψης ὅτι δέ μπορούμε νά μελετοῦμε τήν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν, καί κυρίως τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν κατά τήν περίοδο τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ, πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή μελέτη τῆς διάδοσης κι ἐξέλιξης τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν στόν ἴδιο χῶρο καί κατά τήν ἴδια αὐτή περίοδο.

19. Βλ. ἐνδεικτικά τό ἔργο *Ἰδέα γενική περί ιδιοτήτων τῶν σωμάτων καί περί θερμαντικοῦ*, Λιβόρνο 1806, σελ. 39, 41, 44, 45.

φέας του κειμένου πού, με τον αριθμό 1113, φυλάσσεται χειρόγραφο στην Έθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας και ο οποίος υπογραμμίζει, με έμφαση, ότι η φυσική επιστήμη, δηλαδή «ή περί της φύσεως επιστήμη», αποτελεί μέρος της φιλοσοφίας, ενώ στον κώδικα αριθμό 4 του Αρχιμανδρείου Ιωαννίνων διαβάζουμε (§1), ότι η φυσική, ως γνώση φιλοσοφική των φυσικών πραγμάτων, έρευνά «τά αίτια των εν τή φύση φαινομένων» ενώ ως γνώση μαθηματική «προσδιορίζει τας δυνάμεις των αιτίων, και τας μεγέθη των αποτελεσμάτων».

Τέλος, στη *Γραμματική των Φιλοσοφικών Έπιστημών*, του Βενιαμίν Μαρτίνου (βλ. έδω σημ. 17), η φιλοσοφία όρίζεται ως «γνώσις της φύσεως, των αιτίων, των ιδιοτήτων, και των αποτελεσμάτων όλων των όντων, καθ' όσον ήμπορεί τινάς να τας γνωρίση διά του λόγου, και να τας ανακαλύψη διά της τέχνης, ή δι' άλλου τρόπου αναλόγου με την δύναμιν και έπιτηδειότητα του ανθρώπου». Στο ίδιο έργο, υποκείμενο της φυσικής φιλοσοφίας (ή όποια διαιρείται σε φυσική και φυσιολογία) είναι «ή ουσία, ήτοι ή "Υλη θεωρουμένη ύφ' όλα τας σχήματα, και διάφορα είδη όπου την βλέπομεν, την όποίαν και φυσικά σώματα όνομάζομεν με όλας τας ιδιότητας αυτών και πάθη», ενώ «τό τέλος της φυσικής φιλοσοφίας» είναι «τό να φέρη εις έντέλειαν τας ανθρωπίνους γνώσεις, τό να διδάξη ήμάς να γνωρίζομεν την φύσιν, τό να μάς δώση μίαν λογικήν κατάληψιν των πραγμάτων ανακαλύπτουσα ήμιν όσον δυνατόν την αρχήν των διαφορών παθών, ποιότητων, και αποτελεσμάτων των αντικειμένων όπου παρίστανται εις τας αισθήσεις μας» (σς. 1-7).

Η στροφή του όπτικού πεδίου προς τή φύση, ως χώρο όντολογικής αναφοράς, όδήγησε σε μιά νέα προσέγγιση της φιλοσοφίας και των επιστημών της φύσης (50)· όπως και τό αντίθετο. Η σχέση κι έδω είναι άμφίδρομη. Η αύξηση του αριθμού των έργων, χειρογράφων και έντύπων, φυσικής φιλοσοφίας (σε όρισμένα από αυτά αναφερθήκαμε παραπάνω), όδηγησε, και ήταν και έπόμενο να όδηγήσει, στην καλλιέργεια ενός νέου πνεύματος, μιās νέας αντίληψης όσον άφορά τή σχέση του ανθρώπου με τό φυσικό του περιβάλλον, αλλά και τον ίδιο τον έαυτό του, ως μέρος του φυσικού κόσμου, ενώ στον θρησκευτικό τομέα, ή έξαρση του ένδιαφέροντος για τή μελέτη της

φύσης, για τή φυσική φιλοσοφία, οδηγεί πολλούς από τούς 'φυσικούς φιλόσοφους' τῆς περιόδου αὐτῆς, σέ φαινόμενα – πού στή δική μας τήν περίπτωση ἐκδηλώνονται ἀσύνειδα – δυαδισμού ἢ ἀκόμη καί πανθεισμοῦ²⁰.

Ἡ ὄντολογία ἀξάνει τό κύρος τῆς σέ θάρος τῆς μεταφυσικῆς, τῆς τόσο φορτισμένης μέ δεισιδαιμονίες καί προκαταλήψεις.

Ἡ γνώση τῆς φύσης ἀποτελεῖ, τήν περίοδο αὐτή, βασικό στόχο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἡ ἐπιστήμη στρέφεται πρὸς τή διερεύνηση τῆς φύσης καί ἡ μελέτη τῆς φύσης εἶναι αὐτή πού τροφοδοτεῖ μέ τό πείραμα καί τήν ἀναλυτική ἔρευνα τούς διάφορους τομεῖς τῆς γνώσης. Καί αὐτή ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία ἀποκτᾶ τώρα μιά νέα διάσταση: Γίνεται ἐπιστήμη τῆς φύσης, ἢ γιά τό ἀκριβέστερο, φιλοσοφία τῆς φύσης, ἀλλά καί τοῦ ἀνθρώπου ὡς μέρος ἀναπόσπαστο τῆς φύσης, τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Μιά νέα σχέση μεταξύ 'μικρόκοσμου' (= τοῦ ἀνθρώπου) καί 'μακρόκοσμου' (= τῆς φύσης, τοῦ σύμπαντος) οἰκοδομεῖται τώρα.

«Ἡ φιλοσοφία», γράφει ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης, «ἐλευθεροῖ τάς ἐσωτερικάς αἰσθήσεις τῆς πρώην δουλείας τῶν ἐξωτερικῶν, καί οὕτω μᾶλλον καί μᾶλλον καλλιεργούσα τόν ἄνθρωπον, μεταρρυθμίζει καί τήν ἀνθρώπινον γνῶσιν» (27, 124).

Ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ τώρα μιά νέα διάσταση μέσα στό φυσικό κόσμο· δέν ἀποτελεῖ πλέον ὑποκείμενο, ἀλλά ἀντικείμενο ἔρευνας καί γνώσης, ὄχι παθητικό, ἀλλά ἐνεργητικό παρά-

20. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι γενικά στούς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, σέ ὅσους ἐντοπίζουμε μιά κάποια φιλοσοφική σκέψη, παρατηροῦμε ἓνα συμπῆλημα θεϊστικῶν (τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς θρησκείας), πανθειστικῶν καί δυαδικῶν (οἱ δύο τελευταῖες ἀσύνειδα) ἀντιλήψεων, καθὼς ἐπίσης καί ὕλιστικῶν στοιχείων, στό βαθμό πού ὁ Λόγος περνάει πέρα ἀπό τόν ἀφηρημένο στοχασμό στή συγκεκριμένη 'ἐργαστηριακή' μελέτη τῶν φυσικῶν φαινομένων.

γοντα στή μελέτη τῶν μυστικῶν τῆς φύσης, μέ βάση πάντα τά στοιχεῖα πού οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστῆμες καί ἡ φιλοσοφία τοῦ προσφέρουν. Παύει νά εἶναι ἕνας ἀπλός παρατηρητής καί ἀρχίζει νά γίνεται ἐνεργός ἐρμηνευτής τῆς φύσης· ν' ἀναζητᾶ «τήν γνῶσιν τῶν ὄντων εἰς τήν φύσιν... νά σκέπτεται, νά φιλοσοφῆ, ἐπάνω εἰς τήν φύσιν... νά σπουδάζῃ τήν φύσιν... νά ἀνησυχῆ εἰς τήν θεωρίαν τῶν ὄντων» (31), θεωρώντας πῶς μόνο «διά τῆς φιλοσοφίας» μπορούμε νά ἔχουμε «τήν ὀρθήν καί ἀληθινήν ἐξήγησιν τῶν ὄντων» (51, ε') καί ταυτοχρόνως νά μελετᾷ τό ἀνθρώπινο εἶναι μέσα ἀπό τήν ἐμπειρία καί τό Λόγο, σέ μιά σχέση ἀμεσης ἀλληλεξάρτησης τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης ἀπό τόν αἰσθητό-ὕλικό κόσμο, τῆς φιλοσοφίας – χωρίς τήν ὁποία «ἡ τελείωσις τῆς ἀνθρώπινης φύσεως εἶναι ἀδύνατος» (1, 405) – μέ τίς ἐπιστῆμες τῆς φύσης. Ὁ συνδυαστικός λόγος εἶναι ἀπόρροια μιᾶς σέ βάθος μελέτης τῆς φύσης.

Ἡ φύση, ἀλλά καί ὁ ἄνθρωπος, ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στή φύση, ἀλλά καί οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις, ἡ ἀνθρώπινη γνῶση καί τά ὄριά της, ἡ λειτουργικότητα τῆς σκέψης, ὁ Λόγος, θέματα καθαρᾶ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἀποτελοῦν τώρα, κατά τίς ἀμέσως προεπαναστικές δεκαετίες, ἀντικείμενο ἔρευνας τῆς ἐπιστήμης ἀλλά καί (κυρίως) τῆς φιλοσοφίας. Ἐπιστημονική γνῶση καί φιλοσοφικός στοχασμός, ἀποτελοῦν τώρα ἀδιάρρηκτη ἐνότητα.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς σχέσης μεταξύ ἀφηρημένης καί συγκεκριμένης πρακτικῆς σκέψης, ὁ ἀναπροσανατολισμός τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ πρὸς τόν φυσικό, τόν αἰσθητό κόσμο, ἀποτελοῦν φαινόμενο, ἀλλά καί ἐκδήλωση τῆς πορείας γενικότερα τῆς σκέψης κατὰ τήν ἀμέσως προεπαναστατική περίοδο, περίοδο κατὰ τήν ὁποία ἡ σκέψη κινήθηκε, *grosso modo*, σέ δύο ἐπάλληλα πεδία. Τό πρῶτο, τό καθαρᾶ παιδευτικό, πού ἐκφράζεται μέ τήν προσπάθεια – ἡ ὁποία ὅσο πλησιάζουμε πρὸς τό τέλος τῆς περιόδου πλουτίζει συνεχῶς τό περιεχόμενό της – ἐκλαΐευσης τῶν νέων (ἐπιστημονικῶν) γνώσεων, ἀνύψωσης τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου γενικά τοῦ λαοῦ, μέ τή μετάφραση ἢ

τά συμπλήματα σχολικῶν ἐγχειριδίων ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς γαλλικῆς κυρίως παιδείας, καὶ ἓνα δεύτερο πεδίο, πού οὔτε καὶ αὐτὸ παρουσιάζει πρωτοτυπία, τὸ πεδίο τῆς καθαρὰ φιλοσοφικῆς σκέψης, τὸ ὁποῖο θὰ στραφεῖ – στό βαθμὸ πού προχωρᾷ πρὸς ὑψηλότερα στάδια ἀφαίρεσης καὶ μετατρέπεται, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, ἀπὸ ὄργανο γενικῆς παιδείας σέ θεωρητικὸ θεμέλιο τούτης τῆς τελευταίας (πολύ σχηματικά θὰ μπορούσαμε νά τὸ δώσουμε μέ τὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸ ‘πῶς’ στό ‘γιατί’) – πρὸς τὴ γερμανικὴ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς, ἀλλὰ καὶ πηγὴ ἀντλησης, ἢ μεταφορᾶς, ὄχι πάντα ἄκριτης, ἰδεῶν καὶ ἀντιλήσεων. Μποροῦμε δηλαδή νά ἰσχυριστοῦμε – καὶ τὰ στοιχεῖα πού θὰ φέρουμε στή συνέχεια φωτίζουν τὴν εἰκόνα – ὅτι μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἢ στόχευση διαθλάται: ὁ ἀρχικὸς προσανατολισμὸς τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς (στοιχειώδους) φιλοσοφικῆς σκέψης κυρίως πρὸς τὴ Γαλλία καὶ τὸ γαλλικὸ Διαφωτισμὸ, ἀρχίζει κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰῶνα νά διασπᾶται, νά ἐμπλουτίζεται μέ στοιχεῖα τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας (ἢ καμπύλη ἐξ ἄλλου τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, πού ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶχε προκαλέσει σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη, ἀκολουθοῦσε τώρα, μετὰ τὴν Παλινόρθωση, φθίνουσα κατεύθυνση), χωρὶς αὐτὸ νά σημαίνει ὅτι ἐγκαταλείπεται ἡ ἀρχικὴ πηγὴ ἀντλησης καὶ μεταφορᾶς γνώσης. Κατὰ τὶς τελευταῖες δηλαδή προεπαναστατικὲς δεκαετίες, παρακολουθοῦμε τὴ συνάντηση, πάνω στὸν ἴδιο χῶρο, τὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, δύο εὐρωπαϊκῶν ρευμάτων, ἑνὸς ὄψιμου ἀναγεννησιακοῦ, πού, συνδυασμένο μέ στοιχεῖα τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔρχεται κυρίως ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς γαλλικῆς παιδείας, κι ἑνὸς ἄλλου, νεώτερου, πού τώρα κάνει δυναμικὰ τὴν παρουσία του στὶς γερμανόγλωσσες χῶρες καὶ ἐπεκτείνεται γρήγορα σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη, τοῦ γνωστοῦ Aufklärung²¹.

21. Ἄς μὴ τρέφουμε αὐταπάτες. Τὸ ριζοσπαστικὸ, κι ὡς ἓνα βαθμὸ ὑλιστικὸ καὶ (λιγότερο) ἀθεϊστικὸ πνεῦμα τῶν Γάλλων φιλοσόφων, δὲν ἀνταποκρινόταν τόσο στὶς ὀρθόδοξες χριστιανικὲς καταβολές καὶ παιδεῖα

Αυτήν ακριβώς τήν μεταβολή εκφράζει ο Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, όταν γράφει, τό 1804, ὅτι «ὁ Κάντ καί οἱ ὄπαδοί του ἔκαμαν εἰς τήν Φιλοσοφίαν... τήν μεταβολήν, ὅπου ἔκαμαν προτιήτερα οἱ Βάκονες, οἱ Λώκιοι, οἱ Κονδουλιάκ» καί ὅτι «ἡ Μεταφυσική τώρα δέν εἶναι πλέον ὑποθέσεις, καί σοφίσματα, ἀλλά ἀλήθειαι γεωμετρικῶς ἀποδεδειγμένα», προσθέτοντας: «περί τῆς ταύτης Φιλοσοφίας, δέν ἰξεύρω νά εἰπῶ περισσότερον ἄλλο, εἰμή ὅτι εὐχομαί νά εὐρεθῆ κανένας ἀπό τούς ὁμογενεῖς μας νέους, ὅπου ἐσπούδασαν εἰς τήν Γερμανίαν, καί εἰς τήν Γερμανικήν Διάλεκτον (ἐννοεῖ προφανῶς τίς γερμανόγλωσσες χῶρες), καί ἔλαβε τήν τύχη νά πίουν τά νάματα αὐτῆς τῆς Φιλοσοφίας, νά τά μετοχετεύσουν καί εἰς τό γένος μας, διά νά ἀπαλλαχθῶμεν καί ἡμεῖς ἀπό τὰς ὑποθέσεις, καί τά σοφίσματα τῶν ἄχρι τοῦδε μεταφυσικευομένων» (53, 79-80).

Ἡ ἐπαφή τῆς ἑλληνικῆς λογιосύνης μέ τή γερμανική φιλοσοφία, δέν ἀποτελεῖ, τουλάχιστον στό ξεκίνημά της, συνειδητή ἐπιλογή. Λόγοι 'ἐξωπνευματικοί', ὅπως ἡ μετατόπιση τοῦ ἐμπορικοῦ ἐνδιαφέροντος πρός τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, μετά τή συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, ἡ ἴδρυση τῶν ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν κομπανιῶν τοῦ Μπρασῶβ καί τοῦ Συμπίου, ἡ δημι-

τῶν Ἑλλήνων λογίων, ὅσον ἡ γερμανική ἰδεαλιστική φιλοσοφία. Ἡ τελευταία συμφωνεῖ περισσότερο, ἀσχέτως ἀπό τίς ἐξαγγελίες τῶν Γάλλων φιλοσόφων, πρός τήν ἀρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση (Πλάτων, ἄν καί ὄχι αὐτός ἀλλά ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἐκεῖνος πού κυριάρχησε στήν ἑλληνική σκέψη). Ὁ ἰδεαλιστικός, τέλος, χαρακτήρας τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας εἶναι λιγότερο ἐλέγξιμος καί παρουσιάζει λιγότερους 'κινδύνους' γιά τό Πατριαρχεῖο ἀπ' ὅτι ἡ σκέψη τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κύριος ἀντίπαλος εἶναι, γιά τό Πατριαρχεῖο, ἡ Καθολική Ἐκκλησία. Ἀπό ἐκεῖ ὁ φόβος, τόν ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' τόν εκφράζει τόσο ἐπιγραμματικά στήν Ποιμαντορική τοῦ 1819, ὅτι «ἡ ἄλγεβρα, οἱ κύβοι καί οἱ κυβοκύβοι, τά τρίγωνα καί τά τριγωνοτετράγωνα, οἱ λογάριθμοι, οἱ συμβολικοὶ ἀριθμοί, τά ἄτομα, οἱ δύνες, οἱ δυνάμεις, τοῦ φωτός τά ἰδιώματα, ἡ ὀπτική καί ἡ ἀκουστική» καθώς καί οἱ ἄλλες ἐπιστημονικές κατακτήσεις, θά φέρουν τήν ἄθεια! Γι' αὐτό «μακράν ἡ πολύσχημος Γεωμετρία: μακράν ἡ κενέμφατος Ἀλγεβρα, μακράν κάθε ἀνθρωπίνη ἐπιστήμη καί μάθησις... ἀπόδειξις καί πίστις εἶναι δύο ἐναντία πρός ἄλληλα» (52, 104).

ουργία τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν στή Βιέννη («ἐργαστήριον τῆς νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας», ἀποκαλεῖ ὁ Ἄδ. Κοραῆς τὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα, 54, 243), τὴν Πέστη καὶ τὴ Λειψία, ἢ ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθεροτυπίας καὶ ἡ κατάργηση τῆς λογοκρισίας μετὰ τὸ διάταγμα περὶ ἀνεξιθρησκείας τοῦ Ἰωσήφ Β' (1781), ὅπως καὶ ἄλλοι, μεγαλύτερης ἢ ἐλάσσονος σημασίας παράγοντες, συνέβαλαν σὲ αὐτὸ πού ὀνομάσαμε στροφή τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τὴ γερμανικὴ παιδεία γενικὰ καὶ εἰδικότερα πρὸς τὴ γερμανικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, πρὸς τὴν ὁποία ἐκδηλώνουν, γιὰ λόγους πού δὲν εἶναι ἄσχετοι ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέραμε σὲ προηγούμενη σημείωση, μεγάλη προσαρμοστικότητα²².

Πολλοὶ νέοι πηγαίνουν γιὰ σπουδὲς στή Γερμανία – ὅπου «οἱ μαθηματικὲς καὶ φυσικὲς σπουδὲς» εἶναι τῶρα διαδεδομένες καὶ ὑπάρχουν «φυσικοὶ καὶ μαθηματικοὶ πρώτης τάξεως»²³, ἐνῶ «οἱ φιλοσοφικὲς ἐπιστῆμες δὲ διδάσκονται πουθενά στὸν κόσμον τόσο θεμελιακὰ ὅσο στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια» (57, 158)²⁴ – καὶ ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς θὰ σημειώσῃ, τὸ 1803, ὅτι «ἡ Γερμανία εἶναι ταύτην τὴν ὥραν πλήρης ἀπὸ Γραικοὺς νέους (ὡς μ' ἔγραφε πέρυσιν ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γαζῆς), οἱ ὁποῖοι καταγίνονται εἰς τὴν σπουδὴν ἄλλος εἰς ἓν καὶ ἄλλος εἰς ἄλλο» (54, 107), ἐνῶ λίγο ἀργότερα, παρὰ τὴν ἀντιπάθεια πού τρέφει πρὸς τοὺς

22. «Εἶναι σπάνιον νὰ μπορέσῃ ἓνα ξένος ν' ἀφομοιώσῃ τόσο πολὺ [ὅσο οἱ Ἕλληνες] τὸ γερμανικὸ πνεῦμα. Οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπιτύχουν αὐτὸ πού δὲ θὰ μπορέσουν ποτέ νὰ ἐπιτύχουν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Γάλλοι», γράφει ὁ ἱστορικός καὶ ἀρχαιολόγος *Karl Otfried Muller* (55, 155).

23. «Δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἰς Γερμανίαν διδάσκονται ἐντελῶς αἱ ἐπιστήμια», γράφει ὁ Γεώργιος Ψύλλας, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ μετάβασί του ἀπὸ τὴ Γερμανία εἰς τὴν Ἰταλία σάν νὰ ἄλλαξε ἄλογο μετὰ γαϊδούρι (56, 29 καὶ 39).

24. Σὲ αὐτοὺς ἀσφαλῶς τοὺς λόγους ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ φορεῖς τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρον, εἶναι, εἰς τὴν πλειοψηφία τους, συγγραφεῖς ἔργων φιλοσοφικῶν, ἀλλὰ καὶ ἔργων τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν.

Γερμανούς και τή γερμανική φιλοσοφία²⁵, θά γράφει προς τόν Ἄλεξανδρο Βασιλείου, στή Βιέννη: «ὄσους [ἐκ] τῶν ἡμετέρων γνωρίζεις ἐπιθυμοῦντας νά σοφισθῶσιν, ἐκεῖ [= στό Göttingen] πέμπε τους» (58, 385). Ἀκόμη καί αὐτός ὁ Goethe δέ θά μπορέσει νά κρύψει τό θαυμασμό του γιά τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν στά γερμανικά πανεπιστήμια. Γράφει: «διὰ πολύν καιρόν ἡσθάνομην μίαν ἐντελῶς ἰδιάζουσαν ἐπίδρασιν ἀπό τόν σημαντικόν ἀριθμόν τῶν εἰς Ἴέναν καί Λειψίαν σπουδαζόντων νεαρῶν Ἑλλήνων. Ὁ πόθος νά ἐγκολπωθοῦν τήν γερμανικήν παιδείαν τοῦς ἦτο παρά πολύ ζωηρός, καθῶς ἐπίσης καί ὁ ζῆλος νά χρησιμοποιήσουν κάποτε ὅλην αὐτήν τήν ὠφέλειαν εἰς τήν διαφώτησιν καί τήν σωτηρίαν τῆς πατρίδος των» (59, 367-368).

Πιστεῦω πῶς δέν ἀποτελεῖ ὑπερβολή ὁ ἰσχυρισμός ὅτι οἱ περισσότεροι (ἢ σχεδόν ὅλοι οἱ νεωτερίζοντες) Ἑλληνες λόγιοι τῆς ἀμέσως προεπαναστατικῆς περιόδου, εἴτε ἔζησαν ἐπὶ ἓνα ὀρισμένο χρονικό διάστημα καί σπούδασαν σέ γερμανικές ἢ γερμανόγλωσσες χῶρες, καί κυρίως στά πανεπιστήμια τῆς Ἴένας, τοῦ Göttingen, τῆς Λειψίας καί τῆς Βιέννης, εἴτε κατὰ κάποιον τρόπο διασταυρώθηκαν μέ τή γερμανική παιδεία καί σκέψη πιστεύοντας, ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς, ὅτι «τοῦς Γερμανούς χρεια ἔχωμεν νά μιμηθῶμεν ἂν θέλωμεν νά μὴν ἀντιφάσκωμεν· κατ' αὐτῶν τά ἔχνη πρέπει νά θαδίζωμεν τοῦ λοιποῦ διὰ νά ἀναλάβωμεν ἑαυτοῖς τήν δόξαν καί λαμπρότητα τῶν προγόνων μας» (60, XVII).

Ἄναφέρουμε ὀρισμένα μόνον ἐνδεικτικά παραδείγματα (σέ καμιά περίπτωση ὁ κατάλογος αὐτός, ὅσο μακροσκελής κι ἂν εἶναι, δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ἐξαντλητικός) νέων Ἑλλήνων πού σπουδάζουν

25. «Οἱ ταλαίπωροι Γερμανοί», γράφει ὁ Ἄδ. Κοραῆς, «δέν ἔμαθον ἀκόμη νά ἐκθέτωσι τάς ἐννοίας των μέ σαφήνειαν· καί ἐκ ταύτης τῆς ἀμαθείας ἔρρευσεν ἡ κλίσις εἰς τά συστήματα καί τάς φιλοσοφικὰς αἰρέσεις, αἱ ὁποῖα διαμένουσιν ἀκόμη εἰς αὐτούς... Εἶχε μέγα δίκαιον ὁ μέγας Φριδερικός... νά λέγῃ ὅτι ἔχουσι πάντοτε χρεῖαν νά στρατηγῶνται ἀπό κανέναν εἰς τήν φιλοσοφίαν» (54, 313-314).

κατά την περίοδο αυτή σέ γερμανικά πανεπιστήμια ή πανεπιστήμια τῶν γερμανόγλωσσων χωρῶν. Ὅλοι τους σπουδάζουν φιλοσοφία ἀλλά καί θετικές ἐπιστήμες²⁶ καί ἐπιστρέφοντας στόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο ἀναδεικνύονται σέ γνωστούς δασκάλους καί συγγραφεῖς (ἢ μεταφραστες) ἔργων καί τῶν δύο αὐτῶν τομέων τῆς γνώσης²⁷.

Ἐκτός ἀπό τόν Στέφανο Δούγκα, ὁ ὁποῖος σπούδασε φιλοσοφία στό πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, ἀλλά καί στά πανεπιστήμια τοῦ Göttingen καί τῆς Ἀλλης καί ἔγραψε ἓνα ἔργο φυσικῆς φιλοσοφίας καί ἓνα τετράτομο ἔργο μαθηματικῶν (τό νῆμα τῆς ζωῆς καί τῆς σκέψης του, θά τό παρακολουθήσουμε ἐκτενέστερα στή συνέχεια) σημειῶνουμε: ὁ Στέφανος Οἰκόνομος, ἀπό τή Τζαρίτζανη τῆς Θεσσαλίας, σπουδάζει ἱατρική καί φιλοσοφία στή Βιέννη, στή Δρέσδη, στή Λειψία, στήν Ἀλλη, καί στήν Ἰένα· ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ἀπό τά Ἰωάννινα, φιλοσοφία καί φυσικομαθηματικά στή Βιέννη· ὁ Δημήτριος Π. Γοβδελάς, ἀπό τή Ραψάνη, φιλοσοφία στό Göttingen καί στό Βερολίνο· ὁ Γεώργιος Ρητορίδης, ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, φιλοσοφία καί ἐπιστήμες στή Βιέννη· ὁ Γεώργιος Ζήσης ἢ Ζήσης Κάβρας, ἀπό τά Ἀμπελάκια, ἱατρική στή Βιέννη καί στήν Ἰένα· ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς καί ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης, ἀπό τίς Μηλιές τῆς Μαγνησίας, σπουδάζουν φιλοσοφία στή Βιέννη καί φυσικομαθηματικά στήν Ἀλλη (στό σχολεῖο, πού ἀποφάσισαν νά ἰδρῦσουν στίς Μηλιές μαζί μέ τόν Ἀνθιμο Γαζῆ θά διδασκόταν καί ἡ γερμανική γλῶσσα)· ὁ Χριστόδουλος Ἀκαρνάν [Παμπλέκης] ἀπό τό Ξηρόμερο, σπουδάζει φιλοσοφία στή Βιέννη καί στή Λειψία· ὁ Μανασσῆς Ἡλιάδης, ἀπό τό Μελένικο τῆς Μακεδονίας φυσικομαθηματικά στή Βιέννη· ὁ Στέφανος Κανέλος, ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη,

---

26. Μιά διαφορά πού τήν ἐπισημαίνουμε χωρίς νά ὑπερβάλλουμε τή σημασία της: Οἱ νέοι αὐτοί σπουδάζουν τή γερμανική σκέψη, ἐπιστημονική καί γενικότερα φιλοσοφική, στή γερμανική γλῶσσα καί σέ γερμανόφωνα πανεπιστήμια καί ὄχι τόν καθ' ὅλα μέν ἔντονο, καί κατά τήν περίοδο αὐτή, σέ ὅλη τήν Εὐρώπη γαλλικό Διαφωτισμό, ἀλλά σέ ἰταλικά κυρίως πανεπιστήμια.

27. Ἀπό τήν ἀποψη τῶν πνευματικῶν, ἀλλά καί τῶν κοινωνικῶν προσανατολισμῶν, οἱ νέοι πού σπουδάζουν στά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια γενικά, καί ὄχι μόνον στά γερμανικά, ἀποτελοῦν τό ζωντανότερο τμήμα τῆς ἑλληνικῆς λογιόσυνης, τοῦς φορεῖς ἑνός νέου πνεύματος.

σπουδάζει επί οκτώ χρόνια ιατρική στο Wurtzbourg –όπου τό 1816 συναντούμε καί τούς Ἐθανάσιο Βογορίδη καί Κύριλλο Λιθέριο (ὁ τελευταῖος θά περάσει, τό 1818 ἀπό τήν Ἰένα, προτοῦ καταλήξει, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, τό 1819, στό πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen–, ἀλλά καί στό Μόναχο· ὁ Δημήτριος Ἀλεξανδρίδης, ἀπό τόν Τύρναβο σπουδάζει ιατρική καί φιλοσοφία στή Βιέννη· ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἀπό τίς Μηλιές τῆς Μαγνησίας, σπουδάζει φυσικομαθηματικά στή Βιέννη· ὁ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης, ἀπό τή Χίο, φιλοσοφία καί φυσικομαθηματικά στή Βιέννη· ὁ Δημήτριος Δάρβαρις, ἀπό τήν Κλεισούρα τῆς Μακεδονίας φιλοσοφία στήν Ἄλλη καί στή Βιέννη· ὁ Δημήτριος Καρακάσης ἀπό τή Σιάτιστα τῆς Μακεδονίας, ιατρική στή Λειψία· ὁ Μανουήλ Σαρρῆς, ἀπό τήν Τένεδο, σπουδάζει καί αὐτός στή Γερμανία ιατρική καί φιλοσοφία· ὁ Διονύσιος Πύρρος, ἀπό τήν Καστανιά τῶν Τρικάλων, φιλοσοφία καί ιατρική στή Βιέννη· ὁ Παναγιώτης Νικολαΐδης, ἀπό τά Ἰωάννινα, ιατρική στή Βιέννη καί στήν Ἄλλη, ὅπου ἔχει συμφοιτητές, στή Βιέννη τόν Μανουήλ Σαρρῆ καί στήν Ἄλλη τούς Θεοδόσιο Ἡλιάδη, Σταῦρο Μόσχο καί Ἐθανάσιο Ἰωαννίδη· ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης–Λευκίας ἀπό τή Φιλιππούπολη, σπουδάζει ιατρική στή Βιέννη καί στήν Ἰένα· ὁ Γεώργιος Μανουήλ ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, ιατρική στή Λειψία· ὁ Μιχαήλ Περδικάρης ἢ Πρεδικάρης, ἀπό τή Μονεμβασιά, ιατρική στή Βιέννη· ὁ Γεώργιος Κ. Σακελλάριος, ἀπό τήν Κοζάνη, ιατρική στή Βιέννη, ὅπου ἀσκεῖ τό ἐπάγγελμά του· ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ, ἀπό τήν Καστοριά, ιατρική καί φιλοσοφία στή Γερμανία· ὁ Γεώργιος Γεννάδιος ἀπό τή Σηλυβρία τῆς Θράκης, ιατρική στή Λειψία· ὁ Δαμιανός Παρασκευᾶς, ιατρική καί φιλοσοφία στή Φραγκφούρτη (ἐπί 2 χρόνια) καί στήν Ἰένα (ἐπί 4 χρόνια). Καί ἡ παράδοση συνεχίζεται. Ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης σπουδάζει ιατρική στήν Ἄλλη ἐνῶ γύρω στά 1818 ὁ Γεώργιος Λεωρίδης σπουδάζει φιλοσοφία στήν Ἰένα καί οἱ Γ. Ἰωαννόπουλος καί Ἰωάννης Παλαιόπουλος, σπουδάζουν στή Λειψία φιλοσοφία καί φυσικομαθηματικά, ἐνῶ μεταξύ τῶν 72 ξένων φοιτητῶν πού σπουδάζουν τό 1819 στό Πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen (Γερμανοί φοιτητές: 937), οἱ 14, τό ἕνα πέμπτο περίπου, εἶναι Ἕλληνες, οἱ Δημ. Ἀποστολίδης, Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, Στέφανος καί Πέτρος Βλαστός, Γεώργιος Γλαράκης, Γεώργιος Ἰωαννίδης, Κύριλλος Λιθέριος, Θεόδωρος Μανούσης, Φρ. Μαῦρος. Γεώργιος Πινιατέλλης, Ἀναστάσιος Πολυζωΐδης, Ἀλέξανδρος Σκυλίτσης, Θεόκλητος Φαρμακίδης καί Γεώργιος Ψύλλας. Καί

αυτοί σπουδάζουν φυσικομαθηματικές επιστήμες (όρισμένοι ιατρική) και κυρίως φιλοσοφία (61, 372)²⁸. Ιατρική σπουδάζει ο Σοφοκλής Οικονόμος στη Βιέννη και στη συνέχεια, το 1833 παίρνει το διδακτορικό του στο Βερολίνο· φυσικές επιστήμες σπουδάζει στο Μόναχο και στο Βερολίνο και το 1835 ανακηρύσσεται διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Λειψίας ο μετέπειτα καθηγητής της Χημείας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Ἀλέξανδρος Βενιζέλος. Μαθητές, τέλος, του ὕστερου Schelling εἶναι ὁ Νικόλαος Κοτζίτσ, ὡς φοιτητής του Πανεπιστημίου του Μονάχου, μεταξύ 1833-1841 καὶ ὁ Ἰωάννης Μενάγιας, ὁ ὁποῖος τὸ 1838 ἀνακηρύχθηκε διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας.

Ἡ ἀπαρίθμηση, αὐτὴ καὶ μόνον, πενήντα καὶ πλέον ὀνομάτων ἀπὸ τὰ γνωστότερα Ἑλλήνων λογίων, πού σπούδαζαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ γερμανικά ἢ γερμανόγλωσσα πανεπιστήμια (καὶ ὁ κατάλογος, ἐπαναλαμβάνουμε, δὲν ἔχει τὴν ἀπαίτηση νὰ εἶναι ἐξαντλητικός), δείχνει, πιστεύουμε, ἀρκετὰ πειστικά, ὅτι ἡ γερμανικὴ ἐπιστημονικοφιλοσοφικὴ σκέψη ἔπαιξε σημαντικό, καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς προεπαναστατικῆς (καὶ ὄχι μόνον) λογιισύνης, τῆς νεοελληνικῆς σκέψης γενικότερα. Ἀλλὰ τὸ κλίμα δὲν τὸ διαμορφώνουν μόνον οἱ νέοι πού σπουδάζουν σὲ διάφορες γερμανικὲς πόλεις καὶ οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὸ πέρασ τῶν σπουδῶν τους ἀποτελοῦν, μὲ τὴ διδασκαλία²⁹ καὶ τὸ συγγραφικὸ τους ἔργο, ζωντανούς φορεῖς τοῦ γερμανι-

28. Οἱ περιπτώσεις τοῦ Ἀμβρόκιου Πάμπερη, πού πηγαίνει στὴ Λειψία, ἐφημέριος στὴν ἐκεῖ ἐκκλησία τῶν ὀρθόδοξων (Ἑλλήνων) καὶ τοῦ ἱερομόναχου Παγκράτιου, πού πηγαίνει, γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὴ Νίζνα, στὴν Ἄλλη, δὲν ἐντάσσονται ἀσφαλῶς στὶς παραπάνω. Τὶς ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀπλῶς ὡς ἐνδείξεις τῆς κινητικότητας καὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν Ἑλλήνων (φοιτητῶν) στὶς γερμανικὲς αὐτὲς πόλεις.

29. Οἱ δάσκαλοι μὲ σπουδὲς σὲ γερμανικὰ πανεπιστήμια εἶναι μετὰ τῶν πρώτων στὶς προτιμήσεις. Ὄταν, τὸ 1816, ὁ Βενιαμὶν Λέσθιος καλεῖται νὰ διδάξει στὴν Ἀθήνα, θὰ γράψει στὸν Ἄνθιμο Γαζή, στὴ Βιέννη: «Ἐχω χρεῖαν καὶ δευτέρου διδασκάλου, ὥστε γράψατέ μοι ἂν εἰς τὴν Γερμανίαν, ἢ εἰς ἄλλα τῆς Εὐρώπης μέρη, εἶναι τις ἱκανὸς διὰ τὸ ἐπάγγελμα τῆς διδασκαλίας» (62, 16).

κοῦ πνεύματος στὸν ἑλληνικό χῶρο³⁰. Εἶναι καί οἱ μεταφράσεις, ἀπὸ αὐτοῦς τοὺς ἴδιους, ἢ καί ἀπὸ ἄλλους, ἔργων Γερμανῶν στοχαστῶν³¹, ἐνῶ ἡ ἔκδοση ἔργων λογίων τῆς ἐποχῆς, ὅπως τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη καί τοῦ Νεόφυτου Δούκα, ἀλλά καί τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου, τοῦ Βασιλείου Παπαευθυμίου, τῶν ἀδελφῶν Καπετανάκη (πού μεταφράζουν τὰ ἔργα τους ἀπὸ τὰ γερμανικά, χωρὶς νὰ εἶναι οἱ μόνοι) καί ἄλλων σέ γερμανόγλωσσες πόλεις³², ἔφερε ἔμμεσα, πλήν σαφῶς, τοὺς συγγραφεῖς τους

30. Γενικότερα, οἱ νέοι, πού σπουδάζουν σέ εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια, νιώθουν, ἄθελα καί ἀσύνειδα, τὴν ἀνάγκη νὰ προσαρμώσουν τὸ φορτίο τῶν γνώσεων πού μεταφέρουν στὰ ἑλληνικά δεδομένα, νὰ κωδικοποιήσουν ὡς ἓνα βαθμό, καί γιὰ λόγους αὐτοάμυνας, τὸ φορτίο τους αὐτό, κατὰ τρόπο πού νὰ μὴν προκαλεῖ τὴν ἄμεση ἀντίδραση φορέων καί καταστάσεων, πού ἔχουν ἀπὸ αἰῶνες ἐδραιωθεῖ, κι ἐξακολουθοῦν νὰ στηρίζονται σέ γερά ἐρίσματα (Πατριαρχεῖο). Πετυχαίνουν πάντα τὸ στόχο τους αὐτό; Ἡ περίπτωση τοῦ Στέφανου Δούγκα, πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐκτενέστερα στή συνέχεια, δείχνει πῶς δέ γίνεται αὐτὸ κατορθωτό· τουλάχιστον ἀπὸ ὅλους.

31. 31. Ἀναλύοντας τὰ στοιχεῖα τῶν μεταφράσεων στὸ δεύτερο μισό τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ὑπογραμμίζει «τόν ἀνοδικό ρυθμὸ τῶν γερμανικῶν μεταφράσεων» κατὰ τὴν τελευταία ἰδίως δεκαετία τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, σέ σύγκριση μὲ τίς προηγούμενες δεκαετίες, ἀλλά καί μὲ τίς μεταφράσεις ἀπὸ ἄλλες γλώσσες (63, 286-287). Εἰδικότερα, ὅσον ἀφορᾷ τὸ βιβλίο τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν, καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς νεοελληνικῆς ἀναγέννησης, τὸ ποσοστὸ τῶν γερμανικῶν μεταφράσεων ἔρχεται πρῶτο σέ σύγκριση μὲ ὄλες τίς ἄλλες γλώσσες (4, 108).

32. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τὰ περισσότερα ἔργα, τόσο τὰ 'φιλοσοφικά' ὅσο καί τὰ 'ἐπιστημονικά', ἔχουν ὡς τόπο ἔκδοσης πόλεις τοῦ γερμανόφωνου κόσμου· καί μεταξύ αὐτῶν, στίς δύο δεκαετίες πού σηματοδοτοῦν τὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα, ἡ Βιέννη ἔρχεται πρώτη καί μάλιστα σέ πολὺ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τίς ἄλλες πόλεις. Ἡ ἴδια περίπου ἀναλογία καί στίς δύο αὐτές κατηγορίες βιβλίων. Ἀπὸ τὰ 26 φιλοσοφικά ἔργα τῆς περιόδου αὐτῆς, πού παραθέσαμε παραπάνω, τὰ 17 ἐκδόθηκαν στή Βιέννη, ἐνῶ ἀπὸ τὰ 73 τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, τῆς

σ' έπαφή, ακόμη και τότε όταν δέν προϋπήρχε, μέ τή γερμανική σκέψη³³.

Μέσα από τίς μεταφράσεις αυτές, αλλά και από πρωτότυπες συγγραφές, μέσα από συμπιλήματα ή έρανίσματα, τά όνόματα τών Im. Kant, J.G. Fichte, Fr. Schelling, G.W. Leibniz, Chr. Wolff, W. Tr. Krug, Joh. G. Heinicke, Joh. G. Herder, Fr. Chr. Baumeister, Joh. G. Büsch, G. Metzburg, J.H. Helmuth, και άλλων γίνονται τώρα γνωστά στον έλληνικό πνευματικό χώρο³⁴, δίπλα στα όνόματα άλλων στοχαστών, από άλλες χώρες.

Και ή επίδραση αυτή τής γερμανικής έπιστημονικής και γενικότερα φιλοσοφικής σκέψης, στή διαμόρφωση τής νεοελληνικής σκέψης θά συνεχισθεί και μετά τήν Έπανάσταση του 1821 και τήν ίδρυση του έλεύθερου ελληνικού κράτους. Κατά τή νέα αυτή περίοδο, ή πνευματική όπως και ή γενικότερη ζωή αυτού του τόπου, θά κινηθεί βεβαίως σέ διαφορετικά πλαίσια

ίδιας αυτής περιόδου, στή Βιέννη εκδόθηκαν τά 50 (64, 104-112), ένω ή Ίένα, ή Άλλη και ή Πέστη ακολουθούν, μέ δύο μόνον εκδόσεις ή πρώτη και από μία οί άλλες δύο.

33. Έπαφή μέ τή γερμανική σκέψη, μέ τον γερμανόγλωσσο χώρο γενικότερα, απαιτεί και τά αναγκαία (γλωσσικά) έργαλεία. Γι' αυτό και ό Μ. Παπαγεωργίου εκδίδει τό 1768 ένα *Άλφαβητάριον Γερμανικόν* και ένα *Λεξικόν Ρωμαιογερμανικόν*, ένω τό 1772 εκδίδει μιá Μέθοδο διδασκαλίας τών γερμανικών (*Πρόχειρος και εύπόριστος διδάσκαλος... τής γερμανικής γλώσσης*, θ' έκδ. τό 1792 και γ' έκδ. τό 1793) και ό Δημ. Δάρθβαρις εκδίδει τό 1785 (όλοι στή Βιέννη) μιá *Γραμματική Γερμανική Άκριβεστάτη*.

34. Δυστυχώς δέ μπορούμε νά ισχυριστούμε τό ίδιο και για τά έργα τών μεγάλων αυτών Γερμανών στοχαστών. Είχε άσφαλώς δίκιο ό Έμμανουήλ Ροϊδής, όταν μετά 70 περίπου χρόνια θά πει μέ πικρία: «Του Φίχτε, του Έγέλου, του Καντίου και άλλων Γερμανών όσον είναι παρ' ήμίν πασίγνωστα και σεβαστά τά όνόματα, τόσο είναι άγνωστα και άνερευνήτα τά βιβλία, όμοιάζοντα τούς άπέχοντα εκείνους και άθάτους τόπους, περί ών δύνανται οί περιγηθέντες, πρό πάντων όμως οί μή περιγηθέντες αυτούς, νά λέγωσιν ό,τι θέλουσιν, άνευ φόβου μή διαψευσθώσιν εκ του προχείρου, άν μάλιστα κρίνωσι περιττόν νά σημειώσωσι τά χωρία» (65, 250).

καί τή θέση τοῦ φαινομενικά αὐθόρμητου καί ἐλεύθερα καθορισμένου θά πάρει ὁ κεντρικός προγραμματισμός. Τά στοιχεῖα ὅμως, στά ὅποια ἀναφερθήκαμε γιά τήν ἀμέσως προεπαναστατική περίοδο, θά τά συναντήσουμε καί μάλιστα ἐντονότερα τώρα ἐνισχύοντας τή βασική κατεύθυνση. Μέ τούς ἴδιους λ.χ. ρυθμούς συνεχίζεται ἡ μετάβαση νέων γιά σπουδές στή Γερμανία καί τό 1843 ὁ ἀριθμός τῶν φοιτητῶν ἀπό τήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, πού σπουδάζουν σέ γερμανικά πανεπιστήμια, ξεπερνᾷ, σύμφωνα μέ συντηρητικούς, κατά τή γνώμη μας, ὑπολογισμούς, τούς 50 (66, 434).

Ἄλλά ἄς σταθοῦμε σέ δύο χρονολογίες, πού σηματοδοτοῦν, ἡ κάθε μία μέ τόν τρόπο της καί τή σημασία της, τή διείσδυση καί ἐδραίωση τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος στήν ἑλληνική μετεπαναστατική λογιόσυνη. Τό 1832 καί τό 1837· τή δημιουργία τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας καί τήν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας. Στό ξεδίπλωμα τῆς σκέψης μας δέν πρέπει φυσικά νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ γεγονότος ὅτι τώρα, καί ἰδίως μετά τή δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, τούς θεσμούς τούς ἐπιβάλλουν οἱ Βαυαροί. Βρίσκουν ὅμως τό ἔδαφος πρόσφορο³⁵, βρίσκουν τό ἀπαιτούμενο ὑλικό γιά τήν ἐφαρμογή τῶν προγραμμάτων τους: τούς καθηγητές, ἀποφοίτους γερμανικῶν πανεπιστημίων, ἀλλά καί τά βιβλία· τό πνεῦμα γενικά, πού καί οἱ δύο αὐτοί μεταφέρουν. Καί ὅσο γιά τά βιβλία δέν ἀναφερόμαστε μόνο στίς μεταφράσεις, τά συμπιλήματα ἢ τά ἐρανίσματα, μέσα ἀπό τά ὅποια ἡ γερμανική σκέψη μετακενώνεται στό νεοσύστατο ἑλληνικό κράτος, ἀλλά καί τά ἴδια τά γερμανικά βιβλία,

35. Ἴσως ὁ παραλληλισμός νά μὴ εἶναι ἀπολύτως ἐπιτυχής. Μᾶς φέρνει ὅμως ἄθελα στό νοῦ μιά παλαιότερη κατάσταση: τήν ἐπικράτηση τοῦ λεγόμενου 'κορυδαλισμοῦ' στόν τότε ἑλληνικό πνευματικό χῶρο. Καί τότε ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπό τόν Θεόφιλο Κορυδαλέα δέν ἦταν κεραυνός ἐν αἰθρία (4, 77). Τά ἀριστοτελικά κείμενα, πού μέ διάφορες μορφές, κυρίως χειρόγραφη, εἶχαν κατακλύσει τόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο, εἶχαν προἰδεάσει, κατά κάποιον τρόπο, τόν ὑπόδουλο ἑλληνισμό γιά τόν μεγάλο πρόγονο καί τήν καθολική σκέψη του.

πού μαζί με τούς ἀποφοίτους τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων, ἢ μέ ἄλλα μέσα μεταφέρονται στήν Ἑλλάδα. Καί δέν εἶναι λίγα αὐτά. Μιλήσαμε γιά τή δημιουργία τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τό 1832. Μεταξύ τῶν βιβλίων, πού συγκροτοῦν τόν πρῶτο της πυρήνα³⁶, τά 110 (σέ 228 τόμους) εἶναι γερμανικά (67, 245-251), ἐκδόσεις, οἱ περισσότερες, τῶν τελευταίων χρόνων (ἢ παλαιότερη τοῦ 1737 καί ἡ ἀμέσως ἐπόμενη τοῦ 1762), στοιχεῖο ἐνδεικτικό τῆς προέλευσής τους. Καί ἂν ἐπιχειρήσουμε νά σταθμίσουμε ἀπό ἐδῶ ἐπιρροές, συγκρατοῦμε ὅτι τά γαλλικά βιβλία τῆς νεοσύστατης Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἦταν 79, ὅσα ἀκριβῶς καί τά ἰταλικά (σέ 258 τόμους τά πρῶτα καί 244 τά δεύτερα), ἐνῶ τά ἑλληνικά, στά ἀρχαῖα καί στήν ἀπλοελληνική³⁷ μόλις φθάνουν, μαζί, τά 393 (σέ 921 τόμους).

Ὅσο γιά τό πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, αὐτό ὀργανώθηκε, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, τό 1837, «κατά τό παράδειγμα τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων» (68, 334) ἐνῶ «σέ κανένα ἄλλο πανεπιστήμιο τῆς ΝΑ Εὐρώπης δέν ὑπῆρξε τόσο ἔντονη ἢ γερμανική παρουσία ὅσο στήν Ἀθήνα ἀφοῦ ἐδῶ ἀπό τούς 34 πρωτοδιορισθέντες καθηγητές, οἱ ἑπτὰ ἦταν Γερμανοί» (68, 337) καί ἀπό τούς ὑπόλοιπους πολλοί ἦταν ἐκεῖνοι πού εἶχαν συμπληρώσει τίς σπουδές τους στή Γερμανία, ὑπῆρξαν τρόφιμοι γερμανικῶν πανεπιστημίων καί μεταξύ αὐτῶν θά συναντήσουμε γνωστά μας, ἀπό τήν προηγούμενη ἐνότητα ὀνόματα, ὅπως τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσώπιου, τοῦ Θεόδωρου Μανούση, τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη, τοῦ Γεωργίου Γενναδίου κ.ἄ., ἐνῶ ὁ πρῶτος πρύτανης τοῦ ἰδρύματος αὐτοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος Σχινᾶς, μέ σπουδές κι αὐτός

36. Μέ βάση τούς «Καταλόγους», πού δημοσιεύει ὁ Ε.Γ.Πρωτοψάλτης (67, 203-251) καταλήγουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ πρῶτος πυρήνας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἀποτελοῦνταν ἀπό 742 ἔντυπα καί 35 χειρόγραφα βιβλία, σύνολο 777 τίτλοι βιβλίων σέ 1864 τόμους, στά ἑλληνικά, ἀλλά καί σέ ἄλλες γλώσσες, λατινικά, ἰταλικά, γαλλικά καί γερμανικά. Τά σύνολα πού μᾶς δίνονται στόν πρόλογο (ὑπογράφει: Γεώργιος Γεννάδιος) τῶν καταλόγων αὐτῶν (588 τίτλοι σέ 1844 τόμους) εἶναι προφανῶς, ἐκ παραδρομῆς, λανθασμένα.

στή Γερμανία, και συγκεκριμένα στο Βερολίνο, «κατακρίνεται από τον τύπο της εποχής ως 'ένθερμος ζηλωτής' των γερμανικών δογμάτων» (68, 338). Και ή κατάσταση συνεχίζεται. Οί αδράνειες της ελληνικής κοινωνίας από τά πρώτα της βήματα. «'Η νοοτροπία ότι ό επιστήμονας πού θά ήταν άξιος νά κάνει άκαδημαϊκή σταδιοδρομία στό ελληνικό πανεπιστήμιο ήταν αυτός πού είχε φοιτήσει σέ γερμανικό, κράτησε στή χώρα μας πάνω από έναν αιώνα» (69, 102).

Όσο για τή φιλοσοφία, αυτή δέν αποτελεί πλέον συγκεκριμένα, πρακτική δραστηριότητα, για τήν έρμηνεία τών φυσικών φαινομένων· έχει πάρει διαζύγιο από τίς έπιστήμες τής φύσης, δέν είναι πλέον φυσική φιλοσοφία· «τής λείπει ή γενική εκείνη ανταπόκριση στά πράγματα, πού ένωνε και ζωογονούσε τό έργο τών περισσοτέρων» (70, 290) λογίων τής προεπαναστατικής περιόδου (λείπουν οί προκλήσεις, αλλά και ή φλόγα τών χρόνων εκείνων, πού στό πείσμα τής ιστορίας ήταν για τή φιλοσοφία αυτοί κι όχι οί έπόμενοι χρόνοι έλευθερίας)· ταυτίζεται περισσότερο μέ τή μεταφυσική κι ως ένα βαθμό μέ τή λογική, γίνεται γνώση για τή γνώση, και ή άριστοτελική ρήση (βλ. σημείωση 14) αντιστρέφεται, πάντα στό όνομα του 'Αριστοτέλη (πραγματικά τί ειρωνεία!): «Τό τέλος είναι ού πράξις, αλλά γνώσις»!

Έπακόλουθο τής νέας αυτής αντίληψης, ή φιλοσοφία παύει νά είναι όργανο παιδείας και γίνεται περισσότερο θεωρητικό θεμέλιο τής τελευταίας, έχοντας στή νέα αυτή φάση, ως μοναδική, αποκλειστική θεωρητική φαρέτρα τή γερμανική φιλοσοφία, φιλοσοφία τώρα πιά τών επιγόνων, πού, κι αυτή μέ τή σειρά της, αντιστρέφοντας (βλ. τήν ίδια σημείωση) τούς όρους του μεγάλου της θεμελιωτή, χωρίς ποτέ νά τον έχει αποκηρύξει, έχει γίνει άφηρημένη όχι μόνον όσον άφορά τή μορφή αλλά και τό περιεχόμενο.

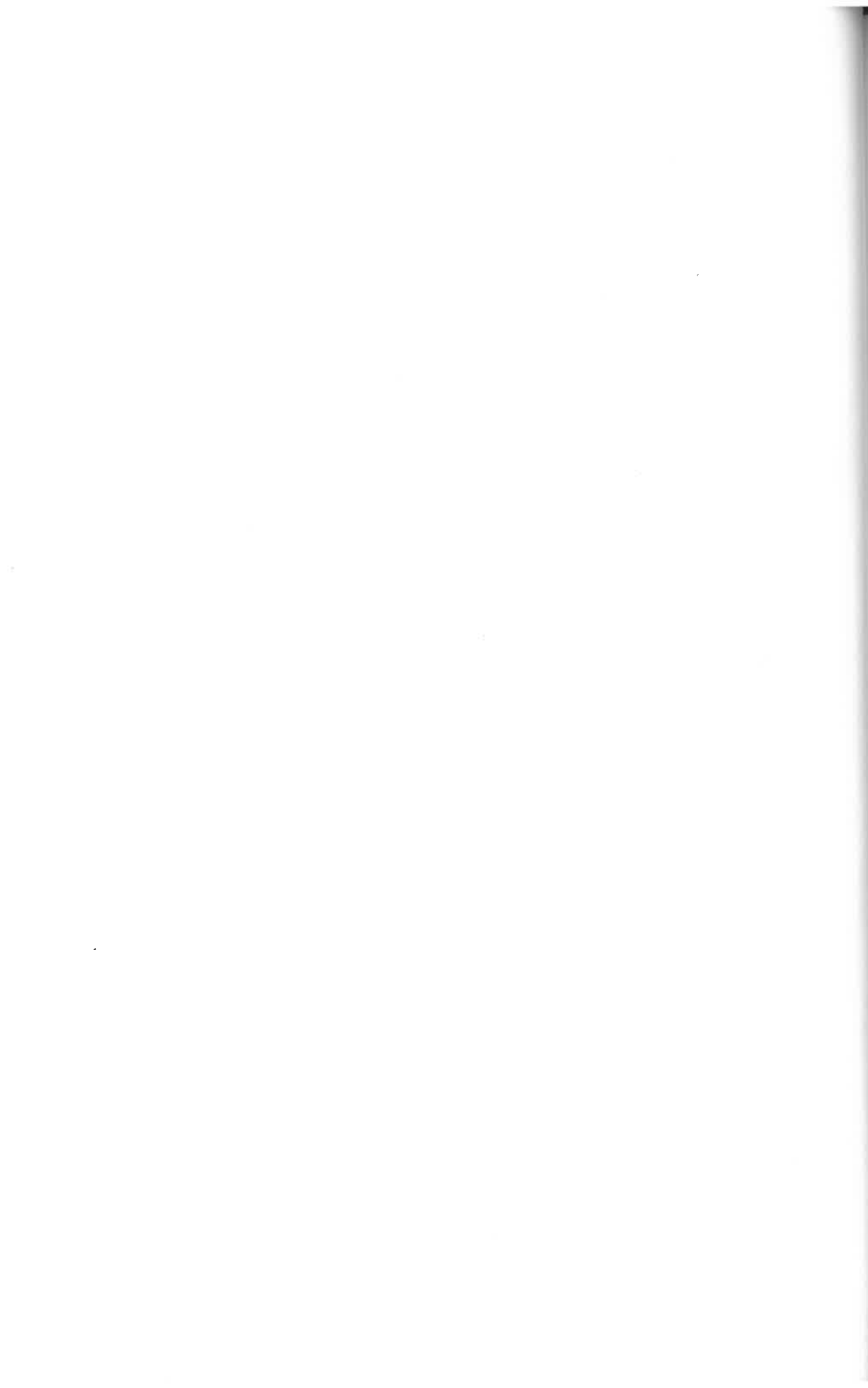

ΜΕΡΟΣ Α'

ΕΝΑΣ 'ΠΑΡΕΞΗΓΗΜΕΝΟΣ' ΛΟΓΙΟΣ

Ἡ

Ο ΔΙΩΓΜΟΣ ΤΗΣ (ΦΥΣΙΚΗΣ) ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Τά ὄσα, σχετικά λιγοστά ἱστορικά, ἀλλά καί ἄλλης φύσεως στοιχεῖα, πού παραθέσαμε μέχρι στιγμῆς, ἄλλοτε συνοπτικά καί ἄλλοτε μέ περισσότερες, ὅσες διαθέταμε, μαρτυρίες, μέ σκοπό νά θεμελιώσουμε τούς ὅποιους ἰσχυρισμούς μας, ὀδηγοῦν σ' ἓνα ὄνομα (ἴσως ὄχι στό μοναδικό), τό ὁποῖο καί τοποθετοῦν μέσα σέ συγκεκριμένα ἱστορικά πλαίσια: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΟΥΝΚΑΣ ἢ ΔΟΥΓΚΑΣ.

Ὅλες οἱ μέχρι σήμερα ἀναφορές στόν παραγνωρισμένο ἢ μᾶλλον παραγκωνισμένο αὐτόν λόγιο, μιά ἀπό τίς πλέον βαθυστόχαστες μορφές τῶν ὕστερων χρόνων τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, μοιάζουν σέ πολύ μεγάλο βαθμό μεταξύ τους καί ἂν ἐπιχειρήσουμε νά τίς ἀπογυμνώσουμε ἀπό τά λεκτικά σχήματα πού διανθίζουν τό λόγο, τίς ὑπέρ ἢ κατά προσωπικές κρίσεις, περιορίζονται συνοπτικά στά ἀκόλουθα: γεννήθηκε στόν Τύρναβο τῆς Θεσσαλίας, μετά τίς πρῶτες σπουδές κοντά στόν Ἰωάννη Πέζαρο, πηγαίνει στήν Ἰένα τῆς Γερμανίας ὅπου χρημάτισε (σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Κ.Μ. Κούμα) μαθητής τοῦ Schelling. Μετά τήν ἐπιστροφή του διορίζεται σχολάρχης στή Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή καί στή συνέχεια καθηγητής στήν Ἑγεμονική Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου. Ἐγγραψε ἓνα βιβλίο φυσικῆς κατά τό σύστημα τοῦ δασκάλου του, πού θεωρήθηκε αἰρετικό, καταγγέλθηκε ἀπό τόν ἱερομόναχο Δωρόθεο Βουλησιμᾶ στό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο τόν ἐκάλεσε νά δώσει ὁμολογία πίστεως, τήν ὁποία καί ἔδωσε καταδικάζοντας τό ἔργο του, καί... στήν οὐσία τίποτα περισσότερο. Καί ἂν ἡ «Φυσική» του δέν ἐπικρινόταν καί δέν ἀποκηρυσσόταν ἀπό τό Πατριαρχεῖο κι ἔτσι ὁ συγγραφέας της δέν ἀναγραφόταν, κατά κάποιο τρόπο, στό μαρτυρολόγιο τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, ἴσως τό ἔργο του, ἀλλά καί αὐτός ὁ ἴδιος, νά περνοῦσαν ἀπαρατήρητοι ἀπό τούς ἱστο-

ρικούς. Δέν ἀνήκε ἐξ ἄλλου στὸν κύκλο τοῦ Κοραῆ. Καί ὅσο γιὰ τὴ «Φυσικὴ» του, πού σύμφωνα μὲ τοὺς Σωφρόνιο Εὐστρατιάδη καὶ Ἀρκάδιο Βατοπεδίνου (71, 137-139), σῶζεται σὲ 8 τόμους στὴν ἀθωνικὴ μονὴ Βατοπεδίου, δέν ἔχει μέχρι σήμερα διευκρινιστεῖ κατὰ πόσον εἶναι ἢ ἀπαγορευμένη ἢ ὄχι. Δέν τὴν εἶχε κανεὶς μέχρι σήμερα μελετήσῃ σὲ σύνολό της. Ἀλλά καὶ αὐτὸ τὸ ἔντυπο τετράτομο ἔργο του *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς καὶ Ἀλγέβρης*, δέν ἀναφέρεται σχεδόν καθόλου. Τὰ ἔργα του «εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα» (72, 104).

Ἐνα βιογραφικὸ σημεῖωμα πού μοιάζει μὲ τὰ τόσα ἄλλα ὅσα γράφονται γιὰ παρόμοιες περιπτώσεις. Ἐνα, θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ παρομοιάσουμε, ἔντυπο πού συμπληρώνεται, κατὰ περίπτωση (καὶ ἰδίως σὲ περιπτώσεις νεωτεριστῶν λογίων), μὲ τὸ ὄνομα ἐκείνου πού βιογραφεῖται, μὲ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο γέννησης, τὸ εἶδος τῶν σπουδῶν του καὶ τὸν τίτλο τοῦ «φθοροποιοῦ» ἔργου του, τὸ ὄνομα ἐκείνου πού τὸν κατήγγειλε σὲ Πατριαρχεῖο καὶ τὸ ὅτι ἔδωσε ὁμολογία πίστεως καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ καταδικάσῃ τὸ ἔργο του (τί ἀνθρώπινο δρᾶμα περικλείουν οἱ τελευταῖες τοῦτες «ἀθῶες» λέξεις) καὶ ἴσως κάτι ἀκόμη ἐλάσσονος σημασίας. Ἡ ἀδράνεια τῶν καταστάσεων, ἀλλά καὶ τῆς σκέψης σὲ ὄλο της τὸ μεγαλεῖο. Θὰ μπορέσουμε νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὸν γνωστὸ αὐτὸ δρόμο; Θὰ τὸ προσπαθήσουμε.

Παρατηρεῖται συχνά, στή μνήμη τῶν λαῶν, τὰ πρόσωπα τῆς ἱστορίας, τῆς γενικότερης ὅσο καὶ τῆς ἐπιμέρους τῶν ἰδεῶν, νὰ ζοῦν ἄσαρκα, μαρμαροποιημένα, μετατρέπομενα σὲ ἀγάλματα, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε τι τὸ ἀρνητικὸ. Τὴν τάση αὐτὴ τῆς ἡρωολατρείας, ὅσο καὶ τὰ προηγούμενα «κλισέ», θὰ προσπαθήσουμε ν' ἀποφύγουμε παραμένοντας καὶ ἐρμηνεύοντας τὰ κείμενα, τὰ στοιχεῖα, τίς γραπτές μαρτυρίες.

Δυστυχῶς, ὅσον ἀφορᾷ τὰ αὐστηρά βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Στέφανου Δούγκα, οἱ μαρτυρίες εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ βουβές. Θὰ τὸ συναντήσουμε τὸ ἐμπόδιο αὐτὸ καὶ ἀργότερα. Ὅφειλεται στὸν ἴδιο τὸ χαρακτήρα τοῦ Στέφανου. Τύπος μονήρης, μοναχι-

κός (πέρα όλων τῶν ἄλλων δέ δημιούργησε ποτέ δική του οἰκογένεια), τοῦ ἀρέσει νά ζεῖ στή σκιά ἀσχολούμενος μέ τό συγγραφικό ἢ τό διδακτικό του ἔργο, δέν τοῦ ἀρέσει νά συζητεῖται τό ὄνομά του. Κατά κάποιον τρόπο ὁ τύπος τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου τῆς κλασικῆς περιόδου.

Ἐπολογίζουμε ὅτι γεννήθηκε στά μέσα, ἢ μάλλον κατά τό δεύτερο μισό τῆς ἑβδομῆς δεκαετίας τοῦ ΙΗ' αἰώνα, δηλαδή μεταξύ 1765 καί 1770³⁷ στόν Τύρναβο τῆς Θεσσαλίας³⁸. Τό 1782 τόν βρίσκουμε μαθητή τοῦ γνωστοῦ λαρισαίου δασκάλου Ἰωάννη Πέζαρου (δασκάλου καί τοῦ Κ.Μ. Κούμα), ἐνῶ, πάλι σύμφωνα μέ δικούς μας ὑπολογισμούς, μεταξύ 1798 καί 1806 σπουδάζει³⁹ φιλοσοφία καί φυσικομαθηματικά στά πανεπιστή-

37. Μιά προηγούμενη ὑπόθεσή μας (σέ μιᾶ πρώτη προσέγγιση στή ζωή καί στό ἔργο τοῦ Στέφανου Δούγκα), ὅτι γεννήθηκε γύρω στά 1760 (73, 20) ἐλέγχεται σήμερα ὡς ἀβάσιμη.

38. Ὁ Τύρναβος, ἢ Τούρναβος, κατέχει ξεχωριστή θέση στήν πνευματική ζωή τοῦ τόπου κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα μέ τίς ιστορικές μαρτυρίες, τό 1730 χτίστηκε ἐκεῖ Σχολεῖο μέ πρῶτο σχολάρχη, ὡς τό 1753, τόν Ἀλέξανδρο Τυρναβίτη (πέθανε τό 1760 στό Βουκουρέστι ὅπου, μεταξύ 1753 καί 1760 χρημάτισε δάσκαλος στήν ἐκεῖ Ἡγεμονική Ἀκαδημία). «Οἱ Τυρναβίταις», διαβάζουμε στήν *Ἱστορική Τοπογραφία ἐνός μέρους τῆς Θεσσαλίας - 1817* τοῦ Ἰω. Οἰκονόμου-Λαρισαίου, «εἶναι φιλομαθέστεροι ἀπό τούς ἄλλους Θεσσαλούς, διά τοῦτο ἀρχήθεν ἔχουν ἑλληνικόν σχολεῖον, καί ἀνθοῦσεν εἰς τόν καιρόν τῆς σχολαρχίας τοῦ μακαρίτου κωφοῦ Ἰωάννου ἱερέως καί Οἰκονόμου Τυρναβίτου, τοῦ εἰδημονεστάτου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπό τό ὁποῖον σχολεῖον εὐγῆκαν πολλοί ἐντόπιοι, καί ξένοι, στολισμένοι μέ πολλήν (ἢ) ὀλίγην προκοπήν γραμμάτων».

Μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τῆς Σχολῆς τοῦ Τυρναβίου, πού διέπρεψαν στά γράμματα, συγκατοῦμε τόν Ἰωάννη Πέζαρο (σχολάρχη μεταξύ 1792-1806), δάσκαλο τοῦ Κ.Μ. Κούμα, τοῦ Στέφανου Δούγκα καί τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου Ἀλεξανδρίδη «ἰατροφιλοσόφου», μέλους τῶν ἑταιρειῶν ὀρυκτολογίας καί φυσικῆς τῆς Ἰένης, τόν Νικόλαο Πίκκολο, καθηγητή τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, μεταφραστή ἔργων τοῦ Καρτέσιου, τόν πρωτοψάλτη Λαρίσης Δανιήλ, σχολάρχη τό 1776 στήν Κωνσταντινούπολη, τόν Ζήση Δαούτη κ.ἄ.

39. Στόν πρόλογο τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος* τοῦ

μια τῆς Ἑλλήδος (τό πρῶτο γερμανικό πανεπιστήμιο ὅπου διεισδύει τό νέο εὐρωπαϊκό πνεῦμα), τοῦ Göttingen καί τῆς Ἰένας. Στό τελευταῖο αὐτό, ἕνα ἀπό τά ἀρχαιότερα τῆς Εὐρώπης (ιδρύθηκε τό 1558), μέ ἄρτια, γιά τήν ἐποχή ἐκείνη, ἐξοπλισμένα ἐργαστήρια καί πλούσια βιβλιοθήκη, παρακολουθεῖ ὡς τακτικός φοιτητής⁴⁰ τίς παραδόσεις τῶν μεγάλων μετακαντιανῶν⁴¹ φιλοσόφων Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Wilhelm Joseph de Schelling (1775-1854), Friedrich Schiller (1759-1805), Friedrich Schlegel (1772-1829), τοῦ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ἀλλά καί τοῦ χημικοῦ Johann Friedrich August Goettling (1755-1809), [«ὁ ἐμός καθηγητής, ὁξὺς τῆς φύσεως καί ἐμπειρότατος ἑταστής», §400], οἱ ὅποιοι, στή

Goldsmith, πού μετέφρασε ἀπό τά ἀγγλικά, ὁ ἀδελφός τοῦ Στέφανου Δούγκα, γιαντρός Δημήτριος Ἀλεξανδρίδης, ἀντεπιστέλλον μέλος τῶν ἑταιρειῶν Ὀρυκτολογίας καί Φυσικῆς τῆς Ἰένας, γράφει, τό 1806: «ἔπρεπε νά ὑπακούσω εἰς ἕναν καί μόνον, ὅστις οὐ μόνον τά πρῶτα ἐναύσματα τῆς γνώσεως, καί τās ἀρχάς τῆς Φιλοσοφίας πρῶτος αὐτός ἐν τῇ πατρίῳ διαλέκτῳ μοί ἐνέσπειρεν, ἀλλά καί ἐπί τήν ἱεράν τῶν Ἀσκληπιαδῶν τέχνην πατρικῶς μέ ἐχειραγῶγησε, μηδὲν φειδόμενος δαπάνης ἀδράς, καί ὅποι-ασθησοῦν ἄλλησιν συνδρομῆς. Οὗτος δ' ἦν ἐκεῖνος ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ἐν Ἱεροδιακόνοις ΔΟΥΝΚΑΣ, αὐτάδελφος ἐμός καί πατήρ, ὅς ἄχρι τοῦδε σπουδάζων, ἀγωνίζεται διά μέσων πολλῶν, ὅπως ἐπανακάμψωσιν αὐθις αἱ Μοῦσαι εἰς τās προτέρας αὐτῶν καλιάς, καί οὐτινος τās θαυμασίας ἀρετάς τῆς ψυχῆς καί τοῦ νοός ὡς συγγενῆς καί ἄκων σιωπῶ» (σελ. XXIII-XXIV).

40. Τό πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, μᾶς διαβεβαίωσε ὅτι σύμφωνα μέ τά μητρώα του, ὁ Στέφανος Δούγκας («Steph. Dunca, Thessalus») ἐνεγράφη στίς 19.10.1798 ὡς τακτικός φοιτητής τοῦ πανεπιστημίου αὐτοῦ. Δέν διευκρινίζεται, στά μητρώα τοῦ πανεπιστημίου, ἡ διάρκεια καί ἡ κατεύθυνση τῶν ἐκεῖ σπουδῶν του.

Εὐχαριστῶ τόν συνάδελφο Βασίλη Μακρίδη γιά τά διαβήματά του πρός τό πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦταν ἡ παραπάνω βεβαίωση.

41. Στούς ὄρους «μετακαντιανοί» ἢ «διάδοχοι τοῦ Κάντ» δίνουμε καί ἐδῶ, ὅπως καί σέ προηγούμενες μελέτες μας, ἔννοια μόνο χρονική καί σέ καμιά περίπτωση φιλοσοφική καί πάντως δέν τοὺς συνδέουμε μέ τόν ὄρο «νεοκαντιανοί» πού ὡς φιλοσοφικό ρεῦμα ἐμφανίστηκε πολύ ἀργότερα.

στροφή του αιώνα δίδασκαν στην Ίένα, πρωτεύουσα τότε της γερμανικής φιλοσοφίας⁴². Ζεϊ, τέλος, στη Γερμανία τό έντονο εκείνο πνευματικό κλίμα, πού είχε άγκαλιάσει τόσο τή φιλοσοφία όσο και τίς έπιστήμες – στους συντελεστές του κλίματος αυτού συγκαταλέγονται, εκτός από τούς παραπάνω, στους όποιους βεβαίως πρέπει νά προσθέσουμε, και μάλιστα μέ ιδιαίτερη έμφαση, τό όνομα του Immanuel Kant (1724-1804), και άλλων γνωστών Γερμανών στοχαστών όπως του Johann Friedrich Herbart (1776-1841), του Johann Gottfried Herder (1744-1803), του Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) και του Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) –, τό κλίμα εκείνο τό όποιο ό Windelband θεωρεί ότι «μπορεί νά συγκριθεί μόνο μέ τή μεγάλη ανάπτυξη της έλληνικής φιλοσοφίας από τόν Σωκράτη ως τόν Άριστοτέλη» (74, 13).

«Τό γερμανικό πνεύμα» συνεχίζει ό Windelband «μέ μιά εξέλιξη επιβλητική και για τήν έσωτερική ένταση και για τό πλάτος της, κατόρθωσε νά δημιουργήσει στό σύντομο διάστημα τεσσάρων δεκαετιών (1780-1820) ένα πλήθος φιλοσοφικά συστήματα –μεγαλειώδη στη σύλληψη και ολοκληρωμένα στην ανάπτυξη τους– πού όμοιό του δέν ξαναπαρουσιάστηκε σε τόσο περιορισμένο γεωγραφικό χώρο. Στα συστήματα αυτά έχουν συμπυκνωθεί όλα τά φιλοσοφικά διανοήματα των προηγούμενων περιόδων σε ιδιότυπα και έντυπωσιακά μορφώματα. Στο σύνολό τους εμφανίζονται ως «μια συνειδητή προσπάθεια προσοικειώσης όλων των μεγάλων πνευματικών επιτευγμάτων της ανθρωπότητας μέ στόχο τή μόρφωση».

«Κατ' εκείνην τήν εποχήν», γράφει και ό Νικόλαος Κοτζιάς, «οί

42. "Αν και ή πληροφορία δέν άφορά τήν ίδια άκριβώς περίοδο των εκεί σπουδών του Δούγκα έχει τή σημασία της: "Ο Γεώργιος Ψύλλας μās πληροφορεί ότι στα πανεπιστήμια της Ίένας παρακολούθησε «μαθήματα αριθμητικής και γεωμετρίας, και πειραματικής φυσικής» και από «τόν καθηγητήν της άστρονομίας κύριον Μύνχωβ (Munchow) τό μάθημα του διαφορικού και ολοκληρωτικού λογισμού». Παρακολούθησε τέλος, «φυσικοφιλοσοφίαν (Naturphilosophie) ύπό του "Οκεν (Oken)» (56, 32, 35, 37).

Γερμανοί ἠσπάζοντο οὐ μόνον τὴν Λεϊβνιτικὴν καὶ Οὐολφικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρικὴν τοῦ Λωκκίου καὶ τὰς ἰδέας τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν Γάλλων μεταδοθείσας εἰς τὴν ἄλλην Γερμανίαν καὶ ἰδίως τὴν Πρωσσίαν». Καὶ συνεχίζει: «Καίτοι ἡ Ἀγγλικὴ καὶ Γαλλικὴ φιλοσοφία ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐμπειρίαν, ἡ δὲ Γερμανικὴ εἰς τὴν λογικὴν γνῶσιν, εἶχον ὁμως ἀμφότεραι τὴν αὐτὴν ἀρχήν, τουτέστιν τὸ ὑποκείμενον, ἡ μὲν οὐδένα θεὸν βουλομένη, ἡ δὲ οὐδένα θεὸν ἀναγνωρίζουσα. Ἐν μὲν τῇ Γαλλίᾳ κατὰ Λεσσίγγιον ὁ ἄθεος ἐγένετο φιλόσοφος, ἐν δὲ τῇ Γερμανίᾳ ὁ φιλόσοφος ἄθεος» (75, 278-279).

Ἐνα ἐπίσης στοιχεῖο πού, γιὰ τοὺς δικoὺς μας τοὺς προβληματισμοὺς πιστεύουμε πὼς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καὶ θὰ θέλαμε ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ τὸ ὑπογραμμίσουμε, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ τὸ ἀπομονώσουμε εἶναι τὸ ὅτι οἱ σημαντικότεροι αὐτοὶ ἐκπρόσωποι τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας θεώρησαν τοὺς ἑαυτοὺς τους, ἰδίως στὰ πρῶτα τους βήματα, συνεχιστὲς τῆς γαλλικῆς σκέψης (μεταξὺ ἄλλων ἐξήραν τὸ ἔργο τοῦ Descartes) καὶ τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν προοδευτικότερων ρευμάτων τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ 17-18 αἰώνα: δέχτηκαν μὲ ἐνθουσιασμό (μέχρι τὴ μάχη τῆς Ἰένας, τὸ 1806) τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 (ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ φοιτητὲς τοῦ Tübingen, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ νεαρὸς τότε Hegel –ὁ ὁποῖος μάλιστα χαρακτήρισε τὴν Ἐπανάσταση μεγαλειώδη ἀνατολή τοῦ ἡλίου– ἀλλὰ καὶ ὁ Schelling, φύτεψαν, τὸ 1790, ἓνα δέντρο τῆς ἐλευθερίας, γιὰ νὰ γιορτάσουν τὴν πρώτην ἐπέτειο τῆς πτώσης τῆς Βασιλῆας, ἐνῶ ὁ Schelling μετάφρασε στὰ γερμανικὰ τὴ Μασσαλιώτισσα) καὶ θεωροῦμε σωστὴ τὴ διατύπωση ὅτι ἡ σκέψη τῶν μεγάλων αὐτῶν Γερμανῶν στοχαστῶν, τοῦ Im. Kant καὶ τῶν διαδόχων του – σκέψη βαθειὰ ἐμποτισμένη μὲ τὴν ἰδέαν τῆς προόδου καὶ τῆς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία «κρότον ἔδωκε πολὺν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην» (53, 79) –, ἀποτελεῖ τὴ γερμανικὴ ἀποψη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Οἱ ἀξιόλογες, τέλος, ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῆς καμπῆς τοῦ αἰῶνα, τίς ὁποῖες ἡ γερμανικὴ κλασικὴ φιλοσοφία ὡς ἓνα

βαθμό εξέφρασε (άρκει νά θυμηθοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1755 ἀκόμη ὁ Im. Kant εἶχε διατυπώσει τὴν κοσμογονικὴν του θεωρίαν, θεμελιώνοντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ γῆ ἔχει ἱστορίαν ὄχι μόνον στὸ χωρὸν ἀλλὰ καὶ στὸ χρόνον), ἐπιχείρησαν μιὰ νέα ἐρμηνεῖα ὀλόκληρης τῆς Μεγάλης Ἀλυσίδας τοῦ εἶναι, στηριζόμενη τῶρα πλέον, ὄχι στὴν Ἀποκάλυψη, ἀλλὰ στὸ Λόγον καὶ στὴν Πείραν, δίνοντας νέα ὄψη στὴ φυσικὴ φιλοσοφίαν, ἐνῶ παράλληλα ἐξήρασαν τὸ διαλεκτικὸν χαρακτῆρα τῶν φυσικῶν διεργασιῶν καὶ ἀποτελέσαν τὸ σταθερὸ ἐκεῖνο θεμέλιον πάνω στὸ ὁποῖον στηρίχθησαν οἱ Fichte καὶ Schelling καὶ κυρίως ὁ Hegel στὴ διατύπωση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, ὡς μεθόδου καθολικῆς ἰσχύος, τόσο στὴ φύσιν ὅσο καὶ στὴν κοινωνίαν καὶ στὴ σκέψιν.

Ὁ Στέφανος ἔρχεται γιὰ σπουδὴς στὴ Γερμανίαν σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποίαν στίς προθήκας τῶν βιβλιοπωλείων ἔχουν κάνει, ἢ κάνουν τὴν ἐμφάνισίν τους ἔργα σημαντικότερα, θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ θεωρήσουμε, ἀπὸ τὰ ἔργα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνέθεσαν τὸ μεγάλο οἰκοδόμημα, πού ἐμεῖς σήμερον ὀνομάζουμε γερμανικὴν φιλοσοφίαν, μιὰ ἀπὸ τίς πλουσιώτερες σὲ βάθος φιλοσοφίαις, πού ἐπιχείρησε νὰ δώσει, καὶ ἔδωσε στὴν ἀνθρώπινην σκέψιν οἰκουμενικὴν μορφήν.

Μιὰ ἀναφορὰ στὰ ἔργα αὐτὰ καὶ, πολὺ σύντομα, στίς κεντρικὰς ιδέαις, πού αὐτὰ ἐκφράζουν, νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη. Καὶ βέβαια ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ περίφημον ἔργον *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* [= Γενικὴ Ἱστορία τῆς Φύσεως καὶ Θεωρία τοῦ Οὐρανοῦ]⁴³, πού ἔγραψε ὁ Im. Kant τὸ 1755 σὲ ἡλικίαν 31 ἐτῶν (μέ

43. Στὸ ἔργον του αὐτοῦ ὁ Im. Kant στηρίζεται στὸν Νεύτωναν (γενικὰ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ φιλοσόφου τῆς Königsberg θεωρεῖται ὅτι ἀποτελοῦν ὡς ἓνα βαθμὸν, μιὰ προσπάθειαν ἀξιολόγησης τῆς νευτώνειας σκέψης), καὶ ἰδιαίτερα στὸ περιώνυμον καὶ πάντα ἐπίκαιρον τρίτομον ἔργον τοῦ τελευταίου *Philosophiae Naturalis Philosophia Mathematica*, γνωστὸ ὡς *Principia*, πού ὁ Isaac Newton ἐξέδωσε τὸ 1685 καὶ στὸ ὁποῖον διατυπώνονται οἱ νόμοι τῆς κίνησης, ὁ νόμος τῆς βαρύτητας, ἀλλὰ καὶ τῆς παγκόσμιας ἑλξης, περιγράφονται οἱ τροχιαὶ τοῦ πλανητικοῦ συστήματος, ἀλλὰ καὶ γενικότερα οἱ

αυτό αναγορεύτηκε ύφηγητής) και όπου μελετά τή φύση, τόσο τήν ἐνόργανη ὡς καί τήν ἄνοργανη, σέ συνεχή ἀνάπτυξη κι ἐξέλιξη, δίνοντας ἰσχυρό πλῆγμα στή μεταφυσική (ἔχει προηγηθεῖ τό ἔργο του *Gedanken von der wahren Schätzung lebendiger Kräfte* [= Στοχασμοί γιά τή σωστή ἐκτίμηση τῶν ζωντανῶν δυνάμεων], 1747, τό ὁποῖο ἀναφέρεται σ' ἓνα θέμα πού ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης στίς φυσικές ἐπιστήμες). Τό ἔργο αὐτό, ἡ *Γενική Ἱστορία...*, μαζί μέ τό ἐπίσης σημαντικό ἔργο *Exposition du système du monde* [= Ἐκθεση τοῦ συστήματος τοῦ κόσμου], πού ὁ Laplace ἐξέδωσε σέ δύο τόμους μετά 41 χρόνια, τό 1796, συνέθεσαν τήν κλασική κοσμογονική ὑπόθεση, γνωστή μέ τό ὄνομα τῶν δύο δημιουργῶν της καί σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁλόκληρο τό ἡλιακό σύστημα, ἀλλά καί ἡ σημερινή γεωλογική, γεωγραφική, κλιματολογική κατάσταση τῆς γῆς, ἡ χλωρίδα καί ἡ πανίδα της, εἶναι ἀπέλεσμα μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας μέσα στό χῶρο καί στό χρόνο. Μιά ἀπό τίς σημαντικότερες ἐπιστημονικές προσπάθειες τοῦ καιροῦ της, ἀλλά καί γενικότερα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος γιά τήν ἀνίχνευση τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Στά ἄλλα μεγάλα ἔργα τοῦ Im. Kant, ὅπως στή *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* [= Μεταφυσικές Ἀρχές τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν], 1786, ἀλλά καί στήν *Kritik der Reinen Vernunft* [= Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου], 1781, καί στήν *Kritik der Praktischen Vernunft* [= Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου], 1788, γιά νά περιοριστοῦμε μόνο σέ αὐτά, θεμελιώνεται τό

κανόνες τοῦ σκέπτεσθαι στή φιλοσοφία. Μέ τήν ἀπόδειξη, στό ἔργο αὐτό, τῆς καθολικότητας τῆς ἰσχύος τῶν φυσικῶν νόμων, ὄχι μόνο στήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἀλλά καί σέ ὁλόκληρο τό σύμπαν, διευρύνεται τό ὀπτικό πεδίο τῆς ἐπιστήμης, ἀλλά καί τῆς φιλοσοφίας, θέτοντας στέρεες βάσεις γιά τήν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας.

Ἄλλωστε ὁ πλήρης τίτλος τοῦ παραπάνω ἔργου τοῦ Im. Kant, εἶναι ἐνδεικτικός: *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt* [= Γενική Ἱστορία τῆς Φύσεως καί Θεωρία τοῦ Οὐρανοῦ ἢ προσπάθεια γιά τήν κατάσταση καί τή μηχανική καταγωγή τοῦ ὅλου σύμπαντος γραμμένη σύμφωνα μέ τίς νευτώνειες βασικές ἀρχές].

Στό Νεύτωνα θά ἐπανεέλθουμε συχνά κατά τήν ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Στέφανου Δούγκα.

πώς και τό γιατί είναι δυνατή ή γνώση, ή συστηματική γνώση, ή επιστήμη.

Σημαντικό ρόλο στην ιστορία τών φυσικών επιστημών, αλλά και τής φιλοσοφίας, παίζουν, τήν ίδια αυτή περίοδο, οί μελέτες του Goethe, *Natur* [= 'Η Φύση], πού δημοσίευσε τό 1782, *Die Metamorphose der Pflanzen* [= Μεταμόρφωση τών Φυτών], 1790, έργο στό όποιο διατυπώνει τήν άποψη ότι ή φύση μεταβάλλεται διαρκώς και ποτέ δέν παραμένει σε κατάσταση ήρεμίας, άκολουθώντας νόμους αναλλοίωτους, τόν αντικειμενικό χαρακτήρα τών όποίων εξάγει, και *Beiträge zur Optik* [= Συμβολές στην 'Οπτική], δύο τόμοι, 1791-1792, όπου παρουσιάζει τή διάθλαση του φωτός διά του κοινού πρίσματος. Στά έργα αυτά του Goethe («μεγάλο φυσιοδίφη» τόν όνομάζει ο Helmholtz) διατυπώνονται μιά σειρά άξιοσημείωτες διαλεκτικές ιδέες σχετικά μέ τήν ανάπτυξη κι εξέλιξη στη φύση.

Βιοί παράλληλοι. Schiller. Τακτικός καθηγητής, μέ μεσολάβηση του Goethe, στό πανεπιστήμιο τής 'Ιένας από τό 1789. 'Από τίς φιλοσοφικές του πραγματείες τής περιόδου αυτής συγκρατούμε τίς: *Vom Erhabenen* [= Περί του 'Υψηλού], 1793, *Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen* [= 'Επιστολές, γιά τήν αισθητική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου], 1795, καθώς και τό φιλοσοφικό του ποίημα *Ideal und Leben* [= Τό 'Ιδεώδες και ο θίος], 1796. Κεντρική ιδέα τών πρώτων αυτών διατριβών του Schiller είναι ή προσπάθεια συμβιβασμού και έναρμονισμού του έλληνικού τρόπου του σκέπτεσθαι προς τήν καντιανή φιλοσοφία, ή διακήρυξη τής άτομικής έλευθερίας και ή πάλη του άτόμου κατά τής κοινωνικής άδικίας.

Στά έργα του Fichte, καθηγητή φιλοσοφίας στην 'Ιένα μεταξύ 1794-1798, όταν διώχτηκε εξαιτίας του έργου του *Atheismusstreit* [= 'Εριδα τής άθεΐας], 1799, και κυρίως στά έργα τής περιόδου αυτής: *Wissenschaftslehre* [= Θεωρία τής Γνώσης], 1794, *Grundriss des Eigentümlichen in der Wissenschaftslehre* [= Σχεδιάγραμμα τών ιδιαιτεροτήτων τής Διδασκαλίας τών 'Επιστημών], 1795, *Naturrecht* [= Τό Φυσικό Δίκαιο], 1796, *Einleitungen in die Wissenschaftslehre* [= Εισαγωγή στη Θεωρία τής Γνώσης], δύο τόμοι, 1797, *Die Bestimmung des Menschen* [= 'Ο Προορισμός του 'Ανθρώπου], 1800, αλλά και στό νέο του σύγγραμμα γιά τή θεωρία τής γνώσης, *Darstellung der Wissenschaftslehre*, 1801, εισάγεται ή αντίληψη τής ανάπτυξης ως κίνηση από τή θέση στη σύνθεση μέσω τής αντίθεσης και, στη βάση αυτή αναπτύσσεται ή ιδέα ότι ή φύση είναι ένα όργανικό όλο

του οποίου τά μέρη συνέχονται, ότι ο άνθρωπος αποτελεί μέρος της φύσης, κρίκο στην αλυσίδα της αυστηρά φυσικής αναγκαιότητας, του «παρόντα αίσθητου κόσμου, του μόνου που γνωρίζουμε», του κόσμου αυτού που αποτελεί ασύνειδη ενέργεια των παραστάσεων του 'Εγώ, έννοια την οποία ο Fichte διατυπώνει μόνο σε αντίθεση, απόλυτη αντιπαροβολή και ταυτόχρονα αλληλεξάρτηση με το Ούκ 'Εγώ, τό όποιο υφίσταται ως αντενέργεια του 'Εγώ.

Τά έργα του Schelling (καθηγητή φιλοσοφίας στην 'Ιένα μεταξύ 1798-1803, εισηγητή στη νεώτερη ιστορία και σκέψη της φιλοσοφίας της φύσης, της Naturphilosophie⁴⁴), *Ideen zu einer Philosophie der Natur* [= 'Ιδέες για μία Φιλοσοφία της Φύσης], 1797, *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* [= Πρώτο Σχεδιάσμα ενός Συστήματος Φιλοσοφίας της Φύσης], 1799, *Der Transzendente Idealismus* [= Περί του 'Υπερβατικού 'Ιδεαλισμού], 1800, *Darstellung meines Systems der Philosophie* [= Έκθεση του φιλοσοφικού μου συστήματος], 1801 (όπου αποσπάζεται από τόν υποκειμενικό ιδεαλισμό του Fichte) και τό *Bruno oder über das natürliche und göttliche Prinzip der Dinge* [= Μπρούνο ή περί της φυσικής και θείας αρχής των 'Οντων], 1802, και στά όποια διατυπώνεται ή ένόραση της απόλυτης και οικουμενικής ταυτότητας μέσα στό καθόλου, ή ένότητα των φαινομένων, άσκησαν σοβαρή επίδραση στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας της φύσης στη Γερμανία. Στά έργα αυτά, όπως και στά άρθρα που δημοσίευε στό *Zeitschrift für spekulative Physik* [= 'Επιθεώρηση θεωρητικής Φυσικής], τό όποιο άρχισε νά εκδίδει τό 1802, ή φύση παρουσιάζεται ως ζωντανός, συνεχώς εξελισσόμενος οργανισμός, σε άένα δραστηριότητα και όπου τό δυναμικό στοιχείο

44. Στά *Μαθήματα Φυσικής Φιλοσοφίας*, ο Wilhelm Ostwald (1853-1932) γράφει: «Τό όνομα της φυσικής φιλοσοφίας... θυμίζει μία πνευματική κίνηση που πρίν από έκατό χρόνια κυριαρχούσε στη Γερμανία. 'Ως άρχηγός της είχε τόν φιλόσοφο Schelling, που με τή δύναμη της προσωπικότητάς του, στά πολύ νεανικά του χρόνια κιόλας, είχε άποκτήσει υπερβολική έπιρροή και καθόριζε, σε πολύ μεγάλο βαθμό, τόν τρόπο σκέψης των συγχρόνων του. 'Αλλά ή έπιρροή αυτή έκτεινόταν μόνο στους συμπατριώτες του Schelling, τούς Γερμανούς... ['Αλλά] και στη Γερμανία ή κυριαρχία της δέν κράτησε για καιρό, τό πολύ είκοσι χρόνια δλο δλο ... 'Αντικαταστάθηκε με τή μηχανοϋλιστική κοσμοθεωρία, που τήν έποχή εκείνη είχε διαμορφωθεί στην 'Αγγλία και τή Γαλλία» (76, 117-8).

δέ βρίσκεται στο ύποκειμενο, όπως υποστήριξε ο Fichte, αλλά στο αντικείμενο. Στη βάση της κλίμακας αυτής της εξέλιξης, που εμπεριέχει ως σύνθεση τη θέση και αντίθεση, βρίσκεται η αδιάφορος ύλη, ακολουθούν τα φαινόμενα της θερμότητας, της κίνησης και του οργανική ζωή. Έτσι λοιπόν, μεταξύ ανόργανης και οργανικής φύσης δέν υφίσταται ανυπερβλητο χάσμα γιατί πίσω από τις δύο αυτές μορφές βρίσκεται ή ίδια, ή μία και μοναδική φύση, στοιχείο κεντρικό της όποίας είναι ή ιδέα του γίνεσθαι.

Τά έργα του Goettling, αυτού του «όξυ και εμπειροτάτου έταστή της φύσεως», καθηγητή και αυτού στο πανεπιστήμιο της Ίένας από τό 1789, αρχισυντάκτη επί 29 χρόνια, μεταξύ 1780 και 1809, της *Επετηρίδας των Χημικών*, ό όποιος «χάρη στη σωστή μέθοδο που έφάρμοσε τόσο στη διδασκαλία, όσο και στα γραπτά του έργα, συνέβαλε σέ μεγάλο βαθμό στη διάδοση των νέων αρχών της χημείας και ταυτόχρονα έκανε γνωστές τις πολυάριθμες προόδους της επιστήμης αυτής όχι μόνο στη Γερμανία αλλά και στη Γαλλία» (77), και μεταξύ των όποιων αναφέρουμε την *Εισαγωγή στη Φαρμακευτική Χημεία*, 1778, τά *Πρακτικά πλεονεκτήματα των διαφόρων χημικών διεργασιών*, 1783 [έχει προηγηθεί τό *Έγχειρίδιο Γενικής Χημείας*, δύο τόμοι, 1779, 6' έκδοση 1796, του επίσης Γερμανού χημικού Joh.Chr.Wiegleb], τό *Έγχειρίδιο θεωρητικής και πρακτικής χημείας*, τρεις τόμοι, 1799-1800, ή *Εισαγωγή στην τέχνη της χημικής ανάλυσης*, 1802, ή *Φυσικο-Χημική Έγκυκλοπαίδεια*, τρεις τόμοι, 1805-1807, συμπληρώνουν τό μέρος εκείνο της 'προθήκης' των μεγάλων έργων, επιστημονικών και φιλοσοφικών, τά όποία ό λαρισάιος λόγιος Στέφανος Δούγκας άσφαλώς συμβουλευτήκε (ή μελέτη του έργου του Στ. Δούγκα μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει νά γνώρισε και τά έργα του Priestley, *Ίστορία του ήλεκτρισμού και του Caira*, *Νέες αρχές της φυσικής*, εκδόσεις των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα).

Τήν εικόνα ολοκληρώνουν, όπως ήταν και φυσικό, οι μελέτες που ό Hegel – ό όποιος τό 1801 άρχισε την άκαδημαϊκή του σταδιοδρομία στο πανεπιστήμιο της Ίένας⁴⁵, όπου τό 1805 εξέλεγε έκτακτος καθηγητής – άρχισε νά δημοσιεύει στο *Kritisches Journal der Philo-*

45. Η άδεια πανεπιστημιακής διδασκαλίας, ή *vania legendi*, του χορηγήθηκε στις 27 Αυγούστου 1801, μέ την υποβολή της πραγματείας του *De*

sophie [= Κριτική Ἐπιθεώρηση τῆς Φιλοσοφίας], πού τήν περίοδο αὐτή ἐξέδιδε μαζί μέ τόν Schelling. Οἱ πρῶτες μελέτες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ στοχαστή, ἀπό τόν ὁποῖο, ὅπως καί ἀπό τόν Fichte, τόν Schelling καί τούς ἄλλους μεγάλους Γερμανούς φιλόσοφους, ὁ Στέφανος Δούγκας δέχεται σοβαρές ἐπιδράσεις, συμβάλλουν ἀποφασιστικά στή διαμόρφωση τῆς δικῆς του φιλοσοφικῆς σκέψης.

Στό ἴδιο, τέλος, ἐπιστημονικο-φιλοσοφικό κλίμα ἐντάσσεται καί τό τρίτομο ἔργο *Lehrbuch der Naturphilosophie* [= Μαθήματα Φιλοσοφίας τῆς Φύσεως], Ἰένα 1809-1811, τοῦ Laurentius Oken (1779-1851), καθηγητῆ κι αὐτοῦ στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, ἀπ' ὅπου ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ, ὅπως νωρίτερα καί ὁ Fichte, λόγω τῶν ἰδεῶν του. Ἐπηρεάστηκε κι αὐτός ἀπό τόν Schelling, τοῦ ὁποίου τόν πανθεισμό ἀναπτύσσει μέ λογικά ἐπιχειρήματα καί λογικό εἰρμό πού θυμίζουν τή γενική θεωρία τῆς ἐξέλιξης.

Ἄλλά ἄς ἐπανεέλθουμε στόν Στέφανο Δούγκα καί ἄς παρακολουθήσουμε στή συνέχεια τό νῆμα τῆς ζωῆς καί τῆς δράσης, τῆς σκέψης, τῆς πνευματικῆς του ἰδίως προσφορᾶς, καί τοῦτο ὄχι, ὅπως τονίσαμε ἤδη, σέ μιᾶ προσπάθεια νά στησουμε ἓνα νέο ἀδριάντα, ἀλλά γιά νά συμπληρώσουμε, μέ τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, τό πνευματικό μωσαϊκό μιᾶς ἐποχῆς· γιά νά δοῦμε τό πῶς τό συλλογικό σῶμα ἀντέδρασε, τό πῶς ἀξιολόγησε μιᾶ ἀπό τίς τόσες 'διάσπαρτες' μέν, ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε, ἐξαιρετικά πολύτιμες προσφορές οἱ ὁποῖες, σέ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι αὐτές πού συνθέτουν τή συνέχεια μέσα ἀπό τίς ἀ-συνέχειες τῆς ἱστορικῆς καί πνευματικῆς μας ἀνέλιξης.

Μιλῆσαμε γιά τίς σπουδές του στή Γερμανία, τούς δασκάλους του καί τό κλίμα, ἐπιστημονικό καί γενικότερα φιλοσοφικό, πού συνάντησε ἐκεῖ. Προτοῦ προχωρήσουμε κρίνουμε ἀναγκαῖα μιᾶ προσωπική τοποθέτηση πάνω σ' ἓνα θέμα, τά γενικά πλαίσια τοῦ ὁποίου ἐπιχειρήσαμε νά σκιαγραφήσουμε στήν εἰσαγωγή τούτης τῆς μελέτης. Στό θέμα τῶν ἐπιδράσεων πού ὁ ὄριμος στήν ἡλικία ἀλλά μέ πνευματικά ἐφόδια, ὅσα εἶχε

Orbis Planetarum, στήν οὐσία μιᾶ κριτικῆ τῆς μεθόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τῶν Kepler καί Newton.

ἀποκτήσει ἀπό τὰ μαθήματα τοῦ Ἰωάννη Πέζαρου, θεσσαλός αὐτός λόγιος, μπόρεσε νά δεχθεῖ ἀπό τοὺς κορυφαίους φιλοσόφους δασκάλους του στή Γερμανία.

Ἔτσι, ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέχρι σήμερα μέ τό ἔργο τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἐπαναλαμβάνουν (τό εἶπαμε καί παραπάνω) τή μαρτυρία τοῦ Κ.Μ. Κούμα ὅτι ἦταν μαθητής τοῦ Schelling, καί μάλιστα, τελείως ἄκριτα, διατυπώνουν τήν ἄποψη ὅτι ὁ Δούγκας ἐπιχείρησε νά μεταφέρει τό φιλοσοφικό σύστημα τοῦ δασκάλου του στήν Ἑλλάδα. Μιά ἄποψη τήν ὁποία, προσωπικά θεωροῦμε, σέ μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον στά βασικά της σημεῖα, λανθασμένη. Καί τοῦτο γιατί, μπορεῖ νά παρακολούθησε τὰ μαθήματα τοῦ Schelling – καί νά ἐηρεάστηκε σέ μεγάλο βαθμό ἀπό αὐτόν –, ὅμως δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἄμοιρος αὐτός σέ φιλοσοφική παιδεία θεσσαλός λόγιος ἐκλείσει ἐρμητικά τ' αὐτιά του σέ ὅλους τοὺς ἄλλους σύγχρονους ἢ μή, ὅπως στόν Fichte – τὰ μαθήματα τοῦ ὁποίου ἐπίσης παρακολούθησε –, ἢ στόν Hegel – συνομιλητής καί ἀκροατής τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε⁴⁶ –, ἢ, ἀκόμη στά διάφορα ρεύματα κι ἀπόψεις πού τήν περίοδο ἐκεῖνη κυκλοφοροῦσαν στήν Ἰένα καί στίς ἄλλες γερμανικές πόλεις. Σέ μία περίοδο κατά τήν ὁποία, σύμφωνα μέ ἕναν ἄλλο Ἕλληνα φοιτητή στή Γερμανία, τόν Νικόλαο Κοτζιά, «οἱ Γερμανοί ἠσπάζοντο» τή φιλοσοφία τῶν Ἄγγλων ἀλλά καί τῶν Γάλλων στοχαστῶν καί ἡ γερμανική φιλοσοφική σκέψη εἶχε συμπυκνώσει, γιά νά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τὰ λόγια

46. Ἡ γνωριμία τοῦ Hegel μέ τόν Στέφανο Δούγκα θά χρησίμευσε ἀσφαλῶς στόν πρῶτο γιά τή συγκέντρωση περισσότερων στοιχείων γιά τήν κατάσταση τῆς παιδείας στό χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, θέμα τό ὁποῖο τόν ἀπασχόλησε ἀπό τὰ γυμνασιακά του χρόνια στή Στουτγάρδη. Γιά νά πάρει ἐκεῖ τό ἀπολυτήριό του, τό 1788, εἶχε ἐκφωνήσει λόγο στόν ὁποῖο διατρανωδοῦσε τήν «ὑποτυπώδη κατάσταση τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν τεχνῶν ὑπό τοὺς Τούρκους», καί ὅπου μεταξὺ ἄλλων, ὑποστήριζε, πολύ σωστά, ὅτι ἡ κατάσταση αὐτή δέν ὀφείλεται στήν ἔλλειψη ταλέντου ἀπό τοὺς ὑπόδουλους λαούς, ἀλλά στό ὅτι τό κράτος δέν ἐνδιαφέρεται γιά τήν παιδεία.

του Windelband, «ὄλα τὰ φιλοσοφικά διανοήματα τῶν προηγούμενων περιόδων σέ ιδιότυπα καί ἐντυπωσιακά μορφώματα», σέ μιά «συνειδητή προσπάθεια προσοικίωσης ὄλων τῶν μεγάλων πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἀνθρωπότητας».

Γιά νά μπορεῖς νά πεῖς, ἢ νά ποῦν ἄλλοι γιά σένα, ὅτι ἐπηρεάστηκες ἀπό μιά ἄποψη, ἀπό ἕνα ρεῦμα, ἢ σύστημα φιλοσοφικό, πρέπει, κατά κανόνα, νά εἶσαι προῖδεασμένος, νά ἔχεις μιά κάποια προπαίδεια συγγενική πρὸς αὐτή τὴν ἄποψη, ἢ τὸ ρεῦμα κ.λπ. Κάθε ἀντιγραφή, ἢ μίμηση, προϋποθέτει – χωρὶς ν' ἀποκλείουμε πάντα τὸ τυχαῖο – μιά ἐπιλογή, ἐκφράζει μιά κλίση κι ἐνισχύει μιά λανθάνουσα ἀντίληψη, ἕναν προϋπάρχοντα προβληματισμό, μιά συνειδητή ἢ μὴ τάση τοῦ ὑποκειμένου νά στραφεῖ πρὸς τὴ μιά, ἢ τὴν ἄλλη ἐπίδραση πού ἐκφράζει δικές του, συνειδητές ἢ μὴ ζητήσεις. Γενικά τὸ ἔργο κάθε λογίου, ἀλλὰ κι αὐτός ὁ ἴδιος ὁ λόγιος, ἀποτελοῦν συνάρτηση διαφόρων παραγόντων, χρονικῶν καί τοπικῶν, ἀπόρροια τοῦ διαλόγου του μέ τίς πηγές ἀντλήσης τῶν γνώσεών του, τοῦ βαθμοῦ ἐξάρτησής του ἀπὸ τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο κινήθηκε ἢ κινεῖται. Μόνον τότε, ἂν καί μέ ἀρκετές ἀκόμη καί τότε ἐπιφυλάξεις, ποτὲ ἀπόλυτα, ἀποφεύγοντας τὰ ὅποια σχήματα, μπορούμε ν' ἀξιολογήσουμε μιμήσεις ἢ ἀντιγραφές, διασταυρώσεις ἢ γεινιάσεις, ἀποκλίσεις ἢ πρωτοτυπία σκέψης.

Στὴν περίπτωση τοῦ Στέφανου Δούγκα, μέ τίς ἔντονες μὲν πνευματικές ἀνησυχίες, ἀλλὰ τὴ λειψή φιλοσοφικὴ προπαίδεια, εἶναι λάθος νά ὑποστηρίζουμε ὅτι ἐπηρεάστηκε μονοσήμαντα ἀπὸ τὸν τάδε (π.χ. τὸν Schelling), ἢ τὸν δεῖνα Γερμανό φιλόσοφο, ἐνῶ τὸ ὀρθότερο εἶναι, μέ βάση τὰ παραπάνω, νά ποῦμε ὅτι ἐπηρεάστηκε ἀπὸ ὀλόκληρη τὴ γερμανικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ καιροῦ του, ἀπὸ τὸ κλίμα τὸ πνευματικὸ, τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν πού συνάντησε κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Γερμανία. Οἱ γνώσεις του δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν, στὰ πρῶτα τουλάχιστον χρόνια τῶν ἐκεῖ σπουδῶν του, νά ξεχωρίσει, νά ἐμβαθύνει, νά διεισδύσει καί νά συλλάβει ὅλο τὸ εὖρος, ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἐπιλεκτικός. Ἐντυπωσιάζεται. Ἐφομοιώνει κάθε τι πού ἀνταποκρίνεται καί ἱκανοποιεῖ τούς

προβληματισμούς του Έγώ του. Καί όπως θά δοῦμε στή συνέχεια, ἀπό τή γερμανική φιλοσοφία παίρνει, μετά τό πέρας τῶν σπουδῶν του, κυρίως τό θετικό πνεῦμα της καί (τό σπουδαιότερο) τή διαλεκτική σκέψη. Τήν ἀντίθεση ἀλλά καί τή σύνθεση μέσα στήν ἐνότητα: μέσα στό Λόγο. Τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ φύση βρίσκεται σέ συνεχή διαλεκτική κίνηση, ἐξέλιξη κι ἀνάπτυξη τήν ἀναζήτηση τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς αὐτῆς τῆς κίνησης.

Θά ἦταν λάθος νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τήν ἴδια ἐπιμέλεια, τήν ἴδια ἀφομοιωτική διάθεση καί ἱκανότητα ἐπιδεικνύουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες πού σπουδάζουν κατά τήν περίοδο αὐτή, ἢ καί ἀργότερα, στή Γερμανία. Τό 1818 ἡ κόμησσα Ἑλδιγγ (= Ρωξάνδρα Στούρτζα, σύζυγος τοῦ Γερμανοῦ κόμητα Ἑλδιγγ, ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν καί ἀυτάρχη τοῦ δούκα τῆς Βαϊμάρης), γράφει ἀπό τή Βαϊμάρη στόν ἀρχιεπίσκοπο Οὐγκροβλαχίας Ἰγνάτιο: «Εἶμαι ἱκανοποιημένη ἀπό τήν διαγωγήν τῶν ἐδῶ Ἑλλήνων φοιτητῶν, [ὅμως] δέν ἔχουν οὔτε τό παραμικρόν σχέδιον σπουδῶν ὅταν ἔρχονται εἰς τά πανεπιστήμια. Θέλουν νά τά μάθουν ὅλα καί τελειώνουν μέ τό νά μήν ἠξέυρουν τίποτε. Δέν ἔχουν διόλου ἰδέαν ἀπό Γεωγραφίαν, ἀπό Ἱστορίαν, οὔτε ἀπό γλώσσας ἀρχαίας. Τό ζήτημα λοιπόν εἶναι ἀπό ποῦ πρέπει ν' ἀρχίσουν». Καί ὁ Goethe, ἄν καί ἐντυπωσιάζεται, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν στά γερμανικά πανεπιστήμια καί τήν ἐπιθυμία τους νά ἐγκολπωθοῦν τή γερμανική παιδεία, δέ μπορεῖ νά μήν παρατηρήσει ὅτι αὐτοί «ἐπηρεάζοντο μᾶλλον ἀπό λέξεις παρά ἀπό ξεκαθαρισμένας ἐννοίας καί σκοπούς» (59, 365, 368).

Μετά τήν πάροδο ὀκτώ περίπου χρόνων σπουδῶν σέ γερμανικά πανεπιστήμια, ἔχοντας παρακολουθήσει τά μαθήματα κορυφαίων Γερμανῶν στοχαστῶν, ὅπως τῶν Fichte, Schelling, Hegel, τοῦ γνωστοῦ χημικοῦ Goettling καί, τό κυριότερο, ἔχοντας ζήσει στή Γερμανία σέ μιᾶ ἀπό τίς πλουσιότερες καί θετικότερες περιόδους τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, ὁ Στέφανος Δούγκας ἐπέστρεψε, μέσω Λειψίας καί Βιέννης (94, 3238), στήν Ἑλλάδα «ὅπου ἀνευφημεῖτο πανταχοῦ» κατά τόν Ρίζο Νερούλο (78, 91), ἢ «πανταχοῦ ἀνευφημούμενος» κατά τήν παραλλαγή τῆς

ΐδιας ἐκτίμησης ἀπό τόν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο (79, 114)⁴⁷. Τό 1809 τόν συναντοῦμε σχολάρχη στή Σχολή τοῦ Κουρουτζε-σμέ⁴⁸.

Παρ' ὄλο ὅτι ὁ Δωρόθεος Πρώιος ἔχει ἐγκαταλείψει πρὶν ἀπό δύο χρόνια τή Σχολή, ἀφήνοντας διάδοχό του στή θέση τοῦ σχολάρχη τόν μαθητή του καί βιβλιοθηκάριο Πλάτονα (κατά κόσμον Παντολέοντα) Φραγκιάδη, ὁ ἀπόηχος τῆς γόνιμης τετραετοῦς ἐκεῖ θητείας του (1803-1807) δέν ἔχει ἀκόμη σθήσει. «Ἄλλο σχολεῖον τῆς Ἑλλάδος δέν ἔμπορεῖ νά συγκριθῆ μέ αὐτό», γράφει ὁ Κ.Μ. Κούμας. Εἶχε «βιβλιοθήκη ὄχι εὐκαταφρόνητον» [«περί τά δισχίλια ἑκατόν πενήκοντα συγγράμματα, ἦτοι τόμους 4377, ἐν οἷς 38 χειρόγραφα»] «καί μισθόν διδασκαλικόν πλούσιον» (82, 593). Στόν δάσκαλο τῶν ἐπιστημονικῶν καί φιλοσοφικῶν μαθημάτων – ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ συγγιλιῶδες γράμμα τοῦ πατριάρχου Καλλίνικου Ε', ἔπρεπε ν' ἀσχολεῖται «μετά τῆς προσηκούσης ἀκριβείας τε καί ἐπιμελείας» μέ τήν «εὗρεσιν τῆς ἀληθείας τῆς τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων, οἷον Ἀριθμητικῆς, Γεωμετρίας, Γεωγραφίας, σφαιρικῶν, Ἀστρονομίας καί τῶν λοιπῶν τῆς Φιλοσοφίας μαθημάτων παραδόσεως, ἦτις μετά τήν εἰς τά γραμματικά καί ποιητικά καί ρητορικά τελείωσιν δεῖ γίνεσθαι» (83, 419) – δίνεται τό προβάδισμα: «ὁ φιλόσοφος τά πρῶτα ἐν τοῖς διδασκάλοις φερέσθω».

Ὁ Στέφανος Δούγκας διδάσκει θετικές ἐπιστήμες καί

47. Γράφει, τό 1807, ὁ Βασίλειος Παπαευθυμίου: «Ἐχομεν ὀδηγούς ὄχι ὀλίγους, καί τοιούτους, οἷος ὁ Ἱατροφιλόσοφος καί πολυμαθέστατος Δ. Κοραῆς, καί κοντά εἰς αὐτόν (τόν φιλογενή τῷ ὄντι καί φιλέλληνα)... ἔχομεν θεία χάριτι Γρηγόριον Κωνσταντᾶ καί Στέφανον Δούνκα τοὺς Ἱεροδιακόνους, οἵτινες χερσίτε ποσίτε σπεύδουσι νά ἀνάψωσι τό φῶς τῶν μαθησέων καί ἐπιστημῶν εἰς τήν Ἑλλάδα» (80, xviii).

48. Ὁ Κ.Μ. Κούμας, ὁ ὁποῖος τό 1808 εἶχε ἀρνηθεῖ τή διεύθυνση τῆς Σχολῆς, γιά νά τήν ἀποδεχθεῖ ἀργότερα, τό 1814, παρά τίς ἀντιρρήσεις τοῦ Κοραῆ, ἀναφέρεται χλευαστικά στήν ἀποδοχή τῆς θέσης αὐτῆς, τό 1809, ἀπό τόν Στέφανο Δούγκα. «Τό πουλίον ἐπιάσθη», γράφει στή μητέρα του στίς 10 Μαρτίου 1809 (81, 102).

(φυσική) φιλοσοφία μέ βάση νεώτερα εὐρωπαϊκά ἐγχειρίδια, ἀλλά καί τίς γνώσεις πού ἔχει ἀποκτήσει στά γερμανικά πανεπιστήμια· πραγματοποιεῖ, γιά τίς δικές του τίς μελέτες ἀλλά καί γιά τή διδασκαλία, πειράματα φυσικῆς καί χημείας. «Εἶχε ἀκριβῶς ἐκεῖνα τά πλεονεκτήματα, ἅτινα ἤρκουν οὐ μόνον ἵνα συστήσωσι τόν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς διευθυντήν, ἀλλά καί ἵνα δοξάσωσι τήν καθ' ἡμᾶς πατριαρχικήν ταύτην Ἐκκλησίαν» γράφει ὁ Μανουήλ Ι. Γεδεών (83, 117), ἐνῶ ὁ σύγχρονος τοῦ Δούγκα, μέ σπουδές καί αὐτός στή Γερμανία, Μ.Κ. Κούμας σημειώνει: «Ἦτο ἱκανός νά εἰσάξῃ ἐκεῖθεν εἰς τό γένος πολλάς ὠφελίμους γνώσεις τῆς Γερμανίας, ἂν ἠδύνατο νά στερεωθῆ» ὁμως «μή δυνηθείς», πάντα κατά τή μαρτυρία τοῦ Κ.Μ. Κούμα, «νά ἀντιπαλαίση εἰς τάς μυρίας μηχανορραφίας, παραίτησε τήν σχολήν μετά ἐνιαυτόν ἕνα, τό 1810 (82, 592-593). Ἐγκατέλειψε τή Σχολήν γιά τοὺς ἴδιους δηλαδή λόγους γιά τοὺς ὁποίους ἐγκατέλειψε καί ὁ ἴδιος ὁ Κούμας τή Σχολήν, ἕνα καί αὐτός χρόνο μετά τό διορισμό του: «δέν ἐνεφώλευεν [στή Σχολήν] ἐν πνεῦμα διοικητικόν καί συνεκτικόν τοῦ ὅλου, ἀλλά λεγεῶν ἀοράτων πνευμάτων ἀνταγωνιζομένων ἢ συναγωνιζομένων πρὸς ματαιώσιν τοῦ σκοποῦ», μᾶς λέει καί πάλι ὁ Κ.Μ. Κούμας (δ.π.).

Ἄκολουθεῖ μιὰ περίοδος τριῶν ἐτῶν κατά τήν ὁποία ὁ Στέφανος ἀσκεῖ, στήν Κωνσταντινούπολη, τό ἐπάγγελμα τοῦ οἰκοδασκάλου στήν οἰκογένεια τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη⁴⁹ (στίς ἀναφορές του στή Σχολήν τοῦ Κουρουτζε-

49. Τά κείμενα τῆς ἐποχῆς δέν εἶναι καθόλου κολακευτικά γιά τόν Νικ. Μαυρογένη, τόν ὁποῖο περιγράφουν μέ τά μελανώτερα χρώματα. «Συκοφάντη», ὑπαίτιο γιά «μεγάλους καί πολλοὺς καί δυσβάστακτους» φόρους στή Βλαχία καί γιά ἄλλα πολλά τόν κατηγορεῖ ὁ Ἄθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης (84, 379, 549, 578, 640, 644, 652, 663, 687). Σέ ὑποσημείωση στή χειρόγραφη *Φυσική* του, ὁ Ρήγας τόν ἀποκαλεῖ «ἐκτρωμα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καί ἀνάξιον ἡγεμόνω», ἐνῶ στή *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* τους οἱ Δημητρεῖς, πού ἔζησαν τήν περίοδο αὐτή στή Βλαχία, χαρακτηρίζουν τόν Μαυρογένη «πανουργότατο, ὁ ὁποῖος μαζί μέ τόν καπετάν πασιᾶ μέ διάφο-

σμέ, ὁ Κ.Μ. Κούμας γράφει (δ.π.) ὅτι «κανείς ἄρχων δέν ἔστειλε τόν υἱόν του ἐκεῖ νά παιδευθῆ, ἀλλά καθείς εἶχε τόν οἰκοδιόσκαλον του») ἐνῶ παράλληλα συμπληρώνει τίς γνώσεις του στήν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ μαικίνα τῶν γραμμάτων Δημητρίου Μουρούζη (ἀδελφοῦ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας καί κατόπιν Μολδαβίας ᾽Αλεξάνδρου Μουρούζη), ἔφορου τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς καί τῶν νοσοκομείων τῆς Κωνσταντινούπολης, «ἀνδρός πεπαιδευμένου καί συνετοῦ». Στήν αὐλή τῶν Μουρούζηδων, ὅπου ἀναπτύσσεται πλούσια πνευματική δραστηριότητα, ἔρχεται σ' ἐπαφή καί διαλέγεται μέ ὄλους τούς πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς, ὁμογενεῖς ἢ εὐρωπαϊούς, πού σύχναζαν ἐκεῖ, περαστικοί ἢ μή ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, καί σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Νικολάου Κοριτζᾶ ἔγραψε, στηριζόμενος στόν Δημόκριτο, μιά μελέτη περί κενοῦ, ἡ ὑπαρξη τοῦ ὁποῖου «ἀναιρεῖται» ἀπό τόν Στέφανο, «καί φυσικῶς καί ἐκκλησιαστικῶς», θεωρώντας τήν κατάσταση τοῦ «κενοῦ», ὄχι ὡς ἀπλή ἀναπαράσταση τοῦ «μῆ ὄντος», ἀλλά ὡς θεμελιώδη δομή ἑνός πολύπλοκου καί μῆ ἀναγώγιμου φυσικοῦ συστήματος πού συμμετέχει ἐνεργά στό κοσμικό γίνεσθαι (ἡ μελέτη αὐτή, ὅπως καί ἡ ἀπάντηση τοῦ ᾽Αθανάσιου Χριστόπουλου⁵⁰ χάθηκαν). Παράλ-

---

ραις συσκευαῖς καί πανουργίαις ὑπόταξαν τρόπον τινά τόν τόπον εἰς τούς Τούρκους» (ἐπανεκδοση «Ἑρμῆς», 1988, σ. 125). Τήν ἴδια ἐκείνη χρῶνιά, ὁ ᾽Αδαμάντιος Κοραῆς, σ' ἐπιστολή του πρός τόν Δημήτριο Λῶτο τοῦ μεταφέρει παράκληση τοῦ Villoison νά τόν πληροφορήσει ἂν «ὁ κατάρατος Μαυρογένης ἐζήτησε νά τουρκίση διά νά ἀποφύγη τόν θάνατον» (85, 203-204). Τέλος, ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, ἀναφερόμενος στά σχέδια τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης γιά τήν ἀνασύσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καί τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, γράφει: «Ταύτην τήν φοράν ἐφαινοῦντο οἱ Τούρκοι ὅτι δέν θέλουσι ἀποφύγει τήν μοῖραν των». Καί ὁμως βρέθηκε χριστιανός, ἕνας «γκιαούρης» ἄρχοντας, πού ἀνέλαβε ν' ἀντισταθεῖ καί νά ὑπερασπίσει τόν Σουλτάνο: ὁ Μαυρογένης (βλ. 86, 261 καί 87, 24-26).

50. Ὁ ᾽Αθανάσιος Χριστόπουλος, ξεκινώντας ἀπό τή ρήση τοῦ Δημόκριτο «ἐτεῖ δέ ἄτομα καί κενόν» εἶχε ἀντικρούσει τήν ἄποψη τοῦ Στέφανου

ληλα συγκεντρώνει στοιχειά για δύο έργα του, τά όποια προετοιμάζει ταυτόχρονα. Μία φυσική φιλοσοφία και ένα έγχειρίδιο μαθηματικῶν. Οί γνώσεις πού έχει άποκομίσει από τίς σπουδές του στη Γερμανία τόν σπρώχνουν πρός τή μελέτη τής φύσης, του κόσμου, ένῶ ή αναζήτηση στη φύση μιᾶς νομοτέλειας θεμελιωμένης πάνω σέ αὐστηρά μαθηματικούς ὄρους, τό θετικό πνεύμα του, ὀριοθετεῖ έναν ἄλλο, παράλληλο τομέα ένδιαφερόντων: τά μαθηματικά, πού τά θεωρεῖ ὡς μιᾶ από τίς φυσικές ἐπιστήμες, θεμελιακή ἀρχή τής φυσικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά και ὄργανο, μέθοδο γενική ὄλων τῶν ἐπιστημῶν, «πρῶτον μάθημα», ἐπιστήμη «ἀποδεικτικωτάτη», ή ὅποια «προτιμᾶται εἰς τάς ἐπιστήμας», εἰσαγωγή, ὅπως και ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ⁵¹, στη φιλοσοφία. «Ταῦτα ἡμεῖς γράφοντες, παῖδας πρωτοπείρους και ἀρχαρίους προετοιμάζομεν, διά νά δυνηθῶσι νά εἰσέλθωσι βαθμηδόν εἰς τά μυστήρια αὐτῆς τῆς Φιλοσοφίας», σημειώνει ὁ Στέφανος Δούγκας στόν πρόλογο του τετράτομου ἔργου του *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς και Ἀλγέβρης*, πού, ὅπως θά δοῦμε, ἐξέδωσε στη Βιέννη τό 1816.

Δέν εἶναι, ἔτσι λοιπόν, τυχαῖο τό γεγονός ὅτι τό πρῶτο δείγμα γραφῆς πού μᾶς ἔδωσε ὁ Στέφανος, μετά τήν ἐπιστροφή του από τίς φιλοσοφικές του σπουδές στη Γερμανία, δέν εἶναι ένα ἔργο φιλοσοφίας, ή τουλάχιστον φιλοσοφίας ὑπό μιᾶ ὀρισμένη ἔννοια (διάβαζε: Μεταφυσική) ἀλλά ένα πολύ ἀξιόλογο τετράτομο ἔργο μαθηματικῶν. Εἶπαμε δέν εἶναι τυχαῖο. Στό βαθμό πού ἐμβαθύνει στη λεπτομέρεια του φυσικοῦ κόσμου – παράλληλα γράφει και τό ἔργο του περί φυσικῆς φιλοσοφίας –

Δούγκα και μάλιστα χαριτολογώντας ἔγραψε ένα ποίημα πού ἀρχίζει μέ τά λόγια: «Φίλε Στέφανε, νά ζήσης πού διδάχνης ὅτ' ή φύσις δέν τό θέλει τό κενόν» (88, ζ' και ε.).

51. «Πάντα τά σχολεῖα κοινῶς τῆς Ἑλλάδος συνηθίζουσι νά προοιμιάζωσι τήν Φιλοσοφίαν από τῆς Λογικῆς... ἐγώ... κρίνω... πῶς ή Μαθηματική εἶναι ἡμῖν ἀσυγκρίτως ἀναγκαιότερα από τῆς Λογικῆς και... ἐπροοιμιάσα τήν παράδοσιν τῆς Φιλοσοφίας από τῆς Μαθηματικῆς», γράφει ὁ Μοισιόδαξ (42, 13).

ἀρχίζει νά ξεχωρίζει, μέ τρόπο ἀναλυτικό, διάφορα φυσικά φαινόμενα τά ὁποῖα προσπαθεῖ νά τά περιγράψει, νά τά ἐρμηνεύσει ἐπιστημονικά, μέ τίς μεθόδους καί τίς ἀρχές τῶν μαθηματικῶν, τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης, σέ στενή διαλεκτική συνάρτηση μαθηματικῆς καί φυσικῆς σκέψης. Μεταφέρει τόν μαθηματικό λογισμό μέσα στή φυσική. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἐξέταση τῆς φύσης δέ μπορεῖ νά ἔχει τήν ἔννοια τῆς ἀναπαράστασης τῆς φύσης, ἀλλά τῆς ὅσο τό δυνατόν ἀκριβέστερης, τῆς ἐπιστημονικῆς περιγραφῆς καί ἐρμηνείας τῶν στοιχείων, τῆς πληρέστερης συλλογῆς κι ἀξιοποίησης τῶν πληροφοριῶν γιά τή σχέση, τό διάλογο ἀνθρώπου-φύσης, ἀλλά καί τῶν νόμων πού διέπουν τή φύση, στήν προσπάθεια νά κατανοηθεῖ ἡ φύση στό σύνολό της μέ μαθηματική ἀκρίβεια καί μέ βάση τούς δικούς της νόμους. Βρισκόμαστε ἐξ ἄλλου σέ μιά ἐποχή κατά τήν ὁποία, γιά νά ἐπαναλάβουμε τά λόγια τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, ἀκόμη καί αὐτή ἡ Μεταφυσική «δέν εἶναι πλέον ὑποθέσεις καί σοφίσματα, ἀλλά ἀλήθειαι γεωμετρικῶς ἀποδεδειγμένα».

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Στέφανου μέ τά μαθηματικά, ὅπως ἐξἄλλου καί μέ τή φιλοσοφία, ἔχει σέ μεγάλο βαθμό τό χαρακτήρα τῆς πρωτοτυπίας, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στόν ἑλληνικό χῶρο.

Μέ τόν τίτλο «Ἐφεύρεςις» ὁ *Λόγιος Ἑρμῆς* γράφει στίς 15 Αὐγούστου 1812: «Στέφανος Δούνκας ὁ ἐκ Θεσσαλίας, ἀνήρ πεπαιδευμένος λίαν κατά τε τήν φιλοσοφίαν καί τās ἐπιστήμας καί μάλιστα κατά τήν Μαθηματικήν καί τά φυσικά, ὅς καί πρότερον ἀρχιδιδάσκαλος τῆς Σχολῆς τοῦ Γένους ἐν Κωνσταντινουπόλει χρηματίσας, ἐφεύρε νῦν τήν Τριχοτομίαν τῆς γωνίας γραμμικῶς διά τῆς κοινῆς Μαθηματικῆς, ἐν ᾧ ὑπό τῶν πρό αὐτοῦ εὐρέθη μόνον διά τῶν Καμπύλων καί Ἑμιτόνων, ἧτις καί δυσκολωτάτη ἐν τῇ πραγματεία ὑπῆρχεν. Διά ταύτης δέ τῆς ἀπλῆς τοῦ κυρίου Στεφάνου μεθόδου εὐκόλως δύναται πᾶς

τεχνίτης νά τήν μεταχειρισθῆ⁵². Ταύτης τήν δεῖξιν καί τήν χρήσιν, θέλομεν κοινώσει μετ' ὀλίγου εἰς τούς ἐραστάς τῆς Μαθηματικῆς».

Ἡ παραμονή τοῦ Στέφανου Δούγκα στήν Κωνσταντινούπολη, τό κῦρος πού εἶχε ἤδη ἀποκτήσει γενικότερα, ἀλλά καί ιδιαίτερα στούς φαναριώτικους κύκλους, ἀποτέλεσε μιᾶ καλή εὐκαιρία γιά τόν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ, τόν ὁποῖο συναντοῦμε ἐδῶ ὡς τό 1812, νά ἐπαναφέρει τό σχέδιο πού εἶχε συλλάβει ἤδη ἀπό τό 1803 στή Βιέννη μαζί μέ τόν Ἄνθιμο Γαζῆ, τόν Δημήτριο Ἀλεξανδρίδη (καί μέσω αὐτοῦ ἔχοντας τήν ἐνθερμη συγκατάθεση τοῦ Στέφανου Δούγκα), τόν Δανιήλ Φιλιππίδη καί τόν Ζήση Κάβρα, γιά τή δημιουργία στό Πήλιο μιᾶς ἀνώτερης σχολῆς θετικῶν ἐπιστημῶν καί φιλοσοφίας. Σύμφωνα μέ πληροφορία, πού μᾶς μεταφέρει ὁ Leake (89), οἱ δύο ἄνδρες «ἐξασφάλισαν ἕνα φιρμάνι ἀπό τόν σουλτάνο Σελήμ, συγκέντρωσαν 800 πουργιά, κυρίως ἀπό πλούσιους ἐμπόρους ἐγκατεστημένους στήν Εὐρώπη καί προμηθεύτηκαν βιβλία καί μαθηματικά ὄργανα· γιά ὅλα αὐτά μεγάλη βοήθεια προσέφεραν οἱ Ἕλληνες

52. Ἡ διατύπωση ὅτι «πᾶς τεχνίτης δύναται νά μεταχειρισθῆ» τήν καθαρά θεωρητική αὐτή «εἰσέλευση» τοῦ Στέφανου Δούγκα θεωρῶ ὅτι πρέπει νά τύχει ιδιαίτερης ὑπόμνησης. Ἡ σύνδεση αὐτή θεωρίας καί πράξης, ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τήν ἀπαρχή μιᾶς νέας ἐξαιρετικά σημαντικῆς νοοτροπίας, ξένης μέχρι τότε γενικά στά κείμενα τῶν Ἑλλήνων λογίων. Στόν ἑλληνικό χῶρο, ἡ τεχνική βρισκόταν ἀκόμη σέ ἐμβρυώδη κατάσταση. Δέν ἀνέπτυσσαν τήν τεχνική γιατί δέν ἀντιλαμβάνονταν τήν ἀξία, τήν ἀνάγκη της. Ἀκόμη καί τότε ὅταν γνώριζαν (ἀπό τήν ἐπαφή τους μέ τήν Εὐρώπη) τά διάφορα τεχνικά μέσα δέν τά χρησιμοποιοῦσαν γιατί δέν ἐνιωθάν τήν ἀνάγκη τους. Γνώριζαν τήν ὑπαρξη τῶν τηλεσκοπίων ἢ τῶν μικροσκοπίων, τῶν χημικῶν ἐργαστηρίων, ἀλλά δέν τά μετάφεραν καί δέν τά ὀργάνωσαν. Καί ὅπου ἡ ἱστορική μνήμη ἀναφέρει τό ἀντίθετο, αὐτό ἐγινε ὡς ἐπίδειξη καί ὄχι γιά πρακτικούς λόγους. Δέν ἔχουμε ἀκόμη, γιά λόγους πού δέν εἶναι δύσκολο νά ἀντιληφθοῦμε, ὀργανωμένα πειράματα καί πειραματικά ἐργαστήρια. Τά ἐγχειρίδια, ὅπου περιγράφονταν τά διάφορα πειράματα, ὑποκαθιστοῦσαν τίς ἐρευνητικές ἐργασίες. Ἡ θεωρητική σκέψη δέν συμβάδιζε ἀκόμη, τουλάχιστον μέχρι τό γύρισμα τοῦ αἰῶνα, μέ τήν πρακτική.

πρίγκιπες [Κωνσταντίνος] Ὑψηλάντης καὶ Δημήτριος Μουρούζης», ἐνῶ ἀπὸ τίς προσωπικές του οἰκονομίες, ὁ Στέφανος Δούγκας «ἐδαπάνησεν ἄρκετά πρὸς ἀγοράν ὀργάνων φυσικῆς, χημείας καὶ ἀστρονομίας» (90, 185). Ἀλλά, ὅπως μᾶς λέει πάλι ὁ Leake, λόγω τῶν διαφωνιῶν πού ἀνέκυψαν ὡς πρὸς τὴν ἔδρα τῆς Σχολῆς, σέ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες πρίγκιπες στὴν Κωνσταντινούπολη ἔπесαν στό μεταξὺ σέ δυσμένεια, τὸ σχέδιο ματαιώθηκε (89, 387-388).

Ἡ ἐρευνητικὴ ἐργασία τοῦ Στέφανου Δούγκα στὴν Κωνσταντινούπολη διακόπτεται τὸ 1813. Τὸ χρόνο ἐκεῖνο διορίζεται ἀπὸ τὸν Σκαρλάτο Καλλιμάχη, ἡγεμόνα τῆς δευτέρης Παρίστριας Ἑγεμονίας, τῆς Μολδαβίας, καθηγητῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑγεμονικὴ Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου, ὅπου διαδέχεται γνωστούς καὶ ἐκεῖ νεωτεριστὲς δασκάλους τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας, τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη καὶ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα.

«Ὁ φιλόμουσος καὶ φιλογενῆς Ἑγεμὼν τῆς Μολδαβίας Σκαρλάτος Καλλιμάχης, διὰ νὰ διαδώσῃ τῆς παιδείας τὰ φῶτα εἰς τὸ ὑπήκοόν του, ἐπλούτισε τὴν ἐκεῖ σχολὴν μὲ φιλοσοφικὴν καθέδραν, ἣτις πρὸ χρόνων τινῶν εἶχεν ἐκλείψει, προσκαλέσας ἄνδρα σοφόν καὶ ἐπιστήμονα, τὸν κύριον Στέφανον Δούγκαν» διαβάζουμε σέ σχετικὴ «Εἶδησι» ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, πού δημοσιεύεται στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ* (91, 115).

Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι πολὺ θετικὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀκόμη χρόνο καὶ σέ ἐκτενὴ ἀνταπόκριση πού δημοσιεύεται τὸ 1814 πάλι στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ* ἐξαίρεται «ἡ πολυμάθεια τοῦ διδασκάλου τὸ ἐπινοητικώτατον, ὁ εὐμέθοδος τρόπος, τὸ παραστατικὸν αὐτοῦ» καὶ προστίθεται ὅτι «ἂν δέ τις παρατηρήσῃ καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς αὐτοῦ τοῦ ἀνδρός θέλει τὸν εὖρη ἔτι ἀξιεπαινετώτερον· ἐπειδὴ... εἶναι μέτριος, πρᾶος, σῶφρων, κόσμιος, καθ' ἐκάστην ἀγωνίζεται ὑπὲρ τῆς συστάσεως καὶ καλῆς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καταστάσεως· καί... ἂν τις παρατηρήσῃ τὸν φιλοσοφικὸν αὐτοῦ χαρακτήρα, τῇ ἀληθείᾳ θέλει τὸν ὀνομάσει κατὰ πάντα Σωκράτην· διὸ καὶ οἱ μαθηταὶ θνήσκουσιν ὑπὲρ αὐτοῦ,

πάντα πόνον καταφρονούσι, καί αγωνίζονται νά ἀποδειχθῶσι ἄξιοι τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ καί πολυμαθείας».

Ἡ ἀνταπόκριση αὐτή ἀπό τό Ἰάσι ἀναφέρεται στήν ἐπίσκεψη πού πραγματοποιοῦσε στήν ἐκεῖ Σχολή, ὁ Σκαρλάτος Καλλιμάχης, μαζί μέ ἄλλους ὄνηλους ἐπισήμους, στίς 4 Σεπτεμβρίου 1814. Δημοσιεύονται ὁ λόγος πού ἀπηύθυνε στούς φιλοξενουμένους «ὁ σοφολογιώτατος διδάσκαλος κύριος Στέφανος» καί ἡ ὁμιλία τοῦ μαθητῆ Δημητρίου Παρρησιάδη Διπλοκιονίτη (Πεσικτασλῆ) ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἐξῆρε τά ἀγαθά τῆς φιλοσοφίας μέ τή βοήθεια τῆς ὁποίας «ὁ ἄνθρωπος τήν γῆν ἅπασαν περιτρέχει τῇ θεωρίᾳ, φύσεις τε ζώων καί φυτῶν πολυπραγμονεῖ, καί μετάλλων ιδιότητος, τά ἐν θαλάσσει νηκτά καί φυτά διερευνᾷ ἀλλά καί δι' αἴρος ἰπτάμενος τάς ἐν αὐτῶ τῶν ὄρνεων πτήσεις ἀκριβολογεῖται· ἀπαίρει εἰς οὐρανόν, συναυγάζει σελήνη, συμπεριθέει ἡλίῳ, τά πάντα περονοστεῖ, καί τῶν ἀπάντων μέγεθος, καλλονήν, τάξιν καί εὐαρμοσίαν θαυμάζων, αὐτῶ τῷ Θεῷ νοερώς προσεγγίζει»· ἐπλεξε τό ἐγκώμιο τῶν δασκάλων καί κυρίως τοῦ «ἀρχιδιδασκάλου πολυμαθεστάτου ἡμῶν καθηγητῆ Στεφάνου, οὗ λόγος ἐπί σοφία πολὺς». Στῆ συνέχεια διαβάζουμε ὅτι οἱ μαθητές ἀπάντησαν στίς ἐρωτήσεις καί ἔλυσαν τά προβλήματα πού τοὺς ἔθεσαν οἱ ἐπίσημοι, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν καί «ὁ εὐγενέστατος τζελεμπῆ Γιάγκος, υἱός τοῦ πανευγενεστάτου ἄρχοντος μεγάλου Βορνίκου κυρίου Γρηγορίου Γκίκα... ὅστις ἦδη ἀφίκετο ἀπό τῆς Γερμανίας πεπροικισμένος μέ εἶδη μαθήσεων ἱκανῶν» καί οἱ ἐπίσημοι, ἀφοῦ τελείωσαν οἱ ἐξετάσεις, ἐπευφήμησαν καί ἐπαίνεσαν τοὺς μαθητές ἐνῶ ὁ ἡγεμόνας Σκαρλάτος Καλλιμάχης, παίρνοντας τό λόγο ἐξῆρε «τό θεάρεστον ἔργον τοῦ Σχολείου» καί συνεχάρη τόν «σοφολογιώτατον διδάσκαλον» Στέφανο Δούγκα τόν ὁποῖο διαβεβαίωσε ὅτι «ὄχι μόνον ἡ πατρίς αὐτῆ θέλει σέ περιθάλπει, ἀνθ' ὅσων αὐτὴν ἐδεργετεῖς· (ἡ ὑπογράμμιση δική μας, Γ.Κ.) ἀλλά καί ἡμεῖς μετ' εὐνοίας ἐν πᾶσι θέλομέν σοι συνδράμη» καί «μετά μεγάλης παρρησίας καί τιμῆς ἐνέδυσσε τόν διδάσκαλον κύριον Στέφανον μία πολῦτιμον Σαμουρόγουναν» (92, 81-92).

Ἡ περίοδος τῆς παραμονῆς του στή Μολδαβία εἶναι ἀναμφίβολα ἡ πιό καρποφόρα ἀλλά καί ἡ πιό ταραγμένη τῆς ζωῆς του. Ἐκτός ἀπό τίς ἐπιτυχίες πού σημειώνει μέ τό διδασκαλικό του

ἔργο – χρησιμοποιεῖ νεότερα εὐρωπαϊκὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια καὶ μεθόδους διδασκαλίας, ἐκτελεῖ πειράματα φυσικῆς καὶ χημείας (τά ὅποια παρακολουθεῖ κι αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμόνας Μολδαβίας Καλλιμάχης) –, ὀλοκληρώνει τώρα καὶ ἐκδίδει, τὸ 1816 στὴ Βιέννη, τὰ *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς καὶ Ἀλγέβρης*, σέ τέσσερις τόμους. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πλουσιότερα, ὑψηλοῦ ἐπιπέδου συγγράμματα τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης τοῦ καιροῦ του, στό ὁποῖο ὁ συγγραφέας εἰσάγει τόν ἀναγνώστη του σέ ὄλες τίς μαθηματικές ἔννοιες, ἀκόμη καὶ στίς συνθετότερες, ἐπαγωγικά, ἐπιθυμώντας νά κάνει τὴν κάθε πρόταση νοητή, μέ τρόπο ἀναλυτικό. Μεταξύ τῶν πολυάριθμων κεφαλαίων τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, συγκρατοῦμε ἐνδεικτικά τὰ κεφάλαια περὶ ἐξι-σώσεων, περὶ Λόγου καὶ Ἀναλογίας, περὶ Λογαριθμῶν, περὶ Ἀπειροῦ, Σειρῶν κ.λπ., στήν ἀνάπτυξη τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα «θεωρία, πρόβλημα, κατασκευή», ἀλλὰ καὶ ἓνα εἰδικό κεφάλαιο στόν δεῦτερο τόμο, «περὶ εὐρέσεως προβλημάτων» (σσ. 300-313), δηλαδή γιὰ τὸ πῶς κατασκευάζονται τὰ προβλήματα καθ' ὅσον, ὅπως σημειώνει, «οἱ μαθηματικοί, ὅσους ἡμεῖς ἀνέγνωμεν οὐδέν εἶπον περὶ αὐτοῦ»⁵³.

Τὸ ἔργο εἶναι ἔτοιμο, στὰ βασικά του κεφάλαια, ἀπὸ τὸ 1814. Τὸ παρουσιάζει στόν *Λόγιο Ἑρμῆ* τῆς χρονιᾶς ἐκείνης (σσ. 24-25) ὁ Ἄνθιμος Γαζής, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ σημειώνει πῶς ἡ τιμὴ του ἔχει καθοριστεῖ σέ «δύο βασιλικά φλωρία» καὶ ζητᾶει συνδρομητές, γράφει: «Πλουτεῖται σὺν Θεῷ καθ' ἐκάστην ἡ ἡμετέρα Γραμματεία

53. Ἐνα χειρόγραφο κείμενο, γραμμéνο ἀπὸ τόν «ἀνεπιὸ τοῦ συγγραφέως», μέ θάση τὸ ἔντυπο βιβλίον, διασώζεται στὴ μονὴ Βατοπεδίου (ἀρθ. 707). Τὸ περιεχόμενον τοῦ σχετικοῦ κώδικα, τὸ ὁποῖο παρουσιάζουμε ἐκτενῶς στόν πρῶτον τόμον τοῦ τρίτου ἐργου: *Οἱ Ἐπιστήμες στήν Τουρκοκρατία, ἔργα τῶν Φυσικῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν, Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα, Τὰ Μαθηματικά*, Ἔστι 1993, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ «Μέρος Β'». Περὶ χαρακτήρων γενικῶν», τοῦ Α' τόμου τοῦ ἔντυπου καὶ στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦν ἐπιλεκτικές παραλλαγές, κυρίως συντομεύσεις, διαφορῶν κεφαλαίων, μέ συχνές ἐπαναλήψεις, τοῦ κειμένου τοῦ ἔντυπου βιβλίου.

ἀπό βιβλία σχολαστικά καί μάλιστα ἀφ' ὅσα καταγίνονται εἰς τὰ προκαταρκτικά μαθήματα τῶν Τεχνῶν καί Ἐπιστημῶν. Ἰδού μετά τόν Βαλάνον, Κάβραν, Χρησταρῆν, καί Κούμαν, συνεισφέρει εἰς τό γένος καί ὁ σοφός Στέφανος Δούνκας, συνεισφοράν ἀξιόχρεων, Σύστημα ἐντετελές Ἀριθμητικῆς καί Ἀλγέβρης εἰς τρία βιβλία διαιρούμενον· ὃν τό πρῶτον περιλαμβάνει ὅλας τάς δυνατάς ἐργασίας τῆς Ἀριθμητικῆς καί Ἀλγέβρης, μέχρι τῶν ἐξισώσεων τοῦ δευτέρου βαθμοῦ, ἀρχόμενον ἀπό τῶν ἀπλουστάτων μέχρις αὐτῶν τῶν πολυπλόκων ἐργασιῶν. Τό δεύτερον, περί Λόγου ἐπιγραφόμενον, περιλαμβάνει ὅλας τάς δυνατάς μεθόδους, τήν λογαριθμητικὴν χρῆσιν, καί τάς πολυπλόκους σειράς, πεπλουτισμένον μέ ἄπειρα παραδείγματα, καί διαφόρους τρόπους εὐκόλους καί ἀναγκαίους εἰς τε τήν κοινὴν ζωὴν, καί εἰς πολλά ἐπαγγέλματα. Τό δέ τρίτον περί Ἀπείρου ἐπιγραφόμενον, περιέχει ὅλον τό ὑψηλότερον μέρος αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Τοῦ βιβλίου τούτου ὁ τύπος ἤρχισεν ἤδη ἐνταῦθα εἰς Βιέννην, τό ὅποιον διαιρεῖται εἰς τέσσαρας τόμους εἰς 8ον μέγα, εἰς καλόν καί λαμπρόν χαρτί τοῦ τύπου, καί μέ χαρακτήρας καθαρούς...».

Τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἀλλά καί ὁ τρόπος γραφῆς του, ἀποτελοῦν σαφὴ ἐνδειξὴ τῆς κατεύθυνσης τὴν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά δώσει στήν ἐπιστημονικὴ σκέψη, στήν ἑλληνικὴ σκέψη γενικότερα, ὁ ἀπὸ Εὐρώπης (Γερμανίας) προερχόμενος λόγιος.

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἐπίσης ὀλοκληρῶνει καί τό δεύτερο ἔργο, πού εἶχε προγραμματίσει νά γράψει μετά τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γερμανία· ἓνα ἔργο φυσικῆς φιλοσοφίας πού στάθηκε ὁμως καί ἡ αἰτία τῶν κατοπινῶν δεινῶν του.

Τό πλῆρες κείμενο τοῦ ἔργου λανθάνει. Γενικότερα τό ἔργο ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶχε καταστραφεῖ. Τό βρήκαμε στήν ἀθωνικὴ μονὴ Παντελεήμονος (93). Ὁ πρόχειρος καί ἀρκετὰ περιληπτικὸς χαρακτήρας (ἐκτός ἀπὸ τό εἰσαγωγικὸ μέρος) ὀρισμένων κεφαλαίων του (ὅσα ἔχουν διασωθεῖ γιατί ὁ κώδικας εἶναι κολοβός [ἢ ἀτελής;]), ἀλλά γιατί ὄχι, καί ὁ τίτλος του «Εἰσαγωγή Α' φ.» (προφανῶς «Εἰσαγωγή πρώτη εἰς τὴν φιλοσοφία»), μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη

γραφή του έργου, που έμελλε να βρεθεί στο επίκεντρο της διαμάχης και για τό περιεχόμενο του οποίου συμπληρωματικές μαρτυρίες, όρισμένου όμως βαθμού αξιοπιστίας, εδάλωτες από κάθε άποψη, έχουμε τίς ακόλουθες:

α'. Τίς συνεχείς καταγγελίες, μεταξύ 1814 και 1818, του Δωρόθεου Βουλησμά, γνώστη μέν καλού του γράμματος αλλά όχι και του πνεύματος των Ἁγίων Γραφών, ανθρώπου άκρωσ συντηρητικού σε βαθμό που έγγίξει τά όρια του φανατισμού⁵⁴.

54. Ὁ ίδιος ό Στέφανος Δούγκας άποκαλεϊ τόν Δωρόθεο Βουλησμά, «άπαίδευτο», «άμαθή», «άμαθέστατο», «άκρο ζηλωτή και έμπαθη θεολόγο», «άμοιρο φιλοσοφίας», ό όποϊος «άγνοεϊ τάς δόξας των φιλοσόφων, άγνοεϊ τήν φύσιν και ού μόνον τήν φύσιν, αλλά και τά πασιδηλα πράγματα, άγνοεϊ συστήματα, άγνοεϊ έκδοχάς νοημάτων και λέξεων, άγνοεϊ τήν δύναμιν των λέξεων» και έπομένως «οϋτε ένόημα οϋτε λέξιν, οϋτε φράσιν έννοεϊ» από τά γραφόμενα του Στεφάνου, τά όποϊα «άναγιγνώσκων οϋ σινίησιν» και «μη είδώς οϋτε μέθοδον διδασκαλικήν, οϋτε τάξιν φιλοσοφικήν», «συγγέει τά πάντα και συγκλώθων άγωνίζεται τά άσύγκλωστα πρός έξύφανσιν τής κατηγορίας» (94, 322α, 323β, 324α, 325α, 326α, 328α, 337α, 338α, 344αβ, 352β, 356β, 358β, 362β, 366β, 367α, 369α και 371α).

Ὁ συντηρητισμός του Δωρόθεου Βουλησμά έκδηλώνεται και στόν τομέα τής παιδείας όπου, μεταξύ άλλων, διατυπώνει τήν άποψη ότι ή μόρφωση των νέων πρέπει να περιορίζεται στη διδασκαλία και γνώση τής γραμματικής και συνιστά στους δασκάλους να χρησιμοποιοϋν «άφειδώς» για τούς «άπειθώς και ραθύμως συμπεριφερόμενους μαθητές «τάς παιδοκάκους μάστιγας» (95, 400). Είναι αντίπαλος σθεναρός των νέων έπιστημονικών και φιλοσοφικών αντιλήσεων, γνωστός από τούς διωγμούς, στους όποϊους είχε πρωτοστατήσει – ή στάση του αυτή, που συχνά υπερέβαινε τά «έσκαμμένα», είχε ως άποτέλεσμα, σύμφωνα με ένα βιογράφο του (96, 144), να του επιβληθεί, επί μία έξαιτία, ή ποινή τής «άργίας του λόγου» ένω «τετράκις έξωρίσθη» –, όχι μόνον του Στεφάνου Δούγκα αλλά και άλλων νεωτεριστών λογίων, όπως του Βενιαμίν Λέσβιου, επειδή, πάντα κατά μαρτυρία του ίδιου, έπρέσβευε «οϊκουμένους τούς έν οϋρανῶ άοικήτους φωστήρας και άστέρας και πλανήτας, και γήν τήν άκίνητον (τήν εις τόν αϊώνα άσάλευτον μένουσαν και μηδέποτε κινουμένην) κινουμένην, και φύσει μέν τόν ήλιον σκοτεινόν κατ' άντενέργεια δέ φωτεινόν» (97, 219).

Ἐναφερόμενος στις καταγγελίες αυτές και στόν μετέπειτα διωγμό του

β'. Μιά ισχνή απάντηση του ίδιου του Στέφανου Δούγκα στίς κατηγορίας του Δωρόθεου Βουλησμά, στην οποία συχνά περιορίζεται στο τί δέν ἔγραψε ἐκεῖ («ἐγώ οὐδαμοῦ εἶπον τοῦτο, αὐτός ἐν ὄνειροις ἐφαντάσθη», 94, 381α) προσπαθώντας, δειλά πολλές φορές⁵⁵, ν' ἀνασκευάσει ὀρισμένες ἀπό τίς κατηγορίες αὐτές⁵⁶, καί

Βενιαμίν, ὁ Ἄδ. Κοραῆς θά γράψει στίς 5 Δεκεμβρίου 1804, στόν Ἄλέξ. Βασιλείου: «ἀνέγνων καί τά περί τοῦ Βενιαμίν. Μεγίστην χάριν πρέπει νά γνωρίζῃ εἰς τοὺς διώκτας, ὅτι δέν ἠθέλησαν νά προβιβάσωσι περαιτέρω τόν ζῆλον αὐτῶν. Φοβοῦνται μή μέ τήν κινουμένην γῆν συγκινηθῇ καί τό ἐργασῆριον ὄθεν ζῶσιν» (54, 217). Ἄργότερα στίς 16 Νοεμβρίου 1816, ὁ ἴδιος πάλι θά γράψει στόν Δωρόθεο Πρώτο, ἀναφερόμενος, τή φορά αὐτή γενικά, στοὺς διωγμούς τῶν νεωτεριστῶν λογίων ἀπό τοὺς «ἀντιφιλοσόφους»: «Δέν εἶναι τῆς θρησκείας ὁ ζῆλος, ὅστις τοὺς διεγείρει κατὰ τῆς κινήσεως τῆς γῆς, ἀλλά φοβοῦνται μήν ἡ περιστροφὴ τῆς σφαίρας συγκινησῆ καί ἀνατρέψῃ τήν ὁποίαν ἀναξίως ἔλαβαν ὑπόληψιν» (58, 514).

55. Ὁ Δούγκας δέν εἶναι μαχητής. Ναί, ἀλλά εἶναι ἀσυμβίβαστος. Εἶναι παθητικά ἀσυμβίβαστος. Ἔστω. Ἄν καί ἔδωσε, ὅπως ἔδωσε, ὁμολογία πίστεως, δέν ὑπέκυψε, δέν συμβιβάστηκε. Ποτέ. Καί διώχτηκε, ὅπως καί τόσοι ἄλλοι, κατὰ τήν ἴδια αὐτή περίοδο «διώκονται μετ' αἰσχύνης, ἐάν δέν ἤθελε φανῶσι κόλακες, καί θεραπευταὶ τῶν κρειττόνων» (98, 339).

Ἄν καί στήν παρακάτω διαπίστωσή του, ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης δέν ἔχει, καί δέν μπορούσε νά ἔχει ὑπ' ὄψη του τήν περίπτωση τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἀρμόζει ἀπόλυτα καί σέ αὐτήν: «Ὅταν θέλῃ τινάς νά εὕγῃ ἀπό τήν πεπατημένην, προσκόπτει πολλαῖς φοραῖς», γράφει ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης καί συνεχίζει: «ναί, μά τέτοια εἶναι ἡ κατάστασις τῶν ἀνθρώπων... ποιός εἶπε πρῶτος μίαν μεγάλην ἀλήθειαν καί δέν ἐμισήθη ἀπό τοὺς συγχρόνους του... Πόσοι δέν ἐκατατρέχθησαν μέ τό νά ἠθέλησαν νά εὕγουν ἀπό τήν πεπατημένην ὁδόν, μέ τό νά ἠθέλησαν νά κάμουν χρῆσιν τοῦ λογικοῦ τους» (31, κ', νδ).

56. Ὅπως σημειώσαμε ἤδη, θά ἦταν τελείως ἐπισφαλές καί ἀντιεπισημονικό (τουλάχιστον) ἂν ἐπιχειρούσαμε νά ἐκφράσουμε προσωπική ἄποψη γιά τό ἔργο αὐτό τοῦ Στέφανου Δούγκα, στηριζόμενοι ὄχι στό ἴδιο τό ἔργο, ἀλλά στήν ἀποσπασματική παρουσίαση τῶν ἀπόψεών του ἀπό τόν Δωρόθεο Βουλησμά («περικοπᾶς τινας μόνον λαμβάνει», 94, 322α) καί μάλιστα συχνά μέ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Βουλησμά, κατὰ τρόπο ὥστε ὁ Δούγκας νά

γ'. Μιά όμολογία πίστewς του Στέφανου Δούγκα, όταν πιά άντελήφθηκε ότι ό διάλογος με άνθρώπους που κατέχονται από άγνοια τών (νέων) έπιστημονικών δεδομένων και από μεσαιωνικές άντιλήψεις, ήταν τελείως άνώφελος, ιδίως όταν διεξάγεται σε κλίμα που θυμίζει Ίερά Ήξέταση. Γνωρίζει ότι έχει ν' άντιμετωπίσει δυνατούς άντιπάλους: τήν αυθεντία (ό ίδιος, όπως θα δούμε και στή συνέχεια, δέν υπέταξε ποτέ τή σκέψη του σε καμιά αυθεντία), τήν παράδοση και, τό χειρότερο απ' όλα, τόν κοινό νού⁵⁷.

«ΕΊναι εύκολότερο νά καταστρέψεις τόν πυρήνα ενός άτόμου παρά μία προκατάληψη», θά πεί μετά από χρόνια ό Einstein.

Βρισκόμαστε σε μία περίοδο καμψής, σε μία περίοδο κατά τήν όποία δίνεται ή τελευταία μάχη για τήν επικράτηση τών νέων ιδεών· σε μία περίοδο κατά τήν όποία ή υποβόσκουσα από δεκαετίες αντιπαράθεση μεταξύ τής εκκλησιαστικής φιλοσοφίας και τών εκπροσώπων της άφ' ενός – οι όποιοι ως μοναδική υπόθεση εργασίας έθεταν όχι τήν εύρεση τής μη γνωσθείσας, ή τής μη πλήρως άκόμη γνωσθείσας άλήθειας, αλλά τήν υπεράσπιση τής εξ άποκαλύψεως άλήθειας, που στήριζε τό θεολογικο-φιλοσοφικό οικοδόμημα τής Ήκκλησίας – και τής νεώτερης φιλοσοφίας και τών θεραπόντων της άφ' έτέρου – οι όποιοι διεκδικούσαν τήν άνεξαρτησία και τήν έλευθερία τής σκέψης, τής σύγχρονης έπιστημονικής και φιλοσοφι-

---

παρουσιάζεται ως παραλογιζόμενος, ως παραδοξολογών. Ό τέτοιος τρόπος παρουσίασης τών άπόψεων του συνομιλητή (: άντιπάλου) που εφαρμόζεται και μέχρι σήμερα από τούς όπαδούς τών πάσης φύσεως δογμάτων, έχει, ως γνωστόν, όδηγήσει σε όλέθρια συμπεράσματα.

57. Σημειώνει ό Νίκος Γρ. Ζαχαρόπουλος στό βιβλίο του του 1984: «Ό εκκλησιαστικός όργανισμός... με τούς άφορισμούς που είχαν επιβάλει εκείνη τήν έποχή οι εκπρόσωποί του, με τή λογοκρισία που άσκοούσαν και με τούς ποικιλόμορφους διαγμούς, φίμωνε τούς έλεύθερα σκεπτόμενους άνθρώπους και πίεζε τίς έλεύθερες συνειδήσεις. Έτσι πολώθηκε ένα μεγάλο μέρος του πνευματικού δυναμικού και έμεινε στά μετερίζια του, προστατευόμενο από τόν υπέρμετρο φανατισμό του» (99, 24).

κῆς σκέψης (καί στόν τομέα τῆς θρησκείας τήν ἀρχή τῆς ἀνεξιθρησκείας), στή βάση τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἀλλά καί τῆς πείρας, τῆς μή ὑποταγῆς σέ οἰαδήποτε αὐθεντία καί τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπό τά δεσμά τῆς παράδοσης – εἶχε φθάσει σέ ἀνοικτή σύγκρουση.

Ἡ νέα ἐπιστημονική σκέψη ἔρχεται πάντα σέ ἀντίθεση μέ τόν κοινό νοῦ, μέ τό κοινό αἶσθημα, μέ τίς πλατιά ἀπό τίς λαϊκές μάζες ἀποδεκτές ἀντιλήψεις. Ἡ ἀρχή αὐτή, πού ἰσχύει γιά ὅλους τούς καιρούς καί γιά ὅλες τίς ἐποχές, ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο στήν ἐποχή στήν ὁποία ἀναφερόμαστε. Καί τοῦτο, ὄχι μόνον ἐξ αἰτίας τοῦ ἐπιπέδου σκέψης τοῦ ἑλληνισμοῦ στίς τουρκοκρατούμενες περιοχές, ἀλλά καί γιά τόν πρόσθετο σέ μᾶς λόγο ὅτι οἱ νέες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις ἔρχονταν ἀπό ἔξω – καί μάλιστα ἀπό τήν (αἰρετική) Δύση, στοιχεῖο πού πρέπει ἰδιαίτερα νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη –, ἀπό φορεῖς πού τίς μετέφεραν, στήν πλειοψηφία τους, μηχανιστικά, χωρίς καί αὐτοί οἱ ἴδιοι, ὄχι μόνο νά τίς ἔχουν μελετήσει καί πειραματιστεῖ, ἀλλά οὔτε νά τίς ἔχουν πλήρως υἱοθετήσει καί ἐνστερνιστεῖ.

«Μία σπουδαία καί κρίσιμος ἐξεχέτο καταγγελία κατά τῶν νέων φιλοσοφικῶν, κατά τῶν νέων ἐπιστημονικῶν ἐξ Εὐρώπης συστημάτων» (83, 122) καί ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κ.Μ. Κούμας «ὁστις ἐπάτει τήν Εὐρώπην, ἦτο χωρίς ἄλλην ἐξέτασιν ἄθεος. Ἡ μαθηματική ἦτο πηγὴ τῆς ἀθείας, τῆς ὁποίας πρῶτον ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ κατάλυσις τῆς νηστείας» (100, 575).

Ἡ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονική καί φιλοσοφική σκέψη γενικά, ἀλλά καί ἰδιαίτερα ἡ θεωρία τῆς κίνησης τῆς γῆς (βλ. σην. 54), ὅπως καί οἱ ἰδέες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης⁵⁸, βρίσκονται στό ἐπίκεντρο τῆς κριτικῆς ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς προπαγάνδας.

Ἐξαιτίας τῆς στάσεως τοῦ Πατριαρχείου, τό ὁποῖο «κατεδίκαζε διά συνοδικῶν ἀναθεμάτων» κάθε ἐλευθερόφρονα λόγο⁵⁹, «συνέ-

58. Ἐδῶ στό στόχαστρο, ἐκτός τῶν πολιτικοκοινωνικῶν ἰδεῶν, βρίσκεται καί πάλι ἡ φιλοσοφία. Καί τοῦτο γιατί, ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ Ἄδ. Κοραῆς, μέ τή γαλλικὴ ἐπανάσταση, πέρα ἀπὸ «τήν αὐξησιν τῶν φώτων, τῶν τεχνῶν καί τῶν ἐπιστημῶν», γιά «πρώτην φοράν ἴσως ἀφ οὐ ἐγένεν ὁ κόσμος ἡ φιλοσοφία ἔδειξεν ὄλην αὐτῆς τήν δύναμιν» (101, 19).

59. Ἡ Ἐκκλησία δέν περιορίζεται μόνο στήν προπαγάνδα εἴτε στοὺς διωγμούς καί τοὺς ἀφορισμούς, ἀκόμη καί τῶν γνωστότερων λογίων τῆς

βαινε ἴνα νομίξῃ ὁ λαός τούς τοιούτους τοῦ πολιτισμοῦ μας μύστας, πνεύματα δραπετεῦσαντα ἐκ τῆς κολάσεως καί υἱοῦς τοῦ διαβόλου» καί «παρά τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ ἐγεννήθη ἰδέα ὅτι οἱ σοφοί καί λόγιοι, οἳ ἦσαν οἱ οὕτως ἀποκηρυχθέντες ὑπό τοῦ Πατριαρχείου ὡς ἄθεοι,

ἐποχῆς, ὅπως τοῦ Χριστόδουλου [Παμπλέκη], τοῦ Ἀνθρακίτη, τοῦ Βενιαμίν Λέσβιου, τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἡ ἀργότερα τοῦ Θεόφιλου Καῖρη κ.ἄ. (μήπως δέν διώχτηκε καί ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, δέ συκοφαντήθηκε καί αὐτός ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς;), ἀλλά, γιά νά ἀντιμετωπίσει τό συνεχῶς ἀξανάμενο κύμα τοῦ 'νεωτερισμοῦ' καί τῆς 'ἐλευθεροφροσύνης', καθιερώνει ἀνοικτή λογοκρισία «ἐναντίον ὄλων τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων βιβλίων» (102, CXXV).

Σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν μητροπολίτη Σμύρνης Ἀνθιμο, τό 1798, ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ἀναφέρεται στή «μεγάλην ἐπιμέλειαν [τοῦ Πατριαρχείου] περὶ τῆς ἐξετάσεως καί ἐρεύνης τῶν τυπομένων εἰς διάφορα μέρη, βιβλίων, ἐλληνικῶν τε καί ρωμαϊκῶν» καί τόν πληροφορεῖ πῶς μέ ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου καί «δι' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ σφδρου ὀρισμοῦ... ὁ κατὰ καιρόν οἰκουμενικός πατριάρχης, καί ὁ μέγας δραγουμάνος τῆς κραταιᾶς βασιλείας, καί εἷς τῶν ἀρχιερέων, ὁμοίως καί εἷς τῶν προκριτοτέρων ἐνταῦθα χριστιανῶν... ἔχοντες ἕκαστος καί ἐν τμήμα τῆς σφραγίδος τῆς γενομένης ἐπίτηδες, κατὰ τὴν περίληψιν τοῦ ὑψηλοῦ ὀρισμοῦ», θά «ἐπιτίθεται ὄχι μόνον εἰς τὰ τυπούμενα ἤδη βιβλία ἐν αὐτῇ τῇ τυπογραφίᾳ [τῆς Κωνσταντινουπόλεως], ἀλλά καί εἰς ἐκεῖνα ὅπου ἔχουσιν οἱ βιβλιοπῶλαι ὅταν ἐξετασθῶσι παρά τῆς ἐκκλησίας, εἴτε ρωμαϊκά εἴτε ἐλληνικά· καί ἐπειδάν φανῶσιν ἀνόθευτα καί χρήσιμα... νά σφραγισθῶσι καί αὐτά, καί οὕτως ἐλευθέρως νά πωλῶσι, νά ἀγοράζωσι δέ ἀδιστακτῶς καί οἱ θέλοντες ἀγοράσαι νά τὰ ἀγοράσωσι». Τόν καλεῖ νά εἰδοποιήσει ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τό ἐμπόριο τοῦ βιβλίου ὅπως «ποιῆσαι παῦσιν τελείαν τοῦ νά ἀποδέχωνται εἰς τό ἐξῆξ βιβλία τυπούμενα εἰς ἄλλα μέρη, τῶν διαφόρων εἰδῶν· ὅτι οὐ δύνανται νά πωλήσωσιν ἐξ ἐκείνων οὐδέ ἐν, οὔτε θέλει τολμήσει τις νά ἐξαγοράσῃ τι κρυφίως ἢ φανερώς», ὅτι πρέπει νά κάνουν καταγραφή τῶν βιβλίων πού διαθέτουν καί νά τῇ στείλουν μαζί μέ ἕνα ἀντίτυπο τοῦ κάθε βιβλίου γιά ἐξέταση καί πῶς «ὄσα ἐστὶν ἀντιβαίνοντα εἰς τὰ τῆς ἀμωμῆτου πίστεως ἡμῶν δόγματα, καί κατὰ τῆς ἐπικρατούσης διοικήσεως τῆς κραταιᾶς ταύτης βασιλείας νά ἀποδοκιμασθῶσι καί νά σημειωθῶσιν ἐν καιρῷ ἐν καταστίχῳ ὅποια καί πόσα εἰσὶ» (103, 495-497). Καί δέν εἶναι λίγα τὰ ἐπιστημονικά καί φιλοσοφικά ἔργα, ὅπως τό ἔργο τοῦ Στέφανου Δούγκα, πού θυσιάστηκαν στό βωμό τοῦ σκοταδισμοῦ.

εἰσὶν ὄλως ἀσεβεῖς, καὶ κατὰ τῶν ἐπιστημόνων ἐν γένει ἠγέρθη διωγμός». Οἱ ἐκφραστὲς ἑνὸς συντηρητικοῦ πνεύματος στήν παιδεία (κι ἐδῶ δὲν ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας μόνο τὸν Δωρόθεο Βουλισμᾶ, ἀλλὰ καὶ τοὺς «συνεργούς» του στοὺς διωγμοὺς τῶν νέων ἰδεῶν, ὅπως τὸν Ἰθανάσιο Πάριο), «ἐκώλυον τοὺς εὐγενεῖς Ἑλληνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἐνασχολήσεως εἰς τὰ φυσικὰ καὶ τὰ μαθηματικά» καὶ μάλιστα ἀναφέρεται ἡ περίπτωση τοῦ κληρικοῦ Δωρόθεου τοῦ Μυτιληναίου, δασκάλου στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος διέσυρε πανταχοῦ τὸν αἰοίδιμον Εὐγένιον [Βούλγαρη], ὡς διδάσκοντα περιττὰ καὶ ἄχρηστα μαθήματα, ὅποια ἐνόμιζε τὴν ἀριθμητικὴν, γεωμετρίαν καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῆς μαθηματικῆς» (104, 104, 105, 106, 102)⁶⁰. «Ὁ κατὰ τῶν νέων ἐπιστημόνων καὶ νεοφιλοσόφων πόλεμος, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος, ἐξηκολούθησε σφοδρότερος ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἡμετέρας ἑκατονταετηρίδας» (83, 116) καὶ μεταξὺ τῶν θυμάτων τοῦ «σφοδροῦ αὐτοῦ πολέμου» ἦταν, πάντα κατὰ τὸν Μ. Ι. Γεδεών καὶ ὁ «ἀριστος μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος, φιλογενέστατος κληρικός, ἄνθρωπος χρηστῶν ἡθῶν, καὶ αὐστηροῦ βίου, Στέφανος ἱεροδιάκονος ὁ Δούγκας» (83, 117).

Δέ θά ἐπιχειρήσουμε νά ὑπεισέλθουμε στή διαμάχη γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Στέφανου Δούγκα, διαμάχη στήν ὁποία ὁ Δωρόθεος Βουλησμᾶς ἐνέπλεξε, συχνὰ ἐκβιαστικά ὑπὲρ τῶν ἐνεργειῶν του, τὸν ἡγεμόνα Σκαρλάτο Καλλιμάχη καὶ τὸν πατέρα τοῦ τελευταίου ἸΑλέξανδρο. Ἀπλῶς καταγράφουμε τὸ γεγονός (γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. βιβλ. παρ. 106) καὶ προσπαθοῦμε νά τὸ ἐντάξουμε στὸ χρονοὶ καὶ στὸ χωρὸ. Ἐξ

60. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν σωστά ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ μελέτη τῶν μαθηματικῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας κ.λπ., ἀποτελοῦσαν δομικὰ στοιχεῖα ἑνὸς νέου πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ, τὸν ὁποῖο ἐπιδίωκαν μὲ κάθε μέσο ν' ἀνατρέψουν. Ἀντιλαμβάνονταν πὼς «ἡ ἐξάπλωση τῶν ἐφαρμοσμένων ἐπιστημῶν δὲν ἔχει σάν μοναδικὸ σκοπὸ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν πρακτικῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ συνεισφέρει στήν ἀνανέωση τῆς θεωρητικῆς σκέψης καὶ στή δημιουργία μιᾶς νέας ἀντίληψης γιὰ τὴ ζωὴ, φέρνοντας τοὺς Ἑλληνας διανοούμενος σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀρθολογιστικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς» (105, 56). Καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς δὲν τὴν ἠθελαν.

άλλου και αυτό τό Πατριαρχεῖο, γνωρίζοντας τό θόρυβο πού προκάλεσαν κατά τό παρελθόν «παρόμοιες ραδιουργίες», οἱ ὅποιες πλήγωσαν τό κύρος του, μή θέλοντας ν' ἀνοίξει νέες πληγές σέ μιά περίοδο κατά τήν ὁποία ἐνιωθε πώς δέ μπορεῖ πλέον νά διοικεῖ μέ παλιές μεθόδους, ἀλλά και ὑπό τήν πίεση τοῦ προστάτη τοῦ Στέφανου, Δημητρίου Μουρούζη, δέν ἔτεινε ἀμέσως «εὐήκοον οὖς εἰς σύκοφαντίας ἀθλίων δοκησισόφων και κεραμῶν κεραμεῦσι κατεόντων» (83, 118). Ἐπιχείρησε μάλιστα νά ἀποσιωπήσει, σέ πρώτη φάση, τό θέμα γι' αὐτό και ὀνόμασε τόν Στέφανο Δούγκα ρεφερενδάριο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας και τοῦ ἀνέθεσε τήν ἡγευμενία τοῦ βατοπεδινοῦ μετοχίου τῆς Ρακετόσσας, στή Μολδαβία⁶¹, ζητώντας του ὁμως νά μή συνεχίσει τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στή Σχολή⁶². Στήν οὐσία τόν ἀπομόνωσαν⁶³. Και μόνον κάτω ἀπό τίς συνεχεῖς ἐκβιαστι-

61. Οἱ δεσμοί τοῦ Στέφανου Δούγκα μέ τήν ἀθωνική μονή Βατοπεδίου χρονολογοῦνται ἀπό τά παιδικά του ἀκόμη χρόνια. «Βατοπεδινός ἐγώ ἐκ παιδῶν, και κεκαρμένος παρά τῇ μεγίστῃ ἐκεῖνῃ Λαύρᾳ» γράφει ὁ Στέφανος στήν ἀφιέρωση πρὸς τόν «Πανιερώτατον και Σεβασμιώτατον ἅγιον Εἰρηνοπόλεως κ.κ. Γρηγόριον» ἀρχιερέα και ἔφορο Βατοπεδίου, πού προτάσσει στό ἔργο του *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς και Ἀλγέβρης*.

62. Οἱ ἀλλαγές στίς «ιδιότητες» τοῦ Στέφανου Δούγκα μεταξύ 1812 και 1819, ἀποτυπώνονται και στοὺς καταλόγους τῶν συνδρομητῶν διαφόρων βιβλίων, ὅπου και ὁ ἴδιος ἀναγράφεται ὡς συνδρομητής. Ἔτσι ἔχουμε: «ιεροδιάκων» τό 1812 στήν Κωνσταντινούπολη (συνδρομητής γιά 2 ἀντίτυπα τῆς *Φυσικῆς Πειραματικῆς* τοῦ Κ. Βαρδαλάχου), «Διδάσκαλος» τό 1814 στό Ἰάσι (γιά 5 ἀντίτυπα τῆς *Ἀπολογίας Ἱστοριοκριτικῆς*), «ἠγούμενος Ρακεντόσσας» ἢ «Ρακητόσσας» τό 1816 και τό 1818 (γιά 10 ἀντίτυπα τοῦ *Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ* τοῦ Ἄνθιμου Γαζῆ και, ἀντιστοίχως, γιά 6 ἀντίτυπα τῶν *Στοιχείων Ἀριθμητικῆς* τοῦ Δημητρίου Π. Γοθδελά) και, τέλος, «ἠγούμενος» ἀπλῶς, χωρίς τήν ἐνδειξη τῆς μονῆς (ἔχει παυθεῖ και ἀπό ἐκεῖ και διατηρεῖ ἀπλῶς τόν τίτλο;) τό 1819 (συνδρομητής γιά 3 ἀντίτυπα τῶν *Μεγάλων Συμβεθηκότων* τοῦ Ριχέρου). Εὐχαριστῶ τόν Φίλιππο Ἡλίου πού ἔθεσε στή διάθεσή μου τά συγκεντρωτικά αὐτά στοιχεῖα.

63. Στήν ἀπόφαση αὐτή, ὁ Στ. Δούγκας διακρίνει τήν πρόθεση τοῦ Βουλευσμά «ἵνα διαλυθῇ ἡ σχολή, και ἐγώ, κατακριθῶ, μή φροντίζων μήτε

κές ἐνέργειες τοῦ Δωρόθεου Βουλευσῆ – ἐκμεταλλεύομενο προφανῶς καί τήν ὑποχωρητικότητα τοῦ Στέφανου Δούγκα, ὁ ὁποῖος περιορίσε τό ὄλο θέμα σέ προσωπική ἀντιδικία αὐτοῦ μέ τόν Βουλευσῆ⁶⁴ –, δέχτηκε – χωρίς ἡ Ἱερά Σύνοδος νά ἔχει μελετήσῃ τό ὑπό κατηγορία κείμενο⁶⁵ – νά κληθεῖ ὁ Στέφανος

τῆς ἐλαττώσεως τῆς αὐθεντικῆς ὑπολήψεως, μήτε τῆς τοῦ τόπου περιφρονήσεως, μήτε τοῦ διασκορπισμοῦ τῶν ἀπόρων μαθητῶν, μήτε τῆς ἐκπτώσεως τοῦ συμφέροντος τοῦ κοινοῦ» καί αὐτό γιατί «ὁ Δωρόθεος ἐχθρός ἐστὶ πασῶν τῶν σχολῶν, ὥστε οὐδέποτε ἔπασσε καταπολεμῶν τοὺς διδάσκοντας, ὧν ἡ διδασκαλία, ὡς αὐτός μαρτυρεῖ, μετ’ ἀποδείξεως [= πειραμάτων] ἐνεργεῖτο» (94, 3296-330α).

64. Χαρακτηριστικά, ὁ Στέφανος Δούγκας, πιστεύει πῶς ὁ Βουλευσῆς κατέχεται ἐναντίον του ἀπό «κακία», «κακία ἀπέρατο», «κακεντρέχια», «φθόνου», «μωρολογία», «πονηρία», «κακοβουλία», «μικρολογία» (94, 324α, 325α, 328β, 329β, 330β, 332β, 334α, 335β, 336αβ, 352β, 362β).

«Τὰ χυδαῖα πνεύματα ἔχουν τήν ἀποκρουστική ἱκανότητα νά μὴ βλέπουν, ἀκόμη καί στὸν πῖο πλούσιο λόγο, παρά τήν τετριμμένη καί κοινότητα τῆς γνώμης τους». Τὰ λόγια αὐτὰ ἐνός σύγχρονου στὸν Δούγκα Γερμανοῦ συγγραφέα, τοῦ Johan Paul Friedrich Richter (1763-1822), ἂν καί γράφτηκαν γιὰ ἄλλη περίπτωση ταιριάζουν ἐδῶ ἀπόλυτα.

65. Ἡ καταδίκη βιβλίων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, καί μάλιστα χωρίς προηγούμενο διάλογο ἢ μελέτη τοῦ κειμένου, συνεχίζεται καί ἀργότερα, πολὺ μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Τό 1876, ὁ Χ.Ν. Φιλαδελφεύς, σχολιάζοντας μιὰ ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, «αἰτηθεῖσα παρὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» μέ τὴν ὁποία «ἀπαγορεύεται ἡ ἀνάγνωσις καί ἡ χρῆσις ἐν τοῖς σχολείοις» 38 βιβλίων «ὡς ἀντιβαίνοντων εἰς τὰ δόγματα, τὰ Μυστήρια, τοὺς Κανόνας, τὴν Διδασκαλίαν, τὰς παραδόσεις, τὰς τελετάς καί τὰ ἔθιμα τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», γράφει: «Ὅτε ἀνεγνώσαμεν τὸν κατάλογον τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων, ψυχικόν ἄλγος κατέλαβεν ἡμᾶς, ἰδόντας ἐν αὐτοῖς ἔργα ἀνδρῶν τιμησάντων τὴν πατρίδα, εἰς οὓς σεμνύεται τό ἔθνος» σημειώνοντας ὅτι μεταξύ τῶν ἔργων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπαγόρευσε, χωρίς νά τὰ διαβάσει καί χωρίς νά βρεῖ ἐκεῖ τίποτα τό ἐπιλήψιμον, ἀλλὰ ἀπλῶς ὅτι «ἀντιστρατεύονται εἰς τὰ δόγματα καί τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας», ἦταν καί ὁ *Συνέκδημος Ἱερατικός* τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ! Καί ὁ Χ.Ν. Φιλαδελφεύς γράφει μέ πίκρα, ἀπευθυνόμενος στὸν Κοραΐ: ἐνῶ «ἡ πατρις σοὶ ἀνεγείρει μαυσολεῖον μεγαλοπρεπέστατον, ἡ ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλη-

νά υπογράψει, στά τέλη τοῦ 1817, ἓνα «Λίβελλον» μετανοίας, πού εἶχε συντάξει ὁ Βουλευσμάς καί νά ἐκφωνήσῃ «Λογίδριον ἐν τῇ διδασκαλικῇ αὐτοῦ ποτε καθέδραν, εἰς ὑπήκοον πολλῶν» (στό ὁποῖο περιλαμβάνεται καί ὁ «λίβελλος» μετανοίας) καί ὅπου κατεδίκασε τά «ὄσα ἐν τῷ φυσικῷ αὐτοῦ συγγράμματι ἐναντία ταῖς Ἱεραῖς Γραφαῖς ἀνεφάνησαν» (95, 265a-268b).

Στό «περίεργον», ὅπως τό ἀποκαλεῖ ὁ Μ.Ι.Γεδεών (90, 184), αὐτό κείμενο μετανοίας, ὁ Στέφανος Δούγκας, ἀφοῦ ἀναφέρει πῶς «τό ὑπ' ἐμοῦ συγγραφέν σύστημα, ἐπεὶ αἰτιάματος παρέσχεν ἀφορμὴν, καί μέμψεις εὐλόγους ἐκίνησε κατ' ἐμοῦ», προσθέτει ὅτι «οἰκειοθελῶς τε καί ἀβιάστως» παρέδωσε τό ἔργο του αὐτό στόν πατριάρχη Κύριλλο καί «τῇ περὶ τὴν αὐτοῦ σεβασμιωτάτην Παναγιότητα τῶν πανιερωτάτων καί θεοπροβλήτων ἁγίων Ἀρχιερέων ὀμηγύρει, πειθήνιον παρασχόμενος ἐμαυτόν καί πρὸς ἀποδοχὴν ἔτοιμον τῆς περὶ τούτου... ψήφου», καί παραδέχεται «μεταμεληθεὶς» (!) ὅτι στό κείμενό του αὐτό, τό ὁποῖο «διὰ πατριαρχικοῦ καί συνοδικοῦ ψηφίσματος ἀπεκρύνθη καί κατεκρίθη», ἐπιχείρησε τά «δοκοῦντα ἐναντιοφανῆ συμβιβάσαι εἰς ἓν... νεωτερίζον ἐν πολλοῖς, καί συγκλῶθον τ' ἀσυγκλωστα, καί γραφικὰς τινὰς παρερμηνεῦον ἐννοίας», προσθέτοντας πῶς τά ὄσα ἔγραψε ἐκεῖ τά ἔγραψε «ἀπερισκέπτως, καί χωρὶς πνεύματος τὰ τοῦ Πνεύματος εἰσηγούμενος» καί ὅτι τώρα «ἀνανήσας καί γνωσιμαχήσας, στέργω καί ἀποδέχομαι ἐξ ὅλης μου ψυχῆς καί καρδίας τὴν κατάργησιν τῆς κακῶς ἐξεργασθείσης ὑπ' ἐμοῦ θεολογικοφυσικῆς ἐκείνης πραγματείας, ὑπισχνούμενος ἐν φόβῳ Θεοῦ καί καθαρᾷ συνειδήσει μήτε κοινῇ μήτε ἰδίᾳ παραδοῦναι ταύτην ἐνὶ μηδενί, ἢ προασπίζειν αὐτῆς, καί ὑπεραπολογεῖσθαι, ἢ ὅλως ἔχειν εἰς χρῆσιν καί μελέτην ἰδίαν, ἀλλ' ἔχειν, καί νομίζειν διόλου ἀπόβλητον καί κακόσχολον, ὑποτασσόμενος τῇ ἀπαραλογίστῳ πνευματικῇ ψήφῳ τῆς μητρὸς μου ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καί ὄσα αὐτῇ φρονεῖ, φρονῶν κἀγώ, καί ὄσα ἀποδέχεται, καί ὄσα ἀποστρέφεται συναποδεχόμενος κἀγώ καί συναποστρεφόμενος ἀμεταμελήτως διὰ παντός τοῦ βίου μου».

σίας τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος σέ ἀφορίζῃ ὡς παράνομον!». Καί δέν ἦταν ὁ πρῶτος. Προηγήθηκε, χρονικά τουλάχιστον, ὁ Στέφανος Δούγκας. Καί ὄχι μόνον αὐτός.

Καί ἔτσι φαινομενικά τό θέμα ἔλαβε τέλος. Καί λέμε φαινομενικά γιατί ὅλη ἡ μετέπειτα στάση τοῦ Στέφανου Δούγκα (βλ. ἐδῶ Μέρος Β'), σέ συνδυασμό μέ τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία δέχτηκε νά ὑπογράψει τήν ὁμολογία πίστως («προθύμως» γράφει ἀκόμη κι αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Βουλευσμάς, ἐνῶ ὁ Ν.Γρ. Ζαχαρόπουλος (106, 126-180) ἐξίσταται) μᾶς ὁδηγοῦν ΜΕ ΑΠΟΛΥΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ὁμολογία αὐτή τῆς πίστεως, ΔΕΝ ΕΚΦΡΑΖΕΙ ΤΟ ΠΙΣΤΕΥΩ ΤΟΥ· εἶναι ἀνειλικρινής, εἶναι ἀποτελεσμα μακρόχρονων ψυχολογικῶν πίεσεων, καταναγκασμοῦ· εἶναι ἕνας τακτικός ἀμυντικός ἐλιγμός ἐκ μέρους του γιά ν' ἀποφύγει χειρότερες, ἀκόμη πιό δυσάρεστες καταστάσεις.

Πρόκειται γιά μιά στάση βαθεῖα στοχαστική, πού συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τήν προτροπή τοῦ Ἰ.Κοραῆ, ὅτι «ὁ ἡσυχος φιλόσοφος» πρέπει νά «καταφρονεῖ τά βέλη τῆς συκοφαντίας» ἐκείνων «τῶν καταφρονητῶν τῶν θεοπνευστῶν γραφῶν», πού ὀνομάζουν ἱεράν «πάσαν ἐξουσίαν, ἣτις συνευδοκεῖ εἰς τάς ἀνομίας των» καί οἱ ὁποῖοι καταφεύγουν στό «μιαρόν ὄπλον τῆς συκοφαντίας [καί] κηρύσσουν καί παραδίδουν εἰς τάς φθαρμένας ἀπό τήν δεισιδαιμονίαν ἀκοάς τοῦ μωροῦ ὄχλου, ὡς ἀθέους» ὅσους «σπουδάζουν νά τούς ἀποσπάσουν τό προσωπεῖον, καί νά τούς παραστήσουν, ὁποῖοι ἀληθῶς εἶναι» (107, 270)⁶⁶. Ἄντιτάσσεται, καί αὐτός, μέ τόν τρόπο του, στούς «μικρῶν ἐννοιῶν ἀνθρώπους», κατά τόν Βενιαμίν Λέσβιο, «οἱ ὁποῖοι ὅταν ἀδυνατοῦν νά ἀντισταθοῦν φυσικῶς εἰς ἕναν πεπαιδευμένον ἀφήνουν τά φυσικά ὄπλα καί πιάνουν τά θεῖα» (108, §193), στούς ἱερωμένους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, γιά νά ἐπανεέλθουμε στόν Ἰ.Κοραῆ, «ὠπλίσθησαν μέ τά ὄπλα τοῦ σκοτόυ, διά νά σθέσωσι τῆς Φιλοσοφίας τό φῶς» (109, 552) καί «λιθοβολοῦν ἀπανθρώπως

66. Ἐάν ἡ θρησκεία διακόψει τίς σχέσεις της μέ τή φιλοσοφία δέν εἶναι δύσκολο ν' ἀντιληφθεῖ κανεῖς ποιός θά εἶναι ὁ χαμένος, γράφει ὁ Im. Kant, τόν ὁποῖο ὁ Ἰ.Κοραῆς ἀντιγράφει παρ' ὅλη τή δεδηλωμένη ἀντιπάθειά του πρὸς τόν «σκοτεινόν» Κάντ, τόν καντισμό καί γενικότερα τή γερμανική φιλοσοφία (βλ. ἐδῶ σημ. 25).

τήν Φιλοσοφίαν, διά νά τῆς ἐμποδίσωσι τήν εἴσοδον εἰς τήν Ἑλλάδα... σπουδάξουν νά διώξωσι τήν Φιλοσοφίαν ἀπ' αὐτήν» (1, 181, 183).

Ἐδῶ θεωροῦμε πῶς ἀπαιτεῖται μία ἀκόμη παρένθεση γιά ν' ἀναφερθοῦμε σέ μία ἀκόμη συνιστώσα τοῦ θέματος καί νά ἀντιληφθοῦμε ἔτσι καλύτερα τή στάση τοῦ Στέφανου Δούγκα στή διαμάχη του μέ τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία καί τούς ἀνθρώπους της, μέσα στό γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ἐνα κλίμα τό ὁποῖο τώρα, κατά τίς τελευταῖες προεπαναστατικές δεκαετίες ἔχει φορτισθεῖ, στόν τομέα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδεῶν, μέ ἀντιλήψεις ἔντονα ἀντικληρικαλιστικές.

Σταματοῦμε σέ δύο μόνον ἐνδεικτικές 'περιπτώσεις' ἀπό τίς τόσες πού θά μπορούσαμε νά φέρουμε. Σύγχρονες καί οἱ δύο. Διαγράφουμε, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, τίς συντεταγμένες μέσα στίς ὁποῖες 'συναντοῦμε' καί τόν Στέφανο Δούγκα. Ἡ πρώτη, ἓνα κείμενο πού ἔχει διασωθεῖ χειρόγραφο στήν ἀθωνική μονή Παντελεήμονος (110)⁶⁷, γραμμένο τό, ἤ ἀμέσως μετά τό 1810, καί τό ὁποῖο ὁ συντάκτης τοῦ πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικα τό τιτλοφορεῖ «Λίβελλος κατά τῶν ἀρχιερέων», ἐνῶ ὁ Σπυρίδων Λάμπρος (111, 427) «Σχέδιον συγγραφῆς περί τοῦ κλήρου ὡς ἐχθροῦ τῆς παιδείας». Καί ἡ δεύτερη 'περίπτωση', ὁ Θεόφιλος Καίρης. Ἐνα κοινό στοιχεῖο πιστεύουμε ὅτι χαρακτηρίζει καί σηματοδοτεῖ καί τίς δύο αὐτές 'περιπτώσεις'. Τόσον ὁ συντάκτης τοῦ «Λιβέλλου» ὅσον καί ὁ Θεόφιλος Καίρης, γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιᾶ ἐκφραση τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ (109, 552), δέχονται τήν τοῦ Χριστοῦ θρησκεία καί διατυπώνουν ἀνοικτά τήν πίστη τους. Ἡ ἐν γένει ὁμως πολιτεία τοῦ κλήρου, καί ἰδίως τῶν ἀρχιερέων, ὅπως καί οἱ γενικότερες κοσμικές ἐνασχολήσεις τῆς ἐθνάρχουσας Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τούς φέρνουν σέ ἀντίθεση, σέ ἀνοικτή ἀντιπαράθεση μέ τόν κλῆρο, τόν ὁποῖο δέ δέχονται ὡς μεσολαβητή τῆς θείας πρόνοιας καί οὔτε ὡς

67. Μιά πρώτη παρουσίαση τοῦ κειμένου: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἰδεολογικές συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στή Σμύρνη (1809-1810)» *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 3 (1982), σσ. 9-39.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς πατρότητος τοῦ κειμένου, πιστεύω ὅτι θά πρέπει νά συνδυαστεῖ μέ τίς παράλληλες ἀναζητήσεις γιά τήν *Ἑλληνική Νομαρχία* παρά Ἀωνόμου τοῦ Ἑλληνοσ.

αὐθεντικό ἐρμηνευτή τοῦ θείου Λόγου, τοὺς ὀδηγοῦν σέ ἔντονο καί κατηγορηματικά διατυπωμένο ἀντικληρικαλισμό – στοιχεῖο τό ὁποῖο, θά μπορούσαμε νά διακινδυνεύσουμε τήν ἄποψη, ἐκφράζει τήν ἐπίδραση, μέ κάποιες συντηρητικές διαθλάσεις, τῆς σκέψης τοῦ Βολταίρου στοὺς «ἐδρωπαῖζοντες» Ἕλληνες λογίους. Εἶναι ὁπαδοί τῆς ἄμεσης, κατά κάποιο τρόπο, ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό (βλ. τό ὄραμα τοῦ Θεόφ. Καῖρη «Θεόν Σέβου»). Τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Θεόφιλου Καῖρη, ἀλλά καί τοὺς διωγμούς τοὺς ὁποῖους ὑπέστη καί τά βασανιστήρια στά ὁποῖα ὑποβλήθηκε ἐξ αἰτίας τῶν ἀπόψεών του αὐτῶν, τίς παρακολογήσαμε σέ εἰδική μελέτη (112), γι' αὐτό θά περιοριστοῦμε ἐδῶ στό πρῶτο κείμενο.

Στήν ἀρχή τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ὁ συντάκτης του, ὁ ὁποῖος γιά εὐνόητους λόγους διατήρησε τήν ἀνωνυμία του, διατυπώνει, μέ ἐξαιρετική σαφήνεια, τό πιστεύω του: «Ἡ θρησκεία τῶν νῦν ἀρχιερέων», γράφει, «δέν εἶναι ἐκείνη τοῦ Χριστοῦ. Ἡ τοῦ Χριστοῦ θρησκεία εἶναι ἄμωμος καί ἁγία, ἡ δέ τῶν ἀρχιερέων μιὰ καί θεοστυγῆς. Ἡ τοῦ Χριστοῦ λατρεία θεμελιούται εἰς τήν ἀρετήν καί δικαιοσύνην, ἡ δέ τῶν ἀρχιερέων εἰς τήν ἀνομίαν καί ἀδικίαν». Καί συνεχίζει: «Οἱ ὁπαδοί τῆς φιλοσοφίας γνωρίζουν ὀρθότερα καί σέβονται καθαρότερα τήν τοῦ Χριστοῦ θρησκείαν παρά οἱ τῆς ἀμαθείας ὑπασπισταί καί τοῦ γένους ἀνδραποδισταί. Εἰς τὰς ψυχὰς τῶν υἱῶν τῆς Ἑλλάδος δέν ἐσβέσθη ποτέ οὔτε τό πῦρ τῆς μαθήσεως οὔτε ὁ ὑπέρ τῆς θρησκείας ζῆλος», ἐνῶ ἀντιθέτως «οἱ ἀρχιερεῖς εἶναι ἐχθροί τῆς παιδείας καί προστάται τῆς ἀμαθείας» καί προσπαθοῦν «νά ἀποδιώξωσι τήν φιλοσοφίαν ἀπό τήν γῆν τῆς Ἑλλάδος. Μισοῦν τό φῶς τῆς φιλοσοφίας, θέλουσι τοὺς νέους Γραικοὺς ἀμαθεῖς καί ἀπαιδεύτους, θέλουσι τοὺς χριστιανούς ἀμαθεῖς, διά νά πιστεύωσιν ὡς δόγματα πίστεως τὰ ἐφευρέματα τῆς δεισιδαιμονίας. Ἡ πίστις, ἡ ἀληθής καί ἁγία τοῦ Χριστοῦ Πίστις, ἥτις ἐδόθη οὐρανῶθεν, ὡς γνήσιον ὄργανον τῆς τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίας, ἡ Πίστις ἡ παρά τοῦ θεανθρώπου Ἰησοῦ θεμελιωθεῖσα, καί ὑπό ἀποστόλων κηρυχθεῖσα», διαβάζουμε στή συνέχεια τοῦ κειμένου, «ἐκατήντησε φεῦ νά γίνῃ ἐμπόριον τῆς αἰσχροκερδίας τῶν ἀρχιερέων, καί ὄπλον φοβερώτατον τῆς τούτων τυραννίας».

Στόν ἐκφυλισμό τῶν ὑψηλῶν χριστιανικῶν ἀξιών, στήν ἀμάθεια τοῦ κλήρου, στήν καταπολέμηση, μέ κάθε μέσον, τῶν νέων ἐπιστημονικῶν καί φιλοσοφικῶν ιδεῶν, στήν ἀπομάκρυνση

γενικά από τήν τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία, ἀπό τό λόγο τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐδόθη ἀπό τόν Μωϋσῆ, στήν καταπιεστική, τυραννική στάση τῶν ἀρχιερέων, στή σύμπραξη, τέλος, ἐκκλησιαστικῆς καί κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀντιτάχθηκε (ιερομόναχος αὐτός) ὁ Στέφανος Δούγκας. Καί ὅσο γιά τό θρησκευτικό του πιστεύω, δέν ἀφήνει (τουλάχιστον γιά τούς τύπους) περιθώρια παρερμηνείας: «Ἡμεῖς», γράφει, «φιλοσοφεῖν ἀρξάμενοι, προσκυνοῦμεν εἰς ἕναν θεόν τρισυπόστατον μετά μεγίστης αἰδοῦς καί εὐλαθείας λατρευτικῶς, πατέρα, υἱόν καί ἅγιον πνεῦμα», ἐνῶ στήν ἐρώτηση πού θέτει ὁ ἴδιος «τίνας ἔχω ἀρχάς;» ἀπαντᾷ: «ἄς καί ὁ θεῖος Μωϋσῆς ἔφην» [ἄλλοῦ: «ἤ μᾶλλον τό ἅγιον πνεῦμα τό λαλοῦν δι' αὐτοῦ»]⁶⁸. Γιά νά προσθέσει ἀμέσως μετά, ἀναφερόμενος εἰδικότερα στίς φιλοσοφικές του μελέτες, γύρω ἀπό τήν ἔρευνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τῆς φύσεως, τήν ὁποία «ἐρμηνεύσαι οὐκ ὤκνησαν καί οἱ ἅγιοι πατέρες»— ἂν καί αὐτοί περισσότερο «ἠρμήνευσαν τήν γραφήν» καί δέ μελέτησαν τή φύση: «οὐδεῖς τῶν θείων πατέρων ἔγραψε φυσικήν, οὔτε περί φυσικῶν σωμάτων, οὔτε περί ἠλεκτρικῆς, οὔτε περί μαγνητισμοῦ, οὔτε περί ἀστρονομίαν κτλ. ἔγραψε κάτι ὁ μέγας Βασίλειος, πλήν οὐχί φυσικήν»— γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, ὁ ὁποῖος θά συνεχίσει σέ ἀπολογητικό —καί ὄχι μόνο— τόνο: «γνώσιν τῶν ὄντων λαβεῖν ἐπιθυμοῦντες, οὐκ ἄλλο σχέδιον ἐκρίναμεν φιλοσοφικόν λαβεῖν, εἰμή τό αὐτό, ὃ καί ὁ θεῖος Μωϋσῆς»⁶⁹, πού «ἐξίστορεῖ τόν φυσικόν τοῦτον κόσμον, τόν ὑλικόν καί ὀρόμενον, καί κατά μέρος τήν γένεσιν αὐτοῦ ἀπό τοῦ μή εἶναι εἰς τό εἶναι» καί ὁ ὁποῖος «οὐκ ἄλλου τινός λέγει εἰμή τήν γένεσιν αὐτοῦ τοῦ κόσμου τοῦ φυσικοῦ, τοῦ φωτός, τῆς γῆς, τοῦ στερε-

68. «Ἐγώ» γράφει ὁ Στέφανος, «ἐδίδαξα σχεδόν ὄλην τήν πανέκλαμπρον ἐστίαν τήν Μαυρογενικήν, τίς αὐτῶν ἠσέθησε; τίς ἤκουσέ μου λόγον ἀσεβῆ, καί τῆ εὐσεβείᾳ μή συνάδοντα;» (94, 324α).

69. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, τόν ὁποῖο ὁ Στέφανος ἐπικαλεῖται στά γραπτά του τῆς περιόδου αὐτῆς, ἐξέδωσε τό 1801 τό δίτομο ἔργο *Ἀδολεσχία φιλόθεος ἦτοι ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἱερᾶς Μωσαϊκῆς Πεντατεύχου Βίβλου*.

ώματος, τοῦ οὐρανοῦ, τῶν οὐρανίων σωμάτων» (94, 323α, 324α, 325β, 344β, 349α, 358β, 364α, 368α)⁷⁰.

Ἔτσι λοιπόν, ὁ Στέφανος Δούγκας δέν εἶναι οὔτε αἰρετικός, ὅπως τόν κατηγορεῖ ὁ Δωρόθεος Βουλησμάς, ἀλλά οὔτε καί ἄθεος, ὅπως λαθεμένα καί πάλι, ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ σύγχρονός μας μελετητής τῶν πνευματικῶν πραγμάτων τῆς περιόδου ἐκείνης (113, 69, 133, 213, 214, 536, 636). Ἄν καί σπούδασε στή Γερμανία, ἡ ὁποία, γιά νά ἐπαναλάβουμε τά λόγια τοῦ Νικόλαου Κοτζιά, «οὐδένα θεόν ἀνεγνώριζε» καί ὅπου «ὁ φιλόσοφος [ἐγένετο] ἄθεος» (75, 279), δέν εἶναι, τουλάχιστον συνειδητά, ἄθεος. Μόνο πού, ἀκολουθώντας κι ἐδῶ τή γερμανική φιλοσοφία, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ Θεοῦ δέν γίνεται ἐξ ἀποκαλύψεως, ἀλλά εἶναι ἔργο τοῦ Λόγου.

Ὁ ἄνθρωπος πού ἐξῆσε σ' ἓνα ἑτερόδοξο περιβάλλον πνευματικῶν ἀνθρώπων –καί μάλιστα ἀνθρώπων τοῦ ἀναστήματος τοῦ Fichte, τοῦ Schelling, τοῦ Hegel, στή σκιά τοῦ Kant καί γενικότερα τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης –ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι, στά προβλήματα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως δέ δογματίζουν, ἀλλά συζητοῦν, ἀναζητοῦν, προβληματίζονται, διαλέγονται, δέ

70. Παραθέσαμε τίς «θέσεις» αὐτές τοῦ Στέφανου Δούγκα ὅσο κι ἂν διευπλώθηκαν, κι αὐτές, σέ κλίμα ψυχολογικοῦ καταναγκασμοῦ. Ἀπόρροια τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κλίματος, ἀποτελεῖ καί τό γεγονός ὅτι ὅταν ξανάγραψε –«κατά τό δεύτερον»– τό ἔργο, πού τό προόριζε γιά δημοσίευσή [«ἐνταῦθα σημειοῦμεν νά μή νοήσωσιν οἱ ἀναγνώσται ὅτι ὁ λόγος εἶναι...» (93, § 36).], ὁ Στέφανος Δούγκας, ὁ ἄνθρωπος αὐτός ὁ ὁποῖος, στήν πρώτη του ἐπαφή, μέ τήν «πολιτισμένη» Εὐρώπη, εἶδε τόν δάσκαλό του, τόν Fichte, νά κατηγορεῖται γιά ἀθεϊσμό καί νά διώχεται, τό 1799, ἀπό τό πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας, ἐνῶ αὐτός ὁ ἴδιος ὑπέστη, ὅπως εἶδαμε, τά πάνδεινα ἀπό τούς πατριαρχικούς κύκλους, μετά τήν ἐπιστροφή του στήν πατρίδα του, ἀναγκάζεται νά ἀφιερῶσει τίς πρῶτες σελίδες τοῦ ἔργου του σέ μιᾶ δήλωσι ἀρχῶν θρησκευτικῆς πίστεως, στίς ὁποῖες ὅμως δέν ἐπανῆλθε ποτέ. Μιά ἀσπίδα προστασίας ἀπό νέους ἐπικριτές, ἀπό νέους διώκτες, ἀπό νέους βουλησμάδες.

μπορεί να είναι δογματικός, φανατικός. 'Ολόκληρο τό έργο του, τό όποιο τό χαρακτηρίζει ένας θρησκευτικός όρθολογισμός άποκρούει τόν θρησκευτικό δογματισμό και θεμελιώνει τήν ύπεροχή του όρθου λόγου, εκφράζει τήν άκλόνητη πίστη στήν έλευθερία τής σκέψης και τής έρευνας. 'Από μιά έστω και φυεγαλέα ανάγνωση του έργου του, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι κι όταν αναφέρεται στόν Θεό, στό "Άγιο Πνεύμα, στόν Μωϋσή, σκέπτεται, ό φυσικός αυτός φιλόσοφος, τίς ένδόμυχες σχέσεις και τή λογική άπλότητα τών νόμων τής φύσης, τήν άρμονία του κόσμου. Είναι όπαδός τής ιδέας ενός άντικειμενικού, όρθολογικού, και γνώσιμου κόσμου. 'Η θρησκευτικότητα του έγκειται στήν έκστατική έκπληξη τών νόμων τής φύσης, μέσα στήν όποία έπισημαίνει μιά λογική άνώτερη, ή όποία όμως δέν είναι έξω από τίς έρευνητικές δυνάμεις του άνθρώπου, τήν άνθρώπινη λογική. Στο έργο του, πού διαπνέεται από τίς άρχές τής διαλεκτικής, δέν ύπάρχει θέση για ένα θεό, ό όποιος δέ θά ήταν άποτέλεσμα τής σύνθεσης τών αντιθέτων. 'Η ιδέα του Θεού, πού στόν Στέφανο Δούγκα θυμίζει τόν πλατωνικό θεό-κυβερνήτη του κόσμου (*Πολιτικός* 272 C), ό όποιος έγκαταλείπει άκολουθως τό πηδάλιο και άποσύρεται στό παρατηρητήριό του, ενός Θεού-Δημιουργού ενός κόσμου ό όποιος στή συνέχεια κινείται κι αναπτύσσεται σύμφωνα μέ τούς δικούς του φυσικούς νόμους, όδηγεί στήν άπελευθέρωση του άνθρώπου, ένισχύει τήν πίστη στίς δυνάμεις του άτόμου, φυσικές και πνευματικές, ύπογραμμίζει τόν άποφασιστικό ρόλο του άνθρώπου στή δημιουργία του μέλλοντός του σύμφωνα μέ τίς δικές του επιθυμίες και δυνατότητες άξιοποιώντας τούς νόμους τής φύσης, αλλά και τίς δυνατότητές της να συμβάλει στήν ευτυχία του άνθρώπου.

'Η σκέψη του Στέφανου Δούγκα έντάσσεται και εκφράζει τόν άνθρωποκεντρισμό τής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, πού λάβαρό του έχει τήν άπελευθέρωση του άνθρώπου μέ βάση τά νέα γνωστικά εργαλεία τής επιστήμης, τών φυσικών-θετικών επιστημών και, θά μπορούσαμε να πούμε, ότι δέν είναι τελείως ξένη από τήν προσπάθεια του G.W. Leibniz (1646-1716) κι

ἄλλων Εὐρωπαίων λογίων νά συμβιβάσουν τή θρησκεία μέ τήν ἐπιστήμη.

Ἡ ἐπιθυμία τῆς γνώσης, εἶναι αὐτή πού τόν σπρώχνει συνεχῶς πρός τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, τήν ὁποία δέ φοβᾶται νά διατυπώσει, ἀκόμη κι ὅταν αὐτή ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τίς κυρίαρχες ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ του. Καί ἦταν αὐτή πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, αὐτός ὁ «ἄριστος μαθηματικός καί φιλόσοφος», ὁ «πολυμαθέστατος», ὁ «πεπαιδευμένος λίαν κατά τε τήν φιλοσοφίαν καί τās ἐπιστήμας καί μάλιστα κατά τήν Μαθηματικήν καί τά Φυσικά», ὁ «πανταχοῦ ἀνευφημούμενος», ὁ «σοφός καί ἐπιστήμων», ὅπως εἶδαμε ὅτι παρέμεινε στή συνείδηση τῶν συγχρόνων του, ἀλλά καί τῶν μεταγενεστέρων, ὁ ἄνθρωπος αὐτός ὁ ὁποῖος, σύμφωνα τώρα μέ δικές του ἐκτιμήσεις (94, 338), ἀφἔρρωσε ὅλη του τή ζωή στήν «ἀφιλοκερδῆ διδασκαλία» δαπανώντας μάλιστα «ὑπέρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ὑπέρ τās 100.000 ἴδια γρόσια», ὁ ὁποῖος ἀπέφευγε ἐκ πεποιθήσεως «τῶν μεγιστάνων τās αὐτάς, μή διημερεύων καί οὔτε διανυκτερεύων» σέ παλάτια, «οὐδέποτε θελήσας βαθμόν ἀνώτερον λαβεῖν» ἄν καί μποροῦσε, «οὐ μονάζων ἀλλά ἀπλῶς ἡσυχάζων ἐν γωνίᾳ που, ἀεὶ εἰς τήν φιλοσοφίαν καταγινόμενος», μετά ἀπό τόσα χρόνια πλούσιας προσφορᾶς στά γράμματα, στήν πνευματική ἀφύπνιση τοῦ γένους του, ν' ἀπομονωθεῖ σ' ἓνα χωριό τῆς Μολδαβίας. Καί ὅσο γιά τή διαβεβαίωση τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ὅτι τόσον ὁ ἴδιος ὅσον καί ἡ πατρίδα θά τόν ἀνταμείψουν καί θά τόν συνδράμουν γιά τίς εὐεργεσίες του (βλ. ἐδῶ σελ. 71), αὐτή γρήγορα ξεχάστηκε (καί δέν εἶναι ἡ πρώτη οὔτε ἡ τελευταία). Ὅμως ὁ Στέφανος Δούγκας δέν ἀπογοητεύεται. Δέν παραμένει, οὔτε καί τώρα, ἀδρανής. Συμβάλλει στό ἔργο τῶν «Ἐφοριῶν», πού ἰδρύνονταν τότε ἀπό τή Φιλική Ἑταιρία. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι, σέ συζήτηση πού εἶχε, στό σπίτι τοῦ Θεόδωρου Νέγρη, μέ τόν Βενιαμίν Λέσβιο καί τόν Δανιήλ Φιλιππίδη, θά πεῖ σχετικά μέ τό ἔργο τῶν ἐφοριῶν αὐτῶν: «Τώρα βλέπω εἰς τήν σύστασιν τῶν ἐφοριῶν βουλᾶς ὑψηλᾶς καί σκέψεις ὠρίμου» (114, 326). Παράλληλα μεθοδεύει, μαζί μέ τόν

Βενιαμίν Λέσβιο καί τόν Δανιήλ Φιλιππίδη, τή σύσταση «κοινοῦ σχολείου» στήν Πελοπόννησο. Καταρτίζουν τόν ὀργανισμό τῆς σχολῆς, παίρνουν, στίς 28 Μαΐου 1819, τή σχετική ἄδεια («Αὐθεντική τζεδούλα») ἀπό τόν ἡγεμόνα Σκαρλάτο Καλλιμάχη, τυπώνουν δελτία συνεισφορῶν καί καθορίζουν ἐκπροσώπους σέ διάφορες πόλεις, ὅπως Βουκουρέστι, Ἰάσι, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Μόσχα, Ὀδησσό, Πετρούπολη, Τεργέστη, Λιβόρνο κ.ά., γιά τή συγκέντρωση τῶν συνδρομῶν (115, 682-686).

Οἱ τρεῖς λόγιοι, ὁ Στέφανος Δούγκας, ὁ Βενιαμίν Λέσβιος καί ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης, «τῶν ὁποίων οἱ ἐνδελεχεῖς κόποι πρὸς ἐπίδοσιν τῶν ὁμογενῶν εἰς μαθήσεις, εἰσὶ παντὶ τῷ γένει γνωστοί», ἐξαίρουν τή σημασία καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς παιδείας, ἡ ὁποία «διδάσκουσα τοὺς λόγους τῶν φαινομένων, ἀναπτύσσει καί κρατύνει τό λογικόν, καί καθιστάνει αὐτό ἱκανόν εἰς τό νά περιλάβῃ ὅσα τόν ἄνθρωπον ἀφορῶσι» καί ὑπογραμμίζουν τή θέλησή τους ν' ἀγωνισθοῦν «ὄλαις δυνάμεσι νά ἀνακαλέσωσιν εἰς τήν Ἑλλάδα τήν παιδεία», ἡ ὁποία νά περιλάβῃ «ὄλας ἀναλόγως τῶν ὁμογενῶν τάς τάξεις». Στή συνέχεια ἀναφέρουν ὅτι «ἀπεφάσισαν νά συνδράμωσιν εἰς σύστασιν κοινοῦ σχολείου συστηματικωτέρου κατὰ τήν Πελοπόννησον», ἀπ' ὅπου «τά τῆς παιδείας θεῖα νάματα, νά μετοχετεύωνται καί νά μεταδίδωνται οὐ μόνον εἰς τήν λοιπὴν Πελοπόννησον, ἀλλὰ καί εἰς ὅλην τήν Ἑλλάδα». Σύμφωνα μέ τή σχετικὴ μελέτη, στή σχολή προτείνεται νά διδάσκονται, ἐκτός ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, τὰ λατινικά καί μία εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα, «αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι, καί, εἰ δυνατόν, ὄλος ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων καί τῆς πολυϊστορίας, ὅσον συγχωρεῖ ἡ παρούσα τοῦ γένους κατάστασις».

Τὰ ἐπερχόμενα ἐπαναστατικὰ γεγονότα, ἡ ἔλευση τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, τό Φεβρουάριο τοῦ 1821, στή Μολδαβία καί μάλιστα ἡ μάχη τοῦ Δραγατσανίου, τόν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου ἐκείνου ἔτους, ματαίωσαν τὰ ἄμεσα σχέδια τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἐνῶ οἱ συνέπειες πού θά μπορούσαν νά ἔχουν ὄλα αὐτά γιά τοὺς Ἑλληνας τῶν Ἡγεμονιῶν, τόν ἀνησυχοῦν βαθύτατα. Τόν τρομάζουν. Εἶναι ἀσυμβίβαστος, ἀλλὰ ὄχι ἐπαναστάτης. Καί σέ αὐτὴ τήν κρίσιμη στιγμή γιά τήν ἱστορία τοῦ λαοῦ του, ὁ

ακαδημαϊκός αυτός δάσκαλος, εγκαταλείπει τη Μολδαβία, φοβούμενος, όπως ο ίδιος θά πει, «διά τας τοῦ 1821 ἔτους ταραχάς καί κινδύνους», «διά τας κατά τό 1821 καταδρομάς τῶν γραικῶν»⁷¹, καί περνάει, μαζί μέ ἕναν ἀνηψιό του, στή Βεσσαραβία ὅπου ἐγκαθίσταται στό χωριό Ὁξίντια⁷², πλησίον τοῦ ποταμοῦ Νίτρου (= Δνεΐστερου), «τήν ἀγραυλίαν ἡσπασάμενος ἢ τας πόλεις»· σέ ἀπομόνωση, ἐκούσια τή φορά αὐτή, καί πολύ συμβατή μέ τήν ὄλη (γερμανική) φιλοσοφική του παιδεία, σ' ἕναν κόσμο ἐξωκοινωνικό, στόν ὁποῖο μεταφέρει τόν δικό του πνευματικό κόσμο, τά δικά του πνευματικά βιώματα.

Γράφει ὁ Βολταῖρος γιά τόν Καρτέσιο: «Πίστεψε ὅτι γιά ἕνα σύντομο χρονικό διάστημα ἦταν ἀπαραίτητο ν' ἀποφεύγει τοὺς ἀνθρώπους, καί ἰδιαίτερα τήν πατρίδα του, ὥστε νά μπορεῖ νά φιλοσοφεῖ ἐν πλήρη ἐλευθερία. Εἶχε δίκαιο· οἱ ἀνθρωποὶ τῆς ἐποχῆς του δέν γνώριζαν ἀρκετά γιά νά τόν φωτίσουν, καί δέν ἦσαν ἱκανοί παρά μόνον γιά νά τόν θλάψουν. Ἐγκατέλειψε τή Γαλλία γιατί ἀναζητοῦσε τήν ἀλήθεια, ἡ ὁποία τότε ἐδιώκετο ...τοῦ προσῆψαν τήν κατηγορία τῆς ἀθεΐας, ὕστατο ὄπλο τῶν συκοφαντῶν... Τόσοι καί τόσοι διωγμοὶ προϋποθέτουν ἀσφαλῶς μεγάλη ἀξία καί φήμη τρανή: ἐπομένως διέθετε καί τά δύο».

71. Κι ἕνας ἄλλος, σύγχρονος τοῦ λόγιος, μέ σπουδές κι ἐκεῖνος στή Γερμανία, ὁ γνωστός μας Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, μόλις πληροφορήθηκε τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1821, «τρέμων μὴ ἔξαφνα ἢ [Φιλική] Ἐταιρία τόν περιπλέξῃ» στά γεγονότα αὐτά καί μὴ κατανοώντας τοὺς «αἰνιγματώδεις λόγους [μέ τοὺς ὁποίους] οἱ ἑταῖροι ἐτάρατταν συχνάκις τήν ἡσυχίαν του καί τῶν ὁποίων τήν ἔννοϊαν δέν ἠθέλησε ποτέ νά καταλάβῃ» ἐγκατέλειψε, κι ἐκεῖνος, τή Σμύρνη καί ἔφυγε μακριά, στήν Τεργέστη, καί ἀπό ἐκεῖ στή Βιέννη, ὅπου ἀσχολήθηκε μέ τό συγγραφικό του ἔργο. Δρόμοι κοινοί, κοινή ἢ στάση ἀπέναντι στά ἐπαναστατικά γεγονότα: δύο συγγενεῖς φιλοσοφικῆς καλλιέργειας λογίων.

72. Ἡ ἐπιλογή τοῦ τόπου, ἀπό τόν πρῶν ἠγούμενο τῆς βατοπεδινῆς μονῆς (μετόχι) τῆς Ρακετόσσας, δέν ἦταν τυχαία. Ἡ Ὁξίντια, ἢ Ὁξίντεα, ἀνῆκε ἀπό τό 1617 στή μονή Golea τοῦ Ἰασίου, ἡ ὁποία χτίστηκε τό 1564, καί ἀπό τό 1660 ἀφιερῶθηκε στήν ἀθωνική μονή τοῦ Βατοπεδίου (πληροφορία: Φλορίν Μαρινέσκου. Εὐχαριστῶ).

Φεύγει από τόν έλληνικό πνευματικό χῶρο κατεχόμενος από διπλή αγωνία: τήν αγωνία γιά τήν έκβαση τῶν επαναστατικῶν γεγονότων καί τήν αγωνία, πού τόν συνοδεύει από πολλά χρόνια, γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, μέσα ἀπό τά τόσα ἐμπόδια πού συναντᾷ ὄχι μόνον ἀπό τόν άλλοεθνή δυνάστη, ἀλλά καί ἀπό τήν ὁμοεθνή πνευματική του ἡγεσία, τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Στή Ρωσία δέν ἀναζήτησε, ὅπως ἄλλοι κορυφαῖοι, πρὶν ἀπό αὐτόν, λόγιοι, αὐλές καί ἀξιώματα, κοσμικά ἢ ἐκκλησιαστικά (εἶδαμε πῶς ὁ ἴδιος σκιαγραφεῖ τήν ταραχώδη πορεία τῆς ζωῆς του).

Ἡ τελευταία αὐτή μετοίκησή του, ἔχει κι ἕναν ἐνεργητικό χαρακτήρα: ξαναγράφει («κατά τό δεύτερον», σύμφωνα μέ δική του ἐκφραση) τό ἔργο του περί φυσικῆς φιλοσοφίας – *Ἐξέτασις τῆς φύσεως*, τό τιτλοφορεῖ —, τό ὁποῖο εἶχε ὑποχρεωθεῖ νά καταδικάσει. Πέθανε ἐκεῖ, στήν Ὁξίντια τῆς Βεσσαραβίας τό 1830, μακριά ἀπό τό χῶρο τῶν ἐρευνῶν του καί τῆς διδασκαλίας του, πού ἀποτελοῦσαν τό μόνιμο, σταθερό πλαίσιο τῶν ἐνδιαφερόντων του, μακριά ἀπό τόν πνευματικό χῶρο τοῦ ἐλληνισμοῦ, σέ μοναξιά καί ξεχασμένος – σέ μεγάλο βαθμό – ἀπό τόν κόσμο του, τόν νεώτερο ἐλληνισμό, πού ξεκινούσε τότε μιά προμυθεϊκή προσπάθεια νά δημιουργήσει μιά νέα θέση στόν κόσμο. Μιά εἰκόνα πού θυμίζει παρόμοιες καταστάσεις κι ἄλλων λογίων τῆς ἴδιας ἐκείνης ἐποχῆς, μιά εἰκόνα ἢ ὁποῖα ἔχει πολλές παρομοιάσεις μ' ἐκείνη τοῦ θανάτου τοῦ μεγάλου Σταγίριτη τό 322 π.Χ. στή Χαλκίδα.

Ἔζησε τίς ἴδιες περίπου χρονιές μέ ἄλλους γνωστούς λογίους (Κωνσταντῖνος Ι. Βαρδαλάχος 1755-1830, Ἄνθιμος Γαζής 1758-1828, Δημήτριος Ν. Δάρβαρις 1757-1823, Ἀθανάσιος Ψαλίδας 1767-1829, Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, ἀπό τόν Τύρναβο τῆς Θεσσαλίας κι αὐτός, 1777-1836)⁷³, μέ τούς ὁποίους ἀκολούθησε παράλληλους δρόμους: σπούδασαν ὅλοι τους στήν Εὐρώπη,

73. Συμπτώσεις: G.W.F. Hegel: 1770-1831.

ἐπηρεάστηκαν βαθύτατα ἀπό τίς ἰδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, τίς ὁποῖες μόχθησαν νά μετακενώσουν στόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο, ἀσχολήθηκαν μέ τίς φυσικές-θετικές ἐπιστήμες καί τή φυσική φιλοσοφία, συνέβαλαν δραστήρια στήν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, ἀπό θέσεις νεωτεριστικές, καί ἄφησαν πίσω τους ἀξιόλογο συγγραφικό ἔργο, μαρτυρία κι αὐτό τοῦ ἐπιπέδου στό ὁποῖο εἶχε φθάσει ἡ ἑλληνική ἐπιστημονική καί φιλοσοφική σκέψη κατά τίς ἀμέσως προεπαναστατικές δεκαετίες.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΡΓΟ ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Γενική περιγραφή τοῦ κειμένου

Ἡ ἱστορική μνήμη ἔχει (ἢ προσπαθεῖ νά) καταγράψει καί ἀξιολογήσει τά σημαντικότερα, τουλάχιστον, ἔργα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. Πόσα ἄλλα ὅμως ἀπό αὐτά δέ λανθάνουν! Πόσα, λιγότερο εἴτε περισσότερο σημαντικά ἔργα τῆς νεοελληνικῆς σκέψης δέν ἔχουν ὑποστῆ τήν ἀμείλικτη λογική τοῦ χρόνου, τή φθορά, ἐνῶ ἄλλα τά καλύπτει ἀκόμη καί σήμερα, ἡ λήθη τῆς ἱστορίας, ἀλλά καί ἡ ἀδιαφορία, σκόπιμη ἢ μή, τῶν ἀνθρώπων.

Ἔνα ἀπό αὐτά, ἡ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ τοῦ Στέφανου Δούγκα. ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΑ, χωρίς κανένα ἐνδοιασμό, ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ, πού ἐπί χρόνια παρέμεινε ἄγνωστο⁷⁴, καταχωνιασμένο σ' ἓνα ἀγιορείτικο μοναστήρι, στή μονή Βατοπεδίου, ἀπ' ὅπου διέφυγε, χάρις στόν συνοπτικό κατάλογο τῶν Σωφρ. Εὐστρατιάδη καί Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ μόνο μιά ἐσφαλμένη διάρθρωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ (71, 137-139). Ἔνα ἀπό τά πλέον βαθυστόχαστα ἔργα Φυσικῆς Φιλοσοφίας, ἀπό τά τελευταῖα τῆς ἐποχῆς τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, ἀλλά καί ἀπό τούς προπομπούς τῶν νέων νοοτροπιῶν πού εἶχαν ἀρχίσει νά δίνουν ἔντονα τό παρόν τους, ἀπό τίς τελευταῖες ἀκόμη προεπαναστατικές δεκαετίες, συμβάλλοντας στή δημιουργία τοῦ νέου ἐθνικοῦ συλλογικοῦ σώματος.

Ἀσχέτως ἀπό τή θέληση τοῦ ἴδιου τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἀσχέτως ἀπό τήν ἐπίδραση πού τό ἔργο του αὐτό ἄσκησε στή νέα κατάσταση πνευμάτων, ἡ σκέψη του ἐντάσσεται στήν ἱστορική ἐκείνη στιγμή τῆς σύνθεσης, πού ἐπιχειρήθηκε μετά τόν Ξεσηκωμό, μετά ἀπό πολλές ἀντινομίες, ἐντάσεις καί ἐνστάσεις, θέσεις καί ἀντιθέσεις πού προηγήθηκαν. Εἶναι, ὅπως ἤδη

---

74. Ὅρισμένες σύντομες ἀναφορές στό ἔργο αὐτό βλ. βιβλ. παρ. 73.

τονίσαμε, ή εποχή κατά την όποία ή γερμανική φιλοσοφία, ή γερμανική σκέψη γενικότερα, δίνει έντονα τό παρόν της σ' ένα χώρο τόν όποιο έχει προϊδεάσει τό έργο τόσο του Στέφανου Δούγκα, όσο και άλλων λογίων πού, ανεξάρτητα από αυτόν, συνέβαλαν πρός τήν ίδια κατεύθυνση, όπως του 'Αθ. Ψαλίδα ή του Κ.Μ. Κούμα, γιά ν' αναφέρουμε έδω δύο μόνον παραδείγματα⁷⁵.

75. 'Επιδίωξή μας, κύριο μέλημά μας στό δεύτερο αυτό μέρος, είναι βεθαίως ή παρουσίαση του έργου, τής σκέψης του Στέφανου Δούγκα. 'Αλλά όχι ως μονόλογο. Θεωρούμε απολύτως αναγκαίο νά παραθέσουμε, έστω και άκροθιγώς, όρισμένες από τίς παράλληλες σκέψεις, ή γιά τό όρθότερο σκέψεις πού έκαναν εκ παραλλήλου τήν εμφάνισή τους στον έλληνικό πνευματικό χώρο, γιά νά δώσουν όλες, ή όποιες από αυτές, μαζί τή νέα σύνθεση τής νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης.

Θά κάνουμε συχνά αυτή τήν εκ παραλλήλου αναγωγή γιατί, επαναλαμβάνουμε, αυτό πού κυρίως πρέπει νά ενδιαφέρει τόν ιστορικό τής έπιστήμης, τόν ιστορικό τής φιλοσοφίας γενικότερα, δέν είναι οί άτομικές περιπτώσεις, αλλά οί συνθέσεις τίς όποιες δημιουργούν οί διάσπαρτες άτομικές περιπτώσεις πού μεταμοσχεύουν στό σώμα τής έλληνικής λογιστήμης, τής έλληνικής σκέψης, αντίληψεις, πτυχές των νέων ευρωπαϊκών ρευμάτων, δημιουργώντας τίς άπαραίτητες, τίς αναγκαίες προϋποθέσεις γιά νέες συνθέσεις.

'Ετσι λοιπόν στην παρουσίαση του έργου του Στέφανου Δούγκα, θά παρεμβάλουμε συχνά, εκεί όπου ό έννοιολογικός εϊρμός μās τό επιτρέπει, τό κείμενο του άγνωστου άκόμη σε μās συγγραφέα, πού διαφυλάσσεται στους κώδικες 11-15 τής βιβλιοθήκης των Μηλέων (στό έξήξ: κείμενο Μηλέων) καθώς και σκέψεις των 'Αθανάσιου Ψαλίδα (1767-1829) και Κωνσταντίνου Μ. Κούμα (1777-1836). Εϊναι όλοι τους - όπως και οί νεότεροί τους, ό Π. Βράϊλας 'Αρμένης (1812-1884), αλλά και οί Φίλιππος 'Ιωάννου (1800-1880) 'Ιωάννης Μενάγιας (1811-1870) και Νικόλαος Κοτζιάς (1814-1885) - στοχαστές πού άσχολήθηκαν με τήν επιστημονική-φιλοσοφική σκέψη γενικότερα και ειδικότερα με τή σκέψη των φυσικών-θετικών επιστημών, με τά προβλήματα τής φύσης, αλλά και με τά προβλήματα τής γνώσης, τής λειτουργίας τής ανθρώπινης νόησης και ταυτόχρονα είναι φορείς ενός νέου ρεύματος, πού έδωσε διαφορετική κατεύθυνση στη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη, στρέφοντάς την πρός τόν γερμανικό ιδεα-

Γι' αυτό κι ἡμεῖς, στήν προσέγγιση τοῦ περιεχομένου του, δέ θά τό δοῦμε, τό ἔργο αὐτό, μόνο σάν ἓνα ἔργο αὐτοπροσδιορι-

λισμό.

Εἰδικότερα γιά τούς πρώτους: Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἐντάσσεται στό κλίμα πού εἶχε δημιουργήσει ἄμεσα ἡ καντιανή σκέψη, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας δέχτηκε ἔντονα τήν ἐπίδραση τῶν νεοκαντιανῶν. Ὅσο γιά τό κείμενο τῶν Μηλεῶν (ἡ λεπτομερής μελέτη του ἀποδεικνύει ἐσφαλμένη τήν ἄποψη ὅτι ἀνήκει στόν Δανιήλ Φιλιππίδη, ἀφήνοντας ἀνοικτό τό διάλογο: εἶναι τοῦ Στέφανου Οἰκονόμου, τοῦ Ἀθανάσιου Ψαλίδα ἢ κάποιου ἄλλου Ἑλληνα λογίου πού σπούδασε στή Γερμανία;) ἐντάσσεται κάπου στή μέση, στό πνεῦμα πάντως τοῦ Im. Kant, ἀπό τό ἔργο τοῦ ὁποῦ μεταφράζονται ἢ παραφράζονται σέ αὐτό ὁλόκληρες παράγραφοι.

Οἱ ὅποιες ἐκ παραλλήλου ἀναφορές μας στόν Βενιαμίν Λέσβιο, εἶναι ἄλλης τάξεως. Ὅπως εἶδαμε στό πρῶτο μέρος τούτης τῆς μελέτης μας, μεταξύ 1818 καί 1820 ὁ Στέφανος Δούγκας καί ὁ Βενιαμίν Λέσβιος συνεργάζονται στενά (καί μέ τόν Δανιήλ Φιλιππίδη) στή Μολδαβία στό ἔργο τῶν «Ἐφοριῶν», πού ἰδρύονταν τότε ἀπό τή Φιλική Ἑταιρία, ἀλλά καί στή σύσταση «Κοινοῦ Σχολείου» στήν Πελοπόννησο. Ὁ Βενιαμίν, ὁ ὁποῖος τήν ἴδια αὐτή περίοδο ἐτοίμαζε γιά τό τυπογραφεῖο τρία ἔργα του – τήν *Ἀριθμητική*, τή *Γεωμετρία* καί τή *Μεταφυσική* –, πού ἐκδόθηκαν τό 1818, τό πρῶτο καί τό 1820 τά ἄλλα δύο (δύο στή Βιέννη), θ' ἀντάλλαξε ἀσφαλῶς σκέψεις μέ τόν Στέφανο καί θά ζήτησε τή γνώμη τοῦ τελευταίου ἐπί τοῦ περιεχομένου τῶν ἔργων του αὐτῶν. Ὁ Δούγκας εἶχε ἤδη ἐκδόσει, τό 1816, ἓνα ὑψηλοῦ ἐπιπέδου 4τομο μαθηματικό ἐγχειρίδιο καί εἶχε γράψει ἓνα φιλοσοφικό ἔργο (μέ τίς γνωστές περιπέτειες), καί ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια ἀπόψεις πού συναντοῦμε στά *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς* τοῦ Βενιαμίν πρέπει νά ἀπηχοῦν αὐτήν ἀκριβῶς τή συνεργασία, ν' ἀποτελοῦν ἐπιδράσεις τοῦ Στέφανου στή σκέψη τοῦ Βενιαμίν.

Τέλος, οἱ ἀναφορές μας σέ θέσεις πού διατυπώνονται στά ἔργα τῶν Χριστόδουλου Παμπλέκη, Εὐγένιου Βούλγαρη καί Νεόφυτου Βάμβα, ἢ στά κείμενα *Περί Φιλοσοφίας* (Ἑθν. Βιβλ. Ἑλλάδας, κῶδ. 1113), *Φυσική τοῦ Ἡγεμόνος* (Βιβλ. Ρουμ. Ἀκαδημίας, κῶδ. 513), *Περί Φυσικῆς ἐν γένει* (Ἀρχιμανδρεῖο Ἰωαννίνων, κῶδ. 4), ἀλλά καί στόν διάλογο *Ἀδειμάντης ἢ περί φυσικῆς ἐπιστήμης* (Δημόσια Βιβλ. Σιάτιστας, κῶδ. 17· εὐχαριστῶ τόν συνάδελφο Νίκο Ψημμένο πού μοῦ ὑπέδειξε τό σχετικό ἔργο καί μοῦ ἔστειλε πλήρη φωτοτυπία του), θεωροῦμε πῶς ἐνισχύουν, ἐπιβεβαιώνουν

σμοῦ τοῦ συγγραφέα του, ὡς ἔνδειξη τῶν πνευματικῶν του ἐνασχολήσεων, ἀλλά κυρίως, ἔτσι ὅπως κάναμε καί στά προηγούμενα κεφάλαια, ὡς τεκμήριο τῆς ἐποχῆς του.

Στήν παρουσίαση τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἔργου Φυσικῆς Φιλοσοφίας – σύνθεση στοιχείων φιλοσοφίας συστηματικῆς [Στέφανος Δούγκας: «ἡ Ἐξέτασις τῆς Φύσεως γενήσεται συστηματικῶς»] καί Φυσικῆς, σέ ὕφος διδακτικό, πού στή βάση τους ἔχουν μιὰ ἰδέα φιλοσοφική τήν ὁποία ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νά ἐπαληθεύσει μέ τήν ἐπίκληση τῶν συμπερασμάτων τῆς Φυσικῆς – δέ θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἰδιαίτερα οἱ τάδε ἢ οἱ δεῖνα, σωστές ἢ μή, ἐπιμέρους ἀντιλήψεις πάνω σέ εἰδικά θέματα τῆς Φυσικῆς [ἐξ ἄλλου ὁ Στέφανος δέν ἦταν φυσικός, ὅπως καί ὁ ἴδιος τό ἀναγνωρίζει: «σκοπός ἡμῶν», γράφει, «οὐχί πολυπραγμονῆσαι πάντα τῆς φύσεως, τοῦτο γάρ (ἐστίν ἔργο) φυσικοῦ»], καί οἱ ὁποῖες ἀπηχοῦν τό ἐπίπεδο (φυσικῆς) σκέψης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: ὄχι ἰδιαίτερα τά ἐπιμέρους προβλήματα τῆς φυσικῆς, τά ὁποῖα ὁ συγγραφέας μας τά ἀντιμετωπίζει ὡς παραδείγματα γιά τήν ἐρμηνεῖα τῶν γενικότερων νόμων τῆς φύσης [Στέφανος: «ἡμεῖς ἐνταῦθα, εἰς ταύτην τήν ἐξέτασιν, φιλοσοφοῦμεν ἐν τῇ φύσει»], ἀλλά ἡ ἔρευνα τῆς φύσης στό σύνολό της, ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς γνώσης, τό πῶς σταθμίζει, στά διάφορα ἐπιμέρους φυσικά φαινόμενα, ἀλληλεξαρτήσεις καί λειτουργίες γενικότερων νόμων, καί πῶς τά συμπεράσματά του αὐτά τοῦ χρησιμεύουν γιά τήν ἐρμηνεῖα ἄλλων φυσικῶν φαινομένων, ἀλλά καί γενικῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν γύρω ἀπό τά προβλήματα τῆς φύσης, τό πῶς δηλαδή οἱ γενικοί νόμοι ἐφαρμόζονται στά ἐπιμέρους καί ὄχι τό πῶς τά ἐπιμέρους στό γενικό. Ἐνδεικτικός ὁ τίτλος τοῦ ἔργου του: *Ἐξέτασις τῆς Φύσεως*, δηλαδή ὄχι Φυσική ἀλλά ἐρμηνεῖα τῶν νόμων πού διέπουν τά φυσικά φαινόμενα, ἐρμηνεῖα τῶν φυσικῶν φαινομένων, κατανόηση τῆς φύσης μέ τούς δικούς της φυσικούς νόμους. Ἔτσι λοιπόν θά μᾶς ἀπασχολήσουν κυρίως οἱ φιλοσοφικές του ἀντιλήψεις – γι' αὐτό καί θά ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα στόν πρῶτο τόμο

τήν ἀποψη, πού θά ἐπαναλάβουμε καί παρακάτω, ὅτι τό ἔργο τοῦ Στέφανου Δούγκα εἶναι ἓνα ἀπό τά πλέον βαθυστόχαστα ἔργα Φυσικῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔργο ἀναφορᾶς γενικότερα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, πού δυστυχῶς παρέμεινε μέχρι σήμερα ἄγνωστο καί καταχωνιασμένο σ' ἓνα ἀγιορείτικο μοναστήρι.

τοῦ ἔργου του, ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ βασικές φιλοσοφικές ἀρχές τῆς (φυσικῆς) φιλοσοφίας του -, πού ἀποτελοῦν τό ὑπόβαθρο ὁλόκληρου τοῦ ἔργου του· ἡ μέθοδός του. Καί ἀναφερόμαστε ἰδιαίτερα σέ τοῦτο τό τελευταῖο, καθ' ὅσον στό ἔργο αὐτό, ὅπως καί στό ἔργο οἰουδήποτε στοχαστή, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι δυνατόν νά νοηθεῖ καί ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τή δυνατότητα νά τόν ἐννοήσει, τά προβλήματα τῆς γνώσης ὅπως καί ἡ μέθοδος κατέχουν πρωτεύουσα θέση στήν ὅλη προβληματική του.

Ἄς παρακολουθήσουμε ὅμως πρῶτα τό ἱστορικό τῆς συγγραφῆς, «κατά τό δεύτερον», τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Εἶδαμε τήν τύχη πού εἶχε ἡ πρώτη γραφή τοῦ κειμένου, τούς διωγμούς πού ὑπέστη ὁ συγγραφέας του, ὁ ὁποῖος τελικά πέρασε, μαζί μέ ἕναν ἀνηψιό του (ἄν ὄχι λόγιο πάντως μνημένο στά θέματα τῆς παιδείας) τόν Δνεϊστερο καί ἐγκαστατάθηκε στή Βεσσαραβία ὅπου ξανάγραψε τό ἔργο του⁷⁶.

Ἡ Στέφανος Δούγκας δέν προχώρησε, οὔτε ἀμέσως ἀλλά οὔτε εὐκόλα στήν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου του· τήν ἐκ νέου, «κατά τό δεύτερον», συγγραφῆ τοῦ ἔργου του. Εἶναι προσεκτικός. Ἔχει πικρή πείρα ἀπό τό παρελθόν.

Ἄν καί ἡ σύγκριση τῶν κωδίκων, ὅπου διαφυλάσσονται οἱ διάφο-

76. Στήν ἔλλειψη βιβλίων καί ἄλλων βοηθητικῶν μέσων, στήν ὁποία θ' ἀναφερθεῖ καί ὁ ἀνηψιός-γραφέας στόν πρόλογο του, ὁ Στέφανος θά ἐπανεέλθει τόσο στό ἐσωτερικό τοῦ κειμένου του ὅσο καί στήν ἐπιστολιμαία διατριβή του (ἐκεῖ δύο φορές). «Ἐγώ γάρ ἐν τῇ ἀγραιλία τῆς Βασσαραβίας γράφων ταῦτα ὑστεροῦμαι πάντων τῶν ἀναγκαίων», γράφει στό κείμενό του (§ 248), ἐνῶ στήν ἐπιστολιμαία διατριβή του: «Ἐγώ δ' ἐς θιον ἀγροῖκον ἐν τῇ θασσαραβία μονάζω, ἐν χωρίῳ, χωρίς βιβλίων καί τῶν λοιπῶν», (φ. 1α) καί στό τέλος: «φίλε ἀλέξανδρε, ὅσα ἐγώ ἐν ἀγραιλία παροικῶν ἐδυνήθην εἰπεῖν, ὑστερούμενος καί βιβλίων καί ἄλλων πολλῶν βοηθητικῶν, ὡς *διαρπαγέντων* (ἡ ὑπογράμμιση δική μας, Γ.Κ.) ἐν αὐτῇ τῇ περιστάσει· σύ δέ ἂν μή σοί φανῶσι ταῦτα μήτε ἀποχρῶντα, μήτε κατάλληλα τῇ ἐρωτήσει, ἐμοί μέν σύγγνωθι διά τήν ἀδυναμίαν μου, ἄλλους δέ διαβατικωτέρους ἐρώτησον, οἷτινες ἴσως φῶς δαμιλέστερον ἐπιλάμψωσιν εἰς τό παχύ σκότος τῶν τοιούτων ἐρωτήσεων».

ρες (νέες) γραφές-παραλλαγές του έργου αυτού – πού άποτελεῖ πρωτότυπη προσφορά του συγγραφέα του στή νεοελληνική έπιστημονική-φιλοσοφική σκέψη – είναι πολύ μεγάλη, ή σύγκριση τών κειμένων μᾶς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τό έργο αυτό, στήν οριστική του μορφή, είναι τρίτομο.

“Όσο για τή χρονική σειρά γραφής – άρα και οριστικοποίησης – τών διαφόρων παραλλαγών του έργου, πιστεύουμε (μέ τίς άπαιτούμενες, για παρόμοιες περιπτώσεις, έπιφυλάξεις) ότι: Τό 1821, ό Στέφανος Δούγκας, μετά τήν έγκατάστασή του, μαζί μέ τόν άνηψιό του, στήν Όξίντια, άνασυντάσσει τίς σκέψεις του και γράφει τούς «Στοχασμούς εις τά λεγόμενα τών φυσικών αυτού του γράψαντος» (κώδ. 698), ένώ τόν άμέσως έπόμενο χρόνο, τό 1822, έχουμε τήν πρώτη προσπάθεια γραφής, καθ’ ύπαγόρευση, του κειμένου σ’ έναν τόμο (κώδ. 699). Τό 1824, μετά μιά δεκαετία περίπου νέων διαβασμάτων – προτου έγκαταλείψει τή Μολδαβία για νά έρθει στή Ρωσία –, αλλά, και κυρίως, δικών του σκέψεων και προβληματισμών, θεωρεί ότι είναι πλέον ικανός – «φιλοσοφίας έρωσ ήμιν έπήλθε», θά πεί ό ίδιος τό 1824 – για τήν πραγματοποίηση ενός παλαιότερου σχεδίου του, πού δέν τό έχει εγκαταλείψει ποτέ (βλέπε παρακάτω), νά συγγράψει ένα μεγαλύτερο κείμενο φιλοσοφίας, στο όποιο νά περιλαμβάνεται όχι μόνον ή φυσική φιλοσοφία αλλά και στοιχειά Ψυχολογίας ή Πνευματολογίας, όπως ό ίδιος γράφει, και μᾶς δίνει, μέ δική του γραφή⁷⁷, μιά συνοπτική μορφή του νέου έργου του (βλ. κώδ. 701, 695, 696 και 697). Στο μεταξύ άρρωσταίνει και, κληνής, μη μπορώντας πλέον ό ίδιος νά γράψει, μεταδίδει προφορικά στον άνηψιό του νεότερες σκέψεις του μέ τόν έντολή νά τίς περιλάβει εκείνος στο κείμενο, πράγμα τό όποιο ό τελευταίος έπραξε μετά τό θάνατο του θείου του. “Έχουμε έτσι έμεις σήμερα τήν οριστική, πλήρη, τρίτομη τώρα πλέον, μορφή τής *Έξετάσεως τής Φύσεως*, μέ τίς τελευταίες σκέψεις του δημιουργού της (κώδ. 691 και 692 ό πρώτος και κυριότερος τόμος του έργου, 693 ό δεύτερος και 694 ό τρίτος τόμος). Νά προσθέσουμε έδω έπίσης ότι ένώ στο κείμενο του κώδ. 699, μετά τούς όρους πού χρησιμοποιεί, αφήνει παρενθέσεις καινές, προφανώς για νά προσθέσει τόν ξενόγλωσσο όρο, τόν όποιο

77. Έτσι πιστεύουμε ότι εξηγείται και ή διαφορά χρονολογίας, πού, σύμφωνα μέ τόν πρόλογο του άνηψιού-γραφέα είναι τό 1822, ένώ σύμφωνα μέ τήν εισαγωγή του ίδιου του Στέφανου, είναι τό 1824.

σπάνια χρησιμοποιεί (π.χ. βράουνστάιν, πού έρμηνεύει ως λίθος), έδω χρησιμοποιεί μόνο τόν έλληνικό όρο. Έπίσης τίς παραπομπές του κώδ. 699 σέ σχήματα, πού δέν υπάρχουν (ή πού δέ βρέθηκαν), έδω τίς συναντούμε σπάνια μέν αλλά σέ σχήματα πού κατά κανόνα υπάρχουν έντός του κειμένου. Τό κείμενο, τέλος, πού διασώζεται στόν κώδ. 706 πιστεύουμε ότι είναι τό 'διορθωμένο' κείμενο από τόν 'λόγιο', ένω οί «περιλήψεις τών παραγράφων τών έν τῷ φυσικῷ συστήματι τῆς εξέτάσεως τῆς φύσεως», πού συναντούμε στούς, βατοπεδινούς πάντα, κώδικες 700 καί 702, συνοδεύουν τό καθ' ύπαγόρευση κείμενο τῆς περιόδου 1822-1824 (κώδ. 699) καί τό όριστικό (κώδ. 691-694), στό όποιο περιλαμβάνονται καί οί τελευταίες προσθήκες (οί δύο αὐτές «περιλήψεις» είναι σχεδόν ταυτόσημες γιατί, προφανῶς, δέν υπήρξαν γι' αὐτές νεώτερες σκέψεις καί ύποδείξεις του Στέφανου).

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά παραπάνω, στήν παρουσίαση τῆς σκέψης του Στέφανου Δούγκα, όπως αὐτή εκφράζεται μέσα από τό έργο του *Έξέτασις τῆς Φύσεως*, στηριζόμαστε στούς κώδ. 691-694 (καί κυρίως στούς κώδ. 691 καί 692), χωρίς όμως ν' άγνοοῦμε καί τούς υπόλοιπους, ιδίως τόν κώδ. 699).

Στήν παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης του Στέφανου Δούγκα, δέν είναι θεθαίως δυνατόν νά μή λάβουμε ὑπ' όψη μας τήν πρώτη γραφή του κειμένου [Μονή Παντελεήμονος, κώδ. 517 (6024), φφ. 322α-384β (δική του σελιδαρίθμηση: 1-124)], τό άπαντητικό του κείμενο στίς «'Αντιρρήσεις» του Δωρόθεου Βουλησμά, αλλά καί τήν έπιστολιμαία διατριβή [Μονή Βατοπεδίου, κώδ. 703, φφ. 1α-38α] «Φίλε 'Αλέξανδρε» (= 'Αλέξανδρος Μουρούζης;), γραμμένη προφανῶς πρός τό τέλος τῆς ζωῆς του καί στήν όποία, όπως θά δοῦμε καί παρακάτω, έπαναλαμβάνει βασικές ιδέες του φιλοσοφικού του έργου, καί κυρίως όσον άφορᾷ τά προβλήματα τῆς ζωῆς.

Άλλά ἄς επανέλθουμε στό περιεχόμενο του έργου καί ἄς δώσουμε τό λόγο στόν συγγραφέα καί στόν γραφέα του κειμένου (άνηψιό του Στέφανου).

Στήν άρχή τῆς «Είσαγωγῆς εἰς τήν τών όντων φιλοσοφικήν εξέτασιν κατά τό δεύτερον», ό ίδιος ό Στέφανος Δούγκας λέει: «Μετοικήσαντες διά τάς του 1821 ἔτους ταραχάς καί κινδύνους εἰς Βασσαραβίαν, όπου μάλλον τήν άγραυλίαν ἤσπασάμεθα ἢ

τάς πόλεις, κατά τό 1824 φιλοσοφίας ἔρωσ ἡμῖν ἐπῆλθε, τά ὄντα ἐξετάσας φιλοσοφικῶς, ἐν ὀλοκλήρει δεκαετία, σκέμματι φιλοσοφικῶ πρότερον μὴ κύψασι, μηδ' ἤδη φροντίσαντες τῆς σπάνης τῶν βιβλίων καί τῶν μέσων, ὧν ἡ βοήθεια πολλή...» κτλ. κτλ.

Ὁ ἀνηψιός του, πού ὑπογράφει τόν πρόλογο γραμμένος προφανῶς μετά τήν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου, εἶναι 'ὀμιλητικώτερος'. Μέ περισσή γλαφυρότητα μᾶς περιγράφει τίς νέες, διαφορετικῆς φύσεως αὐτές περιπέτειες τοῦ ἔργου, τήν ἱστορική του τύχη. Γράφει: «Τοῦ ἀνά χειρας τούτου συγγράμματος, τοῦ ἀειμνήστου πρὸς πατρός μου θείου, Ἱεροδιάκονου Στεφάνου Δούγκα, τοῦ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θετταλίας καταγομένου, ἤρξατο ἡ συγγραφή κατά τό 1822 ἔτος τό σωτήριον, ἦν καί ἐξέτασιν τῆς φύσεως ὠνόμασεν, συνεγράφη δέ ἔντινι χωρίῳ πλησίον τοῦ ποταμοῦ Νίτρου τῆς Βασσαραβίας, ὀνομαζόμενον Ὁξίντια ὅπου διά τάς κατά τό 1821 καταδρομάς τῶν Γραικῶν, ἀπό Μολδαυίαν ἐμετοίκησεν, ἔστεριμένος ὧν ἀπό κάθε εἶδος βιβλίων καί ὀργάνων, καί ἀπό καθετί βοηθητικόν μέσον εἰς τοιοῦτον ἐπίπονον σύγγραμμα ἔχων μόνον τήν παλαιάν καί νέαν γραφήν ἐφ' ὧν τήν ἐλπίδα τιθέμενος τήν συγγραφήν ἤρξατο. Ἡ βαθύνοια τοῦ ἀνδρός καί τό γενναϊκόν τοῦ νοός του εἶναι ἀπαραδειγματίστα, ὡς ἐκ τοῦ συγγράμματός του φαίνεται, ὅθεν περιττοί οἱ ἐγκωμιστικοί λόγοι. Τόσον μόνον λέγω ἐνταῦθα, ὅτι ὁ μακαρίτης συγγράφων, ὡς προεῖπον, μηδεμίαν ἔχων βοήθειαν, ἔτι δέ καί ἐν ἀγραυλίᾳ ὡς μονάζων (μὴ θέλων κατοικεῖσαι ἐν πόλει τινί δι ὑστέρησιν ἐξόδων) ἠνάγκασέ με νά γίνω μαθητής (καί ἄκων) αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος, ὅπως διδάσκων με, παρατηρήῃ τά ἐν αὐτῷ ἐσφαλμένα νοήματα πρὸς διόρθωσιν. Καί οὕτως ἐξακολουθῶν τήν συγγραφήν μετά τῆς διδαχῆς, ἀπό τά 822-829, ἠσθένησεν, καί πρὸς τά 1830 ἐπλήρωσε τό κοινόν χρέος, καί ἐτάφη ἐν τῷ ἰδίῳ χωρίῳ Ὁξίντια. Εἰς τήν διάρκειαν δέ τῆς ἀσθενείας του, πολλά ἐδίδαξέ με ἐκ στόματος μυστήρια τῆς φύσεως, ἅπερ

ἐσκόπευε σημειῶσαι ἐν τῷ τέλει τοῦ συγγράμματός του⁷⁸, ἐκ τῶν ὁποίων πολλά μὲν παρήνευρα (ὡς μοι ἐπέταξεν) εἰς τὰ ἀνήκοντα μέρη τούτου τοῦ συγγράμματος, πολλά δέ καί τῆς μνήμης μου ἔφυγον, καί ἄλλα πάλιν ἐκουσίως εἶασα, φοβηθεὶς μὴ ὑποπέσω εἰς τινα μῶμον, ἐκλείψας προσέτι καί ὁ εἰς ἐμοῦ καιρός, διὰ τὴν καθημερινὴν μέριμναν τῶν οἰκιακῶν ἀναγκαίων καί στένωσιν τοῦ γλωσσοστομίου μου καί ἕτερα, παρητήθη τὴν εἰς τὰ πρόσω ἐπιθεωρίαν καί ἀναπλήρωσιν τοῦ τελευταίου τμήματος, ὡς μοι ἐπέταξε, τό μὲν διὰ τὴν ρηθεῖσαν αἰτίαν, τό δέ διὰ τό εἶναι διαβατικοτάτου νοός ἔργον, καί οὐκ ἐμόν, συγγράψας μόνον τὴν ἀρχὴν ἐκείνου ἵνα γίνῃ γνωστός ὁ τρόπος τῆς ἐξακολουθήσεως τῆς συγγραφῆς, ἵνα δέ μὴ μείνῃ ἔν τοιοῦτον σύγγραμμα εἰς τόν θυθόν τοῦ σκότους, διὰ τὰς προῤῥηθεῖσας αἰτίας, διελογίσθη νά τῷ δώσω εἰς ἀντιγραφὴν καλλιγραφέως, καί εἰς ἐπιδιόρθωσιν τινων παροραμάτων τοῦ πρωτοτύπου, καί νά τό πέμψω εἰς Ἑλλάδα πρὸς τινα τῶν ἐκεῖ φιλομούσων πεπαιδευμένων διὰ νά ἐκδοθῆ εἰς φῶς, ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν μοί ἐσυστήθη ἀντιγραφεὺς τις, ὃν οἶδα πρὸ χρόνων μαθητεύοντα ἐν τῇ Κουρου-τσεσμέ σχολῇ, δι' ἧς τὴν ὑπόληψιν ἐπίστευσα τόν ἀντιγραφέα καί ἐνεχείρησα τό σύγγραμμα εἰς ἀντιγραφὴν, τόν ὁποῖον καί συνεβούλευσα νά ἀναγνώσῃ πρῶτον ἀρκετὰς σελίδας, νά ἐμβατεύσῃ εἰς τό νόημα τοῦ συγγραφέως, νά ἐπιδιορθώσῃ πρῶτον τὰ παροράματα τοῦ πρωτοτύπου... νά θέτῃ τοὺς παραγράφους ἐν οἰκείῳ τόπῳ, νά προσέχη εἰς τοὺς χαρακτήρας τῶν σχημάτων, καί ἕτερα ἀνήκοντα ἐνὶ συγγράμματι. Ὁ ῥηθεὶς ἀντιγραφεὺς, λαβὼν παρ' ἐμοῦ τὴν ἀνήκουσαν τῆς ἀντιγραφῆς

78. Τῇ μέθοδο τῆς καθ' ὑπαγόρευσης (στόν ἀνηψιό του) γραφῆς, ὁ Στέφανος τὴ χρησιμοποιεῖ καί στό τετράτομο μαθηματικό του ἐγχειρίδιο. Στό φ. 181α τοῦ κώδικα 707 τῆς μονῆς Βατοπεδίου, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, διαφυλάσσεται μιὰ παραλλαγὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, διαβάζουμε: «Σύντομος ἐκθεσις μερικῶν προβλημάτων ἐκ τῆς ἀριθμητικῆς καί ἀλγέβρης τοῦ μακαρίτου ἱερ. στεφάνου δούγκα θείου μου, πρὸς χρῆσιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου. ἦτις διὰ τό βίαιον ἀσχημοεγρᾶφῃ, καί δεῖται μεταγραφῆς».

πληρωμήν, τό σύγγραμμα καί τά λοιπά ἀναγκαῖα, ἀνεχώρησεν εἰς τήν κατοικίαν του, πολλά μακρά οὔσαν ἀπό τῆς ἑμῆς· μετά δέ μῆνας ἕξ ἠθέλησα νά τόν ἐπισκεφθῶ, νά ἰδῶ καί τήν ἀντιγραφήν· τί δέ εἶδον ἔφριξε τό πνεῦμα μου, ἐταράχθη ἡ καρδία μου, ἔμεινα νευρακωμένος καί ἄφωνος, οὐχί μόνον ὅτι τό ἀντίγραφον ἦν κακόγραφον, καί μέ ἑτέρους χαρακτήρας παρ' οὓς τό καταρχάς μοί ἔδειξε, καί οὐχί μόνον ὅτι εἰς τό ἀντίγραφον ὑπέρ πολλά τά σφάλματα, βαρβαρισμοί, σολοικισμοί, μεταθέσεις παραγράφων καί ἕτερα, καί τό περιπλέον ὅτι μετέβαλε τάς στιγμάς καί ὑποστιγμάς, καί ἐσκότισε πολλά τό νόημα τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' ὅτι (τό μέγιστον) θέλων νά διορθῶσῃ τό πρωτότυπον, ἀφ' οὗ τό ἐκηλίδωσε καλῶς καί τό ἐποίησεν ὡς βράκος ἄγνωστον, τό ἐπροίκισε καί μέ ὅλα τά ἄνω εἰρημένα σφάλματα τοῦ ἀντιγράφου. Βέβαια ἔπρεπε νά ἐγκαλεσθῆ εἰς κριτήριον διά νά μέ ἐπιστρέψῃ ὅλην τήν πληρωμήν τῆς ἀντιγραφῆς, ὁμοῦ καί μέ πλουσιοπάροχον χρηματικήν δόσιν, νά μισθῶσῃ ἄνδρα πεπαιδευμένον, ὅστις ἀντιγράφων τοῦτο τό σύγγραμμα νά διορθῶσῃ τά ἄπειρα σφάλματά του, ἀλλά διά πολλά αἷτια, ἄξια σιωπῆς, ἐάθη. Αὕτη ἐστίν ἡ περιγραφή καί ἐξιστορήσις τοῦ ἔως τοῦ νῦν ἐν βυθῷ τῆς Βασσαραβίας κειμένου τοῦδε συγγράμματος. Τί δέ τά μετά ταῦτα; οὐδέν ἕτερον ἐμοί δοκεῖ, εἰ μή φιλόκαλός τις πεπαιδευμένος ἕλλην λήψεται αὐτό εἰς ἐπίσκεψιν καί περίθαλψιν τῶν ἐν αὐτῷ γεγραμμένων, καί ἐμφιάσας αὐτό στολήν τήν διήκουσαν, δώσει γνώριμον γενέσθαι τῷ κοινῷ, ἵνα μή κἄν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιμελείας ἄμοιρον, ἐάν τῆς ἐσωτερικῆς δέεται μεταρρυθμίσεως... ἐμέ δέ ἐν τοιαύτῃ μακρᾷ παροικίᾳ ὄντα, καί ἐντινι ἀγραυλία μονάζοντα, ἐστερημένον πολλῶν ἀναγκαίων, ἐκ τῆς πτωχίας, οὐδέ μίαν κοινωνίαν ἀλληλογραφίας ἔχοντα μετά τινος φιλοκάλου ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς Ἑλλάδος, τίνα ποτ' ἐλέσθαι με ἔδει; εἰ μή τις εἴποι αὐτήν τήν Ἑλλάδα, ἥτις δύναται τήν γύμνωσιν αὐτοῦ περιστῆλαι καί τῷ κοινῷ τιθέναι, καί ἥτις δύναται παρασχεῖν καί τόν οἰκεῖον αὐτῷ στολισμόν, καί τό γνώριμον αὐτοῦ τῷ κοινῷ».

Δέν έχουμε πολλά νά προσθέσουμε στην ιστορική τύχη τοῦ ἔργου. Σύμφωνα μέ μιά παράδοση, πού συνεχίζεται καί μέχρι σήμερα, μετά τό θάνατο ἑνός προϊσταμένου, ἡ μοναχοῦ ἑνός μετοχίου, ὅλα του τά ὑπάρχοντα μεταφέρονται στην κυρίαρχη μονή. Τό δρόμο αὐτό ἀκολούθησε καί τό ἔργο τοῦ Στέφανου Δούγκα, μετά τό θάνατο καί τοῦ ἀνηψιοῦ του καί ἔτσι διαφυλάσσεται, περνώντας πάνω ἀπό τή φθορά τοῦ χρόνου, στην ἀθωνική μονή τοῦ Βατοπεδίου.

Ἄς ἐπανεέλθουμε ὅμως σέ αὐτό τό ἴδιο τό ἔργο.

Ἄπό τά πρῶτα λόγια τῆς εἰσαγωγῆς, ἀλλά καί ἀπό τόν πρόλογο τοῦ κειμένου, ξεχωρίζουμε πρῶτα δύο, ὡς ἕνα βαθμό ἀλληλοσυμπληρωνόμενες ιδέες:

α', ὅτι τό ἔργο αὐτό ὁ Στέφανος Δούγκας τό ξανάγραψε (= «κατά τό δεύτερον») *μή ἔχοντας μαζί του κανένα βοηθητικό μέσο*, βιβλίο ἢ ὄργανο [τοῦ τά ἔχουν ἀρπάξει (οἱ διώκτες του;) κατά τήν ἐσπευσμένη ἀναχώρησή του ἀπό τή Μολδαβία] παρά μόνον (τό τελευταῖο αὐτό σύμφωνα μέ τόν ἀνηψιό του) τά βιβλία τῆς Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, καί αὐτά ὄχι γιά τήν ἀντίληψη στοιχείων ἢ φυσικοφιλοσοφικῶν ἐπιχειρημάτων, ἀλλά ὡς πηγὴ πνευματικῆς καί ψυχικῆς βοήθειας («ἐφ ὧν τήν ἐλπίδα τιθέμενος»), καί

β', ὅτι τό ἔργο του αὐτό ἀποτελεῖ καρπό κατ' ἰδίαν φιλοσοφικῆς μελέτης τῶν ὄντων ἐπὶ μιᾶς ὀλόκληρης δεκαετίας («φιλοσοφίας ἔρωσ ἡμῖν ἐπῆλθε, τά ὄντα ἐξετάσας φιλοσοφικῶς, ἐν ὀλοκληρεῖ δεκαετία») ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε προηγούμενο φιλοσοφικό σύστημα ἢ ἀντίληψη («σκέμματι φιλοσοφικῶ μή κύψασιν»).

Ἔτσι λοιπόν, ὅπως τονίσαμε καί παραπάνω, ὁ Στέφανος Δούγκας, μπορεῖ νά εἶναι, καί εἶναι, ἐπηρεασμένος ἀπό τή γερμανική φιλοσοφική σκέψη, ὅμως τό ἔργο του αὐτό, τό ὁποῖο ἄρχισε νά (ξανα)γράφει μετά τήν πάροδο 15 καί πλέον ἐτῶν ἀπό τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Γερμανία, φέρει καθαρά τήν προσωπική του σφραγίδα. Ἀποτελεῖ προσωπική, δική του σύνθεση, ἀσχέτως ἑάν, σέ πολλά σημεῖα, ἀκόμη καί σέ αὐτόν τόν

κεντρικό πυρήνα τῆς σκέψης του, μπορούμε νά αναγνωρίσουμε ιδέες δάνειες τῶν δασκάλων του Fichte, Schelling, Hegel, ἢ καί προηγουμένων, ὅπως τῶν Kant, Spinoza, Γάλλων διαφωτιστῶν κ.ἄ., ἀκόμη κι ἐπιδράσεις, συχνά ἔντονες, τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ὅμως ὅλες αὐτές οἱ ιδέες ἔχουν περάσει, στό διάστημα αὐτό, μέσα ἀπό τήν κρησάρα τοῦ δικοῦ του στοχασμοῦ, τῆς δικῆς του προσωπικῆς ἱκανότητας ἐρμηνείας· ἔχουν, σέ ἀρκετά μεγάλο βαθμό, χάσει τήν αὐθεντικότητα τῆς ὅποιας πηγῆς τους καί ἔχουν συνδυαστεῖ μέ νεώτερες γνώσεις, τήν προέλευση τῶν ὁποίων πρέπει νά ἀναζητήσουμε στά ἀκούσματα, στά διαβάσματα, ἀλλά καί στίς συζητήσεις καί πνευματικές ἀναζητήσεις ὄλων αὐτῶν τῶν χρόνων (χωρίς ν' ἀποκλείουμε καί τίς ἐπιδράσεις πού οἱ πολύχρονοι διωγμοί του ἄσκησαν στό συνειδησιακό του Ἐγώ, στόν τρόπο τῆς σκέψης του).

Τό εἶπαμε καί στήν ἀρχή τούτης τῆς μελέτης μας. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, οἱ ὅποιες ἐπιδράσεις, οἱ συνειδητά ἢ ἀσύνειδα δάνειες ιδέες κι ἀντιλήψεις, αὐτές καθ' ἑαυτές, ἢ ἔσω ἢ ἔσωτερική λογική τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν, ἀφομοιώνονται, ταυτίζονται μέ τό ὑποκείμενο, παύουν ν' ἀποτελοῦν στοιχεῖο ξένο, θεωροῦνται γνώση δική, καί πολλές φορές εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολος ὁ διαχωρισμός τῶν δικῶν ἀπό τά ξένα, ἀποτελώντας ἐνιαῖο σῶμα μέ δική του ἔσωτερική λειτουργικότητα.

Ἐπίσης ἀπό τίς πρῶτες ἀκόμη παραγράφους τοῦ ἔργου του, ὁ Στέφανος Δούγκας ἀναφέρεται στήν ἐπίδραση πού ἄσκησε στή διαμόρφωση τῆς σκέψης του ὁ προφορικός καί γραπτός λόγος ὄχι μόνο τῶν μεγάλων [Γερμανῶν] δασκάλων του, ἀλλά καί ἄλλων, μέ τό ἔργο τῶν ὁποίων κατά καιρούς διασταύρωσε τίς σκέψεις του.

Θεωροῦμε ἐδῶ ἀπαραίτητη μιά παρένθεση. Ἐνῶ στά ἀπολογητικά του κείμενα, ὁ Στέφανος ἐπικαλεῖται (ὅπως ἐξ ἄλλου καί ὁ Βενιαμίν Λέσβιος) εἰς ὑποστήριξη τῶν δικῶν του ἀπόψεων, ὀνόματα

καί μαρτυρίες γνωστών του Έλλήνων λογίων, όπως του Ευγένιου Βούλγαρη ή του Νικηφόρου Θεοτόκη («ό πολυμαθέστατος Ευγένιος», «ό κύριος Θεοτόκης» ή επίκληση, πού δέν ήταν άσφαλώς τυχαία, των ονομάτων των δύο αυτών ιεραρχών δέ μπορεί νά μήν ένόχλησε τους κατηγορους του), διατηρεί δηλαδή τό διάλογο sé έλληνοκεντρικά πλαίσια, ή μάλλον στό επίπεδο γνώσης των συνομιλητών του, στή νέα αυτή γραφή του έργου του – καρπός, όπως είδαμε, πολύχρονης μελέτης – παραπέμπει μόνον sé ευρωπαίους στοχαστές (οί αναφορές στον Άριστοτέλη, στον Δημόκριτο ή στον Πυθαγόρα δέν αντίθαινουν στον ίσχυρισμό μας αυτόν: ή άρχαία έλληνική σκέψη, την όποία επικαλούνται πολύ συχνά οί ευρωπαίοι, θεωρείται λίκνο, κτήμα γενικά της ανθρώπινης σκέψης)⁷⁹. Διαλέγε-

79. Έχει προηγηθεί τό 1805 στή Βιέννη, ή έκδοση από τον Ευγένιο Βούλγαρη του έργου *Τά άρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, έργο ίδιας περίπου δομής καί σύλληψης μέ την *Έξέτασιν της φύσεως* του Στέφανου Δούγκα, τό όποιο ό τελευταίος άσφαλώς ένώριζε. Τό αντίθετο άποκλείεται. Έξ άλλου στην πρώτη γραφή του κειμένου (93), ό Στέφανος σημειώνει ότι όποιος ένθουμεί νά γνωρίζει «τάς γνώμας των φιλοσόφων» νά συμβουλευτεί «τήν φυσικήν του κυρίου Ευγένιου την ένιγραφομένην τά άρέσκοντα τοις φιλοσόφοις» άν καί προσθέτει, sé μία προσπάθεια μείωσης της (πρωτότυπης) άξίας του έργου αυτού του Ευγένιου: «άγκαλά καί αί άπαντήσεις δέν είναι τόσον άρμόδιαι ότι εκεί ακολουθεί τον Νεύθωνα [!]» (§2). Δέν αναφέρεται, έτσι λοιπόν, ούτε sé αυτό. Τό φαινόμενο δέν είναι μοναδικό (δέν άναφερόμαστε εδώ στα κείμενα διαλόγου πού συναντούμε στον *Λόγιο Έρμη*, ή στην πολεμική Ψαλίδα-Βούλγαρη). Στόχος άπώτερος των (ευρωπαϊζόντων) λογίων της εποχής είναι ή μεταφορά, μέ τη μορφή μεταφράσεων, παραφράσεων, συμπιλημάτων ή έρανισμάτων («έκ πολλών συγχρόνων ευρωπαϊών στοχαστών», όπως συχνά διαβάζουμε στους τίτλους βιβλίων της εποχής), της γνώσης, της σύγχρονης γνώσης, της σκέψης του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού καί όχι ή επανάληψη, μέ τη μία ή την άλλη μορφή γνώσεων πού κάποιος άλλος έχει ήδη μεταφέρει. Μία τάση συνειδητή, πού έκφράζει σκοπούς καθαρά παιδευτικούς. Έξ άλλου για νά υπάρξει διάλογος ή άκόμη διαφωνίες πρέπει πρωτίστως νά υπάρξουν φανές. Καί στον ελληνικό πνευματικό χώρο, μόλις τώρα, στα τέλη του 18ου καί στις άρχές του 19ου αιώνα, σπάει ή πολύχρονη σιγή, παρατηρείται μία κάποια κίνηση, πρωτότυπων για τον ελληνικό χώρο, ιδεών. Έκδήλωση καί αυτό της συνειδησης μίας γενιάς πού άφουρνίζεται.

ται ευρωπαϊκά. Στέκεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Μιλᾷ ὡς ευρωπαῖος. Ἔχει συνείδηση ευρωπαίου στοχαστῆ. Ἡ σκέψη του, ὁ προβληματισμός του, δέν κλείνονται μέσα σε στενά ἑλληνικά πλαίσια, ἀλλά ἔχουν μιὰ γενικότερη, καθολικὴ διάσταση.

Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Στέφανος Δούγκας: «Πολλοὶ μὲν ἄλλοι πολλῶ ἡμῶν διαβατικώτεροι, καὶ τῆς φύσεως ἀκριβέστεροι ἔτασταὶ καὶ φιλόσοφοι, ἐδίδαξαν ἡμᾶς ἢ ἀμέσως ἐν λόγῳ, ἢ ἐμμέσως διὰ τῶν ἰδίων συγγραμμάτων τὴν φύσιν καὶ τὸ πνεῦμα» (§22). Καὶ ἡ ἀναφορά, ἀπὸ τίς πρῶτες ἀκόμη γραμμὲς τοῦ κειμένου, ἐνός κειμένου φειδωλοῦ σε παραπομπές προσώπων, στοῦ ὄνομα τοῦ μεγάλου ἀρχαίου Ἑλληνα ὑλιστῆ φιλοσόφου Δημόκριτου, δέ νομίζουμε ὅτι εἶναι τυχαία καὶ γι' αὐτὸ δέ πρέπει νὰ περάσει ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὸν σημερινὸ μελετητῆ τοῦ ἔργου του. «Εἰσήχθημεν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν τῶν ὄντων», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, «μιμησάμενοι αὐτὸν τὸν Δημόκριτον, φέροντες κατὰ νοῦν τὴν ἀρχὴν ἐκεῖνον» (§1).

[«Δέν ἠμπορῶ νὰ παύω ἀπὸ τὸ νὰ θαυμάζω τὸν Δημόκριτον, τὸν ὑψηλότερον καὶ βαθύτερον νοῦν τῆς ἀρχαιότητος διὰ τὴν ἐπίμονον σπουδὴν τῆς φύσεως ὅπου ἔκαμνε», γράφει τὴν ἴδια ἐκείνη περίοδο ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης (31, ιγ').]

Καὶ ὁ Δούγκας θά συμπληρώσει τὸ πῶς ὁ ἴδιος ἀξιοποίησε τὴ διδασκαλία αὐτῆ, περιγράφοντας, κατὰ τρόπο πολὺ ἐπιγραμματικὸ (στοῦ θέμα θά ἐπανέλθουμε), τὸ πῶς πρέπει ν' ἀξιολογοῦμε γενικὰ τίς πληροφορίες πού δεχόμεστε καὶ τίς ὁποῖες ἐπιβάλλεται νὰ ἐπαληθεύουμε στὴν πράξη, καθ' ὅσον ἀληθεῖς εἶναι μόνον ὅσες ἰδέες συμφωνοῦν μὲ τὰ πράγματα, κάνοντας σαφὴ ἀντιδιαστολὴ μεταξύ ἐπιστημονικῆς-φιλοσοφικῆς γνώσης καὶ θρησκευτικῆς πίστεως. «Ἐάν τις τὰς διδασκαλίας ταύτας μὴ περαιτέρω παραβαλῆ αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν, ὧν ἡ γνώσις ἀπαιτεῖται, καὶ ἐξετάσῃ εἰ συμφωνοῦσιν αὐτοῖς τὰ λεγόμενα, ἢ μὴ», γράφει ὁ Στέφανος, «ἢ ἐκδοχὴ τῆς διδασκαλίας οὐκ ἔστι γνώσις, ἀλλὰ πίστις ψιλή. Καὶ πιστεύσει οὗτος ταῦτα οὕτως

ἔχειν, οὐχ ὅτι ταῦτα τῷ ὄντι οὕτως ἔχουσιν, ἀλλ' ὅτι ἐκεῖνος οὕτως εἶρηκε, καί τὸ τοιοῦτον εἶρηται ἐν τοῖς ἡγουμένοις, μὴ εἶναι ὀρθῶς φιλοσοφεῖν, οὔτε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐνεργόν ὡς ἡ φύσις αὐτοῦ, ἀλλὰ δοῦλον τοῦ εἰπόντος καὶ οὐκ ἐλεύθερον»⁸⁰. Γι' αὐτὸ πρέπει «παραβαλεῖν τὰ ἐκείνων εἰρημένα ἢ γεγραμμένα αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν, ὅθεν καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐξετάσει, ὅσα μὲν ἐκείνων τοῖς πράγμασιν, ὡς ἔχουσι, συμφωνοῦσι, ταῦτα καὶ ἡμεῖς ὄλη ψυχῇ ἀσπασόμεθα» (§22).

Ἐπαναλαμβάνουμε: Δέν ἀρνεῖται νά υἱοθετήσῃ τις γνῶμες τῶν πρό αὐτοῦ ἐάν αὐτές θέβαια συμφωνοῦν μέ τὰ πράγματα. Μέ πνεῦμα κριτικό, συχνά ἐπικριτικό, παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπό ἔργα ἢ μνημονεύει ἀπόψεις νεωτέρων κυρίως εὐρωπαϊῶν ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων. Καί ἡ ἀντίληψη αὐτῆ ἀποτελεῖ ἀπό παλιά μιὰ σταθερή τῆς σκέψης τοῦ Στέφανου. Στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του διαβάζουμε: «Δέν ἀμελοῦμεν ἡμεῖς οὐδέποτε τὰ ὀρθῶς εὑρεθέντα ὑπό φιλοσόφων καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν, καί μάλιστα ὑπό τῶν νεωτέρων, ὅταν τῇ ἀλήθειᾳ συνάδωσιν, ἀλλὰ μάλιστα αὐτά ἀποδεχόμενοι, ὁπαδοί αὐτοῖς διακηρυττόμεθα, οὔτε μὴν ἐκείνους ἀποδεχόμεθα, ἐάν καί ἔνδοξοι καὶ περίφημοι, ὅταν δέν συμφωνοῦσι μέ τήν ἀλήθεια⁸¹· οὔτε νόμους καὶ ἀξιώματα προλέγομεν, ἐάν αὐτά πρῶτον δέν ἀποδείξωμεν εἰς τὸ ἀναχεῖρας μας σύστημα» (93, §9, 24), ἐνῶ στήν ἀπάντησή του στίς «ἀντιρρήσεις» τοῦ Δωρόθεου Βουλησμά (94), τονίζει: «οὐ δεῖ τινα πίστιν διδόναι εἰς λεγόμενα, ἐάν μὴ ἔχωσι συμφώνως τοῖς πράγμασι» (φ. 327b), ἐάν δέν εἶναι «ὡς ἀπαιτοῦσι τὰ πράγματα» (φ. 362a),

80. «Ἄν ψάχνεις ἡρεμία καὶ εὐτυχία, τότε πίστεψε· ἂν θέλεις νά ἔχῃς τήν ἀλήθεια γιά ὁδηγὸ σου, τότε ψάξε», θά γράψῃ καὶ ὁ Nietzsche, μετὰ ἀπό χρόνια, στίς 11 Ἰουνίου 1865 σ' ἐπιστολῇ του πρὸς τήν ἀδελφή του Ἐλισσάβετ.

81. Δέ συμμερίζεται δηλαδή ἐδῶ τήν ἀριστοτελική ρῆση περί μεγάλων ἀνδρῶν: «αὐτοὶ γάρ εἰσὶ νόμος καὶ γάρ γελοῖος ἂν εἶη νομοθετεῖν τις πειρώμενος κατ' αὐτῶν» (*Πολιτικά*, Γ', 13).

ἐάν δέν «συγκατατίθενται τοῖς ὀρθοῖς καί ἀναγκαίοις φυσικοῖς λόγοις» (φ. 364b).

Σέ ἄλλη, τέλος, ἀποστροφή τοῦ λόγου του, στό ἴδιο ἐκεῖνο κείμενο, θά ἐπανέλθει: «τί γάρ ἄλλο βούλομαι, ὅταν συμβουλεύων λέγων πρὸς τε τοὺς ἑμαυτοῦ ἀκροατάς, καί πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι οὐ δεῖ μοι πιστεύειν λέγοντι, ἢ γράφοντι, ἐάν μή συμφωνῶ αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν; τοῦτο γάρ καί ἡ φιλοσοφία, ὡς γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα βούλεται» (φ. 332b), προσθέτοντας ὅτι καί «ἡμετέρα πρόθεσις ἐστὶ γνῶσιν οὐχὶ τῶν μὴ ὄντων, ἀλλὰ τῶν ὄντων λαβεῖν» (φ. 360a) καί διευκρινίζοντας ὅτι μέ αὐτό ἐννοεῖ τὴ μελέτη τῆς βαθύτερης οὐσίας τῶν ὄντων, τῆς φύσης γενικότερα: «τί γάρ ἄλλο ἢ γνῶσις τῶν ὄντων, ἢ ὄντα, ἢ τὰς ἐννοίας τῶν λόγων τῆς φύσεως νῶ λαβεῖν; ἀλλὰ μὴν ὁ λόγος πολυσήμαντος καί ἐνταῦθα περί τῶν ἐν τῇ φύσει λόγων ἡ διδασκαλία γίνεται;» (φ. 371a).

«Περὶ ἐξετάσεως τῆς φύσεως ἢ περὶ συστήματος φυσικοῦ»

Ἡ ἐπισταμένη ἔρευνα, ἡ ἔρευνα τῶν νόμων πού διέπουν τὰ φυσικά φαινόμενα, τῆ φύση στό σύνολό της – τήν ὁποία «ἀγνοοῦντες ἐξετάζομεν, ἵνα μάθωμεν αὐτήν, καί οὐχ ἵνα ἄλλους διδάξωμεν» (§22) –, καί ὄχι τό τάδε ἢ τό δεῖνα μεμονωμένο φυσικό φαινόμενο, τῆ φύση ἀλλά καί τό πνεῦμα – καθ' ὅσον «οὐκ ἀποκλείομεν ἐντελῶς τό πνεῦμα ἀπό τῆς ἐξετάσεως τῆς φύσεως» (§21) –, ὡς ἓνα ἐνιαῖο σύνολο, μέ κοινούς νόμους δημιουργίας, ἀναπαραγωγῆς κι ἐξέλιξης, αὐτό εἶναι καί τό ἀντικείμενο τοῦ τρίτομου αὐτοῦ ἔργου, καρπός συγγραφικῆς ἐργασίας μιᾶς δεκαετίας, κατά τήν ὁποία ὁ Στέφανος μελέτησε «τά ὄντα φιλοσοφικῶς» μέ δεδηλωμένη τήν πρόθεσή του νά ἐξετάσει καί νά γνωρίσει σέ βάθος τή φύση. «Πρόθεσίς μοι οὖν ἐνταῦθα τήν φύσιν ἐξετάσαι, καί μαθεῖν ὅσον οἶοντε» (§22), γράφει.

Χωρίς ν' ἀναιρεῖ, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε στό Α' μέρος τούτης τῆς μελέτης μας, τῆ βιβλική ἀρχή τῆς Δημιουργίας – τό μόνο «μέχρι τοῦδε ἀπό πάντων ἀκαταπολέμητον» σύστημα, σημειώνει ὁ ἴδιος, εἶναι ἐκεῖνο τό ὁποῖο περιγράφεται «ἐν τῇ ἀγίᾳ γραφῇ» καί τό ὁποῖο «ὁ θεοδίδακτος Μωϋσῆς διδάσκει ἡμᾶς» (§2), ἄν καί, ὅπως θά μᾶς πεῖ σέ ἄλλο σημεῖο, διασκεδάζοντας τήν προηγούμενη διατύπωση, «ἡμεῖς συμφώνως μέν τῇ θεῖᾳ γραφῇ [γράφομεν], ἀλλ' ἅμα καί φυσικούς ἐπιφέρομεν λόγους» (94, 363a)⁸² – ὁ Στέφανος Δούγκας προσπαθεῖ νά διεισδύσει στό

---

82. Ἐναφορές στήν ἀγία Γραφή καί στόν Μωϋσή, συναντοῦμε καί σέ ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς, ἀλλά, καί σέ αὐτούς, περισσότερο ὡς ἄλλοθι καί μέ καταφανή τήν πρόθεση νά διατηρήσουν τίς ὅποιες ἀποστάσεις. «Ἡ θεῖα ἱστορία τοῦ Μωϋσέως εἶναι παλαισιότατη κατά τήν ὕλην καί μορφήν», γράφει ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (116, §90), ἐνῶ ὁ Δημήτριος Ν. Δάρβαρις

έσωτερικό τῶν φαινομένων καί νά μελετήσῃ τό «πῶς τά ὄντα ὑφεστήκασι, καί ὑπό τίνων ἀρχῶν τά πάντα» (§2), νά διεισδύσῃ στό ἔσωτερικό τῆς φύσης, ἢ ὁποία εἶναι «ἀνεξάντλητος» (§2), ἐνιαία [«πᾶσα ἡ φύσις ἐστίν ὁμοῦ» (§4) καί «τά πάντα ἐν τῇ φύσει ὁμοῦ, καί τά πάντα ἡ φύσις... τά πάντα ὁμοῦ ἐν τῇ φύσει» (94, 362a, 365b)]. Τόν ἐνιαῖο χαρακτήρα τῆς φύσης ἐκφράζει καί ἡ ἀντίληψη, πού διατυπώνει στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του (93), ὅτι ἡ Φυσική ἐρευνᾷ «οὐ μόνον τά σώματα τά μή ὀργανικά, ἀλλά καί τά ὀργανικά, τόν ὀργανισμόν τῶν οὐρανίων σωμάτων, τόν τῆς γῆς, τόν τῶν φυτῶν, ζῶων καί ἀνθρώπων» (§6), ὅτι εἶναι «οὐχί στατική ἀλλά δυναμική καί ἐνεργητική» (§34), καθ' ὅσον «οὐκ ἔστιν ἀδρανῆς ἀλλ' ἐνεργός» (§6) κι ἐπιχειρεῖ νά τή μελετήσῃ μέ τά δεδομένα τῆς ἐπιστήμης τοῦ καιροῦ του. Νά σκιαγραφήσῃ τήν εἰκόνα τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση στή βάση τῆς κατανόησης τῶν νόμων τῆς φύσης. Νά συλλάβῃ τήν ἐνότητα ἀλλά καί τήν ἀναγκαιότητα πού διέπουν τή φύση, τόν μαθηματικό λόγο πού διέπει τή φυσική ἐνότητα καί ἀναγκαιότητα. Νά μελετήσῃ τή φύση, τά πράγματα «ὡς ἔχουσιν, οὐχί δ' ὡς ἄλλως ἔδει ἔχειν, ἢ δεῖ»

παρατηρεῖ ὅτι «ἡ ἅγια γραφή δέν μᾶς ἐδόθη ὑπό τοῦ Θεοῦ, διά νά μᾶς διδάξῃ φυσικάς καί μαθηματικάς ἐπιστήμας, τὰς ὁποίας δυνάμεθα ἡμεῖς διά τοῦ νοός νά μάθωμεν καί νά καταλάβωμεν» (117, 26). «Ἡ ἅγια γραφή, παλαιά τε καί νέα», σημειώνει καί ὁ Κ.Μ. Κούμας, «μήτε ἀστρονομικά μήτ' ἐπιστημονικά βιβλία εἶναι, ἀλλ' εἶναι μόνον διδακτικά τῶν ὑπερφῶν τοῦ Θεοῦ μυστηρίων, περί δέ τῶν ἄλλων κοσμικῶν πραγμάτων ὠμίλησαν τροπικώτερον ἀναλόγως μέ τήν ἀσθένειαν τῶν ἀκούοντων (51), ἐνῶ ὁ συνομιλητής τοῦ Δούγκα στή Μολδαβία, Βενιαμίν Λέσθιος ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι καί «ὁ Μαλεμβράγγης (= Malebranche) θέλει τήν ὑπαρξίν τῶν σωμάτων ὄχι δι' ἄλλο, εἰμή διότι ὁ Μωϋσῆς διηγεῖται ὅτι ὁ Θεός ἐδημιούργησεν αὐτά, πλὴν ὅτι ἡμεῖς δέν δυνάμεθα νά τά γνωρίσωμεν... καί ὅτι τά σώματα ὑφίστανται [μόνον] ἐν τῷ νοί τοῦ Θεοῦ» [ὁ ἴδιος ὁμως πιστεύει, ὅπως θά δοῦμε καί παρακάτω, ὅτι δέν ὑπάρχει «ἄλλο πρᾶγμα τοσοῦτον βέβαιον ὅσον ἡ ὑπαρξίς τῶν σωμάτων», ὅτι «ἡ ὑπαρξίς τῶν σωμάτων εἶναι ἀναντίρρητος, εἶναι ἀπολύτως βεβαία» (32, §209, 214, 221, 233)].

(§120), «ὡς ἔχουσιν, ὡς καί ἡ ὀρθή φιλοσοφία ἀπαιτεῖ» (94, 329α). Δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στή φυσική πλευρά τῆς φιλοσοφίας, ἢ πρᾶγμα πού εἶναι ἓνα καί τό αὐτό, στή φιλοσοφική ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν πραγμάτων. Μελετᾷ τή φύση καί τίς ιδιότητες τῆς ὕλης, τήν ἁρμονία, τήν ἐξέλιξη, τό γίνεσθαι μέσα στή φύση καί, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ φυσική φιλοσοφία ἀποτελεῖ γιά τόν Στέφανο αὐτό πού συνήθως ὀνομάζουμε ὄντολογία. Μιά ὄντολογία πού δέν καταφεύγει σέ ὑπερφυσικές, ὑπερβατικές δυνάμεις, ἀλλά προχωρᾷ καί ἐξελίσσεται στή βάση φυσικῶν νόμων. Ὁ ἴδιος ἐξ ἄλλου σημειώνει, μέ ιδιαίτερη μάλιστα ἔμφαση, ὅτι τό σύστημά του «ἀπ' ἀρχῆς ἐστὶ ἐνεσπαρμένον ἐν τῇ φύσει», ὅπως θά ἔκανε κάθε «ἀληθῆς φιλόσοφος» (94, 329α), καθ' ὅσον καί αὐτός ὁ ἴδιος «ἀεὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν» καταγίνεται (δ.π., 333β), προσθέτοντας κατηγορηματικά: «κατὰ πάντα συμφωνῶ ἐκείνοις οἵτινες τὴν φύσιν ἐρευνῆσαι οὐκ ὤκνησαν» (στό ἴδιο, 364α).

«Ἀπό τόν ἰχνευτὴν τῆς φύσεως» ἀπαιτεῖ «νά ἐξετάζη τὰ πράγματα οὐχὶ ἐπιπολαιῶς ὡς νεκρά καί ἀδρανῆ, ἀλλὰ νά ἐξετάζη κατὰ βάθος τὰ ὄντα, καί νά τὰ πολυπραγμονῆ καθ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους· ὅτι τό ἐξωτερικόν ἀκατάστατον, καί οὐ βάσιμον οὐδ' ἐπιστημονικόν· ἀκατάστατον λέγω», καταλήγει ὁ Στέφανος, «καθ' ὃ μιᾶς καί τῆς αὐτῆς αἰτίας πολλὰ τὰ ἀποτελέσματα» (94, §7).

Στὴν ἐξορία του, ὅπου συνοδό του καί σύμβουλο ἔχει τό Βιβλίον τῆς Φύσης, τό ὁποῖο τοποθετεῖ πάνω ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα βιβλία, ἢ φιλοσοφική του σκέψη – ὅπως θά τὴν ἐκφράσει στίς διάφορες παραλλαγές τοῦ ἔργου του – κινεῖται μέσα στή φύση, ἢ μᾶλλον ἀρχίζει μέ τή φύση, ὄχι γιά νά μείνει ἐκεῖ, ἀλλὰ γιά νά ὑψωθεῖ στή συνέχεια, στή βάση τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου, καί νά μπεῖ στόν κόσμον τῶν ἐννοιῶν, στόν κόσμον τῶν πνευματικῶν συλλήψεων. Γι' αὐτό καί θεωρεῖ πῶς ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς νόησης στηρίζεται στήν ἰκανότητά της νά δημιουργεῖ μιά εἰκόνα σύμμορφη μέ τή φυσική πραγματικότητα.

Schelling: «Νά δείξουμε, πώς κάθε νέο γίνεσθαι πλησιάζει περισσότερο στην ουσία της φύσης, ώσπου μέσα στην πιο ύψηλη διαφοροποίηση των δυνάμεων αποκαλύπτεται τό πιο αληθινά εσωτερο κέντρο, αυτός είναι ακριβώς ό σκοπός μιās ολοκληρωμένης φιλοσοφίας της φύσης» (118, 97).

Τί είναι όμως φύσις; «Φύσις», γράφει ό Στέφανος Δούγκας, «έστί πάντα τά όντα όμου λαμβανόμενα» και τά όποια «κατά φύσιν εισίν έν». "Όλα τά φυσικά όντα έχουν ένά και τό αυτό κατηγορούμενο: τή φύση. "Όλα είναι κατηγορούμενα της φύσης, και όπως ό Spinoza (1632-1677) – οί πανθειστικές και φυσιοκρατικές αντίληψεις του όποιου άσκησαν σημαντική επίδραση στη Γερμανία και μάλιστα στη σκέψη των δασκάλων του Schelling και Hegel – θά μπορούσε κι ό Στέφανος Δούγκας ν' αναφωνήσει: Deus sive Natura. Και για νά συνεχίσουμε τίς συσχετίσεις μέ τόν μεγάλο Όλλανδό φιλόσοφο, θά προσθέταμε ότι ή φύση του Στέφανου Δούγκα μπορεί νά παρομοιαστεί μέ τήν causa sui του Spinoza, πού υπάρχει άφ' έαυτής αποτελώντας τήν αίτία, τόν αποχρώντα λόγο, όλων των φαινομένων, όμως όχι όπως στον Spinoza άδρανής, ως κάτι πού είναι, πού υπάρχει διατηρώντας άπλως τήν ανεξαρτησία και αυτοτέλεια της ύπαρξής του, αλλά όπως τονίσαμε και παραπάνω, σάν κάτι πού δρᾷ, πού ενεργεί, χωρίς αυθαιρεσίες και θαύματα: πού υπάρχει ανεξάρτητα από τό γνωρίμων Έγώ και χωρίς ν' άποτελεί, όπως στον Fichte, άπόρροια του ύποκειμένου, του Έγώ αλλά όπως στον Schelling και στον Hegel, διατηρώντας τήν αυτοτέλειά της άπέναντι στο Έγώ, μέ τό όποιο βρίσκεται σε στενή σχέση άλληλεξάρτησης, γεγονός τό όποιο, πέραν όλων των άλλων, δείχνει και μιá βαθειά διαλεκτική σκέψη.

Έ ή φύση είναι, πάντα κατά τόν Στέφανο Δούγκα, ή πρώτη άλήθεια, ή δημιουργός, ή γονιμοποιός φύση, ή Natura Naturans του Giordano Bruno, ή όποία, για νά θυμηθούμε έδώ και τόν Goethe, παράγει τά δημιουργήματά της χωρίς νά τους λείι από πού ήρθαν και πού πηγαινουν, αλλά άπλως όφείλουν νά βαδίζουν στο δρόμο πού αυτή τους δείχνει.

«Στή φύση», γράφει ο Goethe, «υπάρχει αιώνια ζωή, γένεση και κίνηση. Αιώνιας μεταβάλλεται και δέ μένει ούτε στιγμή ακίνητος. Δέ νοεῖ τῆ στασιμότητα και ἡ ἀκίνησία ἀποτελεῖ γι' αὐτὴν κατάρρα. Οἱ νόμοι τῆς εἶναι ἀναλλοίωτοι. Τὴν ἄριστη ἐφεύρεση αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ ζωὴ. Σκέπτεται διαρκῶς, ὄχι ὁμως ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὡς φύση. Γεννᾷ ἀνάγκες ἐπειδὴ ἀγαπᾷ τὴν κίνηση» (119, 72).

Ἡ φύση συντίθεται ἀποκλειστικά ἀπὸ ὕλικά στοιχεῖα σέ κίνηση και ὅπου «ἐκαστον ἐκάστου [διαφέρει] κατὰ τοὺς λόγους⁸³ και νόμους, καθ' οὓς ἐκαστον ἔχει τὴν ὑπαρξιν» και τοὺς ὁποῖους «οἱ φυσικοὶ λόγους και νόμους ἐκάλεσαν φύσεως... νόμους και λόγους φυσικοὺς και ἀμετατρέπτους... ἀναγκαιούς, ὡς και τῶ ὄντι ὄντας» (§5). Γι' αὐτό και δέν πρέπει ν' ἀναζητοῦμε τίποτα πέρα ἀπὸ τὴ φύση, νά μὴν ἐπικαλοῦμαστε ἄλλη καταγωγή τῶν φαινομένων ἐκτός ἐκείνης πού προσδιορίζουν οἱ ἀμετακίνητοι νόμοι τῆς φύσης, νά μὴν καταφεύγουμε σέ αἰτίες πού θρῖσκονται ἔξω ἀπὸ τόν κόσμον, νά μὴ θέτουμε κανένα ὄριο στήν ἀνθρώπινη γνώση. Κόβοντας ἔτσι τοὺς δεσμούς μέ τὴ φιλοσοφία τῶν ὀρίων, πού καλεῖ τόν ἄνθρωπον νά μὴ δοκιμάζει νά ξεπεράσει τὴν κατάστασή του, και ἰδιαίτερα νά μὴν ὑπερβαίνει τὰ ὄρια πού τοῦ ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἀπὸ μιὰ ὑπερφυσική δύναμη στή γνωστική του δυνατότητα· πρεσβεύει, ὅπως και ὁ Hegel, ὅτι τίποτα δέ μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ στό σθένος τῆς γνώσης, διαπράττοντας ἔτσι τό 'ἀμάρτημα' τῆς ὕβρεως, τῆς ἀμετρίας πού, ὅπως εἶδαμε, τόν ὀδήγησε στήν καταδίκη του ἀπὸ τό Πατριαρχεῖο.

83. Ὁ Στέφανος Δούγκας δέ χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο 'λόγος' ὡς 'λογικόν' ἢ 'νοῦν', ἀλλὰ ὡς λογική αἰτία, σχέση, ὡς ἔλλογη ὑπόσταση, ἀλλὰ και ὡς διέπαντα λόγο, ὡς ἀδήριτη ἀναγκαιότητα πού ὑποδηλοῖ τό θαθύτερο ὑποστασιακό στοιχεῖο τῶν ὄντων. Κι αὐτό γιατί, πάντα κατὰ τόν Στέφανο Δούγκα, ὄλα τὰ ὄντα ἐγκλείουν τόν 'λόγον' τους, τὴν (ἐντελεχειακή) αἰτία τῆς ὑπαρξῆς τους και ὑπάρχουν «ὡς ὁ ὀρθός λόγος ἀπαιτεῖ» (§169). Τό ἴδιο περιεχόμενο θά δώσουμε κι ἐμεῖς στόν ὄρο αὐτό ὅπου στή συνέχεια τόν χρησιμοποιήσουμε.

Πιστεύουμε ότι ο Στέφανος Δούγκας δέ θα είχε αντίρρηση να προσυπογράψει τά λόγια του Spinoza, στά όποια αναφερθήκαμε και στην εισαγωγή: «Εκείνος πού έχει όρθά κατανοήσει ότι όλα άπορρέουν από την αναγκαιότητα της θείας φύσης, και γίνονται σύμφωνα μέ τούς αιώνιους νόμους και κανόνες της φύσης, αυτός τίποτα δέ θα βρει πού ν' άξίζει να τό μισήσει, να τό περιγελάσει, ή να τό καταφρονήσει, ούτε για κανένα θά νιώσει οίκτο» (9, 236).

«Η φύσις», γράφει ο Στέφανος Δούγκας, «ούκ έστι ιδιαίτερον τι αυτών των φυσικών τά πάντα έγέγοντο, και έκαστον ύπάρχει ως έχει φύσεως... ως άπαιτεί ή φύσις αυτών... και συνεχίζονται διηλεκώς εις διατήρησιν, και εις γέννησιν του αυτου εις έτερον· ου γάρ κατά τούς λόγους τούτους τά γεννήματα έτερα των φυσικών, ή αυτά ως οί γεννήτορες». Και συνεχίζει: «ταυτα [τά φυσικά] έν αυτη [τη φύση] κατά πλάτος... και αυτη έν αυτοις κατά βάθος, και ουδ' έτερον άνευ έτερου λαβειν ύπαρξιν δύναται, ει μή προς γνώσιν» (§4). Μόνον «πρός γνώσιν και εξέτασιν λαμβάνομεν έκαστον των πραγμάτων, και εξετάζομεν την φύσιν και τά ιδιώματα αυτου» και τουτο γιατί «τά πάντα άμα, και ουδέν πρότερον, ή ύστερον έν τη φύσει, ως πολλάκις ειπομεν», σημειώνει επιγραμματικά ο Στέφανος Δούγκας (§101). «Η φύσις», θα γράψει σε άλλο σημειο, «ώς όλον περιέχει έν αυτη τά πάντα, και αυτη [έμπεριέχεται] έν πασι, δι' αυτό και ή πραγματεία αυτη ως από του υποκειμένου, εξέτασις της φύσεως ώνόμασται, ως δ' από του αντικειμένου, σύστημα φυσικόν» (§26).

Όρισμένες διευκρινίσεις όρων, στηριζόμενοι πάντα στα γραφόμενα του ίδιου του Στέφανου Δούγκα, θεωρούμε ότι είναι κι εδώ άπαραίτητες. Τί έννοει ο συγγραφέας μας μέ τούς όρους «εξέτασις της φύσεως», τόν όποιο μάλιστα δίνει και ως γενικό τίτλο του έργου του, και τί «σύστημα»; «Έξέτασιν εκάλεσαμεν ταυτην την πραγματειαν ήμων», γράφει, διότι «φιλοσοφούντες ου ποιοϋμεν άλλο, ή λύομεν τό προκειμενον, ίνα γνωρίσωμεν αυτό και λάβωμεν γνώσιν αυτου [§18: «έν δέ μή... λύσωμεν και

συνθέσωμεν, ἐπταισμένως μανθάνομεν καί οὐκ ἀληθῶς)]. Αὕτη ἢ νοερά λύσις καλεῖται ἐξέτασις» (§22), ἐνῶ στό «πρῶτο μέρος τῆς ὅλης φιλοσοφίας», μέρος πού τό τιλοφορεῖ χαρακτηριστικά «Περί ἐξετάσεως τῆς φύσεως, ἢ περί συστήματος φυσικοῦ», διευκρινίζει ὅτι στόν ὄρο σύστημα [«ἀπαιτεῖται κατ' ἀνάγκην τόν φιλόσοφον συστηματικῶς ἐξετάζειν καί γράφειν... ἢ ἐξέτασις τῆς φύσεως γενήσεται συστηματικῶς»] δίνει ἕναν καθαρά μεθοδολογικό χαρακτήρα καί ὄχι τήν ἔννοια τοῦ κλειστοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος, πού ἐμποδίζει, σταματᾷ, μετά ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, τή συνεχῆ ροή τῆς ἔρευνας καί σκέψης, καί, ὅπως ἔλεγε ὡς Βολταῖρος, «τυφλώνει καί τοὺς σπουδαιότερους ἀνθρώπους»· ὅτι μέ τόν ὄρο αὐτόν ἐννοεῖ τή συστηματική ἔρευνα ἀλλά καί τήν ἐνότητα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τόν ὁποῖο θεωρεῖ «ζωτικό ὄργανισμό». «Σύστημα», διευκρινίζει ὁ ἴδιος στή συνέχεια, «ἐστίν ὅλον τι ἐν μέρει, ὥστε ἔχειν τό ὅλον ἀναφοράν πρὸς τὰ οἰκεῖα μέρη, καί ταῦτα πρὸς ἐκεῖνο καί πρὸς ἄλλα, καί ἅμα τόν ἐν πρὸς πάντα, καί πάντα πρὸς ἕνα ἕκαστον» (§23). Μιά διατύπωση στήν ὁποία δέ μπορούμε νά μή διακρίνουμε καί πάλι τή σαφή ἀντίληψη τοῦ Στέφανου περί τῆς ἐνότητας τῆς φύσης, τοῦ φυσικοῦ κόσμου – τήν ὁποία ἀναζητᾷ, ἐρευνᾷ δημιουργικά μέσα ἀπό τήν πολυμορφία τῶν φυσικῶν φαινομένων –, περί τῆς διαλεκτικῆς ἐξάρτησης τῆς μονάδας ἀπό τό σύνολο καί τοῦ συνόλου ἀπό τὰ μέρη [«ἐν τῇ φύσει οὐκ ἔστι γενικόν καί καθόλου, μή ἅμα εἶναι καί μερικόν» (§89), «τό καθόλου ἐν τοῖς κατὰ μέρος μερικεύεται» (§156)], τή διαλεκτική ἀντίληψη ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἐνός ὑποδηλώνει συσχέτιση, συνάφεια, κοινωνία καί ἡ ἔννοια τῶν πολλῶν – πού εἶναι ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν πρώτη – ἑτερότητα, διάκριση. Τήν ἀντίληψη ὅτι τό ἐπιμέρους πλουτίζει, δίνει νέες ιδιότητες, νέους προσδιορισμούς στό γενικό. Ἄλλά καί τό ἀντίθετο. Τό ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς μονάδας – πού σηματοδοτεῖ, σέ στενή διαλεκτική ἐνότητα, τή στιγμή ἀλλά καί τή διάρκεια, τό γίνεσθαι –, ἡ ἔρευνα τοῦ μικρόκοσμου, ἡ ἔρευνα τῆς βαθύτερης οὐσίας τῶν ὄντων, αὐξάνει παράλληλα τίς γνώσεις μας γιά τό γενικό, γιά

τόν μακρόκοσμο, σηματοδοτώντας τή συνέχεια, αλλά και τήν ένότητα του φυσικού κόσμου.

Πλάτων: «Τούτων δὴ ἔγωγε αὐτός τε ἔραστής; ὦ Φαῖδρε, τῶν διαιρέσεων καὶ συναγωγῶν ἵνα οἷός τε ὦ λέγειν τε καὶ φρονεῖν. Ἐάν τέ τινα ἄλλον ἠγήσωμαι δυνατόν εἰς ἓν καὶ ἐπὶ πολλὰ πεφυκός ὄραν, τοῦτον διώκω κατόπισθεν μετ' ἴχνιον ὥστε θεοῖο. Καὶ μέντοι καὶ τοὺς δυναμένους αὐτὸ δρᾶν... καλῶ δέ οὖν μέχρι τοῦδε διαλεκτικούς» (Φαῖδρος 266B). «Ἐν ἅμα ἐν ἐνὶ τε καὶ πολλοῖς γίγνεσθαι... Φαμέν πού ταυτὸν ἓν καὶ πολλὰ ὑπὸ λόγων γιγνόμενα περιτρέχειν πάντη καθ' ἕκαστον τῶν λεγομένων αἰεὶ καὶ πάλαι καὶ νῦν... Ἐξ ἐνός μὲν καὶ ἐκ πολλῶν ὄντων τῶν αἰεὶ λεγομένων εἶναι, πέρας δέ καὶ ἀπειρίαν ἐν αὐτοῖς ξύμφυτον ἐχόντων» (Φίληθος 15B, 15D, 16C).

Σέ τί ὀφείλεται ὁμως ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ένότητα τῆς φύσης, τοῦ φυσικοῦ κόσμου; Στὴν ἐρώτηση αὐτὴ, πού δίχασε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὁ Στέφανος, «μμησάμενος» προφανῶς κι ἐδῶ τὸν Δημόκριτο, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαίους καὶ συγχρόνους του ὕλιστές (καὶ ἐν μέρει, ὅπως θά δοῦμε στὴ συνέχεια, δυϊστές) φιλοσόφους, εἶναι σαφῆς, ἐνῶ ἡ συχνὴ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἰδέας, μέ μικρές μόνο λεκτικὲς παραλλαγές⁸⁴, δέν ἀφήνει περιθώρια παρανόησης. Ἡ ένότητα αὐτὴ, γράφει στό πρῶτο 'τμήμα' τοῦ ἔργου του, πού τό τιτλοφορεῖ «περὶ τῶν ἀπλῶν ἐννοιῶν τῆς φύσεως, ἢ περὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν», ὀφείλεται στὴν κοινὴ ἀρχὴ ὄλων τῶν φυσικῶν ὄντων, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ὕλη, ἡ ὁποία βρίσκεται

84. Οἱ συχνές ἐπαναλήψεις, τίς ὁποῖες θά συναντήσουμε γενικά στό κείμενο – καὶ συνειδητὰ ἐμεῖς, ὀρισμένες φορές, θά ἐπαναλάβουμε ἀκολουθώντας τὸν εἰρμό τῆς σκέψης του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴ δομὴ τοῦ ἔργου – πιστεύουμε ὅτι ἀφ' ἐνός μαρτυροῦν τὴν ἐμμονὴ τοῦ συγγραφέα σέ κάποιες ἰδέες, πού προφανῶς τίς θεωρεῖ βασικές, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπιβεβαιώνουν τὴν πεποίθησή μας, πού ἤδη διατυπώσαμε, ὅτι οἱ κώδικες 691-694, στοὺς ὁποίους ἐδῶ στηριζόμαστε, ἀποτελοῦν τὰ ἀρχικά, τὰ αὐθεντικά κείμενα, τὰ κείμενα δηλαδή πού ὁ ἀνηνιός-γραφέας ἔγραψε καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Στέφανου Δούγκα.

«αί ἐν ὑπάρξει», ἐνῶ «μὴ ἐν ὑπάρξει, οὔτε δίδεται, οὔτε νοεῖται» (§36).

«Ἡ ὕλη», πάντα κατὰ τόν Στέφανο Δούγκα, εἶναι «ἡ πρώτη καὶ ἀρχική θέσις τῆς φύσεως», εἶναι «ἡ φύσις τῆς φύσεως» (§27), «τό εἶναι τῆς φύσεως» (§29), πού περικλείει μιὰ ἀπειρότητα κατηγορημάτων, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ κάθε ἓνα ἐκφράζει μιὰ ἀπειρη οὐσία, τὴν ὁποία ὀνομάζει φύση. Ἡ ὕλη ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γνωστικὸ ὑποκείμενο καὶ βρίσκεται «ἐν πᾶσι τοῖς φυσικοῖς, καὶ ταῦτα ἐν τῷ εἶναι» (§28) [§3: «αὕτη [ἡ ὕλη] σὺν αὐτοῖς [τοῖς φυσικοῖς] καὶ ταῦτα σὺν αὐτῇ»]· εἶναι «τὸ πρῶτον καὶ ἀχώριστον οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν τῆς φύσεως, ἄνευ τοῦ ὁποίου ἡ φύσις οὐ δύναται ἔχει ὑπαρξιν» (§29), γράφει ὁ Στέφανος, ἐνῶ στό συνοπτικὸ κείμενο τῆς τελικῆς γραφῆς τοῦ ἔργου του διαβάζουμε: «ἡ ὕλη εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἀχώριστον οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν τῆς φύσεως· ὅπου γὰρ φύσις ἐκεῖ καὶ ὕλη καὶ ἀνάπαλιν, καὶ φυσικὸν ἄνευ ὕλης οὐχ ὑπάρχει. Ἡ ὕλη ἐστὶν ἡ πρώτη καὶ ἀρχική θέσις τῆς φύσεως, καὶ ἀπ' αὐτῆς ἄρχονται ὅλαι αἱ διαφοραὶ» (κῶδ. 699, 29-30). Δέν εἶναι δηλαδὴ παθητικὴ, ἀλλὰ πολὺπλευρὰ ἐνεργητικὴ.

Εἶναι ἡ ἴδια ἀκριθῶς ἰδέα πού συναντοῦμε καὶ στὸν Arthur Schopenhauer: «Ἡ ὕλη γεμίζει τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, ἐφ' ὅσον ἐνεργεῖ... ἡ δὲ συνέχεια τῆς ἐνέργειας κάθε ὕλικου ἀντικειμένου ἐπὶ ἐνός ἄλλου γνωστοποιεῖται μόνον καθ' ὅσον τὸ δεῦτερον ἐνεργεῖ τώρα διαφορετικὰ ἐπὶ τοῦ ἄμεσου ἀντικειμένου» (120, §4).

«Ἡ ὕλη ἄρα ἐν τῷ εἶναι», βρίσκεται, «ἐν ὑπάρξει αἰετῶς», ἐνῶ «ἡ μὴ ἐν ὑπάρξει, οὔτε δίδεται, οὔτε νοεῖται» (§36), γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας [στὴν πρώτη γραφῆ τοῦ κειμένου του: «ἡ ὕλη εἶναι ἡ γενικὴ μονὰς ὄλων τῶν ὑπάρξεων, ἤτοι ἡ γενικὴ ὑπαρξις ὅλης τῆς φύσεως» (93 §76)].

Καὶ πάλι σέ ἓνα ἄλλο σημεῖο: «Ὅπου γὰρ φύσις ἐκεῖ καὶ ὕλη, καὶ ὅπου ὕλη, ἐκεῖ καὶ φύσις· καὶ πάντα τὰ φυσικὰ ὕλικά καὶ τὰ ὕλικά φυσικά» [«πᾶν ὃ μὴ ὕλικόν οὔτε φυσικόν λέγεται... οὕτω

πως συντόμως νοοῦμεν ἡμεῖς τὴν φύσιν» 93, §17]· καὶ ἡ ἐπανά-
 λειψη τῆς ἰδέας στό ἀπαντητικό του κείμενο στίς «ἀντιρρήσεις»
 τοῦ Δωρόθεου Βουλησιᾶ: «οὐ γάρ ἡμεῖς φύσιν καλοῦμεν τῆς
 ὕλης ἐκτός, οὔτε ὕλικόν μὴ εἶναι φυσικόν» (94, 3576), γι' αὐτό
 καὶ «ἡ φύσις ὕλική ἢ ἔνυλος καλεῖται» (§29). «Φυσικόν κυρίως
 λέγοντες νοοῦμεν τό ἔνυλον» (94, 3576), γράφει ὁ Στέφανος ὁ
 ὁποῖος θεωρεῖ τὴ θέση «ἡ ἄρσις τῆς ὕλης ἄρσις ἅμα καὶ τῆς
 φύσεως» [σέ προηγούμενες παραγράφους ἢ ἴδια ἰδέα μέ ἄλλη
 διατύπωση: «ἡ φύσις αἴρεται, ἐάν ἄρθῃ τό εἶναι» (§16)· «ἄρον
 τό εἶναι, καὶ αἴρεται ἡ φύσις καὶ τὰ φυσικά ὁμοῦ» (§28)]
 βασική, «ἀρχική» θέση τῆς ὅλης φυσικῆς φιλοσοφίας (§30).

Θά μπορούσαμε μετὰ ὅλα τὰ παραπάνω νά ποῦμε ὅτι, γιὰ τόν
 Στέφανο, ὅπως καὶ γιὰ τό δάσκαλό του τόν Schelling, «ἡ ὕλη δέν
 εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ὁ χωρίς συνείδηση Θεός» (118, 170).

Προσθέτουμε ἐδῶ ἐπίσης ὅτι ἡ ἀριστοτελική σκέψη, ἀποδε-
 κτή ἀπ' τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του, τόν βοηθᾷ νά διατυπώσει
 τόν ὀρισμό τῆς φύσης, ἀλλά καὶ τῆς ὕλης, ὡς «ταυτότητα τοῦ
 δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ ἐν τῷ εἶναι» (§21, 27, 36) [§28 «τοῦτο
 μόνον τό ρῆμα (δηλαδὴ τό Εἶναι) οὐσιαστικόν τοῖς πεπαιδευμέ-
 νοις (ἄρα καὶ ἀπὸ τόν ἴδιο) λέγεται»⁸⁵], καὶ ὅπου «τό εἶναι (τό
 ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, ταυτίζει μέ τὴν ὕλη καὶ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα
 ἀπὸ τό γνωστικό ὑποκείμενο) ἐστίν ἡ ἀρχική θέσις τῆς φύσεως
 καὶ ἡ πρώτη ἀδιαφορία» (§27)· «ἡ πρώτη καὶ ἀρχική, ἡ καθόλου
 τῆς φύσεως ἀδιαφορία», τὴν ὁποῖαν «οὔσαν αὐτὴν ἐννοοῦμεν,
 μὴ οὔσαν δ' οὐδαμῶς» (§28), «τό ἀδιάφορον καὶ ἀδιάκριτον τῆς
 ὕλης», τῆς «νοουμένης» ἢ «ἀρχιγόνου ὕλης», ἡ ὁποία «οὐδέποτε

85. Τὴν ἴδια, ἀριστοτελικῆς πάντα ἐμπνεύσεως, διατύπωση συναντοῦμε
 καὶ στό κείμενο τοῦ κωδ. 699, §36. «Τό εἶναι» σημειώνει ἐκεῖ ὁ Στέφανος
 «ἐστὶ ρῆμα οὐσιαστικόν, ἀρχικόν καὶ ὑπαρκτικόν τῶν δύο ἐτέρων ὑπαρκτι-
 κῶν ρημάτων, τοῦ γίνεσθαι καὶ τοῦ ὑπάρχειν· ἡ ὕλη ἄρα ἐν τῷ εἶναι δηλοῖ
 ἐν ὑπάρξει ἀεὶ· ἀλλ' ἡ ὑπαρξις διττὴ ἐστίν, ἢ ὑπαρξις ἐν τῷ ὑπάρχειν, ἢ
 ὑπαρξις ἐν τῷ γίνεσθαι... οὕτω καὶ τό εἶναι εἰς τὰς δύο διαφοράς: τό
 ὑπάρχειν καὶ γίνεσθαι... τό ὑπάρχειν ἐνεργείᾳ τῆς ὕλης ἐστίν, καὶ τό
 γίνεσθαι δυνάμει».

γίνεται αίσθητή» διά τῶν αἰσθητηριακῶν ὀργάνων μας (§30), ἀλλά ἡ γνώση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ συνεχές μέλημα τοῦ ἐξατομικευμένου ἀνθρώπου. «Ἡμεῖς», γράφει ὁ Στέφανος, «οὐ νοοῦμεν τὴν ὕλην ὡς οἱ πολλοὶ ἐν διαφορᾷ τινι ἐσχηματισμένην, ἢ εἰδοπεποιημένην, ἢ μορφοπεποιημένην, ἢ σωματικὴν, ἢ ἐν ἄλλῃ διακρίσει τινι, ἀλλὰ πάντῃ ἀδιάφορον καὶ ἀδιάκριτον» προσθέτοντας ὅτι «κατὰ ταύτην τὴν ἀδιάφορον ὕλην πάντα τὰ φυσικὰ εἴτε δυνάμεις, εἴτε ἐνέργειαι, εἴτε τι ὁποιοῦν φυσικόν, ὕλικὰ εἰσὶ καὶ λέγονται» (§29) καὶ «αἱ πᾶσαι διαφοραὶ παράγονται... πᾶσαι αἱ ἀντιθέσεις γίνονται» (§28), «ὄλαι αἱ ἀντιθέσεις, αἱ διαφοραὶ καὶ διακρίσεις τῆς φύσεως ἄρχονται», ὅλα τὰ ἐπιμέρους «ὕλικὰ [ῥόντα] παράγονται» (§30), «ταῦτα καὶ τὰ ταυτοσήματα», τὰ μόνα τὰ ὁποῖα «καλοῦνται ὑπαρκτῶ» (§28). Ἐνῶ, σύμφωνα, μέ τόν ὀρισμὸν πού μᾶς δίνει στό κείμενο τοῦ κώδ. 699, «διαφοραὶ λέγονται ιδιότητες οὐσιώδεις τῶν εἰδῶν, δι' ὧν τὰ εἶδη χαρακτηρίζονται, καὶ ἀντιθετικῶς ἀλλήλοις διακρίνονται» (§32).

Ἐὰς θυμηθοῦμε ἐδῶ καὶ πάλι τόν Schelling, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῖ καὶ αὐτός τόν ὄρο «ἀδιαφορία», πιστεύει στὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης τὴν ὁποία ἐκλαμβάνει ὡς ἓνα γιγαντιαῖο ὄργανισμὸν, ὡς ἓνα εἶδος ζωντανῆς ὑπαρξῆς ὅπου ὑπάρχει μιὰ 'κοσμικὴ ψυχὴ' (Weltseele). Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ 1802 τιτλοφορεῖ, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, τὸ ἔργο του *Μπροῦνο ἢ περὶ τῆς φυσικῆς καὶ θείας ἀρχῆς τῶν ὄντων*.

Τὸ γίγνεσθαι στὸν Στέφανο Δούγκα δὲν εἶναι τὸ γίγνεσθαι τοῦ εἶναι, ἀλλὰ τὸ γίγνεσθαι ἐντὸς τοῦ εἶναι. Ὅ,τι ὑπόκειται στό γίγνεσθαι, βρίσκεται σέ συνεχὴ μεταμόρφωση καὶ ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς συνεχοῦς μεταμόρφωσης, ὁ λόγος πού ἐνυπάρχει σέ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὕλη.

[93, §23: «Φύσις εἶναι ἡ ταυτότης τοῦ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ ἐν τῷ εἶναι· ἐν τῷ εἶναι ἀδιαφόρως καὶ ἀδιακρίτως κεῖται ἡ ὕλη ἐν γένει καὶ οὐσιωδῶς, καὶ καθ' αὐτὸ ἀχώριστον καὶ συστατικόν τῆς φύσεως,

διότι τό είναι τῆς ὕλης είναι ἅμα καί φύσις καί ἀνάπαλιν... είναι τό τῆς ἐνεργείας καί δυνάμει ἀδιάκριτον... ὅ,τι ἂν τῆς φύσεως νοήσωμεν ἐν δυνάμει ἢ ἐν ἐνεργείᾳ ὑλικόν τοῦτο νοοῦμεν, καί είναι πραγματικῶς ὑλικόν. Οὐ μόνον τό δυνάμει ἄνευ τοῦ ἐνεργείᾳ, οὐτ' ἀνάπαλιν είναι ἢ ἐν γένει ὕλη». Γιά νά κατανοήσουμε, τέλος, «τήν ὕλην ἐν γένει πρέπει ὀρθῶς νά βηματίσωμεν κατά τρόπον ἐπιστημονικόν, νά λάβωμεν γνώσιν αὐτῆς εἰς τήν διάκρισιν αὐτῆς, καθ' ἣν φυσικῶς παρίσταται»].

Ἡ ὑπαρξή τῶν ὄντων ἀποτελεῖ, πάντα κατά τόν Στέφανο Δούγκα, προϋπόθεση γιά κάθε σοβαρή φιλοσοφική ἔρευνα καί γνώση. Μόνον τότε, μόνον ὅταν ἀποδεχθοῦμε ὅτι «τά ὄντα ἀληθῶς ἔχουσιν» [Ἀριστοτέλης: «τό ὄν εἶναι καί τό μή ὄν μή εἶναι ἀληθές», *Μετά τά Φυσικά*, Γ7, 1011b, 27], μπορούμε νά προχωρήσουμε στήν ἐξέταση καί γνώση τῶν λόγων καί τῶν νόμων πού τά διέπουν, τῶν μεταξύ τους σχέσεων καί ἀναφορῶν. Τό ἀντίθετο, δηλαδή τήν ἀποδοχή «τοῦ μή ὄντος ὡς ὄντος, καί εἶτα φιλοσοφεῖν», θυμίζει τό ἔργο τῶν ποιητῶν οἱ ὅποιοι δέχονται ἀναφορές, σχέσεις, λόγους καί ἐξετάσεις, ἀλλά ἀνύπαρκτες καθ' ὅσον ἀναφέρονται σέ ὄντα ἀνύπαρκτα, τά ὅποια θεωροῦν ὑπαρκτά. Θυμίζει ἐπίσης τό ἔργο ὀρισμένων φιλοσόφων, τά συστήματα τῶν ὁποίων «βασανισθέντα εὐρέθησαν ἀνύπαρκτα οὐχ ἥττον, ἢ τῶν ποιητῶν» καθ' ὅσον καί αὐτά δέν στηρίζονταν «ἐπί ὄντων ὑπαρκτῶν» (§12).

Τό θέμα τῆς φύσης, ἀλλά καί τῆς ὕλης, κατέχει σημαντική θέση στή σκέψη γενικά τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Σταχυολογοῦμε πρόχειρα:

Ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης, ὁ ὁποῖος ὑπογραμμίζει, μέ ιδιαίτερη κι αὐτός ἐμφαση, τήν ἰδέα ὅτι «ἅπαντα [εἰσί] ξυνδεδεμένα ἐν τῇ φύσει», ἢ ὅποια «οἶονεῖ ἀλύσει ἀλλήλους συνέχεται», ὀρίζει τή φύση ὡς «τό τέλειον ἄθροισμα τῶν ποιημάτων ἀπάντων», ὡς «ἅπαν τό μέγα τοῦτο σύστημα... ἅπαν ὅ,τι ἐκτός ἐμοῦ [καί] τῇ αἰσθήσει ὑποκείμενον ὑπάρχη... πᾶν ὅ τό ὑλικόν ὄν συνιστᾷ» καί ἡ ὅποια «ἅπαντα τά ἐν τῷ παντί φαινόμενα παράγει». Ὅπως κατά τόν Στέφανο Δούγκα, ἔτσι καί γιά τόν Χριστόδουλο Παμπλέκη κοινή ἀρχή

ὄλου αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ συστήματος ἀποτελεῖ ἡ ὕλη, ἡ «πρώτη αἰτία καὶ ἀρχὴ τῶν πάντων... ἡ οὐσία ἐξ ἧς ἅπαντα συντίθενται τὰ σώματα», ἀλλὰ καὶ «ἕκαστον τῶν ὄντων» καὶ ἡ ὁποία εἶναι «ἐκτατή, ἀδιάβατος, σχηματιστή, κινητή καὶ ἀδρανής». Θεωρεῖ, τέλος, ὅτι ἐπιδίωξη «τοῖς φιλοσοφοῦσιν» πρέπει νά εἶναι ἡ «διάγνωσις τῆς τούτων [τῶν ὄντων] φύσεως» καθὼς καὶ τῆς τῶν σωμάτων οὐσίας», ἡ ἀνακάλυψη «τῶν λόγων ἁπάντων τῶν τῆς φύσεως φαινομένων» (36, 95, 96, 98, 108, 111, 282-283, 292, 314, 339).

«Ἐν τοῖς οὖσιν ἐστὶν οὐσία τις ὕλική», διαβάζουμε καὶ στὸν διάλογο *Ἀδειμάντης, ἢ περὶ φυσικῆς ἐπιστήμης*, ὅπου, στή συνέχεια ἀναφέρεται ὅτι «ἡ ὕλη οὔτε μειοῦται οὔτε αὖξεται, ἀλλ' ἀείπως τοσαύτη μένει, ὅση γέγονεν», εἶναι μία καὶ μοναδική «πάντων τῶν σωμάτων [τὸ σῶμα τριχῆ διαστατόν εἶναι] γῆς τε καὶ οὐρανοῦ, ἡ αὐτὴ που πάντῃ ὕλη, ἥτις γέμει τὰ πάντα» (121, 190 κ.έ.).

«Τίς καὶ ποία ἡ φύσις; Τίς; Τί ἐστὶ φύσις;» τὴν ὁποία «ὁ Δημόκριτος λέγει φύσις θεάζουσα, Ἀριστοτέλης δὲ ἱερά ἀλλ' οὐ θεία, νοῦν θεῖον λέγει καὶ ἀθάνατον;» διερωτᾶται ἐπανειλημμένα ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου τῶν *Μηλεῶν* καὶ πάλι ὁ ἴδιος ἁπαντὰ: «Φύσις ἐστὶν αὐτὴ ἡ πάνσοφος καὶ παντοδύναμος, ἣν οἱ [ἀρχαῖοι] ἔλληνες μὲν θεόν καλοῦσι, ἡ γεννήσασα τὰ πάντα, ἡ φύουσα καὶ γεννώσα τὸ πᾶν, ἡ γενέτειρα τῶν πάντων, ἡ ζωοῦσα τὸ πᾶν καὶ συντηροῦσα, ἡ τῶν πάντων προτέρα, ἥτις διέπει τὸ πᾶν, ἡ ποιοῦσα τὸ πᾶν κατὰ λόγον, ἡ ψυχὴ τοῦ παντός, ἥτις περιλαμβάνει πᾶν τὸ γεγονός, τὸ γεγόμενον, τὸ γενησόμενον, ἡ πρώτη αἰτία, ἡ αἰτία ὄλων τῶν ἐκτός τῶν αἰσθήσεων, τὸ πρώτιστον ἀλλὰ καὶ ὑστατον αἴτιον, ἡ εἰμαρμένη, τὸ ἑτεραπόλυτον, ὁ ὑστατος κρίκος» καὶ ἄρα «πέραν φύσεως βαδίζειν ἡμῖν ἀδύνατον», καθ' ὅσον «πέραν τῆς φύσεως, καὶ ἄνευ ταύτης, οὐδὲν ζωή, οὐδέν, χάος· αὐτὴ ἐστὶ αἰτία παντός». Γιὰ τοῦτο «πᾶσα δύναμις ἐν ἡμῖν μίαν μόνην ἔχει αἰτίαν, τὴν ζωοῦσαν τὰ πάντα φύσιν» καὶ «ἡμεῖς ἐσμὲν δοῦλοι πως τῆς φύσεως», ἡ ὁποία «οὐδέποτε σφάλλει», γι' αὐτὸ καὶ «ἡ ἐπιτηδειοτέρα γλῶσσα εἰς φιλοσοφίαν ἐστὶν ἀναμφιβόλως ἡ φυσικώτερα... ἡ γλῶσσα τῆς φύσεως», ἐνῶ «σπουδὴ πρωτεύουσα» πρέπει νά εἶναι ἡ μελέτη τῆς φύσεως, διαβάζουμε στὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο, τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφέας συμπληρώνει: «Διὰ τί θάρβαρα ἔθνη καὶ πάντα ἡλίθια διανοοῦνται καὶ φρονοῦσιν ἐνίοτε πολὺ θέλιον πεπαιδευμένων [ἔθνων], δηλαδὴ προκοπάντων ἱκανῶς ἐν τῇ ἀσκήσει τοῦ νοός; διότι ἐκεῖνα φυσικώτερα [εἰσὶ], ταῦτα δὲ νοητικώτερα μόνον καὶ ἐπομένως παρε-

κτρεψιμώτερα». Γι' αυτό και δέ κρύβει τόν θαυμασμό του για τούς αρχαίους, οι όποιοι βρίσκονταν πλησιέστερα στη φύση και άντλοῦσαν τίς γνώσεις τους από τήν πείρα: «νοητικώτεροι οι νεώτεροι, άλλ' οι παλαιώτεροι φυσικώτεροι», γράφει.

Ἡ οὐσία τῆς φύσης βρίσκεται «εἰς τά ἐν τῇ φύσει γιγνόμενα», γράφει και ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι «ἡ ἔνυλος και αἰσθητή φύσις ὑπάρχει πραγματικῶς», συντίθεται ἀπό ἕνα «σύστημα ὑλικῶν ὄντων», ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ ὄντος, «τοῦ καθολικοῦ ὄντος», ἀποτελεῖ τήν «ἀρχεγονωτάτη» τῶν κατηγοριῶν, σημεῖο ἀναφορᾶς γιά ὅλες τίς ἄλλες κατηγορίες, και ὅτι και αὐτή ἡ λογική ἐνέργεια τοῦ νοῦ μας ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ὕλη, ἀπό τά ὑλικά σώματα (122, 107 κ.έ.), τήν ὑπαρξη τῶν ὁποῖων, σύμφωνα μέ τόν ἄγνωστο συγγραφέα τοῦ κειμένου *Περί φυσικῆς ἐν γένει*, ἀποδεικνύουν οι αἰσθήσεις μας κατά τρόπο ἀσφαλῆ, παρόμοιο τῆς γεωμετρίας και γι' αὐτό ὁποῖος δέν ἀποδέχεται αὐτή τήν ἀλήθεια «ἀνάγκη εἶναι νά ὁμολογήση ὄχι μόνον, ὅτι δέν ἰξεύρει τι, άλλ' οὔτε δυνατόν εἶναι νά ἰξεύρη» (Α.Ι., κῶδ. 4, §23).

«Ὑπό τήν λέξιν Φύσις», διαβάζουμε στόν *Λόγιο Ἐρμη* (1811, 179), «ἐννοοῦνται καθόλου ὄλα τά κτίσματα, τόσον τά ἀπλᾶ ὅσον και τά σύνθετα, μετά τῶν ὁποῖων συναριθμοῦνται οὐχί μόνον ὄλος ὁ κόσμος, τά στοιχεῖα, κ.τ.λ. αλλά και αὐτά τά πνεύματα συμπεριλαμβάνονται εἰς τό ἀπεριόριστον βασιλεῖον τῆς Φύσεως», και ὁ Φρ. Κ. Μαῦρος θά γράψει πάλι στό ἴδιο περιοδικό (1818, 385): «Πᾶν ὅτι πληροῖ τόπον ὀνομάζεται ὕλη. Σῶμα δέ λέγεται τόπος πεπληρωμένος μέ ὕλην».

«Πᾶσα κρίσις ἀντιμαχομένη, ἢ μή ἐπεριδομένη εἰς πράγματα, ἢ εἰς ἐγνωσμένας και ἀληθεῖς ἀρχάς και σχέσεις πραγμάτων, πρέπει», σύμφωνα μέ τόν Νεόφυτο Βάμβα, «νά θεωρηται ὡς κρίσις ψευδῆς, ἢ τουλάχιστον ὑποπτος», και τοῦτο γιατί «ἡ ἀλήθεια εἶναι γνώσις πραγμάτων ὑπαρχόντων και σχέσεων».

«Πρός ὑπαρξιν τῆς ἀληθείας», γράφει και ὁ Βενιαμίν Λέσθιος, «εἶναι ἀνάγκη ὄχι μόνον ἡ ἰδέα τοῦ ὑποκειμένου νά περιέχη ἢ νά ἦναι ἴση μέ τήν ἰδέαν τοῦ κατηγορουμένου, αλλά και τό ἰδεαζόμενον νά κῆται ἔξωθεν ἡμῶν, ὅπερ δηλονότι προαπαιτεῖ τήν ὑπαρξιν τῶν σωμάτων, καθότι ἂν ἡ ὑπαρξις τῶν σωμάτων ἦναι ἀπάτη... ἅπασαι αἱ ἀνθρώπινα γνώσεις θέλουσιν εἶναι χίμαιραι», ὅμως «ἡ ὑπαρξις τῶν σωμάτων εἶναι ἀναντίρρητος, εἶναι ἀπολύτως θεαία... δέν δίδεται ἄλλο πᾶγμα τοσοῦτον βέβαιον... ὅσον ἡ ὑπαρξις τῶν σωμάτων», γράφει καταλήγοντας ὁ Βενιαμίν Λέσθιος (32, 208, 209, 221).

Ἡ ὕλη, ἡ φύση, ἡ κατά τόν Εὐγένιο Βούλγαρη «ἡ δημιουργός

φύσις», ἡ ὁποία «ἔξις ἐστὶν ἀφ' ἑαυτῆς κινουμένη» (123, 1, 6), κατέχει σημαντική θέση καὶ στή σκέψη τοῦ Ἀθανάσιου Ψαλίδα, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ θεωρεῖ ὅτι «διὰ τῆς πείρας εἶναι ἀδύνατον νὰ μάθωμεν ὅλας τὰς ιδιότητες τῆς ὕλης, καὶ ὅλα τὰ ἀποτελέσματα, ὁποῦ προκύπτουν ἀπὸ κάθε σύνθεσιν τῆς ὕλης, ἄρα οὔτε δυνατὴ εἶναι διὰ τοῦ λόγου ἢ ἀπόδειξις αὐτῆς, ἐπειδὴ ὁ λόγος, ὡς εἴρηται στέκεται ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς συνεχείας τῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων προσληφθέντων ἰδεῶν», τονίζει ὅτι «τὰ σώματα συνίστανται ἐξ ὕλης», ἡ ὁποία «εἶναι ἐν γένει ἀδιάφορος, δηλαδὴ ἠμπορεῖ νὰ λάβῃ κάθε σχῆμα... ὁ ἀποχρῶν λόγος [τοῦ ὁποίου] συνυπάρχει αὐτῇ τῇ ὕλῃ, περιέχεται εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ὕλης ὑποκειμένου οὐσης». Γιὰ νὰ καταλήξῃ: «ἡ ὕλη ἅπασα ἀπλουστάτη [καὶ] λεπτοτάτη εἶναι, πανταχοῦ ἢ αὐτῇ εἶναι, καὶ τὰ σώματά μας ἀπὸ λεπτοτάτην ὕλην εἶναι συντεθειμένα. Ἐν τῇ φύσει τῶν ὄντων οὐδὲν ἀνάγεται εἰς τὸ μηδέν... ἐκ τοῦ μηδενός οὐδὲν παρήχθη, καὶ ἐπομένως ὅλα ὅσα ὑπάρχουν, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς ἰδίας φύσεως ὑπάρχουν. Ἐκ τοῦ μηδενός μηδέν, καὶ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ μὴ ὄν οὐδὲν καταντᾷ». [Βιβλ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, κῶδ. 513, *Ἡ Φυσικὴ τοῦ ἡγεμόνος*, σελ. 108: «Ἐνας ἀπὸ τοὺς πλέον ἀναμφιβόλους ἀφορισμοὺς τῆς φυσικῆς εἶναι πῶς ἐκ τοῦ μηδενός οὐδὲν γίνεται, ὅθεν οἱ φιλόσοφοι ἐφαντάσθησαν μίαν πρώτην ὕλην»]. Ὅλες οἱ διαφορὲς πού συναντοῦμε στὴ φύση «δέν εἶναι», πάντα κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα, «ἄλλο τίποτες, παρά ἐνέργειαι καὶ μορφαὶ τῆς ὕλης ἐξωτερικαί» (116, 73).

Τέλος, ὁ Νικόλαος Κοτζιάς προσδιορίζει τὴν ὕλη «ὡς μέγεθος συνεχές», πού βρίσκεται σὲ συνεχὴ κίνηση καὶ ἐπικροτεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Herbart ὅτι «ἡ φύσις εἶναι ὕλη», ὅτι «ἡ θέσις τῶν ὄντων [ἐν τῇ φύσει] εἶναι αὐτοτελής, αὐθύπαρκτος, ἀφίσταται τοῦ νοεῖν καὶ δέν ἐξαφανίζεται, ἀκόμη καὶ ἂν παύσῃ τοῦ νὰ νοῆται παρά τινος, οἷον καὶ ἂν δέν νοῆται, δέν ἐκλείπει». Καὶ συνεχίζει: «ἡ ὅλη φύσις, τουτέστιν ὅλα τὰ καθέκαστα ὄντα τῆς φύσεως, ὡς μορφαὶ ἢ σχήματα αὐτοῦ τοῦ ὄντος, εἰσὶ ἐνέργειαι τῶν μερῶν ἀλλήλων, τὸ ἐν ἐνεργεῖ ἐπὶ τοῦ ἐτέρου», ἄρα «οὐδέποτε πρέπει ἡ ὕλη νὰ θεωρηθῇ ὡς νεκρά. Ἡ οὐσία, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἐστὶ ζωὴ, φύσις γόνιμος, δέν εἶναι ἀπὸ τῆς φύσεως κεχωρισμένη, οὐδ' ὑπὲρ αὐτῆς ἢ ἐκτός αὐτῆς, ἀλλ' αὐτὴ, τὰ φυσικὰ ὄντα καὶ ἡμεῖς, πάντα τὰ ἐν ἡμῖν καὶ περὶ ἡμᾶς εἰσὶ τὸ πανταχοῦ παρόν καὶ αἰδῖον ὄν ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτοῦ» (75, 370, 373-374, 388, 390, 487-9).

Ἄς ἐπανέλθουμε ὁμως στὸν Στέφανο Δούγκα καί στό σημαντικὸ γενικά γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ἔργο του *Ἐξέτασις τῆς Φύσεως*, εἰδικότερα στό θέμα τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε καί παραπάνω ὁ λαρισαῖος λόγιος τὸ συνδέει μὲ τὴ γενικότερη κατηγορία τῆς ὕλης, πού πληρεῖ – σύμφωνα καί μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς – ὁλόκληρη τὴ φύση ἀποτελώντας τὸ εἶναι τῆς φύσης, τὴν ἴδια τὴν ἔννοια ὑπαρξῆς τῆς φύσης, μὴν ἀφήνοντας χῶρο γιὰ τὸ κενό. «Ἐκτός ὕλης οὐδέν, οὐδέ κενόν, διότι τὸ κενόν ὑποθέτει τι, ὅπερ μὴ ὕλη», γράφει ὁ Στέφανος ὁ ὁποῖος, γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸ λόγο θεωρεῖ πῶς «ἄλογον εἶναι νά ζητοῦμεν... κενόν διάστημα» (93, §27, 28)⁸⁶. Καί ἄλλοι: «Οὐδέν κενόν γέγονεν, ἢ γενήσεται», ἡ ὑπαρξη τοῦ κενοῦ «ἀναιρεῖται καί φυσικῶς καί ἐκκλησιαστικῶς» (94, 337b, 364b). Τὸ ἴδιο κατηγορηματικὸς στήν ἀπόρριψη τοῦ κενοῦ καί στό τελευταῖο του κείμενο: «κενόν οὐδαμῶς ὑπάρχει» (§118). «Οὐδέποτε», σημειώνει σέ ἄλλη παράγραφο τοῦ τελικοῦ αὐτοῦ κειμένου τοῦ ἔργου του, μπορούμε νά «νοήσωμεν τὴν ὕλην ἄνευ συνεχείας καί ἐκτάσεως... ἡ συνέχεια ἐστὶ ψυχὴ τοῦ τόπου· ὅθεν καί ὅστις θέλει τὴν ὑπαρξιν τοῦ κενοῦ, αἶρει τὴν τοῦ τόπου ὑπαρξιν, καί ἐπομένως τὴν ὕλην καί τὴν φύσιν αὐτῆς» [Ἡ ἴδια περίπου διατύπωση καί στό συνοπτικὸ κείμενο τοῦ κώδ. 699, §105: «οὐδέν μέρος τῆς ὕλης κενόν. Εἰ γάρ τι ἔμενε κενόν οὐκ ἂν εἶη τόπος τοῦτο τὸ κενόν, ὅτι τὸ ἐσωτερικόν τοῦ τόπου καί ἡ ψυχὴ ἢ συνέχεια. Ὅθεν καί ὅστις θέλει τὴν ὑπάρξιν τοῦ κενοῦ, αἶρει τὴν τοῦ τόπου ὑπαρξιν καί ἐπομένως τὴν ὕλην, καί τὴν φύσιν αὐτὴν»], ἐνῶ στὴ συνέχεια θά προσθέσει ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ

86. Ἡ διατύπωση ὅτι ἡ ἀναζήτηση τῆς ὑπαρξῆς ἢ μὴ τοῦ κενοῦ εἶναι 'ἄλογος', καθ' ὅσον αὐτὸ δέν ὑπάρχει, δέν ὑποδηλώνει μιὰ προσπάθεια περιορισμοῦ τῆς σκέψης, καί πόσο μάλλον τῆς ἔρευνας. Ἀντίθετα, μὲ τὴ διατύπωση αὐτὴ ὁ Στέφανος ἀνάγει τὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ σ' ἓνα εἶδος γνώσης, γνώσης ἀρνητικῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὸ κενόν, θετικῆς ὁμως ὅσον ἀφορᾷ τὴν πραγματικὴ οὐσία τῆς ὕλης, τὴ γνώση τῆς ὕλης. Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο τῆς διαλεκτικῆς σκέψης τοῦ Στέφανου Δούγκα.

κενοῦ εἶναι ἀπλῶς «φανταστική» καί «πάνυ τοῦ ἀληθοῦς ἀφίσταται». «Καλῶς ἄρα οἱ πάλαι φρίκην καί ὀρθωδίαν τῆς φύσεως ἐκάλουν τό κενόν», γράφει ὁ Στέφανος ἐπικρίνοντας ταυτόχρονα, γιά τήν ἀντίθετη ἄποψη, τόν Νεύτωνα «καί πολλοὺς πρό αὐτοῦ καί μετ' αὐτόν», γιά νά προσθέσει: «Κατά τήν συνέχειαν» – ἡ ὁποία «εἶναι καθόλου καί γενική... τηρεῖ τό καθόλου καί ὀλικόν φεύγουσα τό μερικόν» καί «ἢ παύσις αὐτῆς [ἐστί] ἀδύνατος» –, «ἢ ὕλη δέχεται τήν ἄπειρον διαίρεσιν, καί τό ἐλάχιστον μόριον αὐτῆς ἐν συνεχείᾳ παρίσταται» (§105-107), θεωρώντας ὅτι «ἀπ' αὐτῶν τούτων ἐξῆλθε καί ἡ ἰδέα τῶν ἀτόμων» (§118), ἀλλά καί αὐτό τό «ἀτομικόν σύστημα [τό ὁποῖον] ἀπεδείχθη ἀπό πολλοὺς ἐνδόξους φιλοσόφους ἐν πολλαῖς πραγματεῖαις, καθὼς καί ἡμεῖς ἐν πολλοῖς αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος ἀποδείξομεν» (93, §4).

Ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπό τή δημοκρίτεια θεωρία, θεωρία ἀποδεκτή καί αὐτή, ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁ Στέφανος σημειώνει, ἀπό πολλοὺς (ὕλιστές) φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του, θά γράψει: «ἀπλᾶς ἐννοίας τῆς φύσεως καλοῦμεν ἐκείνας, ὑπέρ ἅς ἀπλουστεράς εὐρεῖν καί νοῆσαι ἀδυνατοῦμεν» καί προσθέτει: «ἴνα δέ μή τις νομήση ταύτας ἐν τῷ νῶ μόνον ἔχουσιν ὑπαρξιν καί πλέον οὐ, καί φυσικάς ἀρχάς ἐκαλέσαμεν, ὅτι ἐν τῇ φύσει εἰσὶν αὐταὶ πραγματικάι, εἰ καί τῇ αἰσθήσει διά τό ἀπλοῦν οὐ πίπτουσιν» (§27), ὅπως ἐξ ἄλλου καί «τά πλεῖστα τῶν φυσικῶν τῆ πείρα καί αἰσθήσει οὐ πίπτουσι» (§20).

Τά ἄτομα, τό ἀτομικόν σύστημα γενικότερα, ὡς ἐννοια φυσική, ἀλλά καί φιλοσοφική (κυρίως), ἡ διαιρετότητα τῆς ὕλης, ἐν σχέσει μέ τήν ὑπαρξιν ἢ μή τοῦ κενοῦ, ἀπασχόλησαν, σέ συνδυασμό πάντα μέ τό γενικότερο θέμα τῆς ὕλης, τούς λογίους τῆς ἐποχῆς. Ξεσηκώνομε κι ἐδῶ ὀρισμένες χαρακτηριστικέσ ἀπόψεις:

Ἐ Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης θεωρεῖ πῶς «ἢ ἐπ' ἄπειρον διαίρεσις τῆς ὕλης ἐστί ἀδύνατος», ὀνομάζει «τ' ἀδιαίρετα μέρη, ὧν τῇ ἐνώσει ξυντίθενται τά σώματα, στοιχεῖα ἢ ἄτομα», τῶν ὁποίων ὁμως «ἢ πραγματική γνῶσις [ἐστί] ἡμῖν ἄγνωστος», ὅπως καί «ἢ τῶν ὄντων οὐσία» καί ἀσπάζεται τήν ἄποψη ὅτι «μηδέν τι κενόν ὑάρχει μεταξύ

τῶν στοιχείων (= ἀτόμων) καί πῶς «ἅπαντα εἰσὶ πλήρη, καί μηδὲν αὐτοῖς κενόν ἐγκλωρεῖν δύνασθαι» (36, 109, 117, 122, 127).

«Λεπτὰ μὲν, ἐκτεταμένα δέ, διαφέροντα τὴν ἑκτασιν, καί τό σχῆμα πολυποίκιλα, φύσεως οὐ τῆς αὐτῆς, στεγρότατα, σκληρότατα, ἀδιαίρετα», θεωρεῖ τὰ ἄτομα καί ὁ ἀρχ. Κυπριανός (124), ἀλλά καί ὁ Βενιαμίν Λέσβιος: «τὰ ἄτομα εἶναι σώματα τινά ἢ ἀρχαί σωμάτων ἀνέκτητα, ἀδιαίρετα, σκληρά [βρισκόμενα] εἰς κίνησιν» καί «ἔχουν τὴν δύναμιν τοῦ μὴ τέμνεσθαι». Καί ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης: «τὰ ἄτομα εἰσὶ σώματα σμικρότατα, ἄνευ πόρων, σκληρά, ἀδιάβατα, παθητικά καί κινητά... πράγματι μὲν ἀδιαίρετα, νῦν δέ διαιρετά» (125) [ἢ ἴδια διατύπωση καί στό κείμενο *Περὶ φυσικῆς ἐν γένει* (A.I., κῶδ. 4, §15): «τὰ ἄτομα πραγματικῶς μὲν εἶναι ἀδιαίρετα, νοερῶς δέ διαιρετά»]. Ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος: «ἢ ἐπ' ἄπειρον διαιρέσεις τῆς ὕλης ἐστὶ ἀδύνατος» (126), ἀλλά καί ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας: «ἢ λέξις ἄτομον κυρίως λαμβάνεται ὑπὸ τῶν φυσικῶν εἰς τό δηλῶσαι τὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ ἄτημτὰ τε καί ἀδιαίρετα, ἐξ ὧν συνίστανται τὰ σώματα» (127, §232).

Σέ ἀντίθεση μέ τούς παραπάνω, καί σέ συμφωνία μέ τόν Στέφανο Δούγκα, ὁ Κωνσταντῖνος Μ.Κούμας θεωρεῖ ὅτι «ἢ ὕλη εἶναι ἐπ' ἄπειρον διαιρετή, ἤγουν ποτέ δέν δυνάμεθα νά φθάσωμεν εἰς τό τέλος τῆς διαιρέσεως» (51) καί ἀντιτίθεται κι αὐτός στήν ὑπαρξή τοῦ κενοῦ: «Ἡ ὕλη, ὡς ἐν τόπῳ κινητόν», γράφει ὁ Κούμας, «δέν ἐπέχει μόνον τόπον, ἀλλά καί τόν γεμίζει, ἤγουν ὅπου εὐρίσκεται αὐτή ἐκεῖ δέν ἀφίνει ἄλλην ὕλην νά ἐμβῇ· ὀνομάζεται δέ τοῦτο τό ἀδιαχώρητον τῆς ὕλης. Τόπος δέ, εἰς τόν ὅποιον ὑποτίθεται ὅτι δέν εὐρίσκεται ὕλη ἐμπορεῖ νά ὀνομασθῇ κενόν, μ' ὄλον ὅτι δέν ὑπάρχει τι τοιοῦτον εἰς τόν κόσμον». Καί ἄλλου: «ἐν τῷ κόσμῳ οὐκ ἔστι κενόν... δέν ἐμπορεῖ νά εὐρεθῇ κενός οὔτε τόπος οὔτε χρόνος, διότι κενός τόπος καί κενός χρόνος εἶναι ἀπόλυτος ἄρσις τῶν πραγμάτων, ἤγουν ἀνυπαρξία» γιά νά προσθέσει ὅτι ἢ ὕλη μπορεῖ νά διαιρεθῇ ἐπ' ἄπειρον καί πῶς «ποτέ δέν δυνάμεθα νά φθάσωμεν εἰς τό τέλος τῆς διαιρέσεως» (128, ΡΜΣΤ', ΡΓ', ΡΝ'). «Διαιρετή ἐπ' ἄπειρον» θεωρεῖ καί ὁ Νεόφυτος Βάμβας τὴν ὕλη, ἢ ὅποια ὅπως γράφει, «πληροῖ τόν τόπον διά κινητικῶν δυνάμεων μέ ἀδιάκοπον συνέχειαν». Τὴν «ὕλη ἐπ' ἄπειρον διαιρέσιμον», τὴ θεωρεῖ καί ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου τῶν Μηλεῶν. «Ἐκτεταμένον τι σῶμα, καί διαιρετόν» ἀποκαλεῖ τὴν ὕλη καί ὁ συγγραφέας τοῦ διαλόγου *Ἀδειμάντης, ἢ περὶ φυσικῆς ἐπιστήμης*, ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι «ἢ ὕλη πᾶσα [ἐστὶ] διαιρετή», ὅτι

«ἅπαντα [εἰσί] διαιρετά» καί μάλιστα «εἰς αἰεὶ διαιρετά», ὅτι «τό συνεχές διαιρετέον ἐστί», ὅτι ἡ ὕλη «γέμει τά πάντα» καί συνεπῶς εἶναι ἀδύνατη ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κενοῦ. «Ὡς πολλάκις ἐφημεν», γράφει, «οὐ κενά, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ὕλης πάντα πληρούμενα... ἀδυνατεῖν τό κενόν ἐν τοῖς οὄσι» (121, 170 κ.έ.).

«Τό κενόν ἄλλως εὐχερέστερον νοηθῆναι, οὐ δύναται εἰ μὴ αὐτῇ τῇ τοῦ σώματος στέρησιν», διαβάζουμε καί στό κείμενο *Περὶ φιλοσοφίας* (Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας, κώδ. 1113, 1406), ἐνῶ ὁ Νικόλαος Κοτζίτσ, ὑπογραμμίζει ὅτι «ἐάν ἡ ἀναγκαία συνέχεια τῶν ὄντων μετ' ἀλλήλων ἀναιρεθῆ, ἀναιρεῖται ἀκολούθως πᾶσα θεμελίωσις καί συνέπεια ...πᾶσα ἐμπειρικὴ γνῶσις καταστρέφεται» (75, 284).

«Ἡ φιλοσοφία, γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα»

Ἡ μελέτη, ἡ γνώση τῆς φύσης, ἡ γνώση τῶν ὄντων, τῶν λόγων καὶ νόμων τῶν ὄντων, ὁ στοχασμός πάνω στά πράγματα, εἶναι, πάντα κατά τόν Στέφανο Δούγκα, ἔργο τοῦ «φιλοσοφοῦντα ἀνθρώπου» (§20): εἶναι ἔργο τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συνεχῆ μέσα στό χρόνο, γνωστική διαδικασία, πού δέν κατακτιέται διά μιᾶς («οὐκ ἀθρόως») καί οὔτε δίνεται στόν ἄνθρωπο ἀπ' ἔξω, ἀλλά εἶναι ἔργο συλλογικό, ὄλων τῶν ἀνθρώπων, καρπός «πυκνῆς μελέτης καί γυμνάσεως ἐν χρόνῳ ... οὐ τοῦ ἑνός [ἀνθρώπου], ἀλλά τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει» (§9)⁸⁷. Ἡ φιλοσοφία εἶναι, κατά πρότυπο λόγο, γνώση [ἢ φιλοσοφία γνῶσις εἶναι ὀρίζεται], §11], γνώση ἐλεύθερη, ἐλεύθερη ἀπό κάθε προκατάληψη, γνώση ἀδέσμευτη, πού στηρίζεται στά στοιχεῖα τά ὁποῖα ἡ πείρα καί ὁ Λόγος, ἡ ἐπιστήμη μᾶς προσφέρουν καί τά ὁποῖα ὁ φιλόσοφος καλεῖται ν' ἀξιοποιήσει μέ βάση τή διαλεκτική μέθοδο ἔρευνας: εἶναι γνώση τῆς φύσης, γνώση τῶν ὄντων· γνώση ἡ ὁποία «ἀπό τῶν ὄντων ἄρχεται, καί ἐν αὐτοῖς τελειοποιεῖται» (93, §16): γνώση τοῦ ἀνθρώπου [ὡς μέρος, ἀλλά καί «ὡς κέντρον τῆς φύσεως», σύνθεση ὕλης καί πνεύματος, «σώματος καί ψυχῆς», §1], ἀλλά καί αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, καθ' ὅσον «διά τῆς γνώσεως τῶν ὄντων, εἰς γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἀναγόμεθα» (94, 355a) [στή «δεύτερη» γραφή τοῦ κειμένου του εἶναι, στό θέμα αὐτό, συνηρητικότερος:

87. Σέ ἀπαντητική ἐπιστολή πού στέλνει ὁ Schiller στόν Goethe στίς 27 Φεβρουαρίου 1798, ἀφοῦ ἐπικροτεῖ, μέ ἰδιαίτερη μάλιστα ἐμφαση, τήν ἄποψη τοῦ τελευταίου ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἰκανός νά γνωρίσει τή φύση, τοῦ γράφει: «Στήν ἐπιστολή σας μέ κατέπληξε ἡ ἰδέα ὅτι ἡ φύση, ἂν καί δέν μπορεῖ νά γίνει γνωστή καί κατανοητή ἐπαρκῶς ἀπό ἕναν καί μόνον ἄνθρωπο, μπορεῖ ὁμως νά γίνει γνωστή καί κατανοητή ἀπό τό σύνολο τῶν ἀνθρώπων».

«Ἐκκλείεται τῆς φιλοσοφίας», γράφει, §11, «ἢ γνῶσις τοῦ θεοῦ, διό μωρός καί μάταιος ὅς ἐπὶ θεοῦ θέλει φιλοσοφεῖν, καί γνῶσιν θεοῦ λαβεῖν καί μαθεῖν, ἐκκλείονται καί πάντα τὰ ὑπέρ φύσιν, καί ὑπέρ ἔννοϊαν ... ἐκεῖ φιλοσοφοῦμεν, ὅπου εἰσὶν ἡ θεοῦ δημιουργήματα ἢ ἀνθρώπου ποιήματα»]. Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἔρευνα τῆς φύσης, ἢ σωστότερα, τό πῶς πρέπει νά ὀργανωθεῖ ἡ ἔρευνα τῆς φύσης, τῶν φυσικῶν ὄντων καί αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὀδήγησε τόν Στέφανο Δούγκα στή φιλοσοφία, τήν ὁποία ὅπως εἶδαμε, μελετᾷ ὡς μιᾶ γενική συνολική θεωρία γιά τόν κόσμον, ἱκανή νά κάνει ἀντιληπτή τήν οὐσία καί τή σημασία τοῦ κόσμου, ἑνός κόσμου πού ἀντιμετωπίζει ὡς ἑνιαῖο σύνολο ἀλληλεξαρτωμένων στοιχείων, πού τά συνδέει μιᾶ λογική συνάφεια. «Τό φιλοσοφεῖν ἐστίν ἀναδιορθῶν, πολυπραγμονεῖν, ἐξετάζειν ἐν λόγῳ ἐλευθέρως», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας (§8, 26). Καί τοῦτο γιατί «γνῶσιν λαβεῖν φιλοσοφικήν ἄνευ φιλοσοφικῆς ἐξετάσεως ἀδύνατον ἐστί· φιλοσοφικήν δέ λέγομεν καί τήν γνῶσιν καί τήν ἐξέτασιν». Καί ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς ἐξέτασης εἶναι «πάντα τὰ ποιήματα τοῦ θεοῦ καί τῶν ἀνθρώπων», οἱ λόγοι καί οἱ νόμοι «τοῦ θεοῦ ἐν τῇ φύσει, ἢ τῶν ἀνθρώπων ἐν τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ», τούς ὁποίους «φιλοσοφῶν ὁ ἄνθρωπος, δύναται μαθεῖν» καί «μανθάνων γινώσκει» (§18, 19, 20), μέ ἀπώτερο στόχο τή γνώση τοῦ κόσμου, ὑλικοῦ καί πνευματικοῦ, ὡς ἑνιαῖο σύνολο, μέ τήν ὁποία «ὁ ἀληθῆς φιλόσοφος καταγίνεται». «Ἐπειδή δέ», συνεχίζει, καί «ἡμεῖς φιλοσοφίαν λέγομεν ὅτι γράφομεν, ἡ δέ εἶναι γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα, ἢ γνῶσις ἐν γένει, εἶναι καί γνῶσις τοῦ εἶναι τῆς φύσεως καί γνῶσις τοῦ εἶναι τοῦ πνεύματος ἐν τῷ νοεῖν· ἀμέσως ἡ φιλοσοφία σχίζεται εἰς τά δύο ἐκεῖνα μέρη τά γενικώτατα, εἰς φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος καί εἰς φιλοσοφίαν τῆς φύσεως, ἢ εἰς τήν ἐν γένει πνευματολογία, καί εἰς τήν ἐν γένει φυσιολογίαν» (93, §21).

Ἀπό τό ὀπτικό πεδίο τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ δέν ἐξαιρεῖται, ὅπως εἶδαμε, οὔτε καί αὐτός ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀλήθεια αὐτή καί τό βάθος τῶν πραγμάτων, ὁ μόνος προικισμένος μέ τήν

ικανότητα του σκέπτεσθαι και του φιλοσοφείν, ἄρα και ὁ ἄλλος ἐλεύθερος. Καί ἡ ἱκανότητά του αὐτή, ἡ ἐλευθερία του, πού δέν ἀποτελεῖ ἄπλό κατηγορημα, ἀλλά δομικό στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης φύσης, εἶναι μεγαλύτερη ὅσο πλουσιότερες εἶναι οἱ γνώσεις του γιά τόν κόσμο πού τόν περιβάλλει, ὅσο καλύτερα γνωρίζει τίς αἰτίες τῶν πραγμάτων και τῶν φαινομένων, τούς φυσικούς νόμους, τούς ἔσχατους και βαθύτερους λόγους, τή νομοτέλεια πού διέπει τήν ἐξέλιξη τῆς φύσης, ἀλλά και αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος, πάντα κατά τόν Στέφανο Δούγκα, «ἐμπεριέχεται [μέν] ἐν τῇ φύσει και γινώσκειται ὡς και τά φυσικά, και γίνεται τῆς γνώσεως ἀντικείμενον», ἀλλά «οὐκ ἔστι φύσις» (§15), «γινώσκειται ὡς φύσις, και γινώσκει τά ἐκτός αὐτοῦ και ἑαυτόν [§13: «ἑαυτόν γινώσκει δημιουργοῦντα»] ὡς μή φύσις· και ἔστι και ἀνελεύθερος ὡς φύσις και ἐλεύθερος ὡς μή φύσις... φέρει τό ἐλεύθερον, τό αὐτεξούσιον, τό δημιουργικόν, τό γνωστικόν και λογικόν» (§14).

Ἄν και ἀναφέρεται στό φυσικό χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, τήν ὁποία θεωρεῖ προϊόν τῆς φυσικῆς ἐξέλιξης, στοὺς δεσμούς της μέ τό φυσικό περιβάλλον [ἐγράψαμε, σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Στέφανος, «μόνον περί τῆς φύσεως, ἄχρις οὗ ἀπαντήσαμεν αὐτόν τόν ἄνθρωπον, και ἐν αὐτῷ ἐθεωρήσαμεν πρῶτον τό φυσικόν»], τονίζει, μέ ἰδιαίτερη κι ἐδῶ ἔμφαση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος – ὁ μικρός τοῦτος κόσμος, ὅπως ἔλεγε ὁ Δημόκριτος (129, ἀπ. 34), ἢ «ὁ μέγιστος ἐν τῷ μικρῷ κόσμῳ», ὅπως λέει ὁ Στέφανος (94, 3278) παραφράζοντας προφανῶς τόν δάσκαλό του – δέν εἶναι «δεδεμένος ἐν τῇ φύσει, ἀλλά ἐλεύθερος... πράττει ἃ θέλει και ὅτε θέλει» (§13), ὡς «ἐλεύθερος και αὐτεξούσιος και δεσπότης τῆς φύσεως, λαμβάνει ἀπ' αὐτῆς ὃ ἐστί πρόσφορον εἰς τό γενέσθαι και διά ποικίλων ἐνεργειῶν ἀναλόγων κατά λόγον ὡς λογικός, ποιεῖ» (§123), εἶναι προικισμένος μέ τό δημιουργικόν, ἵνα και αὐτός δημιουργεῖ κατά λόγον ἰδιαίτεραν δημιουργίαν καθ' ὁμοίωσιν θεοῦ» (§7). Και ὄχι μόνον τόσο. «Ὁ ἄνθρωπος θεός τῷ ὄντι ἐστί εἰς τήν φύσιν, διότι δεσπόζει οὐ μόνον τῶν

ζώων, αλλά και αὐτῆς τῆς φύσεως» (93, §11). «Νοεῖ, γινώσκει, δημιουργεῖ κατά λόγον [§13: εἶναι «κατά λόγον δημιουργός»] καί γίνεται ἐλεύθερος» (§14), «ἐνεργός καί δραστήριος (§15), «φιλοσοφεῖ κατά πάντα καί ἐπὶ πᾶσι» (§17), «φιλοσοφεῖ ἐλευθέρως κατά λόγον, καί ποιεῖ ποιήματα ἰδιαίτερα ἐν λόγῳ» (§7).

Σέ ἀντίθεση μέ τή φύση, ἡ ὁποία «ἰχνογράφει (= δημιουργεῖ) οὐκ ἐλευθέρως, ἀλλά βία καί ἀνάγκη, καί ἐκτός τῶν ὄρων βαίνειν ἀδύνατον, ὁ ἄνθρωπος διά τήν θέλησιν καί τό αὐτεξούσιον ἰχνογράφει μέν πολλά τῆς φύσεως, ἀλλά καί αὐτός ἀφ' ἑαυτοῦ πολλά, ὅσα βούλεται... ἐλευθέρως καί κατά τήν ἰδίαν θέλησιν» (§134). «Ἐν τῇ φύσει, ὅπου νόμος ἀπαρατρέπτος, ἡ ἀνάγκη⁸⁸, ἐν δέ τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ἐλευθερία, ἐν ἐκείνῃ βία, ἐν τούτῳ θέλησις... πνεῦμα ἐλεύθερον εἶναι ἅμα καί αὐτεξούσιον, διότι ὅτι μή ἐλεύθερον τοῦτο καί μή αὐτεξούσιον καί ἀνάπαλιν πᾶν τό ἐλεύθερον ἢ αὐτεξούσιον εἶναι ἅμα καί ἀπεριόριστον, διότι τό ὑπότινος περιορισμένον οὐχί ἐλεύθερον οὔτε αὐτεξούσιον», σημειώνει ὁ Στέφανος Δούγκας στήν πρώτη γραφή τοῦ

88. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαλεκτική σύνδεση πού κάνει, στό κείμενό του αὐτό, ὁ Στέφανος Δούγκας μεταξύ τοῦ 'εἶναι' καί τῆς 'ἀνάγκης' τῆς φύσεως: «πρῶτον χαρακτηριστικόν τῆς φύσεως», γράφει, «αὐτό τό εἶναι τό ὁποῖον ἅπαντες ἀποδέχονται, δεύτερον γενικόν καί περιληπτικόν χαρακτηριστικόν ἰδίωμα τῆς φύσεως εἶναι καί νοοῦμεν ἐν αὐτῷ τήν ἀνάγκην, διότι ἐν τῇ ἀνάγκῃ τῇ φυσικῇ περιέχεται ἡ τε ἔννοια τῆς φύσεως καί τό ἐνεργητικόν αὐτῆς... ὅθεν τό εἶναι καί ἡ ἀνάγκη εἶναι τά δύο χαρακτηριστικά τῆς φύσεως, καί ἐάν ἀρθῇ ἡ τό εἶναι ἢ ἡ ἀνάγκη αἴρεται καί ἡ φύσις, διότι ὅπου ἂν ἡ φύσις ἐκεῖ καί ἀνάγκη, καί ὅπου ἀνάγκη ἐκεῖ καί φύσις, καί ἔτι ὅσα ἂν κατά φύσιν γίνωνται κατ' ἀνάγκην γίνονται, καί ὅσα κατ' ἀνάγκη, ταῦτα καί κατά φύσιν. Ἔτι χαρακτηριστικόν δέ ἀξίωμα κυρίως εἶναι τῆς φύσεως καί ὅλοι κοινῶς ἀναποδεικτικῶς δέχονται, τό δυνάμει καί ἐνεργείᾳ, ἐν οἷς περιλαμβάνεται καί τό εἶναι τῆς φύσεως καί ἡ ἀνάγκη τῆς φύσεως». Καί παρακάτω: «ἡ φύσις ἄρα ταυτότης ἐστὶ τοῦ δυνάμει καί ἐνεργείᾳ ἐν τῷ εἶναι, διότι ἡ φύσις ἔχει τήν ὑπαρξιν ἐκ τοῦ εἶναι, καί ὄχι ἐν τῷ νοεῖν... τοῦτο λοιπόν τό εἶναι ἐν ᾧ τό δυνάμει καί ἐνεργείᾳ ταυτικῶς συνυπάρχουσι εἶναι τό οὐσιῶδες καί συστατικόν τῆς φύσεως, ὅπερ ὕλην ἐν γένει καλοῦμεν» (93, §17).

κειμένου του (93, §13), ενώ σέ άλλο σημείο του ίδιου κειμένου (§19) θά προσθέσει ότι ο άνθρωπος «γινώσκει καί μαθαίνει τούς νόμους τῆς ἀνάγκης τῆς φύσεως», τούς ὁποίους ἐνεργοποιεῖ καί θέτει σέ πλήρη «ἀρμονίαν φυσικήν» ἐξυπηρετώντας καί τίς δικές του τίς ἀνάγκες.

Στήν ἰδέα αὐτή – πού ἀποτελεῖ μιά σταθερή τῆς σκέψης του, ὄντας μέρος τοῦ ὅλου γνωσιολογικοῦ του οἰκοδομήματος – ἐπανερχεται στό τέλος τοῦ τρίτου, τοῦ ὀριστικοῦ ἔργου του (§1028 κ.έ.). «Οἶδαμεν», γράφει ἐκεῖ ὁ Στέφανος, «ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀρθῶς λέγεται ἐλεύθερος καί αὐτεξούσιος, ἐλεύθερος καί ἀπεριόριστος, ὅτι τό ἐλεύθερον ὄρους καί περιορισμούς οὐ δέχεται. Ὁ ἄνθρωπος», συνεχίζει, «δέσμιος ὢν τῆς φυσικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς, ὑπόκειται μὲν τοῖς νόμοις τῆς φύσεως, ἀλλά καί ἐλευθέρως ἀφ' ἑαυτοῦ λόγους καί νόμους θέτει». Μιά ἀκόμη ἐκδήλωση τοῦ 'αὐτοκίνητου', τῆς 'αὐτενέργειας' τοῦ ἀνθρώπου, ἰδιότητες τίς ὁποῖες θά συναντήσουμε καί θ' ἀναλύσουμε παρακάτω.

Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, γνωρίζει, ἔτσι λοιπόν, «τά τῆς φύσεως», πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο, ἐνῶ αὐτός ὁ ἴδιος ὑποκείμενο τῆς γνώσης [«ἐκεῖνα τά γινωσκόμενα», ἐνῶ ὁ ἴδιος «τό γινώσκον», §15], ἀλλά ταυτόχρονα γνωρίζει καί τόν ἑαυτόν του μετέχοντας στό ἀντικείμενο τῆς γνώσης· γίνεται δηλαδή ὁ ἴδιος ἀντικείμενο τῆς νόησης. Τό Ἔγώ ὡς ἀντανάκλαση τοῦ Οὐκ Ἔγώ. Ἡ ἀπόκτηση κάθε νέας γνώσης εἶναι μιά ἐπέκταση τοῦ Ἔγώ μας. Ἡ γνώση ἀποτελεῖ μιά μορφή ἔνωσης τοῦ Ἔγώ μέ τό Οὐκ Ἔγώ. Τό εἶδαμε καί παραπάνω: τό Ἔγώ καί τό Οὐκ Ἔγώ βρίσκονται σέ διαλεκτική σχέση: τό Ἔγώ γνωρίζει τό Οὐκ Ἔγώ καί τό Οὐκ Ἔγώ προσδιορίζεται ἀπό τή δράση τοῦ Ἔγώ.

Μέσω τοῦ ἀνθρώπου, ἡ φύση συνειδητοποιεῖ τήν ὑπαρξή της καί ἀπό τή στιγμή ἐκείνη ἀρχίζει ἡ ἀναμέτρηση τοῦ νοήμοντος ὄντος μέσα στό χῶρο καί στό χρόνο· τοῦ Ἔγώ μέ τό Οὐκ Ἔγώ. Ἀλλά ἐπί τοῦ θέματος αὐτοῦ θά ἐπανεέλθουμε.

Ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στη φύση καί στήν κοινωνία, ἡ

ανάγκη τῆς μελέτης τῆς ἀνθρώπινης φύσης μέσα στό φυσικό ἀλλά καί στό κοινωνικό της περιβάλλον, ἀπασχόλησε γενικότερα τούς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου.

«Ὁ ἄνθρωπος», γράφει ὁ ἄγνωστος ἀκόμη σ' ἐμᾶς συγγραφέας τοῦ κειμένου τῶν Μηλεῶν, «εἶναι πάντη πάντως αὐτεξούσιος καί πάντη ἐλεύθερος», εἶναι «φύσει ἐλεύθερος, φύσει αἰδήμων καί ἐπομένως φύσει κοινωνικός», καί ὅσο πιο κοντά θρῖσκεται στή φύση τόσο πιο κοινωνικός εἶναι: «Ὅσον οἱ ἄνθρωποι φυσικώτεροι, τοσοῦτον μάλλον ἐγγύτεροι ἀλλήλων [ἴστανται]», διαβάζουμε στό κείμενο αὐτό ὅπου, σέ ἄλλο σημεῖο, ὑπογραμμίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς σπουδῆς τῆς ἀνθρώπινης φύσης: «Οὐ γάρ καλῶς φιλοσοφήσωμεν, μή παρατηροῦντες τήν ἀνθρωπεῖαν φύσιν».

Ὁ Νεόφυτος Βάμβας θεωρεῖ ὅτι «ὁ ἄνθρωπος... εἶναι αὐτός τό ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφίας» (33, α'), ἐνώ στόν Βενιαμίν Λέσθιο θά συναντήσουμε μιά ἄλλη διάσταση τοῦ θέματος, πού ἔχει σχέση μέ τήν ἀντίληψη τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει σέ γενικές γραμμές τή σκέψη τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς, ἀντίληψη πού φθάνει μέχρι τῆ θεοποίησης τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐξίσωση ἀνθρώπου καί Θεοῦ: «Ποιήσωμεν, εἶπεν ὁ Θεός», γράφει ὁ Βενιαμίν, «ἄνθρωπον λογικόν, αὐτεξούσιον, κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καί καθ' ὁμοίωσιν: ἄλλον θεόν δηλονότι, ὥστε νά ἐννοῆ τὰ θεῖα δημιουργήματα. Καί οὗτος θέβαια εἶναι ὁ λόγος, δι' ὄνπερ ἡμεῖς ὀρθῶμεν τοσαύτην ἔφεσιν εἰς τόν ἄνθρωπον ἕνεκα τῆς μαθήσεως καί τελειοποιήσεως αὐτοῦ».

Σ' ἕνα ἀγνώστου συγγραφέα χειρόγραφο κείμενο, πού μέ τόν γενικό τίτλο *Περί φιλοσοφίας* (τό δεύτερο τμήμα του φέρει τόν τίτλο «Περί τῆς φύσεως, ἤτοι τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης») διαφυλλάσσεται ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη (τό κείμενο αὐτό τό συναντήσαμε καί σέ προηγούμενη ἐνότητα), τονίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ «τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀντικείμενον» καθ' ὅσον «ἡ αὐτοῦ θεωρία ἐν αὐτῇ περιέχεται, ὥστε δεῖ καί ὑπό τό ἀντικείμενον τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἐμπεριλαμβάνεται» (ὁ.π., 72α). Θά συναντήσουμε κι ἐδῶ τή δημοκρίτεια παραλλαγή «ὁ ἄνθρωπος, ὅς μικρός κόσμος καλεῖται» (φ. 97β), διατύπωση τήν ὁποῖα, ὡς «μικρόκοσμος» συναντοῦμε καί σέ ἄλλα ἔργα τῆς ἐποχῆς (βλ. Δημ. Βιβλ. Κοζάνης κώδ. 52 καί Βιβλ. Ρουμ. Ἀκαδ. κώδ. 523), γεγονός τό ὁποῖο δείχνει ὄχι μόνον τή γνώση τῆς ἀρχαίας σκέψης ἀλλά καί τή συσχέτιση, πού γίνεται στή σκέψη τῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, μεταξύ ἀνθρώ-

που και σύμπαντος, μεταξύ «του μικρού τούτου κόσμου, του ανθρώπου, που ομοιάζει με τον μέγαν κόσμον... είναι παρόμοιος με τον μέγαν κόσμον», περικλείει και συγκεντρώνει όλη τη δύναμη του σύμπαντος.

... 'Ο Π. Βράϊλας 'Αρμένης, τέλος, θεωρεί ότι ο φιλόσοφος «οφείλει να μελετήσει κατά πρώτον λόγον... την ύλικήν φύσιν... τās φυσικάς ιδιότητας, αλλά και την επί του ανθρώπινου βίου... άφευκτον αυτών επιρροήν. 'Οφείλει να μελετήσει άκολουθως αυτόν τον άνθρωπον. 'Εκ δέ τής όρθής εφαρμογής τής μεθόδου ταύτης... θέλει φανή επί τέλους αυτή ή λογική ένότης τής φύσεως και του ανθρώπινου πνεύματος» (130, 404).

'Ενστερνιζόμενος τή διδασκαλία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ο Στέφανος Δούγκας εξαιρεί ιδιαίτερα τīs γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου. Μελετά τīs ικανότητες των όργάνων τής γνώσης, τό μηχανισμό τής γνώσης.

Πιστεύει βαθειά στην άξία τής φιλοσοφίας θεωρώντας ότι ή φιλοσοφία μάς άποκαλύπτει τīs διανοητικές ικανότητες του ανθρώπου άποτελώντας αυτή ή ίδια εργαλείο νοητικό για τήν αύξηση και καλλιέργεια των ικανοτήτων αυτών, αλλά και για τήν έρευνα τής φύσης και αυτου του ίδιου του ανθρώπου, του 'Εγώ και του Ουκ 'Εγώ. 'Αντιτίθεται με σθένος στον άγνωστικισμό και θεωρεί –παρ' όλο ότι, όπως θά δοϋμε στή συνέχεια, είναι όπαδός τής διπλής άλήθειας και στό σύγγραμμα του είναι έντονα τά στοιχεία του δυϊσμου– ότι όσοι περιορίζονται, στή μελέτη τής φύσης, στό έτσι είναι τά πράγματα επειδή έτσι τά «έποίησεν ό θεός» είναι «άδικοι ίνα μή είπω μωροί» (§17).

'Ο Στέφανος Δούγκας δέν αντιτάσσει τό πνεϋμα στή φύση [§16: «τό πνεϋμα έτερον τής φύσεως, και αυτή εκείνου»]: δέν πιέζει τά γεγονότα να ένταχθοϋν σε μία προκαθορισμένη θεωρία –δέν είναι έξ' άλλου ό τύπος του λογίου που να τον ικανοποιούν ό δογματικός ρασιοναλισμός και ή μεταφυσική θεώρηση του γραφείου–, αλλά αφήνει τή φύση να μιλήσει. Μελετά, «προκαλεί» τή φύση, «πειραματίζεται» πάνω στή φύση, προβληματίζεται με τή βοήθεια των νόμων τής φύσης. Θα μπορού-

σαμε νά ισχυριστούμε ἐμεῖς σήμερα, ὅτι διατυπώνει μιὰ ἀνθρώπινη θεολογία, ἢ καλύτερα μιὰ φυσική θεολογία, ἢ ὅποια, ὡς ἓνα βαθμό, ἀντιβαίνει στήν ἐξ ἀποκαλύψεως θεολογία καί ἢ ὅποια δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τή φιλοσοφία τῆς φύσης, τή φυσική φιλοσοφία.

«Φιλοσοφεῖν ἐξετάζειν καί πολυπραγμονεῖν τήν φύσιν ἐστί, γνῶσιν αὐτῆς λαβεῖν», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας ἐπανερχόμενος σέ προηγούμενη δική του διατύπωση (§8) καί συμπληρώνει: «ἄρα τήν φύσιν ἐξετάζοντες, φιλοσοφοῦμεν ἐν αὐτῇ... ἵνα γνῶσιν τῆς φύσεως λάβωμεν» (§26).

Θά μπορούσαμε νά ισχυριστούμε, ὅτι ὅπως στήν ἀρχαιότητα ὁ Ἄριστοτέλης⁸⁹, ἔτσι κι ὁ Στέφανος Δούγκας θεωρεῖ τή φιλοσοφία ἐπιστήμη τῆς ἀλήθειας, ἐνῶ τό δρόμο πρὸς τήν ἐπίτευξη τοῦ στόχου αὐτοῦ σάν μιὰ συνεχή διαπάλη Λόγου καί Ἄντιλογου, συνθέσεων καί νέων ἀντιπαραθέσεων. Ὅπως καί ὁ Hegel (131, I, §79). θεωρεῖ πῶς ὁ τόπος τῆς ἀλήθειας εἶναι τό γίνεσθαι, τό πέρασμα ἀπό τή μιὰ μορφή στήν ἄλλη σέ μιὰ διαδικασία ὅπου τό καθετί ἐξαφανίζεται στό ἀντίθετό του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ κίνηση, τό πέρασμα πρὸς ἀνώτερες μορφές τόσο στόν τομέα τῆς ὕλης ὅσο καί τῆς (ἀπεικόνισής της) τῆς σκέψης. Μιά κίνηση πού περιέχει, σέ ἀδιάρρηκτη ἐνότητα, τό Ἐγώ καί τό Οὐκ Ἐγώ. Ὅπως καί γιά τόν Hegel ἔτσι καί γιά τόν Στέφανο Δούγκα, φιλοσοφία σημαίνει ὄχι τό νά πράττει κανεῖς ἀπλῶς καί μόνον, ἀλλά τό νά γνωρίζει ἐκεῖνο τό ὅποιο πράττει, ὄχι ἢ πράξη αὐτή καθ' ἑαυτή, ἀλλά ἢ ἔλλογη πράξη, ἢ γνώση τῶν νόμων πού διέπουν τήν πράξη.

Δέν εἶναι ὁ φιλόσοφος μόνο τοῦ γίνεσθαι ἀλλά καί τοῦ λόγου.

Ἄλλά ποιός ὁ ὀρισμός τῆς φιλοσοφίας, ποιὰ ἢ σωστή, ἢ ἐπιστημονική μέθοδος γιά τήν προσέγγιση, τήν κατάκτηση τελικά τῆς ἐπιστημονικοφιλοσοφικῆς γνώσης;

89. «Ὅρθως δ' ἔχει καί τό καλεῖσθαι τήν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας» (*Φυσική Ἀκρόασις*, Α, 993b, 21-22).

Σέ προηγούμενο κείμενό του (94), όπου τονίζει με ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση, ότι πρόθεσή μας πρέπει νά είναι «ή γνώσις τῶν ὄντων» (φ. 358b), «οὐχί τῶν μή ὄντων, ἀλλά τῶν ὄντων» (φ. 360a), ἡ γνώση ἐκείνης τῆς «ἀναγκαστικῆς τῆς φύσεως δυνάμεως», ἡ ὁποία δέ γίνεται αἰσθητή διά τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἀλλά «μόνον νοητή ἀπό τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς... καθ' ἣν πολυειδῶς καί πολυτρόπως ἡ φύσις μεταβάλλεται καί ποικιλοῦται» (φ. 361b, 361b, 366a, 369b), μᾶς δίνει ὡς ἐξῆς τόν ὀρισμό τῆς φιλοσοφίας: «ἔχει τῆς φιλοσοφίας τόν ὀρισμό οὕτως, τῶν ὄντων ἢ ὄντα γνώσεως» (φ. 354b), «ή φιλοσοφική γνώσις τῶν ὄντων» (φ. 357a), προσθέτοντας πῶς «γνώσις λέγεται ἡ φιλοσοφία τῶν ὄντων ἢ ὄντα» (φ. 329a), φιλοσοφία εἶναι «ή γνώσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα, ἢ τάς ἐννοίας τῶν λόγων τῆς φύσεως νῶ λαβεῖν», ἡ «πολυσημάντος» μελέτη «τῶν ἐν τῇ φύσει λόγων» (φ. 371a). Κι ἂν συγκρίνουμε τόν ὀρισμό αὐτόν μέ ἕναν δεύτερο, δικό του πάντα, πού συναντοῦμε στή νεώτερη, «κατά τό δεύτερον», συγγραφή τοῦ ἔργου του καί ὅπου (§11) «φιλοσοφία ὀρίζεται παρά μέν τῶν ἀρχαίων γνώσις θεῶν τε καί ἀνθρωπίνων πραγμάτων, παρά δέ τῶν νεωτέρων, γνώσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα», δέ μπορούμε νά μή διαπιστώσουμε τή σταθερή τοποθέτηση τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἀπό τά πρῶτα ἀκόμη χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς του διαμόρφωσης κι ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του ὑπέρ τῶν νεωτέρων, ἀπό τά ἔργα τῶν ὁποίων, ὅπως θά μᾶς πεῖ πάλι ὁ ἴδιος, «μανθάνομεν τόν τρόπον πῶς δεῖ φιλοσοφεῖν, ἦτοι [πῶς δεῖ] λαμβάνειν (κατά «πρῶτον») γνώσιν τῶν ὄντων ὡς ἔχουσιν καί οὐκ ἄλλως... [μανθάνομεν] τοὺς ἐν αὐτοῖς λόγους ἢ νόμους, τάς σχέσεις καί ἀναφοράς τάς πρός ἑαυτά καί πρός ἄλληλα, ἅπερ εἰσὶ συστατικά αὐτῶν» (§12).

Δέ μπορούμε νά μή διαπιστώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Στέφανου νά μελετήσῃ τά ὄντα στή βάση γενικῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν, ἀλλά καί αὐτές τίς γενικές φιλοσοφικές ἀρχές πού διέπουν τά ὄντα, ν' ἀποκτήσῃ μιὰ φιλοσοφική γνώση τῶν ὄντων, ὑποδηλώνει μιὰ σαφή προσπάθεια προσδιορισμοῦ τῆς βαθύτερης ὑπαρξιακῆς οὐσίας τῶν ὄντων· «τῶν ὄντων ἢ ὄντα».

Παρεμφερείς κι εδώ οι απόψεις λογίων της εποχής: 'Η φιλοσοφία, κατά τον Χριστόδουλο Παμπλέκη, είναι ή επιστήμη ή όποια μελετά «τήν φύσιν, τήν κατάστασιν, τάς σχέσεις, και τούς τών όντων προσδιορισμούς... τάς άληθείς άρχάς άπάντων... ήτις άνιχνεύει τόν τών πραγμάτων λόγον», άναζητά τήν «γνώσιν τών όντων... τόν άποχρώντα λόγον» ενώ ή όντολογία, ώς μέρος τής φιλοσοφίας αλλά και ώς κυρίως «επιστήμη του όντος, ή όντος», είναι ή «τάς άρχάς χορηγούσα ταίς επιστήμαις πάσαις» άρα και αυτής τής φιλοσοφίας (36, 1, 11, 24, 40, 62, 63).

Σύμφωνα μέ τόν Νεόφυτο Βάμβα, ή φιλοσοφία «είναι ή επιστήμη τής άληθείας πρός τήν όποία τείνει πάντοτε ό άνθρωπος, [ήτις] δέχεται και πιστά έρμηνεύει όσα ή φύσις λέγει διά τής πείρας και τών παρατηρήσεων», είναι «θυγάτηρ άθάνατος τής πείρας και του λόγου· αναβαίνει εις τάς αιτίας εκ τών άποτελεσμάτων, ειςχωρεί εις τά άόρατα εκ τών όρωμένων· ύψούται εις γενικάς άρχάς εκ τών κατά μέρος· συνάγει διά τής αναλογίας ύπό τήν αυτήν αιτίαν πληθος φαινομένων, και ανακαλύπτει γενικούς τινάς νόμους» (132).

Κατά τόν 'Αθανάσιο Ψαλίδα, «ή φιλοσοφία άνιχνεύει και θεωρεί τούς άποχρώντας λόγους τών άληθειών τών όντων... έρευνά όλα τά πράγματα, πραγματεύεται περί πάντων τών πραγμάτων θείων τε και ανθρώπινων, ουρανίων τε και γηϊνων» και φιλόσοφος λέγεται εκείνος ό όποιος «άπέκτησε τοιαύτην έξιν του άποδεικνύειν τάς τών όντων άληθείας, ή έρευνά τούς άποχρώντας λόγους τών πραγμάτων, τά αιτία τών όντων», γι' αυτό και όφείλει νά «άποδεκνύη και νά επιστηρίξη τά δόξαντά του επάνω εις άρχάς θεβαιάς, αι και εισίν τής πείρας, και του όρθου λόγου» (127, 20, 26, 27, 29, 32).

«'Η γνώσις τής άληθείας» άποτελεί σύμφωνα μέ τό κείμενο τών Μηλεών, «τό βέβαιον τέλος τής φιλοσοφίας», τής όποίας «έξοχον και έξαίρετον ένασχόλημα έστί ή σπουδή τής ίδιας νοητικότητας τής φύσεως. 'Εν τή φιλοσοφία», διαθαζουμε στο ίδιο κείμενο, «ού δημιουργούμε... αλλά τά τεθέντα ύπό τής ανθρωπείας φύσεως έξηγούμεν».

Κατά τόν Π. Βράϊλα 'Αρμένη, «ή φιλοσοφία είναι ή επιστήμη τών άρχών και τών νόμων τής νοήσεως και τής πράξεως. 'Η περί τάς άρχάς και αιτίας τών όντων επιστήμη. 'Επιστήμη τής φύσεως, επιστήμη τής άληθείας, ζήτησις τής ανωτάτης γνώσεως και τής τελειότητας άρετής, γνώσις τών όντων ή όντα έστί, επιστήμη τών πρώτων

ἀρχῶν καὶ αἰτίων, ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἔλλογος συνείδησις τοῦ ὄντος» (130, 9, 406).

Σύμφωνα, τέλος, μέ τόν Φίλιππο Ἰωάννου, ἡ φιλοσοφία εἶναι «ἔφεσις καί σπουδαία ζήτησις» ἀλλά καί «εὔρεσις τοῦ ἐσχάτου λόγου τῶν ὄντων... ἔργον ἔχουσα τήν ἔρευναν καί ἀνίχνευσιν τῶν ἀρχῶν, τόσο τῶν γνωστικῶν, ἐφ' ὧν στηρίζεται πᾶσα γνῶσις, ὅσον καί τῶν πραγματικῶν, ἐξ ὧν πᾶσα ὑπαρξις ἐξηγεῖται... ἥτις ἐρευνᾷ τήν κατ' ἀνθρώπον τελειοτάτην γνῶσιν τοῦ κόσμου, τάς ἀρχάς τῆς τε γνώσεως καί τῆς ὑπάρξεως, ἥτοι τόν ἐσχατον λόγον τῶν γνώσεων ἡμῶν καί τῶν ὄντων». Ἐνῶ τῆς μεταφυσικῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς φιλοσοφίας, ἀντικείμενον, εἶναι «αἱ περί τῶν ὄντων καί τῆς ἀναφορᾶς αὐτῶν πρός ἄλληλα ἐννοιαί ἡμῶν, ἡ πραγματικὴ τῶν ὄντων ἀλήθεια καί οὕτω συνίσταται ἔλλογός τις περί τῶν ὄντων θεωρία, ἐξ ἧς ἐξηγοῦνται ἀποχρόντως ὁ κόσμος καί ἡ ζωὴ καί εὐρίσκεται ἡ λύσις ὠρισμένων τινῶν ἀντιφάσεων καί ἀποριῶν ἅς περί τῶν ὄντων ἔχομεν» (122).

Ἡ διαλεκτική σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα

«Πῶς δεῖ», ἢ «πῶς ἀληθῶς», ἢ «πῶς ὀρθῶς φιλοσοφεῖν;». Ποιά ἢ ὀρθή μέθοδος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά καί πῶς μπορούμε νά λάβουμε γνώση «τῶν ὄντων ἢ ὄντα καί οὐκ ἄλλως;». Πῶς μπορούμε νά γνωρίσουμε «τούς λόγους καί νόμους τῶν ὄντων» τούς ὁποίους «ὁ ἄνθρωπος φιλοσοφῶν ἀγωνίζεται μάθεῖν;» (§20).

Στά ἐρωτήματα αὐτά, ἐρωτήματα μεθοδολογικά, ὁ θεσσαλός λόγιος εἶναι κατηγορηματικός. Καί στίς ἀπαντήσεις του δέ μπορούμε νά μή διακρίνουμε τήν προσπάθεια οἰκοδόμησης ἑνός γνωσιολογικοῦ συστήματος, σταθεροῦ στίς ἀρχές καί στή μεθοδολογία του, βαθειά διαλεκτικοῦ στή διάρθρωσή του, μέ καταφανή τήν προσπάθεια συγκερασμοῦ τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τοῦ ἐμπειρισμοῦ.

³ Ἀκολουθεῖ κι ἐδῶ τόν δάσκαλό του τόν Hegel, ὁ ὁποῖος στήν ἀρχή τοῦ προλόγου του στή *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος*, γραμμένη τό 1807, σημειώνει ὅτι προτοῦ περάσουμε στήν πραγματική γνώση ἑνός πράγματος ἀπαιτεῖται νά διευκρινίσουμε πρῶτα τί εἶναι γνώση, ποιό δηλαδή εἶναι τό ὄργανο ἐκεῖνο μέ τό ὁποῖο θά πρόχωρήσουμε στήν ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας, θέτοντας ὡς στόχο τῶν φιλοσοφικῶν του ἐνασχολήσεων τή μετατροπή τῆς φιλοσοφίας ἀπό ἀγάπη γιά τή γνώση σέ πραγματική γνώση, τήν προσέγγιση τῆς φιλοσοφίας μέ τήν ἐπιστήμη, τή μετατροπή τῆς φιλοσοφίας σέ ἐπιστήμη.

«Αὐτό πού ἐπιδιώξα κι ἐπιδιώκω σέ ὅλες γενικά τίς φιλοσοφικές μου ἐνασχολήσεις», γράφει σ' ἕνα ἄλλο του ἔργο ὁ Hegel, «εἶναι ἡ ἐπιστημονική γνώση τῆς ἀλήθειας. Ὁ δρόμος αὐτός εἶναι ὁ δυσκολότερος, ἀλλά ὁ μοναδικός πού μπορεῖ νά παρουσιάσει ἐνδιαφέρον καί ἀξία» (133, XII). Αὐτή εἶναι, μπορούμε νά πούμε μέ βεβαιότητα, ἡ ἐπιδίωξη, αὐτός εἶναι ὁ δρόμος πού ἀκολουθεῖ καί ὁ Στέφανος σέ ὅλο τό φιλοσοφικό

βασικά γνωρίσματα τῶν παρατηρουμένων ἀντικειμένων. Καί εἶναι τόσο πιό ἀληθινές ὅσο εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τό γινωδ-σκον Ἐγώ, ἀπό τό «μισητό Ἐγώ» τοῦ Blaise Pascal.

Ἡ πίστη του στήν ἐνότητα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δέ θά τόν ὀδηγήσει, στόν γνωσιολογικό τομέα, στήν ἄποψη ὅτι ὅλα τὰ φυσικά φαινόμενα πρέπει νά ἐξετάζονται μέ τὰ ἴδια κριτήρια, ὡς ἓνα ἄμορφο ἐνιαῖο σύνολο, ἀλλά τό κάθε ἓνα σύμφωνα μέ τίς ἐπιμέρους ιδιότητές του, «κατά τούς λόγους καί νόμους, καθ' οὓς ἕκαστον ἔχει τήν ὕπαρξιν». «Πρός ἐξέτασιν τῆς φύσεως», γράφει, «δεῖ τόν ἰχνευτήν αὐτῆς μήτε τὰ φαινόμενα πάντα ἐκλαμβάνειν, ἃ δοκοῦσιν ἀπό μιᾶς πηγῆς γίνεσθαι, εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, μήτε ἐκεῖνα, ἃ τὰ αὐτά παράγειν φαινόμενα, ἀλλά διακρίνειν ταῦτα κατά τὰς ὀρθάς ἀναφοράς ἕκαστον» (§329).

«Ὁρθή γνῶσις», μᾶς λέει σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Στέφανος Δούγκας, εἶναι ἡ γνώση πού λαμβάνουμε ὅταν «ἀναλύσουμε τό γινωσκόμενον εἰς τὰ ἴδια αὐτοῦ συστατικά καί παραβάλλουμε ταῦτα πρὸς ἄλληλα» γιά νά δοῦμε «κατά τί διαφέρουσι καί κατά τί συμφωνοῦσι» [§22: «φιλοσοφοῦντες οὐ ποιοῦμεν ἄλλο, ἢ λύομεν τό προκείμενον, ἵνα γνωρίσωμεν αὐτό καί λάβωμεν γνῶσιν αὐτοῦ»] καί στή συνέχεια ἄν συνθέσουμε πάλι «νοερώς» τὰ ἐπιμέρους «ὡς εἶχε καί πρό τῆς ἀναλύσεως» (§15). Θεωρεῖ ὅτι ἡ σωστή μέθοδος, «ἡ ἐγγυτέρα τῆς ἀληθείας», ἡ μέθοδος «ἡ ἄγουσα ῥᾶον καί ἄνευ πόνου πολλοῦ τόν ζητοῦνται εἰς τό ζητούμενον», ἡ μέθοδος ἐκεῖνη μέσω τῆς ὁποίας «δύναται τις ῥᾶον ἐπιτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, ὅς ἐστιν ἡ τῶν ὄντων γνῶσις», εἶναι ἡ μέθοδος πού χρησιμοποιεῖται στό μαθηματικά [«ὡς ἐν τοῖς μαθηματικοῖς», ἡ «ὡς ὀρώμεν ἐν τῇ μαθηματικῇ»] ἡ μαθηματική μέθοδος – τήν ὁποία, ὅπως εἶδαμε καί στό πρῶτο μέρος, ἰδιαίτερα ἐκτιμᾷ –, ἡ μέθοδος πού ξεκινᾷ ἀπό «τά ἀπλούστερα» καί βαδίζει «εἶτα [εἰς] τὰ λίαν συνθετώτερα», ἀπό «τά σαφέστερα καί γνωριμώτερα ... εἰς τὰ ἀσαφέστερα καί κουφώτερα». [Im. Kant, *Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου*: «Κάθε γνώση μας ἀρχίζει μέ τήν ἐμπειρία, αὐτό δέν ἐπιδέχεται καμιά ἀμφιβολία»

(Dass alle unsere erkenntnis mit der erfahrung anfangen, daran ist gar kein zweifel)]. Ἡ ἐπαγωγική δηλαδή μέθοδος, ἡ «ἐκ τῶν προτέρων», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, ἡ μέθοδος πού στηρίζεται στὶς γνώσεις τὶς ὁποῖες μᾶς προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις [§12: «ἀξιόπιστος μαρτυρία [ἐστὶ] ἡ πίπτουσα τοῖς ὄμμασιν, ἤτοι γέγονεν τῆ πείρα, ἢ τῆ αἰσθήσει»] προσφέροντας τὸ ἀπαιτούμενο ὕλικό γιὰ μεγαλύτερες ἐνότητες, τὴν ἐνότητα τῶν ἐπιμέρους φαινομένων πάνω σὲ μιὰ κοινὴ ἀρχή, πού δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Εἶναι ὁπαδὸς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, γι' αὐτὸ καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἐπαγωγική μέθοδο, τὴ μέθοδο πού ὀδηγεῖ στὸν συνθετικὸ λόγο, πού μελετᾷ τὰ φαινόμενα σὲ σχέση στενὴ μέ τὴν ὁλότητα στὴν ὁποία βρίσκονται, ὡς «μεταβαλλόμενες» ἐνότητες πού ἐξελίσσονται διαλεκτικά. Τῆ μέθοδο ἐκείνη ὅπου ἡ κάθε φάση προετοιμάζεται ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ προετοιμάζει τὴν ἐπόμενη, καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο, ἐκ τῶν δύο «δεκτῶν καὶ χρησίμων τρόπων τῆς φιλοσοφίας». Ἡ μέθοδος πού ἀκολουθεῖ σταθερὰ στὴ στοχαστικὴ του ἀνάλυση καὶ μέ τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνει στὴν οὐσία τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, προσθέτοντας, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὅτι γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς γνώσης ἀπαιτοῦνται καὶ οἱ παραπληρωματικὲς, ὅπως θὰ τὶς ἀποκαλούσαμε ἐμεῖς σήμερα, νοητικὲς ἰκανότητες, πού, κι αὐτὲς μόνες τους, εἶναι ἀνεπαρκεῖς νὰ συλλάβουν τὸ μεγαλεῖο τῆς κοσμικῆς δημιουργίας. Τὸ «εὐμέθοδον τοῦ φιλοσοφεῖν» εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πού ἐπιβάλλει, ἀφοῦ φθάσουμε στὶς γενικὲς, στὶς σύνθετες ἐννοιες, νὰ ἐπιστρέψουμε πίσω στὸ ἀντικείμενο (Zu den sachen selbst, σύμφωνα μέ τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους του) καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ δευτέρη ὁδὸ, τὸν δεύτερο «τρόπο τῆς φιλοσοφίας», τὸν «ἐκ τῶν ὑστέρων» νὰ προχωρήσουμε δηλαδή «ἀντιστρόφως, ἀπ' αὐτῶν τῶν γενικότερων μέχρι τῶν εἰδικωτάτων, ἀπὸ τῶν συνθέτων ἀκλειτικῶς [κωδ. 706: «ἀναλυτικῶς»] μέχρι τῶν ἀπλουστάτων». Νὰ ἀκολουθήσουμε τὴν ἀπαγωγικὴ μέθοδο ἔρευνας καὶ γνώσης.

Παρ' ὄλο ὅτι δέν κρύβει τήν προτίμησή του γιά τόν «πρῶτο τρόπο τῆς φιλοσοφίας», γιά τήν «ἐκ τῶν προτέρων» μέθοδο, τήν ὁποία θεωρεῖ «ἀσφελέστερα», ἄν καί «δυσχερεστέρα», παρ' ὄλο ὅτι «ἡμεῖς παιδιόθεν ἐν ἐκείνῃ ἐθιζόμεθα» καί γι' αὐτό ἡ «ἀπό τῶν αἰσθήσεων γνῶσις» μᾶς φαίνεται «εὐκολωτέρα», θεωρεῖ καί τούς δύο δρόμους τῆς γνώσης ἀπολύτως ἀπαραίτητους καί τούς παρουσιάζει σέ στενή διαλεκτική ἐνότητα, ὑποβάλλοντας τά στοιχεῖα πού μᾶς προσφέρουν οἱ αἰθήσεις σέ κριτική διεργασία μέ τή δύναμη τῆς νόησης, ἀλλά καί τή νόηση ἀντιπαραθέτοντάς την στά στοιχεῖα τῶν αἰσθήσεων.

Ἐπί τῆν πρώτη ἀκόμη προσπάθεια γραφῆς τοῦ κειμένου του, ἐκείνη πού ἐπέσειρε καί τή μῆνι τοῦ Δωρόθεου Βουλευσμᾶ (93), ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι «ἐπλανήθησαν ὅσοι τόν νοῦν μόνον εἰς γνῶσιν τῶν ὄντων ἐπέστησαν, καί τὰς αἰσθήσεις πάντι ἀπατηλάς ἐδόξασαν, ὡς ὁ νεώτερος Φίχτος (= Fichte), ἀλλά καί «ὄσοι εἰς τὰς αἰσθήσεις καί πείρας μόνον περιορίζονται» καθ' ὅσον τόσον ἡ νόηση, ὅσον καί οἱ αἰσθήσεις, ἀπό μόνες τους, εἶναι «περιορισμένες» καί γι' αὐτό «ὅταν διά τοῦ νοός ἀνέλθωμεν εἰς τά γενικώτερα, ἀμέσως τήν θεωρίαν εἰς τά μερικά [πρέπει νά] προσαρμόσωμεν, ὅταν δέ διά τῶν αἰσθήσεων εἰς τά μερικά κατέλθωμεν, ἀμέσως ταῦτα μέ τά ἀρχέτυπα ἐκείνων [πρέπει νά] παραβαλοῦμεν» (§3). Γιά νά ἀνακεφαλαιώσῃ ἀμέσως μετά, σέ μιᾶ προσπάθεια θεωρητικῆς γενίκευσης: «Κοινῶς πάντες ἀποδέχονται ὅτι δύο οἱ τρόποι καθ' οὓς φιλοσοφοῦμεν, καί τό ἀληθές ἀνιχνεύομεν, ἢ ἐκ τῶν προτέρων δηλ. συνθετικῶς..., ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων δηλ. ἀναλυτικῶς, ἦν οἱ πειραματικοί, καί ὡς ἐπί τό πλεῖστον οἱ χυμικοί εἰς τὰς πράξεις αὐτῶν ἀπεργάζονται, ἦτις ὀρθῶς γενομένης καί πειραματικῆ λέγεται», προσθέτοντας ὅτι χρησιμοποιεῖ καί τούς δύο τρόπους «ἐπειδή καί ἡμεῖς ἅμα θεωρητικὴν καί πειραματικὴν φυσικὴν ἐπαγγελόμεθα» [94, 3276: «φυσικός καλεῖται ἐκεῖνος ὅστις ὀρθῶς περί τῆς φύσεως πολυπραγμονεῖ»], ἀλλά καί γιά τόν ἐπιπλέον λόγο ὅτι καί «ἐν τῇ φύσει ἅμα γενικόν καί ἅμα τά μερικά, καί οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον. Ἐκ τῆς διακρίσεως αὐτῆς, ὡς πραγματικῆς λαμβανομέ-

νης», συνεχίζει, «κόμματα διαφορετικά ένεφάνησαν. Οί μὲν ἤθελον πρῶτα τὰ καθόλου, καί ἐκ τούτου τὰ μερικά, οί δέ τὰ μερικά καί ἀπό τούτων τὰ καθόλου· ἀλλά περί τούτων οὐδεὶς ὀρθῶς ἔλεγε διότι ἐν τῇ φύσει οὐδεμία τοιαύτη διακήρυξις, εἰμὴ πρὸς γνῶσιν μόνον... πραγματικῶς δέ ἀδύνατος· διό ἐν τῇ φύσει οὐδεὶς ὀρθῶς φρονῶν δύναται εἰπεῖν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο... ἅμα γενικόν, ἅμα μερικόν, καί ὁμοῦ φύσει ἀχώριστα, διό καί ἡμεῖς ἅμα τὰ πάντα ζητοῦμεν καί οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον» (§18, 24, 48), γράφει καταλήγοντας ὁ Στέφανος Δούγκας.

Καί τὴν σταθερὴ αὐτὴν ἄποψη θά ἐπαναλάβει καί στοῦ τελικό κείμενό του, ὅπου μάλιστα θά χλευάσει ὅποιον «ἀγωνίζεται» νά γνωρίσει «τά ὄντα ἢ ὄντα» στηριζόμενος «μόνον ἐπὶ τῇ αἰσθήσει» ὅπως ἐπίσης καί τούς φιλοσόφους ἐκείνους γιά τούς ὁποίους εἶναι «προτιμητέος ὁ νοῦς ἢ ἡ αἴσθησις», τῶν ὁποίων «αἱ ἀρχαὶ οὔτε τῇ αἰσθήσει, οὔτε τῇ πείρα πίπτουσι», ἀντλοῦν τίς γνώσεις τους μόνον ἀπό τό ἐσωτερικό, ψυχικό τους Ἐγώ, τόν νοῦν, θεωρώντας «ὅτι νοῦς ὁρᾷ καί νοῦς ἀκούει» καί δέ βλέπουν ὅτι ἡ μέθοδός τους αὐτὴ «διά τό φεύγειν τὴν αἴσθησιν» παρουσιάζει πολλά κενά.

Καί καταλήγει συγκεφαλαιωτικά: «ἡμεῖς οὐ θέλομεν πρότερον ἢ ὕστερον γίνεσθαι τῷ ἀνθρώπῳ ἢ αἴσθησις τοῦ νοῦς, ἢ ὁ νοῦς τῆς αἰσθήσεως. Ἄμα νοῦς καί αἴσθησις, καί οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον... ὡς οὖν γενικόν ὄργανον τοῦ σώματος ἢ αἴσθησις, οὕτω τῆς ψυχῆς γενικόν ὄργανον ὁ νοῦς· ἐκεῖνο μὲν εἰς τό αἰσθάνεσθαι τὰ συγκεκριμένα, τοῦτο εἰς τό νοεῖν τὰ ἀφηρημένα τῆς φύσεως» (§23, 24). Καί ἀμέσως μετά: «Ταῦτα μόνον πρὸς γνῶσιν διακρίνονται ἄλλως ὁμοῦ καί ἅμα καί ἀχώριστα εἰσὶν» (§25). Κανέναν ἀπό τούς δύο ἑτρόπους δέν τούς θεωρεῖ «ἐκτός φιλοσοφίας» (ἀλλά καί τῶν ἐπιμέρους φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως λ.χ. τῆς χημείας ὅπου ἡ χημικὴ συγγένεια προσδιορίζεται ἀπό τόν Στέφανο ὡς «λύσις ἅμα καί σύνθεσις», §88), καί τοῦτο γιὰτί, πέραν ὄλων τῶν ἄλλων, «πρᾶξις καί θεωρία... εἰσὶν ἀληθῆ καί γνήσια τῆς φιλοσοφίας γεννήματα, καί ἡ ἑτέρα παρά τὴν ἑτέρα εἶναι οὐκ ἐθέλει. Πρᾶξις ἅμα καί θεωρία ἀπαιτοῦνται ἐν

τῷ φιλοσοφεῖν», γιά τοῦτο καί «φιλόσοφος ἀληθής ἐκεῖνος λέγεται, ὅστις ἐν τῇ πράξει χρηταί τῇ θεωρία, καί ἐν τῇ θεωρία τῇ πράξει». Καί συνεχίζει: «ἡμεῖς θέλομεν μέν τήν πείραν, ἀλλ' ἅμα καί τήν θεωρίαν, ὡς ἅμα αἰσθησιν καί νοῦν. Οὐδέν γάρ ἡ πείρα ἄνευ θεωρίας, ὡς καί αὕτη ἐκείνης ἄνευ, ὡς ἡμεῖς ἐν ταύτῃ τῇ ἐξετάσει τῇ πείρα τήν θεωρίαν παραδειγματίσομεν, καί τῇ θεωρία τήν πείραν ἀποδείξομεν· οὐ τοίνυν ἡμεῖς πρότερον ἢ ὕστερον ἐκλαμβάνομεν, εἶναι τό ἀφηρημένον τοῦ συγκεκριμένου, ἢ τοῦτο ἐκείνου, ἀλλ' ἅμα ὁμοῦ καί ἐνταυτῷ· οὔτε μεταφυσικόν καί φυσικόν πρότερον ἢ ὕστερον, ἀλλ' ἅμα, διακρίνονται δέ πρός γνῶσιν, ὅτι ὁ μέν νοῦς νοεῖ, ἡ δέ αἰσθησις αἰσθάνεται. Οὔτε τό γενικόν νοοῦμεν ἄνευ τῶν μερικῶν ἔχειν ὑπαρξιν, ὡς καί ταῦτα ἄνευ ἐκείνων, εἰ μή ὅτι ἐν ἐκείνοις περιέχονται ταῦτα κατά πλάτος, ἐν τούτοις ἐκεῖνα κατά βάθος» (§24). «Τό ὀρθόν σύστημα», συνεχίζει, «ἀπαιτεῖ [ἵνα] τά συνθετώτερα περιέχονται ἐν τοῖς ἀπλουστέροις φανταστικῶς, τά δέ ἀπλούστερα ἐν ἐκείνοις πραγματικῶς» (§ 26).

Ἐκφράζει (§367) τόν θαυμασμό του γιά τοὺς «ἐμπειροτάτους καί χρησιμωτάτους πειραματικούς» θεωρώντας ὅτι «οὐδεὶς παρέσχε ἡμῖν τοσαύτην ὠφέλειαν» ὅσον ἐκεῖνοι, χωρίς ὅμως νά μειώνει τή σημασία τῆς θεωρίας, ἡ ὁποία «χορηγεῖ αὐτοῖς [τοῖς πειραματικοῖς] τὰς ἀρχάς». «Ἡ ἀληθής φιλοσοφία», συνεχίζει σέ μιά προσπάθεια διαλεκτικῆς ἐνότητας, «ἀπαιτεῖ ἄμφω ὁμοῦ καί ἐν ταῦτῷ. Οὐδέποτε τις καλεῖται φιλόσοφος μόνον πειραματικός ὢν, μή ἅμα καί θεωρητικός, καί τ' ἀνάπαλιν, οὔτε μόνος θεωρητικός ἄνευ πείρας», ἰδέα τήν ὁποία συναντοῦμε καί στίς ἀπαντήσεις του στίς κατηγορίες τοῦ Δωρόθεου Βουλῆσμά: «Ἴνα μή εἰς τὰς πλατωνικάς Ἰδέας καί εἰς τὰς μονάδας τοῦ Λεϊβνιτίου (= Leibniz) ἐμπέσωμεν», γράφει, «οὔτε μερικά ἄνευ τῶν γενικῶν, ἵνα μή εἰς τήν ὑπεραντολογία τῶν πειραματικῶν αὐθις καταντήσωμεν, οὔτε γενικά ἄνευ μερικῶν... πρός γάρ εἰς γνῶσιν οὔτε νοῦς ἄνευ αἰσθήσεως, οὔτε ἀνάπαλιν» (94, 365α).

Δεχόμενος προφανῶς, κι ἐδῶ τήν ἐπίδραση τῶν μεγάλων Γερμανῶν δασκάλων του, ὁ Στέφανος συμπληρώνει τό διαλε-

κτικό γνωσιολογικό του σχήμα μέ τήν ύπογράμμιση – τήν όποία, άπό τά πρώτα μετά τήν έπιστροφή του άπό τή Γερμανία γραπτά θ' άναγνωρίσει, ότι δέν εΐναι δική του «έφεύρεςις, άλλα τών πάλαι φιλοσόφων» –, ότι «ούδαμου τις γνώσιν τινός άληθῆ λαμβάνει, εάν μή κατά τόν τύπον τουτον έν θέσει, αντίθεσει, και συνθέσει και άμα τήν τούτων ταυτότητα έξετάση τά πράγματα» (94, 356α, 380α). Στην άποψη αυτή – τήν όποία «ή όρθή φιλοσοφία δεδομένην τήν θεωρεΐ» ώς συμφωνούσα «και τῷ τῆς φιλοσοφίας όρισμῶ» καθ' όσον «άνευ τῆς θέσεως, αντίθεσεως, και συνθέσεως και άμα τῆς τούτων ταυτότητος, νοῆσαι σύστημα φιλοσοφικόν ουκ ένδέχεται» –, θά επανέλθει, μέ τόν ίδιο σαφή και κατηγορηματικό τρόπο, στό τελευταίο του κείμενο για νά ύπογραμμίσει ότι οίόδηποτε πράγμα πρέπει νά τό μελετούμε «ποικιλαχῶς και πολυτρόπως, ίνα μάθωμεν έπιστημονικῶς τίς ή θέσις αυτού άμα και αντίθεσις και σύνθεσις» (§101), ότι πρέπει νά έξετάζουμε τά όντα «κατά τόν τριπλοῦν αυτόν τρόπον, κατά θέσιν, αντίθεσιν, και σύνθεσιν [§15: «έπί πάντων όπου σύνθεσις αντίθεσις νοεΐται και τ' άνάπαλιν έν πολλοΐς»], ή κατά άδιαφορίαν, διαφοράν και ταυτότητα» (§25, 27) [κώδ. 699, §27: «φύσις έστίν ή ταυτότης του δυνάμει και ενεργεία έν τῷ εΐναι· φιλοσοφική έξέτασις γίνεται, έν θέσει, αντίθεσει και συνθέσει· ή έν άδιαφορία, διαφορά και ταυτότητι»]. Και τουτο καθ' όσον «όπου θέσις εκεί και αντίθεσις... όπου δ' αντίθεσις εκεί και σύνθεσις», ένῶ ταυτότητα εΐναι «ή κινητική σύνθεσις διαφοράς και άδιαφορίας» (§66). Και πάλι, επανειλημμένα, παρακάτω: «άμα θέσις άμα και αντίθεσις... ουκ έστί θέσις μή ούσης άμα και αντιθέσεως... ή θέσις ποιεί τήν αντίθεσιν... άπό τῆς θέσεως εϋρηται ή αντίθεσις και σύνθεσις... αλλά μή άμα και έν συνθέσει ή φύσις διαλύεται» καθ' όσον «ή φύσις ου θέλει μόνον αντίθετα, αλλά και συνθέσεις αυτών... ου δέχεται αντίθεσιν άνευ συνθέσεως... όθεν και ή αντίθεσις μεταβαίνει εις έτέραν σύνθεσιν παραστατήν, έν η άμα παρίσταται και ή σύνθεσις και ή αντίθεσις, ήτις έστί ταυτότης συνθέσεως και αντιθέσεως, ή διαφοράς και άδιαφορίας» [93, §34: «ή σύνθεσις εΐναι σύνθεσις άδιαφορίας και

διαφορᾶς· σύνθεσις ὁμως διαφορᾶς καί ἀδιαφορίας εἶναι τό Εἶναι ἐκάστου πράγματος, διότι ἕκαστον ἐν ᾧ εἶναι ἐν ἑαυτῷ ἀδιάφορον, εἶναι καί πάντων τῶν ἄλλων διάφορον· ἄρα εἰς τήν σύνθεσιν παραστατικόν γίνεται, ὅπερ ὡς ἀδιάφορον διαφέρει· καί τό μέν ἀδιάφορον ἔχει ἀπό τήν θέσιν, τό δέ διάφορον ἔχει ἀπό τινος τῆς ἀντιθέσεως διαφορᾶς], προσθέτοντας, διευκρινιστικά, ὅτι κάθε ἀντίθεση ἀποτελεῖ θέση μιᾶς ἄλλης ἀντίθεσης [«θέσις ἐτέρας ἀντιθέσεως γίνεται»], ὅτι κάθε φαινόμενο στήν ἐξέλιξή του ἀρνεῖται τόν ἴδιο του τόν ἑαυτόν, ὑποκείμενο στήν ἀρχή τῆς ἀρνησης τῆς ἀρνησης, τῆς ὑπέρβασης μέ τήν ἔννοια τῆς συνέχισης σέ μιᾶ νέα ποιότητα, τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ πρωταρχικοῦ σέ ἀνώτερη κλίμακα, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τή συνεχή πρόοδο. Καί τοῦτο γιατί «πρόοδος ἐστὶ ἐν γένει ἢ τῶν δύο αὐτῶν (= θέσεως καί ἀντιθέσεως) σύνθεσις», ἢ «ἡ σύνθεσις δύο ἀντιθέτων ἐνεργειῶν» δίνοντας στή σύνθεση, ἢ ταυτότητα τῶν ἀντιθέτων δυναμικό, κινητικό καί ὄχι στατικό χαρακτήρα (§99, 102, 135, 221, 223, 331). Γράφει χαρακτηριστικά: «Πρόοδος δέ λέγοντες οὐ νοοῦμεν, ἦν νοοῦσιν οἱ πολλοὶ τήν προαγωγήν τινος δυνάμεως, ἢ ἐνεργείας, ἀλλά τήν ἀντιμετάθεσιν δύο ἀντιθέτων ἐνεργειῶν, καθ' ἣν ἢ μέν ἐτέρα μεταβαίνει εἰς ταύτην καί αὕτη εἰς ἐκείνην· αὕτη δ' ὡς σύνθετος δύο ἀντιθέτων δυνάμεων ἐστὶν αἰεὶ δυναμική». Καί καταλήγει: «ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ ἀπαιτοῦμεν ἡμεῖς τήν σύνθεσιν, ἥτις ἐστὶν ἢ ἐν γένει πρόοδος».

Ἄς θυμηθοῦμε καί πάλι τόν (ἐκ τῶν) δάσκαλό του, τόν Schelling. Γράφει λοιπόν ὁ μέγας αὐτός Γερμανός στοχαστής: «Τά ἀντίθετα εἶναι καμωμένα τέτοια, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νά τά ἀπομονώσουμε τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο... Τά δύο ἀντίθετα πρέπει νά εἶναι ἓνα. Μέ ἄλλα λόγια, θέτουμε τήν ἐνότητα τῶν δύο, χωρίς νά θεωροῦμε ταυτόχρονα ὅτι πρέπει νά πάψουν νά εἶναι ἀντίθετα. Πρέπει νά ὑπάρχει μᾶλλον ἐνότητα τόσο, ὅσο ἀντίθεση. Ἄλλά καθ' ἑαυτήν καί δι' ἑαυτήν ἀντίθεση, δέν εἶναι ἀντίφαση... Γιά τό ἀδιαίρετο πρωταρχικό Εἶναι, ἢ ἰσχύς τῆς ἀρνησης εἶναι τόσον οὐσιώδης, ὅσον ἐκείνη τῆς κατάφασης, καί ἡ ἐνότητα ἀπ' τήν πλευρά της, δέν εἶναι περισσότερο οὐσιώδης ἀπό κανένα ἀπ' τά ἀντίθετα θεωρούμενο καθ' ἑαυτό...

Χωρίς αντίφαση δέ θά ὑπῆρχε οὔτε ζωή, οὔτε κίνηση, οὔτε πρόοδος, ἀλλά αἰώνια ἀνάπαυση· ὅλες οἱ δυνάμεις θά κοιμόντουσαν μ' ἕναν ὕπνο θανάτου... "Ἄν εἶναι βέβαιο, ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἐπιστήμης συνίσταται στήν πρόοδο, αὐτή ἡ βεβαιότητα ἐπιφέρει γιά τήν ἐπιστήμη τήν ἀνάγκη νά θέσει σάν πρῶτο αἴτημα τήν ἀντίφαση» (118, 186-190).

«Τρόπον ἐπιστημονικόν», θά πεῖ ὁ Στέφανος στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του, «νοοῦμεν ἐκεῖνον, καθ' ὃν ἄρχεται τίς ἀπό τά ἀπλούστατα καί κατέρχεται ἐπί τά μᾶλλον σύνθετα» (93, §23).

«Ἄρχεται... κατέρχεται». Ἐννοιολογικά τά συμφραζόμενα δέ μαρτυροῦν ἐδῶ τή 'μετάβαση'. Ὁ Στέφανος δέ χρησιμοποιοῖ τό ρῆμα 'κατέρχομαι' μέ τήν ἔννοια τοῦ μεταβαίω, τήν ὁποία κυρίως στά ὀμηρικά ἔπη συναντοῦμε. "Ἄρα, ἀπό αὐτήν καί μόνον τή φράση – κάνοντας ἀφαίρεση ὅλης τῆς ἄλλης σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας του –, θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι γι' αὐτόν οἱ βασικές, οἱ πρῶτες ἀλλά καί σταθερές, οἱ πραγματικές ἔννοιες, ἡ 'θέση' ἀπό τήν ὁποία ὁ νοῦς «ἄρχεται» καί στή συνέχεια, μέ βάση πάντα τήν ἐπαγωγική μέθοδο ἔρευνας, «θηματίζει» πρὸς τήν ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας, ἡ πρώτη ὕλη, θά λέγαμε ἐμεῖς σήμερα, τῆς γνώσης, εἶναι οἱ «ἀπλούστατες» ἔννοιες, οἱ ἔννοιες τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος σχηματίζει πρωτογενῶς μέ τίς αἰσθήσεις του, μέ τήν πείρα, ὄχι τήν ἀτομική ἀλλά τή συλλογική, καί πὼς οἱ σύνθετες ἔννοιες, ἡ 'ἀντίθεση', εἶναι ἐξαρτημένες ἀπό τίς προηγούμενες, παράγωγα καί στενά, ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένες μέ αὐτές καί, ἀσχέτως ἐάν εἶναι ἔννοιες ἀφηρημένες, γιά τό σχηματισμό τους ὁ νοῦς κατέρχεται καί δέν ἀνέρχεται, πράγμα τό ὁποῖο πραγματοποιεῖ μόνο μέ τή 'σύνθεση', πού ἀποτελεῖ τό ἀνώτερο, τό τελικό στάδιο τῆς γνωστικῆς διαδικασίας, τήν ὀλοκληρωμένη γνώση.

Ἐπανερχόμενος στό μέγα καί θεμελιώδες τῆς ὅλης Ἐξετάσεως τῆς φύσεως θέμα «τῆς ἐν γένει ὕλης», τήν ὁποία θεωρεῖ «ἀπλούστατον στοιχεῖον τῆς φύσεως» καί συνεπῶς «ἀπ' αὐτῆς ἡ θεωρία ἡμῶν ἄρχεται», ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι ὅπως γιά κάθε γνώση «ἀπαιτεῖται οὐ μόνον θέσις, ἀντίθεσις καί σύνθεσις, ἀλλά καί ἡ ταυτότης ὁμοῦ» ἔτσι καί γιά τή «γνώσιν τῆς ὕλης

ἀπαιτείται ἡ θέσις αὐτῆς, εἴτα ἡ ἀντίθεσις τῆς θέσεως, διότι οὐ μὴν θέσις τινός ἄνευ ἀντιθέσεως, εἴτα ἡ σύνθεσις, ἐν ἣ ἀντιθέτων γίνεται σύνθεσις, καὶ ἅμα ἡ ταυτότης τούτων». «Πῶς ἄλλως», διερωτᾶται σέ ἄλλο σημεῖο, «ιδέαν ζωηράν καὶ ἀληθῆ τινος πράγματος ἂν λάβει, εἰ μὴ πρότερον αὐτό τό πρᾶγμα ὑπάρχον ἐκλάβει, ὅπερ ἡ θέσις ἐστίν, εἴτα δέ καὶ τὴν διάκρισιν τῶν ἐν αὐτῷ λόγων ποιήσῃ, καὶ τούτων τάς σχέσεις καὶ ἀναφοράς, συμφωνίας τε καὶ διαφωνίας πολυπραγμονήσῃ καὶ διαλύσῃ, ὅπερ ἡ ἀντιθέσις ἐστίν, εἴτα καὶ ὡς εἶχε πρότερον ὄλον τῷ νῷ περιλάβει, ὅπερ ἐστίν ἡ σύνθεσις;» Για νά καταλήξει: «αὕτη εἶναι ἡ εἰς γνῶσιν ἡμετέρα μέθοδος», ἡ μέθοδος τὴν ὁποία καὶ στή διδασκαλία του ἀκολούθησε: «καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας εὐρίσκομεν ὀρθῶς ἐκείνην τὴν γενικὴν τριάδα, τὴν θέσιν, ἀντίθεσιν καὶ σύνθεσιν, καὶ οὕτω ἐπ' ἀληθείας γίνεται ἡ διδασκαλία οὐχὶ νεκρά, μονομερῆς, ἀλλὰ ζωηρά καὶ μέτελειότης. Ἡμεῖς αὐτὸν τὸν τρόπον διδασκαλίας ἀκολουθοῦμε» (93, §10).

Εἶδαμε, μέ τά πολλαπλά παραδείγματα πού δώσαμε ἥδη, ὅτι ὁ Δούγκας ἐπιχειρεῖ νά ἐρμηνεύσει τά πράγματα σύμφωνα μέ ἕνα γνωστικό σχῆμα πού νά μὴν ἐπιδέχεται ἀντίρρησης: τὴ διαλεκτικὴ. Τὴ διαλεκτικὴ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὄχι ὡς αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ ὡς μέθοδο ἔρευνας γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποία πρέπει «νά ἀντλήσωμεν ἐκ τοῦ βάθους» (94, 275a), ἐπειδὴ αὕτη κεῖται ἐν βυθῷ καὶ ἐν σκότει παχυτάτῳ (§407), κατὰ τὴ δημοκρίτεια ἐκφραση (129, ἀπ. 11, 17' ἐκφραση τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Im. Kant στὸ τέλος τῆς *Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου*), θεωρώντας ὅτι ἡ πείρα – τὴν ὁποία, μιμούμενος τὸν Hegel ἀνυψώνει σέ ἐπιστήμη τῆς πείρας (134, §80) – καὶ ἡ διαλεκτικὴ, ὡς μέθοδος μελέτης τοῦ ὕλικου, πού ἡ πείρα μᾶς προσφέρει, ἀποτελοῦν τό δρόμο πρὸς τὴ γνῶση τῆς φύσης, «τῶν ὄντων ἢ ὄντα».

Τό πείραμα στή σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα. *Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας*

Ὅπως καί οἱ ἄλλοι εὐρωπαϊζοντες δάσκαλοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐποχῆς του, ὁ Στέφανος δίνει ἰδιαίτερη σημασία στό πείραμα, τό ὁποῖο θεωρεῖ, ὅπως τονίσαμε καί παραπάνω, ἀσφαλές μέσον γνωριμίας τῆς φύσης, πηγὴ καί ταυτόχρονα τόπο ἐπαλήθευσης τῆς γνώσης.

Δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τῆς προσοχῆς ὅτι πείραμα κάνει ὁ ἄνθρωπος ὅταν παύει πλέον νά ζεῖ κατά φύσιν, ἀλλά συναντᾷ τή φύση, ἐπεμβαίνει στή φύση. Τότε ἀποδεσμεύεται ἀπό τή φύση (πείραμα = ἀναπαραγωγή τοῦ φυσικοῦ φαινομένου). Ἐπελευθερώνεται ἀπό τή φύση. Νιώθει ἐλεύθερος. Εἶναι ἐλεύθερος. Καί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Στέφανος Δούγκας ἐξαίρει ἰδιαίτερα τό ἐλεύθερο τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀπό τήν πρώτη παράγραφο τοῦ ὀγκώδους ἔργου του, ὁ Στέφανος τονίζει πῶς δέν πρέπει νά «δικάση τις ἀμέσως, ἐάν μὴ ἐξετάση [τά στοιχεῖα] δι' αὐτῆς τῆς πείρας», μέσω τῆς ὁποίας «γεννήσεται ἡ βαθεῖα καί ἐντελής αὐτῶν ἀπόδειξις». Ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τό περιεχόμενο γενικά τοῦ ἔργου του θά γράψει: «ἡμεῖς ἅμα θεωρητικὴν καί πειραματικὴν φυσικὴν ἐπαγγελοῦμεθα».

Ὁ τίτλος 'πειραματικός' ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τίτλο ἐπιστημονικῆς ἐγκυρότητας. Οἱ «πειραματικοὶ φυσικοὶ», «οἱ ἔμπειροὶ πειραματικοὶ», «οἱ ἐφευρετικοὶ φυσικοὶ διὰ πείρας δεικνύουσιν», διαβάζουμε στό κείμενό του αὐτό. «Βλέπομεν πειραματικῶς», «πειραματικῶς μαθάνομεν», ἢ ἀπὸ «πολλὰς πείρας μαθάνομεν», «ἐκ τῶν πειραμάτων γίνεται σαφές», «ἡ πείρα δεικνύει», «ὅπερ οἱ μαθηματικοὶ λέγουσιν», «ὁ κύριος Λουσσάκιος (= Gay-Lussac) πείρα τό λεγόμενον ἔδειξεν», «ὁ κύριος Βλάκ (= Black) διὰ τῶν σοφῶν αὐτοῦ καί νουνεχῶν πειραμάτων εἶδεν»,

«ἐν τῇ πείρᾳ οἱ ἀγγλικοὶ φιλόσοφοι», ἢ «οἱ τῆς Ἑγγλίας πειραματικοὶ ἔδειξαν», γράφει συχνὰ ὁ Στέφανος Δούγκας δείχνοντας καὶ μέ αὐτὰ ὅτι εἶναι ἐνήμερος τῶν πειραμάτων τῶν εὐρωπαϊῶν ἐπιστημόνων. Καὶ ὄχι μόνον τόσο. Δέν ἀναφέρεται καὶ δέν παρουσιάζει μόνον ξένα πειράματα, ἀλλὰ καὶ δικά του. «Ἡμεῖς, ὡς καὶ πολλοὶ πειραματικοὶ ἀποδειξαμεν», γράφει σ' ἓνα σημεῖο τοῦ ἔργου του, ἐνῶ στή συνοπτικὴ τελικὴ γραφὴ τοῦ κειμένου του (κώδ. 699) διαβάζουμε: «ἀπὸ πείρας μανθάνομεν ὅτι διὰ τῆς πνευματικῆς ἀντλίας» (§105), πού υποδηλώνει ὅτι εἶχε κάνει πειράματα καὶ μέ τῇ χρησιμοποίησιν αὐτοῦ τοῦ ὄργανου. «Οἱ φυσικοὶ», οἱ ὅποιοι δέ στηρίζονται στήν πείρα «ἡμᾶς οὐχ ὄλως πείθουσι», σημειώνει σέ μιὰ ἀποστροφὴ τοῦ λόγου του καὶ τοῦτο γιατί, ὅπως μᾶς λέει ἀπὸ τὴν πρώτη ἀκόμη γραφὴ τοῦ κειμένου του, «γνώσιν λαμβάνομεν τῶν ὄντων τῇ τε πείρᾳ ἀρμόζουσιν» (94, 360α).

Ἐπαναλαμβάνοντας τὸν Goethe, θὰ μπορούσε κι αὐτός νά πεῖ: «Ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος οἰασδῆποτε θεωρίας παραμένει γιὰ μένα ἡ πρακτικὴ» (Mein prüfstein für alle theorie bleibt die praxis).

Ὅπως καὶ ὁ συνομιλητὴς καὶ δάσκαλός του Hegel, θεωρεῖ κι αὐτός τὴν πράξιν τόπο ἐπαλήθευσης τῶν δεδομένων τῆς ἐπιστήμης, πηγὴ ἀντίληψης τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τὸ γνωστικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ τὴν ἐπιστήμην ὄχι ἀπλῶς ὡς μέσο γιὰ τὴ γνώση τῆς φύσης, ἀλλὰ σάν ὄπλο κυριαρχίας πάνω στή φύση.

Στὴ σκέψη του, πού στηρίζεται στὸν τόσο οἰκεῖο σέ αὐτόν κόσμο τῆς ἐμπειρίας, δέν συναντοῦμε σημεῖα πνευματικῆς μεταστροφῆς, ἀλλὰ μιὰ συνεχὴ διεύρυνση τῆς ἐμπειρίας, τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ἐκὼς καὶ τότε ὅταν ἡ σκέψη του ἀφαιρεῖται, προχωρεῖ στὸ γενικὸ, ὅταν ἀπομονώνει – ποτέ μεταφυσικά – τὰ διάφορα φυσικά φαινόμενα γιὰ νά μᾶς παρουσιάσει τοὺς νόμους τους, τοὺς ὁποίους στή συνέχεια μελετᾷ μέσα σέ μιὰ γενικότερη φιλοσοφικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο, ἀκόμη καὶ

τότε ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι αὐτάρκης· θεμελιώνεται, στηρίζεται στό ἀφητηριακὸ ἐμπειρικὸ ὕλικό. Ἡ ἐμπειρία ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ κάθε ἐπιστημονικὴ γνώση.

Ἡ μεθοδικὴ ἐπεξεργασία, μὲ (γνωστικὸ) ἐργαλεῖο τὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο ἔρευνας, ὅλων τῶν στοιχείων πού ἡ ἐμπειρία μᾶς προσφέρει, ἀποτελεῖ καί τὸ μοναδικὸ σίγουρο δρόμο ἱκανὸ νά ὀδηγήσει στό μεγάλο οἰκοδόμημα τῆς γνώσης.

Στό ἔργο του διακρίνουμε μιὰ συνεχὴ προσπάθεια ταξινόμησης τῶν στοιχείων πού ἡ ἐμπειρία μᾶς προσφέρει, μελέτης τῆς ἐνδότερης ἀλληλεξάρτησης καί συνοχής τους, ἐρμηνείας τῶν στοιχείων μὲ βάση πάντα τίς ἀρχές τῆς διαλεκτικῆς. Μιὰ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νά εἰσβάλλει, μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀρθοῦ λόγου καί τῆς ἐπιστήμης, στό χῶρο πού κατελάμβανε ὁ μῦθος καί ἡ δεισιδαιμονία καί νά τὰ ἐρμηνεύσει μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς ἐμπειρίας· νά τὰ φωτίσει, ὅπως ἔλεγε καί ὁ Fr. Bacon, μὲ «τὸ αἰώνιο φῶς τῆς φύσης καί τῆς πείρας» (135, Α, LVI). Ὁ φυσικὸς μηχανισμὸς ἀποτελεῖ τὸ πεδίο ἀντήλησης, ἀλλὰ καί ἐπαλήθευσης, ἐπιβεβαίωσης τῶν θεωριῶν του.

Ἡ ἱεράρχηση αὐτόνομων ἐπιπέδων, ὑποδηλοῖ στόν Στέφανο Δούγκα, μιὰ πολλαπλότητα βαθμίδων γνωστικῶν, πού μέσα στήν ἐνότητα τοῦ κόσμου, ἡ μία ἀποτελεῖ ὑπέρβαση τῆς ἄλλης, χωρὶς ὅμως καμία νά σπάει τίς ρίζες της στόν κόσμον τῆς ἐμπειρίας, ν' ἀναιρεῖ τὴν ἐμπειρικὴ προέλευση τῆς γνώσης. Μιὰ διαλεκτικὴ ἐνότητα μιᾶς δεδομένης πολλαπλότητας.

Προσθέτουμε ἐδῶ ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους σύγχρονους μὲ αὐτόν λογίους, ὅπως τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ἢ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, οἱ ὁποῖοι, χρησιμοποιώντας προφανῶς τὸ ἔργο τοῦ Ὀλλανδοῦ φυσικοῦ P. Van Musschenbroek, *Elementa Physices* (Leyden 1729· 6' ἔκδοση 1734) δέν ἀναφέρουν τὸν τέταρτον κανόνα τῶν *Regulae Philosophandi* τοῦ Newton (ὁ τελευταῖος ἀναφέρει καί τὸν τέταρτον κανόνα στήν τρίτη ἔκδοση τοῦ ἔργου του *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* τὸ 1726), ὁ Στέφανος Δούγκας φαίνεται ὅτι γνωρίζει – ὅπως καί ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος, ὁ K.M. Κούμας καί ἄλλοι νεώτεροι μὲ σπουδές κι

αυτοί στην Ευρώπη – και τόν κανόνα αυτόν σύμφωνα μέ τόν όποιο εἶναι ἀποδεκτές ὡς ἀληθεῖς μόνον οἱ φυσικές ἐκείνες προτάσεις πού στηρίζονται στά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καί εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου, θέτοντας ὑπό ἀμφισβήτηση – ὅπως νωρίτερα ὁ Fr. Bacon – κάθε προηγούμενη ἀλήθεια, ἢ ὅπως ἔλεγε ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ «τά ἐκ τῶν προτέρων ἐπιχειρήματα, πού δέ στηρίζονται καί δέν ἀντλοῦν τήν ἐπαλήθευσή τους ἀπό τήν πείρα, ἢ ὅπως πάλι ὁ Μοισιόδαξ, πού δέν «πορίζονται ἀπό τήν παρατήρησιν τῶν πραγμάτων».

Ἔτσι λοιπόν, ὁ Στέφανος δέν ἀπορρίπτει, ὅπως ὁ δάσκαλός του ὁ Schelling, τό πείραμα, ἀλλά τουναντίον δίνει σέ αὐτό μεγάλη σπουδαιότητα, χωρίς – κι αὐτό ἔχει ιδιαίτερη σημασία – νά σταματᾷ, νά στηρίζεται στους διαλογισμούς του ἀποκλειστικά καί μόνο στά στοιχεῖα τῆς πείρας, τά όποια στή συνέχεια, ἐφαρμόζοντας τήν τόσο προσφιλή σέ αὐτόν διαλεκτική μέθοδο ἔρευνας, συνδυάζει μέ προηγούμενες γνώσεις στήν προσπάθειά του νά φθάσει στή βαθύτερη οὐσία τῶν ὄντων.

«Πρέπει», γράφει ὁ Fr. Bacon, «νά διευρύνουμε συνεχῶς τίς γνώσεις μας γιά νά μπορούμε νά μελετοῦμε σέ βάθος τή φύση, ν' ἀποκαλύπτουμε τίς ιδιότητες, τίς δραστηριότητες καί τούς νόμους τῶν σωμάτων, μέ μιά λέξη, ν' ἀποκτήσουμε μιά ἐπιστήμη πού νά μὴν ἀντλεῖ τά συμπεράσματά της μόνον ἀπό τόν νοῦ, ἀλλά καί ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῶν πραγμάτων. Καί αὐτή ἡ ἐπιστήμη συνοδεύεται καί πλουτίζεται συνεχῶς μέ νέες παρατηρήσεις καί πειράματα πάνω στή φύση» (135, Α' LXXXIX καί Β', LI).

Τό πείραμα καί ἡ διαλεκτική μέθοδος – τήν όποία ὁ Στέφανος Δούγκας ἀκολουθεῖ ἀπαρέγκλιτα σέ ὅλη τή συλλογιστική του –, ἀποτελοῦν τά γνωστικά ἐκείνα ἐργαλεῖα μέ τά όποια ἀναζητᾷ τίς αἰτίες, «τούς λόγους δι' οὓς καί δι' ὧν, καί καθ' οὓς» τά ὄντα ὑπάρχουν, ἀλλά καί τούς «ἀληθεῖς λόγους [βλ. σημ. 83] δ' ὧν ὑπάρχουσι» (§12) καί «διατηροῦσι τήν ἰδίαν [αὐτῶν] ὑπαρξιν» (§10), γεγονός τό όποιο θά τόν ὀδηγήσει στή σύλληψη, ἔστω καί ἐμβρυωδῶς, τῆς ἀρχῆς τῆς διατήρησης τῆς ὕλης. Τόν

βοηθοῦν, ὅπως εἶδαμε καί παραπάνω, ν' ἀντιληφθεῖ τὸ «πῶς τὰ ὄντα ὑφεστήκασι, καί ὑπὸ τίνων ἀρχῶν τὰ πάντα» (§2), στοιχειῶ τὸ ὁποῖο θέτει ὡς πρώτη προτεραιότητα, πρώτη ἀρχή («πρῶτον εἶδέναι») οἰουδήποτε φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ἀποτελοῦν ἐργαλεῖα ἀπαραίτητα γιὰ τὴ μελέτη καί γνώση τοῦ αἰτιατοῦ δεσμοῦ, ὡς κατηγορία ὄντολογικῆ, ἀλλὰ καί γνωσιολογικῆ, γιὰ τὴ μελέτη τῆς φυσικῆς συνάφειας στὴ διαλεκτικὴ τῆς ἐνότητας, τῶν φυσικῶν «ἀμετατρέπτων» καί «ἀναγκαίων» λόγων καί νόμων, τῶν λόγων καί νόμων οἱ ὁποῖοι «οὐδέποτε ἀργοῦσιν ἐν τῇ φύσει» (§6), ἀλλὰ βρίσκονται στὴ βάση τῆς λειτουργίας κι ἐξέλιξης τῆς φύσης, τοῦ κόσμου γενικότερα.

Ἡ ἴδια ἢ δυνατότητα ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης σκέψης εἶναι στενά συνυφασμένη μέ τὴν ἐννοια τῆς αἰτιότητας («Παντί γάρ ἀδύνατον χωρὶς αἰτίου γένεσιν σχεῖν», Πλάτων, *Τίμαιος* 28A), ἢ ὁποῖα βρίσκεται στό κέντρο κάθε προσπάθειας ἐπιστημονικῆς ἐρημνείας καί γνώσης. «Τότε γάρ εἶδέναι φημέν ἕκαστον, ὅταν τὴν πρῶτην αἰτίαν οἴωμεθα γνωρίζειν», ἢ «αἱ ἀρχαί καί τὰ αἰτία ζητεῖται τῶν ὄντων δῆλον δέ ὅτι ἢ ὄντα», γράφει ὁ Ἄριστοτέλης (*Τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά*, A 983a, 25-26, E10256, 1-2) ὁ ὁποῖος μελέτησε μέ ἰδιαίτερη μεθοδικότητα κι ἔδωσε ὀλοκληρωμένη μορφή στό γνωστό ἀπό τούς προσωκρατικούς, ἀλλὰ καί τόν Σωκράτη, πρόβλημα ἀναγωγῆς τῆς φυσικῆς ποικιλίας σέ μιὰ αἰτιώδη ἀρχή («Δημόκριτος πάντα ἀνάγει εἰς τὴν ἀνάγκην οἷς χρῆται ἡ φύσις», γράφει ὁ Ἄριστοτέλης, *Περὶ ζῶων γενέσεως*, 789b, 2).

Στὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἀνήκει τὸ ὅτι δὲν ἀρκεῖται στὴν ἀπλή διαπίστωση τῶν γεγονότων, στό *ὅτι*, ἀλλὰ ἀναζητᾷ τὴν αἰτία, τίς αἰτιατές σχέσεις, τόν αἰτιατὸ δεσμό τῶν φαινομένων, τὸ *γιατί*. «Τότε οἴωμεθα εἶδέναι ὅταν προσδιορίσουμε τὸ διὰ τί», «τὸ διὰ τί ζητοῦμεν», γράφει πάλι ὁ Ἄριστοτέλης, ὁ ὁποῖος θά τονίσει ὅτι τὸ ὑποκείμενο τῆς ἐπιστήμης συνίσταται στό «ὄτι», στό «διότι», στό «εἰ ἔστι» καί «τί ἔστιν». Γιὰ νὰ διευκρινίσει ἀμέσως μετά: «ὅταν εἰδῶμεν τὸ ὅτι, τὸ διότι ζητοῦμεν» κι αὐτὸ γιατί ἢ ἐπιστήμη «κυριώτατον γάρ τοῦ εἶδέναι τὸ διότι θεωρεῖ», καί «γνόντες τὸ ὅτι ἔστι, τί ἔστι ζητοῦμεν... γνόντες ὅτι ἔστι τι, τί οὖν τοῦτ' ἔστι ζητοῦμεν», ἢ «τὸ τίνων ὄντων ἀνάγκη τοῦτ' εἶναι... ὥσπερ οὖν λέγομεν, τὸ τί ἔστιν εἶδέναι ταῦτό ἔστι, καί διὰ τί ἔστιν... τοῦτο δέ

σημαίνουν τόν λόγον» καθ' ὅσον τό ζητούμενον εἶναι τό «διά τί ἔστιν», ἀλλά καί τό «πῶς ἔστι» (*Ἀναλυτικά Ὑστερα*, Α 79α, 24· 85β, 28 καί Β 89β, 24-25, 29-30, 33-34· 90α, 9, 32-33· 93β, 39· 94α, 15).

Ἡ παρατήρηση, ἡ μελέτη τοῦ λόγου (βλ. σημ. 83) καί τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν φαινομένων, ὀδηγεῖ τήν ἐπιστημονικοφιλοσοφική σκέψη στή σχέση τῆς αἰτιότητας, ὡς στοιχεῖο μιᾶς καθολικῆς ἀλληλεξάρτησης, πού εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιά τή γνώση κάθε φαινομένου. Καί τοῦτο γιατί κάθε φαινόμενο εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας αἰτίας, εἶναι κρίκος κάποιου, αἰτιατοῦ δεσμοῦ. «Μηδέν ἐκ μή ὄντος γίνεσθαι πᾶν δ' ἐξ ὄντος», σημειώνει καί πάλι ὁ Ἀριστοτέλης (*Τά Μετά τά Φυσικά*, Κ, 1062β, 28), καί πάντα ὁ ἴδιος, «Πᾶν τό γινόμενον ἀνάγκη γίνεσθαι ἢ ἐξ ὄντων ἢ ἐκ μή ὄντων... τό ἐκ μή ὄντων γίνεσθαι ἀδύνατον» (*Φυσική Ἀκρόασις*, Α, 187α, 33-35), ἔκφραση πού θυμίζει τό καρτεσιανό *ex nihilo nihil*. Ἐνῶ ὁ Diderot καί ὁ Holbach θ' ἀναπτύξουν ἀκόμη περισσότερο, ἐπί ὑλιστικῶν ἀρχῶν, τήν ἀποψη τοῦ Spinoza ὅτι «ἀπό μιᾶ ὀρισμένη αἰτία ἐπεται ἀναγκαστικά ἕνα ἀποτέλεσμα» καί ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀποτελέσματος ἐξαρτᾶται καί περιλαμβάνει τή γνώση τῆς αἰτίας προσθέτοντας ὅτι ἡ φύση ἀποτελεῖ καί τήν ἴδια τήν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς της· ὅτι ἡ κίνηση τῆς φύσης ἀκολουθεῖ τοῦς δικούς της ἐσωτερικούς νόμους. Νόμους τοῦς ὁποίους, γιά νά ἐπανέλθουμε στόν Ἀριστοτέλη, μποροῦν νά γνωρίσουν μόνον ὅσοι ζοῦν σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τή φύση καί τά φυσικά φαινόμενα (*Περί γενέσεως καί φθορᾶς*, Α, 2, 316α, 6-7) καί αὐτοί μόνον εἶναι σέ θέση νά καθορίσουν καί τίς ἀρχές (*Τά Μετά τά Φυσικά*, 5, 3, 1005β, 10), τίς αἰτίες τῶν διαφόρων φαινομένων, τή βαθύτερη οὐσία τῆς φύσης ὡς ἐνότητα ὄντολογική. Μέ τή διευκρίνιση πάντα, ὅτι μέ τόν ὄρο φύση ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ ὀλόκληρο τόν ὑλικό, ὀλόκληρο τόν αἰσθητό κόσμο (*Τά Μετά τά Φυσικά*, 5, 3, 1005α, 33· Γ, 5, 1010α, 7 καί *Μετεωρολογικά*, Ι, 1, 338α, 30).

Ὁ κόσμος τοῦ Στέφανου Δούγκα εἶναι ἕνας κόσμος αἰτιατῶν σχέσεων. Ὁ θεσσαλός λόγιος ἀναζητεῖ, προσπαθεῖ νά συλλάβει τήν ἐνδόμυχη ἄρμονία τῆς φύσης, τήν ἐνότητα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τή γενική συνοχή πού παρατηρεῖ στή φύση, τήν ἀλήθεια, τήν πρωταρχική ἀλήθεια, τίς ἀρχές τῶν ὄντων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς λειτουργίας τῆς σχέσης αἰτίας καί αἰτιατοῦ, πιστεύοντας, ὅπως ὁ Hegel, ἀλλά καί παλαιότερα ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι τό

αίτιατό δέν περιέχει τίποτα πού νά μήν έμπεριέχεται στήν αίτια· καί τό αντίθετο.

Θεωρεί τόν φυσικό κόσμο ώς ένα άπειρο πλήθος φαινομένων πού μέ τή συνύφανσή τους διαμορφώνουν έναν άρραγή ιστό σχέσεων, ότι κάθε τι μέσα στή φύση έχει τόσο στενούς καί αναρίθμητους δεσμούς μέ τά άλλα καί μέ τό σύνολο, ώστε εΐναι άδύνατον ν' άπομονωθεί χωρίς νά αλλοιωθεί καί μάλιστα νά αποξενωθεί έντελώς άπό τήν ουσία του. Γι αυτό καί άποκλείει κάθε φαινομενική αίτια πού δέν ανάγεται σέ αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στά σώματα.

Άποκρούει κι αυτός, όπως ό έκ τών δασκάλων του, Schelling, κάθε μηχανιστική έρμηνεία τής φύσης κι άναζητᾶ όχι μηχανιστικές αίτίες, αλλά τό βαθύτερο νομοτελειακό νόημα τής φύσης, τό «πώς τά όντα ἦ όντα».

Πιστεύει ότι ἡ φύση άποτελεΐ σύστημα νομοτελειακῶν σχέσεων καί λειτουργιῶν, πού επιδέχονται λογική-μαθηματική κατανόηση καί έρμηνεία.

Θεωρεί τό νόμο τής αίτιότητας ώς τό άπαραίτητο εκείνο γνωστικό έργαλείο γιά τό άμφίδρομο πέρασμα άπό τόν έσωτερικό κόσμο, τόν κόσμο τοῦ Ἐγώ, στόν έξωτερικό κόσμο, τόν κόσμο τοῦ Οὐκ Ἐγώ, στήν άντικειμενικοποίηση τοῦ ύποκειμένου καί στήν ύποκειμενικοποίηση τοῦ άντικειμένου.

Όπως καί ό Kant [: «Kausalität nach dem Gesetz der Naturnotwendigkeit»], πιστεύει ότι ό νόμος τής αίτιότητας εκφράζει, αλλά καί ενισχύει τή φυσική αναγκαιότητα, χωρίς τήν όποία θά εΐχαμε άπλά καί μόνον μιά χαλαρή επαλληλία ασύνδετων έντυπώσεων καί όχι έναν κόσμο γεγονότων εδρισκομένων σέ στενή μεταξύ τους αίτιατή, δυναμική καί όχι μηχανιστική συνάφεια κι αλληλεξάρτηση όπου «ό γεννήτωρ γίνεται γέννημα, καί τό γέννημα γεννήτωρ» (§45), χαρακτηρίζοντας τήν όλη άλυσίδα τοῦ Εΐναι, ώς συνεχή μετάβαση «τοῦ δυνάμει εΐς τό ένεργεία [τό μόνο πού έχει «πραγματικήν ύπαρξιν»], καί άπό τούτου εΐς τό έπόμενο, άχρις οῦ παύση αὐτη ἡ ένεργεία ύπαρξιν ἡ ποιούσα τά δυνάμει νῦν έπόμενα εΐς τά ένεργεία νῦν... ώσει τό ἡγούμενον

γεννᾶ τό ἐπόμενον καί τοῦτο [κατά αἰτιακή πάντα «διαδοχήν»] ἔτι τό ἐπόμενον». Γιά νά καταλήξει: «αὕτη ἡ μετάβασις... ἔστιν ἡ γένεσις τοῦ γίγνεσθαι» (§36).

Ἡ σαφής, ὅσο καί κατηγορηματική ἀντίληψη πού ἔχει, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, γιά τή λειτουργία τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, θά τόν ὀδηγήσει στό νά ἀπορρίψει, θεωρώντας την ὅτι «δέν εἶναι φυσική», ἄρα λογική, «τήν διάκρισιν εἰς τήν φύσιν» πού κάνουν ὀρισμένοι φυσικοί σέ «κατ' ἀνάγκην καί κατά συμβεθηκό» θεωρώντας ὅτι στή φύση δέν ὑπάρχουν τυχαῖα πράγματα («κατά συμβεθηκό») παρά μόνον ἀναγκαῖα, πού ἔχουν μία αἰτία καί ἀνάτιο κανένα. «Ὁ θηρευτής τῆς φύσεως», γράφει, «ἐξετάζων τά ὄντα εὐρίσκει τήν ἀνάγκην ὄλων τῶν συμβεθηκότων» γιά νά προσθέσει: «τό κατά συμβεθηκό εἶναι ἐν τῷ παρά φύσιν καί ἔχει ἐκτός αὐτῆς τό αἷτιον» (93, §19).

Ἡ γνώση τοῦ κόσμου, σύμφωνα πάντα μέ τόν Στέφανο Δούγκα, συνίσταται σέ μία διαδοχική λύση αἰνιγμάτων, πού θυμίζουν τά «Αἰνίγματα τοῦ Σύμπαντος» τοῦ Χάϊκελ, ὄντας πεπεισμένος ὅτι μόνο μέσω τῆς λύσης τῶν αἰνιγμάτων αὐτῶν μπορεῖ νά φθάσει στή γνώση τῆς ἁρμονίας τοῦ σύμπαντος. Καί τοῦτο γιατί, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, γιά τόν Στέφανο ἡ φυσική πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἓνα συγκροτημένο ἐνιαῖο σύνολο τό ὁποῖο διακατέχεται ἀπό ἐνιαίους νόμους πού ρυθμίζουν τόν κόσμο.

Ἡ παρατήρηση, ἡ μελέτη τοῦ λόγου καί τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν φαινομένων, ὀδηγεῖ γενικότερα τή φιλοσοφική σκέψη τῆς ἐποχῆς στή σχέση τῆς αἰτιατότητας, ὡς στοιχεῖο μιᾶς καθολικῆς ἀλληλεξάρτησης, πού εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιά τή γνώση κάθε φαινομένου. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας λ.χ. θεωρεῖ ὅτι «γνώσις φιλοσοφική ἐστὶ διάκρισις τῶν αἰτιῶν τῶν ὄντων, ἢ τῶν γινομένων, ἢ τῶν γεγεννημένων» (127, §8), ὅτι «εἰς τήν τῶν ὄντων φύσιν δέν εἶναι κἀνένα ἀντικείμενον, τό ὁποῖον νά μὴν ἔχη γῶσιν φιλοσοφικήν, δηλ. ἀποχρῶντα λόγον» (116, §13), ὅτι «κἀμμία πρᾶξις δέν γίνεται χωρίς ἀποχρῶντα λόγον, τουτέστι χωρίς τό ποιητικόν αἷτιον» δηλαδή «τά ἔξω ἀντικείμενα» (116, 186, 189), «ὄθεν ὅστις ἔχει γῶσιν φιλοσοφικήν, πρέπει νά θεωρῆ καί τήν συνέχειαν τοῦ αἷτιου καί αἷτιατου»

(127, §13) και «ο φιλοσοφῶν πρέπει νά γινώσκη τὰς αἰτίας τοῦ περι οὐ φιλοσοφεῖ ἀντικειμένου· ὅθεν δῆλον γίνεται», συνεχίζει ὁ Ἄθανάσιος Ψαλίδας, «ὄτι δυνατόν ἔστιν περί πάντων τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτό νά φιλοσοφήσωμεν ἐπειδή πάντα ἔχουσι τόν ἀποχρῶντα τῶν λόγον» (127, §15) Καί πάλι: «Διά τῆς πείρας (τὴν ὁποία θεωρεῖ καί αὐτός, θεμέλιο τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως), βλέπομεν ὅτι κάθε κτίσμα ἢ τάξις ἔχει τὴν αἰτίαν του» γι' αὐτό καί κάθε «ἀποτέλεσμα εἶναι σύμμετρον τῇ αἰτίᾳ αὐτοῦ» (116, 45, 77).

«Ἐν τῷ κόσμῳ οὐκ ἔστιν αὐτόματον. Πᾶν γινόμενον ἔχει τὴν αἰτίαν του, καί ἀναίτιον δέν εἶναι κἀνέν. Πᾶσα μεταβολή γίνεται ἐξ αἰτίας τινος φυσικῆς. Ἐν τῷ κόσμῳ οὐκ ἔστιν εἰμαρμένη, οὐδέ τύχη... Ἐκ τοῦ μηδενός γίνεται μηδέν καί οὐδέν οἴχεται εἰς τό μηδέν», γράφει καί ὁ Κ. Μ. Κούμας, ὁ ὁποῖος, σέ ἄλλο του ἔργο, θά ἐπαναλάβει ὅτι «πᾶσα μεταβολή συμβαίνει ἐκ τινός αἰτίας» καί «ἀναίτιον... εἶναι ἀδύνατον» (128, ΡΙΓ'). [Φίλιππος Ἰωάννου: «πᾶν γινόμενον ἔχει αἰτίαν τινά... ἐκ τοῦ μηδενός μηδέν γίνεται»]

«Ἄλυσον αἰτιῶν καί ἀποτελεσμάτων, συνεχείας ὄντων κατά διαδοχὴν, κατασκευαζούσης τῆς τούτων συνεχείας», διακρίνει στή φύση καί ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης (36, 313).

Στή σωστή λειτουργία τοῦ αἰτιατοῦ δεσμοῦ, τόσο στή φύση ὅσο καί στήν κοινωνία, ἐμμένει καί ὁ Βενιαμίν Λέσβιος, ὁ ὁποῖος ὑπογραμμίζει πῶς «οὐδέν ἀποτέλεσμα [γίνεται] ἄνευ αἰτίας» καί «ὅτι μόνη ἢ γνώσις τῆς ἀναφορᾶς» καί ὄχι καί τῆς αἰτίας πού τὴν προκαλεῖ, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά «τρέπεται ὁ ἄνθρωπος εἰς κτήνος». Πιστεύει πῶς ὄλα ὅσα συμβαίνουν ὅπως «ἡ γέννησις τῶν ζώων καί ἡ ἀναφύησις τῶν φυτῶν, ἡ αὔξησις καί ἡ φθίσις, ἡ ὁ θάνατος, ἡ τό νά ἀναφύη πάντοτε σίτος ἐκ σίτου, τό νά κινῶνται καθημερινῶς τὰ οὐράνια σώματα, καί τό νά φέρεται οἰκοθεν ὁ λίθος πρὸς τὰ κάτω», ἔχουν ὄλα τὴν αἰτία τους καί ἀναίτιο δέν εἶναι κανένα.

«Οὐδέν γίνεται χωρὶς τινος αἰτίας, φανερᾶς ἢ κρυπτῆς, εὐλόγου ἢ ἀλόγου», παρατηρεῖ καί ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ ὁποῖος, γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο θεωρεῖ ὅτι «διὰ νά κρίνωμεν ὀρθῶς... εἶναι ἀνάγκη νά ζητῶμεν τὰς αἰτίας» καί δέν πρέπει νά ἐξετάζουμε «μόνον τὰ φαινόμενα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἀλλά καί τὰς αἰτίας αὐτῶν» (136).

«Ἄπαν αἰτιατόν ἔχει τι αἴτιον... πᾶσα ἀνάγκη ἐξ ἄλλης αἰτίας ἠρτῆσθαι», γράφει καί ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ἐνῶ ὁ ἄγνωστος ἀκόμη σ' ἐμᾶς συγγραφέας τοῦ ἔργου *Ἡ Φυσική τοῦ ἡγεμόνος* (B.P.A.,

κωδ. 513), διατυπώνει και αυτός την άποψη ότι «ή σκέψις τῶν αἰτίων εἶναι πολλὰ ἀναγκαιοτάτη» γι' αὐτό και «ή ἐπιστήμη δέν ἔχει ἄλλο ἀντικείμενο, παρά ἐκεῖνα τὰ πράγματα, ὅπου γνωρίζονται διά μέσου τῶν αἰτίων τους» (σελ. 216).

Ἄγνωστος και ὁ συγγραφέας τοῦ διαλόγου Ἰαδειμάντης ἢ περί φυσικῆς ἐπιστήμης. Κινεῖται και αὐτός στήν ἴδια συλλογιστική. «Τότε μέν ὀρθῶς ἐπίστασθαί τι δοκοῦμεν», γράφει, «ὅταν τὰ τούτου αἷτια τὰ πρῶτα οἶδαμεν, και τās ἀρχάς, περί δέγε ταύτας ἡ φυσική ἐπιστήμη ἅπασα· ἐπιστήμην δέ οὐκ ὀκνῶ λέγειν, ὅτε περί τε τ' ἀληθῆ, και ἀναγκαῖα ἀείπως καταγινομένη· δῆλον γάρ ἀποδεικτικῆς ποιουμένη τούς ἑαυτῆς λόγους».

Ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου τῶν Μηλεῶν θεωρώντας τή φύση, τό φυσικό κόσμο, ὡς ἓνα ἐνιαῖο συνεκτικό σύνολο ἀλληλεπιδρώντων και ἀλληλεξαρτομένων «φυμάτων», τονίζει και αὐτός ὅτι κάθε πράγμα «ἔχει προηγουμένην αἷτιαν, σειράν αἷτιων, συναιτίων, ἀποτελεσμάτων, συναποτελεσμάτων». Μιλᾷ περί «ἀλληλουχίας αἷτιων» και προσθέτει: «Μηχανισμός τό πᾶν [ἔστί] συκείμενος ἐξ ἀλληλοχουμένων αἷτιοαποτελεσμάτων», ἀλλά «ἀνεξιχνίαστος διά τήν λεπτότητα, και ἀνέφικτος διά τό ἐξάισιον [αὐτοῦ] μέγεθος». «Πᾶν τό συμβαῖνον», προσθέτει «ἔχει τήν αὐτοῦ αἷτιαν, τήν αὐτοῦ ἐρμηνευτικήν ἀρχήν», και ἀκριθῶς «ἐκ τῆς αἷτίας ταύτης δυνάμεθα νοεῖν τήν ὑπαρξιν ἐκάστου ὄντος», διευκρινίζοντας πῶς ὁ ἀμέσως προηγούμενος ἰσχυρισμός, ὅτι δηλαδή «πᾶν ὁ συμβαῖνει ἔχει [τήν αὐτοῦ] αἷτιαν, ἔστιν ὑπερβατική ἀλήθεια» και πῶς «ἀνευ ταύτης οὐδεμία πείρα και οὐδέν πειρακταῖον δυνήσιμον». Και τοῦτο χωρίς νά δίνει, παρ' ὅλα τὰ παραπάνω, καθολική, κατ' ἀνάγκην ἰσχύ στήν ἀρχή ὅτι τὰ «ἴδια φυσικά φαινόμενα, ἴδια φυσικά συμπεραινόμενα», ἢ ὅτι «τά αὐτά αἷτια [δίδουν] τὰ αὐτά ἀποτελέσματα», τήν ὅποια ὡς γενική μόνον ἀρχή ἀποδέχεται. «Ἐν τῇ ἱατρικῇ», διευκρινίζει, «ὀρώμεν τό αὐτό αἷτιον γεννῶν διάφορα ἀποτελέσματα, και τό αὐτό ἀποτέλεσμα ἐκ διαφόρων αἷτιων προκύπτον, ὁ και τήν ἱατρικήν δυσκολεύει».

Ἡ ἀναζήτηση τῆς αἷτίας, ἡ δύναμη μέ τήν ὅποια ὁ ἄνθρωπος «ὀρμᾷ, και οὐχ ἄπλῶς ὀρμᾷ, ἀλλά περιπαθῶς (διακαῶς) πρὸς τό τῶν πάντων αἷτιον», εἶναι, σύμφωνα πάντα μέ τό κείμενο τῶν Μηλεῶν, αὐτή ἀκριθῶς «ή διαστελλουσα αὐτόν (= τόν ἄνθρωπον) τῶν λοιπῶν ζῶων και αὐτῶν δῆ τῶν ἀνθρωπομόρφων», γι' αὐτό και «ὁ ἐρευνητικός νοῦς ἐκζητεῖ οὐ παύει μαθεῖν τήν αἷτιαν, οὐ παύει ζητεῖ μαθεῖν τὰ φυσικά ἐκάστου, και τὰ αὐτά ὄντα, και τούς λόγους τῶν γινομέ-

ων ἐξ ἐκείνων προκύπτοντας, μαθεῖν τό αἷτιον ἐν τῷ παντί, τό ἔσχατον αἷτιον, τήν ὑστάτην ἀρχήν, τήν αὐτοαρχήν, τήν αὐτοαἷτιαν, τό ἀπόλυτον... ἀναζητᾷ διακαῶς ἐπέκεινα παντός αἰσθητοῦ, τό τοῦ παντός πρωταἷτιον». Καί «αἷτια παντός ἐστὶ ἡ φύσις ἣτις ζωῶ καὶ συντηρεῖ καὶ τό πᾶν καθόλου καὶ ἕκαστον κατά μέρος».

Στόν τομέα τῆς Ἱστορίας ἐστιάζει, στό θέμα αὐτό, τόν προβληματισμό του ὁ Π. Βραΐλας Ἀρμένης. Χωρίς «τήν γνώσιν τῶν αἷτιων τῶν ἱστορικῶν γεγονότων», γράφει, ἡ ἱστορία «οὐδέ ἀξία εἶναι τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπιστήμης, διότι καταντᾷ ξηρά ἀπαρίθμησις καὶ διήγησις συμβάντων, γραφική ἔκθεσις ἢ δραματική παράστασις» (130, 400).

Ἰδιαίτερη, τέλος, σημασία στήν ἔννοια τῆς αἷτιότητος δίνει καὶ ὁ Νικόλαος Κοτζιάς: «Αἷ παραστάσεις», γράφει, «συνδέονται ὡς αἷτιον καὶ ἀποτέλεσμα, ἄρα διὰ τῆς ἔννοιας τῆς αἷτιότητος· ἡ γνώσις διαφόρων παραστάσεῶν ἐστὶ δυνατή μόνον διὰ τοῦ συνδέσμου τῆς αἷτιότητος». Καὶ παρακάτω: «περὶ τοῦ [ἐκάστου] φαινομένου πρέπει νά ὑπάρχη αἷτιον, ἐξ οὗ προέρχεται, καὶ ὁ πρέπει νά γνωρισθῆ... ἐπειδή οὐδέν φαινόμενον ἠδύνατο νά ὑπάρξη, ἔάν δέν ὑπῆρχεν ὄν, πραγματικόν, εἰς ὁ νά ἀναφέρεται τό φαινόμενον» (75, 291, 370-371).

Εἶδαμε ὅτι ἡ σκέψη στοῦ Στέφανου Δούγκα, γιά νά ἐπανέλθουμε στό ἔργο τοῦ παραγκωνισμένου αὐτοῦ λογίου τῆς περιόδου τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, βαδίζει διαλεκτικά πάνω σέ μιά σωστά ἀρθρωμένη κλίμακα αἷτιων καὶ αἷτιατῶν, μέ γνωστικό ἐργαλεῖο τῆ διαλεκτικῆ μέθοδο καὶ μέ στόχο τῆ μελέτη τῶν «ὄντων ἢ ὄντα», «τούς ἐγκεχαραγμένους ἐν τῆ φύσει λόγους καὶ νόμους» (§19), τούς ὁποίους ὁ «ἐλεύθερος καὶ αὐτεξούσιος» ἄνθρωπος, πού «φιλοσοφεῖ ἐλευθέρως κατά λόγον», «ὁ φιλοσοφῶν ἄνθρωπος», μπορεῖ νά γνωρίσει, μέ βάση πάντα τήν πείρα καὶ τῆ διαλεκτικῆ. Ἡ δευτέρη, ἡ διαλεκτικῆ, τόν βοηθᾷ, ἢ μᾶλλον τόν ὀδηγεῖ – μέ τά δεδομένα τῆς πείρας – στήν ἀνεύρεση τῶν πρώτων ἀρχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων «τά πάντα ὑφessestῆ-κασιν». Ὅμως ἀπό ἓνα σημεῖο καὶ πέρα, ἡ πείρα ἀδυνατεῖ νά τοῦ προσφέρει τό ἀπαιτούμενο ὕλικό. Σπάει τό δίδυμο πείρας-διαλεκτικῆς. Ἐκεῖ «ὁ φιλοσοφῶν ἄνθρωπος» σταματᾷ. Ἐκεῖ, στό

ἀριστοτελικό «πρῶτο κινουῦν» καί ὁ Στέφανος σταματᾷ. Ἄδυνα-
τεῖ νά προχωρήσει. Τά γνωστικά του ἐργαλεῖα δέν τόν βοηθοῦν
νά κατανοήσει, νά ἐρμηνεύσει τή δημιουργία τῆς ὕλης, ἀλλά
καί τῶν λόγων καί νόμων πού διέπουν τή φύση. Ἐκεῖ εἶναι ὁ
Θεός, ὁ «ἀπόλυτος σοφός», ὁ «πάνσοφος», ὁ «ἀπειρόσοφος», ὁ
«ἀπειροτέλειος καί παντοδύναμος» (§10), ὁ ὁποῖος «ἐτήρησεν
τούς νόμους τούτους ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ καί οὐκ ἔδωκεν ἡμῖν
αὐτούς μαθεῖν» (§5), θά μᾶς πεῖ, μή ἀναλογιζόμενος ὅτι ἡ ἀριστο-
τελική ἀποδοχή αἰώνιων, καθολικῶν νόμων καί μιᾶς δοσμένης, αἰώνιας
κι αὐτῆς, τάξης πραγμάτων, ὑπαινίσσεται ὅτι ὄχι μόνον ἐμεῖς οἱ
ἄνθρωποι, ἀλλά καί αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Θεός εἶναι δέσμιός τους·
δέσμιος τῶν ἰδίων του τῶν δημιουργημάτων. Μιά ἀντίληψη πού
ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἰδέα τῆς προόδου πού ἀπαιτεῖ
ἀπαραιτήτως τή γνώση τῶν νόμων πού διέπουν τή φύση. Ἄλλά
εἶπαμε, ὁ Στέφανος δέν προχωρᾷ περισσότερο. Ὁ Θεός, πού
βρίσκεται μέσα μας, πού βρίσκεται μέσα στή φύση, ὁ ἐνδοκο-
σμικός Θεός, ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τήν πρώτη ἀνεξιχνίαστη ἀρχή.
Καί τό «σύστημα» κλείνει (καί ὁ Im. Kant, ἄν καί στηρίχθηκε,
καί αὐτός, στά δεδομένα τῆς ἐπιστήμης τοῦ καιροῦ του, ἄφησε
στό ἔργο του ἐλεύθερο πεδίο δράσης στή θρησκεία, στόν χρι-
στιανισμό).

Ἀποτελεῖ τοῦτο στάση ἀγνωστικιστική, σκεπτικιστική; Δέ
θά τό λέγαμε ἔτσι. Ὁ διαλεκτικός φιλόσοφος δέ μπορεῖ, ἀπό
τήν ἴδια τή φύση ἀλλά καί τή δομή τῆς σκέψης του, νά εἶναι
σκεπτικιστής, ἀγνωστικιστής. Ἔτσι κι ὁ Στέφανος Δούγκας,
πιστεύει στήν ὑπαρξη μιᾶς πρώτης ἀρχῆς – στήν ὁποία ἡ
αἰτιατή σχέση, μέσω μιᾶς λογικῆς κλιμάκωσης [93, §15: «ἀπό
τῶν ὄντων τῶν φυσικῶν γινώσκομεν ὅποσοῦν τό πάνσοφο τοῦ
θεοῦ»] μᾶς ὀδηγεῖ⁹⁰ –, ἀλλά τήν ὁποία δέ γνωρίζουμε, ἢ πρός τό

90. Ἀκόμη κι αὐτός ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος (= Thomas de Aquino) ἔφθασε
στήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ μέ τή δύναμη τῆς λογικῆς – ἄν καί ἡ ἀλήθεια τοῦ
Θεοῦ εἶναι ὑπέρ-λογική, ἀλλά ὄχι παρα-λογική – ἀναγόμενος ἀπό αἰτίου
εἰς αἶτιον.

παρόν δέ γνωρίζουμε καί πώς ἡ ἀξιοποίηση τῶν νέων συνεχῶς δεδομένων τῆς πείρας, μειώνει τήν ἀνεξιχνίαστη σφαίρα τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς. Καί εἶδαμε ὅτι στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του – προτοῦ δηλαδή ὑποστρεῖ τούς διωγμούς ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς κύκλους – σημειώνει ὅτι «διά τῆς γνώσεως τῶν ὄντων, εἰς γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἀναγόμεθα», θέση τήν ὁποία, στή δεύτερη μορφή τοῦ κειμένου, γιά τούς γνωστούς λόγους, ἀναίρεσε. Ἐξ ἄλλου ἡ ὁποιαδήποτε (ὀρθολογική) φιλοσοφική στάση δέ μπορεῖ νά εἶναι στάση πίστεως – πού ἀντιβαίνει στό «ὀρθῶς φιλοσοφεῖν», ἐνῶ τό πνεῦμα ἐκεῖνου ὁ ὁποῖος κατ' αὐτόν τόν τρόπο σκέπτεται δέν εἶναι «ἐνεργόν καί ἐλεύθερον, ἀλλά δοῦλον» (§22) –, ἀλλά πνευματικῆς ἔρευνας· συνεχῆς ἀναζήτησης, συνάρτησης γνωστικῆ, πού προχωρᾷ ἀπό τό ἐγνωσμένο στό γνωρίζον καί ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό δύο παράγοντες: τά ὄργανα τῆς γνώσεως καί τίς δυνατότητες, ἀλλά καί τό ἐπίπεδο γνώσεως ὄχι τοῦ ἀτομικοῦ ἀλλά τοῦ συλλογικοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ σκέψη τοῦ Στέφανου, ὅπως καί ἄλλων, συγχρόνων του ἢ μή, φυσικῶν φιλοσόφων, δουλεύει μέ τά στοιχεῖα πού ἡ πείρα τοῦ προσφέρει καί μέ αὐτά σκέπτεται. Ὁ διαλογισμός του δέν εἶναι μεταφυσικός⁹¹, ἀλλά φυσικός. Καί, ὅπως ὁ ἴδιος, ἀπό τίς πρώτες ἀκόμη γραμμές τοῦ κειμένου του σημειώνει, πολλά ἀπό

91. Οἱ διατυπώσεις πού χρησιμοποιεῖ ὁ Στέφανος Δούγκας, «ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἐροῦμεν» (§14), ἢ «εἰς τήν πνευματολογίαν καί ψυχολογίαν ἐξετάσομεν» (§15), ἢ «ταῦτα ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἐξετάζονται... εἰ δέ καί τινα περί ψυχῆς ἐνταῦθα παρενεύονται, λέγονται δέ μόνον ἀμυδρῶς ἐν εἶδει προοιμίου» (§215), ἢ, τέλος, «ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἐξετάσομεν» (§418), «ταῦτα ἐν τῇ ψυχολογίᾳ» (§1030), «ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς ψυχολογίας κάλλιον ἐξετασθήσονται» (§1036), ὅπως καί στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του: «ταῦτα εἰς τήν πνευματολογίαν ἀναπτύξωμεν καί διασαφηνήσωμεν» (93, §20), καί «σαφῶς τοῦτο εἰς τήν ψυχολογίαν διασαφηνήσωμεν» (§41), ὑποδηλοῦν προφανῶς τήν πρόθεσή του νά γράψει (μιά πρώτη προσπάθειά του πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, βλ. κῶδ. 695, 696, 697) μιά πραγματεία περί ψυχολογίας ἢ ἔστω περί πνευμάτων, πρόθεση τήν ὁποία εἶχε ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τῆς πρώτης γραφῆς τοῦ κειμένου του, ὅπως ἤδη τονίσαμε.

όσα εκεί διαβάζουμε, «ὡς ἀπὸ τῶν φαινομένων καὶ αὐτῆς τῆς πείρας λέγονται», ἐνῶ «ἡ θαθεῖα καὶ ἐντελής αὐτῶν ἀπόδειξις γενήσεται ἐν τῇ κατὰ μέρος ἐξετάσει αὐτῶν». Ὅπως καὶ ἄλλους, παλαιότερους ἢ σύγχρονους μὲ αὐτόν στοχαστές, ὁ λογικός, ὁ φιλοσοφικός στοχασμός θά τόν ὀδηγήσει στήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ φυσική ἔρευνα, ἡ ἔρευνα «τῶν ὄντων ἢ ὄντα» θά τόν ὀδηγήσει στό πρωτεῦον τῆς ὕλης· θά τόν ὀδηγήσει (ἀσύνειδα ἔστω) σ' ἕναν ἐπιστημονικό ρεαλισμό, στόν ὕλισμό. Σ' ἕναν, σωστότερα, φιλοσοφικό δυισμό⁹².

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε στό θέμα αὐτό. Ὁ Θεός δημιούργησε τόν κόσμον, ἔτσι ὅπως «ὁ θεοδίδακτος Μωσῆς διδάσκει ἡμᾶς ἐν τῇ ἁγία γραφῇ» (§2), ἀλλά ὑπάρχει, ὅπως παραπάνω εἶδαμε, καὶ «ἡ ἀρχιγόνος, ἡ ἀδιάφορος καὶ ἀδιάκριτος ὕλη, ἡ πρώτη καὶ ἀρχική, ἡ καθόλου τῆς φύσεως ἀδιαφορία», ἐκ τῆς ὁποίας «πάντα τὰ φυσικά, πάντα τὰ ὑπαρκτά, πάντα τὰ ὕλικά, εἴτε δυνάμεις, εἴτε ἐνέργειαι, εἴτε τι ὁποιοῦν φυσικόν, ὅλαι αἱ διαφοραὶ καὶ διακρίσεις τῆς φύσεως ἄρχονται» (§28, 29, 30).

92. Θά μπορούσαμε, φθάνοντας ἐδῶ, νά δεχθοῦμε ὅτι δικαίως ὁ Δωρόθεος Βουλγησμάς ξεσήκωσε ὄλον αὐτόν τόν θόρυβο κατὰ τοῦ Στέφανου Δούγκα καὶ τήν καταδική τοῦ τελευταίου στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε στο πρῶτο μέρος τούτου τοῦ βιβλίου μας; Βεβαίως ὄχι. Μόνον ὅτι ὁ πρῶτος διείδε (σωστά) τό ποῦ ὀδηγοῦν (ἔστω ἀσύνειδα) οἱ φιλοσοφικές ἀπόψεις τοῦ Στέφανου Δούγκα.

*Περὶ τῶν διαφορῶν καὶ διακρίσεων τῆς ὕλης,
ἢ περὶ τόπου καὶ χρόνου*

Στό ἔργο του αὐτό, ἔργο Φυσικῆς Φιλοσοφίας, ἢ, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν» (§15), ὁ Στέφανος Δούγκας δὲν ἀντιμετωπίζει καὶ μάλιστα, ὅπως εἶδαμε, θεωρεῖ ὅτι ἐξ ὀρισμοῦ δέ μπορεῖ νά ἀντιμετωπίσει τὸ θέμα τῆς πρώτης αἰτίας, τὸ ἀριστοτελικό «πρῶτο κινοῦν», ἢ τῆς σοφίας τοῦ Ποιητῆ, τὴν ὁποία «οὐδαμῶς δύναται ὁ ἄνθρωπος λαμβάνειν διὰ τῆς πείρας» ἢ διὰ «τῆς φιλοσοφικῆς ἐξετάσεως», καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα «οἱ πειραματικοὶ φιλόσοφοι ἢ οὐδέν λέγουσιν, ἢ ὃ ἂν λέγουσιν, ἐστὶν ὡσεὶ καὶ εἶπον οὐδέν» (§10, 16, 20, 21), θέματα τὰ ὁποῖα μελετᾷ ἡ «ὕψηλὴ θεολογία», ὅπου «λόγος φυσικός ἢ ἀνθρώπινος οὐ χωρεῖ, ἀλλὰ μόνον λόγος θεοῦ, φθεγγόμενος διὰ στόματος τῶν θείων προφητῶν καὶ θεοπνεύστων ἀνδρῶν, οἵτινες ἀποσπασθέντες τῆς φύσεως ἐν ὁράματι καὶ ἐν ἐκστάσεσιν ἤκουσαν ἀπὸ στόματος θεοῦ» (§20).

Ἀντιθέτως, θά μᾶς πεῖ ὁ Στέφανος Δούγκας, «ὁ ὀρισμὸς τῆς φιλοσοφίας ἐπιτάττει ἡμῖν» (§29) νά ἐξετάζουμε τὴ φύση καὶ νά προσπαθοῦμε νά τὴ γνωρίσουμε. Νά γνωρίσουμε, σύμφωνα μέ τὸν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας, τὰ ὄντα ἔτσι ὅπως θρῖσκονται κι ἀναπτύσσονται στὴ φύση [«γνῶναι τὰ ὄντα ὡς ἔχουσιν»], σέ σχέση ἄμεσης ἀλληλεξάρτησης, ὅπου «τά πάντα ἅμα, καὶ οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον» (§220) καθ' ὅσον «ἐν τῇ φύσει ἅμα τὰ πάντα», σύμφωνα μέ τὴ διαλεκτικὴ ἀρχή ὅτι «οὐ γάρ θέσις ἐστὶ μὴ οὔσης ἅμα καὶ ἀντιθέσεως». Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐξ ἄλλου γραφὴ τοῦ κειμένου του, ὁ Στέφανος ὑπογραμμίζει τὴν ἰδέα αὐτὴ σημειώνοντας μάλιστα ὅτι «ἡ φύσις γίνεται ἀντικείμενον εἰς τὸ πνεῦμα ὡς ὑποκείμενον κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν ἔννοιαν εἰς γνῶσιν καὶ θεωρίαν» καὶ ὅτι «ὁ νοῦς ὡς ἴδιον ἀντικείμενον ἀνιχνεύει καὶ ἐξετάζει αὐτὴν καὶ γινώσκει αὐτὴν» (93, §12).

Γι' αυτό και «ὁ λόγος ἐνταῦθα περὶ τῶν φυσικῶν ἐστὶ [93, §16: «ἡμεῖς ἐνταῦθα περὶ φυσικῆς γράφομεν»]... ἡ ἐξέτασις αὕτη ἐν τῇ φύσει γίνεται» (§28) «ἵνα λάβουμε γνῶσιν τῶν ὄντων καὶ μαθεῖν ὅσον οἶον τε τὴν φύσιν» (§22). «Ἐν τῇ φύσει φιλοσοφοῦμεν καὶ ποιούμεν ταύτην τὴν ἐξέτασιν», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι ξεκινώντας ἀπὸ «τὴν ἀρχικὴν θέσιν, τὴν ἀρχικὴν ἀδιαφορίαν τῆς φύσεως» (ἢ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε εἶναι ἡ ὕλη, «ἢ ἀρχιγόνος ὕλη»), τίς διαφορές καὶ διακρίσεις τῆς ὕλης – πού «ἐν ἐνεργείᾳ, ἢ ἐν δυνάμει γίνονται» (§31) καὶ τίς ὁποῖες «οἱ φιλόσοφοι λογικευόμενοι ιδιότητος οὐσιώδεις τῶν εἰδῶν λέγουσιν, δι' ὧν τὰ εἶδη χαρακτηρίζονται καὶ ἀντιθετικῶς ἀλλήλοις μὲν διακρίνονται, ἐν δέ τοῖς γένεσιν ἀδιαφόρως συνευρίσκονται» (§32) – «ἰδιαιτέρως ἐξετάζομεν» (§29), προτρέποντας «τόν ἀναγνώστη τοῦδε τοῦ συγγράμματος» νὰ ἔχει πάντα «πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν διάκρισιν τῶν δύο ἐκδοχῶν τῆς ὕλης» καὶ συγκεκριμένα τὸ «ἀδιάφορον καὶ ἀδιάκριτον» ἀλλὰ καὶ τὴ «διαφορά καὶ διάκρισιν» καὶ τοῦτο «ἵνα μὴ πεσηται εἰς ἀπάτας πολλάς» (§29).

Τὴν ἰδιαίτερη σημασία, πού ὁ Στέφανος Δούγκας ἀποδίδει, στό ὅλο φιλοσοφικό του σύστημα, στίς δύο αὐτές «ἐκδοχές τῆς ὕλης», διακρίνουμε ἀπὸ τὴν πρώτη ἀκόμη γραφὴ τοῦ κειμένου του (ἴσως τότε ἦταν πιὸ ἔντονος οἱ εὐρωπαϊκῆς, γερμανικῆς, ἐπιδράσεις) ὅπου τοποθετεῖ τὴν ἀρχὴ τοῦ πλανητικοῦ μας συστήματος στὴ χρονικὴ ἐκείνη ἀνεξιχνίαστη στιγμή κατὰ τὴν ὁποῖα ἄρχισε, ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀδιαφορία, «ἢ κίνησις ὡς ἐκτύλισις χρόνου εἰς τόπον» [«ἢ ἀρχὴ εἶναι χρόνος ἀπ' αὐτῆς (= τῆς ἀδιαφορίας) ἀρχόμενος δι' ἐκτύλισιν», 93, §41] (σύστημα Kant-Laplace;).

Θεωρεῖ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο, βασικῆς, γενικῆς καὶ ἀρχικῆς, «ἀπολύτως ἀληθεῖς» διαφορές τῆς ἀδιαφόρου καὶ ἀδιακριτοῦ ὕλης, «ἀληθεῖς ἀντιθέσεις τῆς θέσεως τῆς φύσεως».

Στὴ σκέψη τοῦ θεσσαλοῦ λογίου, ἡ φύση παρουσιάζεται σὲ μία νομοτελειακὴ ροὴ μέσα στό χῶρο καὶ στό χρόνο· συνίσταται ἀπὸ πράγματα ὑλικά, πού ὑπάρχουν μέσα στό χῶρο καὶ στό

χρόνο· υπόκειται σέ συνεχή μεταβολή σέ τόπο καί χρόνο σύμφωνα μέ νόμους αντικειμενικά καθορισμένους.

Τόσον ό τόπος ὅσον καί ό χρόνος, ὅπως καί οί άλλες, ὅπως θά δοῦμε κατηγορίες, εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες μέ τόν φυσικό κόσμο. Δέν εἶναι ἀπλές ἔννοιες, κατασκευές τοῦ ὑποκειμένου· δέν εἶναι μορφές κενές, ἀλλά κατηγορίες, μορφές τοῦ αντικειμένου – ό πρῶτος ἐν «ἐνεργείᾳ» καί «ἐξωτερικός», ό δεύτερος ἐν «δυνάμει» καί «ἐσωτερικός» (§31). Ἀποτελοῦν «τήν πρώτην καί ἀρχικήν τῆς ὕλης ἀντίθεσιν ἀφ' ἧς αἱ λοιπαὶ ἔπονται. Ἄνευ χρόνου καί τόπου», γράφει, «ἐν τῇ ὕλῃ οὐδεμίαν ἔχομεν διάκρισιν. Ὁ τόπος καί ό χρόνος διορίζουσι τήν ὕλην εἰς δύο ἄμεσους διαφοράς καί διακρίνουσιν αὐτήν... εἶναι αἱ δύο ἄμεσοι διορισμοί καί διαφοραὶ τοῦ εἶναι τῆς ὕλης... δύο ἀρχικαὶ διαφοραὶ καί οὐσιώδη ἀχώριστα γνωρίσματα, καθ' ἃ ἡ ὕλη διακρίνεται» (93, §26). Ἰδέα τήν ὁποία θά συναντήσουμε καί στίς τελικές διατυπώσεις τοῦ κειμένου του: «Ὁπου ὕλικόν ἐκεῖ καί χρόνος καί ἀνάπαλιν... ό τόπος καί ό χρόνος εἰσὶ διαφοραὶ τῆς ἀρχικῆς ὕλης, οὐχί δ' αἰσθηταί, ἀλλά νοηταί ὡς καί αὐτή ἡ ὕλη» (κῶδ. 699, §35, 41) καί θά ἐπαναλάβει στό ὀριστικό, τρίτομο ἔργο του: «Ἀπό πάντων τῶν ὕλικῶν ό τόπος καί ό χρόνος, ὡς αἱ γενικαὶ τῆς ὕλης διαφοραὶ ἀναπόσπασται [εἰσὶ], καί οὐδέν τῶν ὄντων μὴ εἶναι ἐν τόπῳ καί χρόνῳ». Ὅ,τι δηλαδή δέν εἶναι ἐνταγμένο στό ᾠρο καί στό χρόνο παραμένει ἀπροσπέλαστο στή νόησή μας.

Ὁ Newton ἦταν αὐτός πού συνέδεσε πρῶτος τίς ἔννοιες τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, τοῦ ἀπόλυτου χώρου καί χρόνου, πού θά συναντήσουμε καί στόν Στέφανο Δούγκα – καί τίς ὁποῖες στίς ἡμέρες μας ἐξοβέλισε ό Albert Einstein – μέ τούς νόμους τῆς μηχανικῆς. Διαβάζουμε στό βιβλίο του *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*: «Ὁ ἀπόλυτος ᾠρος, ἀνεξάρτητα ἀπό ὀτιδήποτε ἐξωτερικό, εἶναι πάντα ὁμοῖος καί ἀκίνητος. Ὁ σχετικός ᾠρος ἀποτελεῖ κινητική διάσταση ἢ μέτρο τοῦ ἀπόλυτου ᾠρου. Ὀρίζεται μέ τίς αἰσθήσεις καί χρησιμοποιεῖται μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀκίνητου ᾠρου. Ὁ ἀπόλυτος, ό ἀληθινός, ό μαθηματικός χρόνος, ρεεῖ ἀπό τῆ φύση του αὐτόματα καί ἀνεξάρτητα ἀπό ὀτιδήποτε ἐξωτερικό, καί ὀνομάζεται

διάρκεια. Ὁ σχετικός, φαινομενικός καὶ κοινός χρόνος εἶναι κάποιο ἐξωτερικό (ἀκριβές ἢ ὄχι) μέτρο τῆς διάρκειας, καθοριζόμενο μέ τῆ βοήθεια κάποιας κίνησης καὶ χρησιμοποιεῖται στή θέση τοῦ ἀληθινοῦ, μέ τῆ μορφή τῆς ὥρας, τῆς ἡμέρας, τοῦ μήνα, τοῦ ἔτους».

Ὅπως καί τήν ὕλη, τήν ὁποία ὁ Στέφανος Δούγκας δέν τήν ἐννοεῖ «ὡς οἱ πολλοί ἐν διαφορᾷ τινι ἐσηματισμένην, ἢ εἰδοπεποιημένην, ἢ μορφοπεποιημένην, ἢ σωματικήν, ἢ ἐν ἄλλῃ διακρίσει τινι, ἀλλά πάντῃ ἀδιάφορον καί ἀδιάκριτον» (§29), ὄχι ὡς «τήν κοινῶς νοουμένην, τήν ὑλουργόν, τήν μορφητικήν καί παχυλήν, ἀλλά ἀπλήν ἀπαράστατον, ἄμορφον, καί ἀκατασκευαστον, τήν νοητήν μόνον καί οὐκ αἰσθητήν» (§41), ἔτσι καί τά δύο αὐτά κατηγορούμενα τῆς ὕλης, τόν τόπο καί τό χρόνο, δέν τά ἐννοεῖ καί πάλι ὅπως οἱ πολλοί ἢ ὅπως «ὁ δημῶδης ὄχλος» (§33), ἢ «ὁ χύδην λαός» (§34), ὡς ἐννοιες σχετικές καί οὔτε αὐθύπαρκες, εὐρισκόμενες ἐκτός τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ἀλλά ὡς ἐννοιες γενικές, φιλοσοφικές, ὄχι ἀφηρημένες –πλατωνικές ἢ ἔστω καντιανές–, ἀλλά συγκεκριμένες, πού συνοδεύουν τά φυσικά, τά ὑλικά ὄγτα ὡς (ὕλικά) κατηγορούμενα, ὡς ιδιότητες ὑλικές, ὡς διαφορές, τέλος, «τῆς ἀρχικῆς ὕλης [«ἢ ἀδιαφορία τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου, ἀδιαφορία ἐστὶ τῆς ὕλης», §36] οὐχί δ' αἰσθηταί ἢ παρασταταί, ὡς καί αὐτή ἡ ὕλη, ἀλλά μόνον νοηταί» (§41). Δύο ἐννοιες ἀδιαχώριστες [§264: «ἅμα τόπος ἅμα καί χρόνος»], ὡς διαφοραὶ τῆς ἀρχιγόνου ὕλης.

Ὁ τόπος δέν εἶναι τό μέρος ἐκεῖνο «ἐν ᾧ τά πράγματα κεῖνται». Αὐτός, πάντα κατὰ τόν Στέφανο Δούγκα, εἶναι ὁ μερικός τόπος καί «οὐχί ὁ ἐν γένει τόπος, ὡς ἀρχική διαφορὰ τῆς ὕλης, ὡς διαφορὰ ἀχώριστος ἐν τῷ εἶναι τοῖς πράγμασιν [93, §27: «ὁ τόπος εἶναι ἡ γενικωτάτη διαφορὰ τῆς ὕλης ἀχώριστος· διό καί ὅπου ὕλη ἐκεῖ καί τόπος καί ὅπου τόπος ἐκεῖ καί ὕλη»] καί οὐκ ὄν αὐθύπαρκτον καί ὑπαρκτόν τῶν πραγμάτων ἐκτός» καί ὁ ὁποῖος, ὅπως καί «ἢ ἀδιαφορία αὐτοῦ ἢ ὕλη τῆς φύσεως, τῇ αἰσθήσει οὐ πίπτει καί ἔστι καί τοῦτος νοητός». «Ὁ τόπος», συνεχίζει, «ἐν τοῖς οὔσι, καί τά ὄντα ἐν τόπῳ ὡς διαφορὰ

ἄχώριστος» [§36: «τά πάντα ἐν τόπῳ καί ὁ τόπος ἐν αὐτοῖς»]. Ἀποτελεῖ, ὁ τόπος, «τό ἕτερον μέρος τῆς ἀρχικῆς ἀντιθέσεως, τό ἀπλούστατον καί τῶν πραγμάτων ἀχώριστον». Τά φυσικά πράγματα δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχουν ἐκτός τόπου καί οὔτε ὁ τόπος ἐκτός τῶν φυσικῶν πραγμάτων. «Πέρατα γάρ τόπου αὐτά τά πράγματα, καί πέρατα τῶν πραγμάτων ὁ τόπος, καί ὅπου φυσικόν ἢ ὕλικόν ἐκεῖ καί τόπος, καί ὅπου τόπος ἐκεῖ καί ὕλικόν καί φυσικόν» καταλήγει ὁ Στέφανος Δούγκας (§33).

Τήν ἴδια συλλογιστική, τήν ἴδια «φιλοσοφική», ὅπως ὁ ἴδιος τήν κατονομάζει, ἀντίληψη, υἰοθετεῖ καί στίς ἐπόμενες παραγράφους ὅπου ἀναπτύσσει τό θέμα τοῦ χρόνου, ὁ ὁποῖος, αὐτός καί ὄχι ὁ τόπος, μᾶς δίνει καί τήν παράσταση, παράσταση δυναμική, καί ὄχι στατική, τοῦ γίνεσθαι: «χρόνου γάρ τό γίνεσθαι καί οὐ τόπου» (§182). Ὁ Στέφανος δέν ἐξετάζει τόν σχετικό, ἀλλά τόν ἀπόλυτο, τόν καθόλου χρόνο, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι ἄλλο παρά ὁ χρόνος κατά τόν ὁποῖο ἓνα πᾶγμα «διανύει τήν ἑαυτοῦ ὑπαρξιν», «ἢ διάρκεια τοῦ πράγματος», «ἢ διάρκεια ἐν γένει τῶν ὄντων» καί ὅπου ἡ διάρκεια «οὐκ ἔστιν, εἰ μή δυναμικόν τι καί ἐνεργητικόν, καθ' ἣν τό ὄν διαρκεῖ μᾶλλον, ἢ ἔλαττον, ἄχρις οὗ δαπανηθῆ αὐτή ἢ δύναμις» τῆς ὁποίας «ἢ ἐνέργεια ἐστίν ἢ διάρκεια». Γιά νά συμπεράνει: «ὁ χρόνος ἄρα ὁ ἀπόλυτος», τόν ὁποῖο μελετᾷ «φιλοσοφικῶς», «οὐκ ἔστι τι ὄν πραγματικόν ἀλλά δυναμικόν, καί τῇ αἰσθήσει οὐ πίπτει, ἀλλά μόνῳ τῷ νῷ [αἰσθητή εἶναι μόνο ἡ διάρκεια ἢ ὁποῖα ἐκφράζει τόν σχετικό καί ὄχι τόν ἀπόλυτο χρόνο] ἐστὶ δύναμις ἢ δὲ δύναμις νοεῖται ὡς σημεῖον τι ἀνέκτατον, ἀφ' οὗ ἐκπηγάζει ἢ ἐνέργεια». Καί στή συνέχεια: «ἢ διάρκεια λαμβάνει τήν ἔκτασιν, ἀλλ' οὐκ ἔστιν ὁ χρόνος ἢ διάρκεια, ἀλλά ἢ ἐκτύλιξις αὐτοῦ... τό δὲ παρωχηκός καί τό μέλλον μέρη χρόνου τῆς παραστάσεως αὐτοῦ καί ἐνεργείας· ἐκεῖνο μὲν διάρκεια παρελθούσα καί οὐκ ἐνεργεία παρόν, αὐτή δὲ μέλλουσα, καί πάλιν οὐκ ἐνεργεία... τό ἐνεργεία ἄρα τοῦ χρόνου ἐν τῷ νῦν καί πλέον οὐ· διό καί ἀνέκτατος ὁ ἀπόλυτος χρόνος, καί ἄκρα συστολή τό ἐσωτερικόν ἐντύλιγμα». Καί γιά τήν καλύτερη κατανόηση τοῦ

θέματος φέρνει τό παράδειγμα τοῦ κόκκου ἐνός φυτικοῦ σπέρματος ὅπου ὑπάρχει ζωή· ὑπάρχει δηλαδή, τό φυτό, ἀλλά σέ κατάσταση «ἀόρατον, οὐκ αἰσθητήν, καί ἀκατασκευαστον», σέ «ἀδιαφορία ἀδιάκριτον» καί τό ὅποιο γίνεται αἰσθητό μόνον «ἐν τῷ χρόνῳ, καί ἐν τῷ τόπῳ», ὅπου ὁ μὲν πρῶτος τοῦ παρέχει «ὑπαρξιν τοῦ γίνεσθαι καί διάρκεια μέχρι τέλους», ἐνῶ ὁ δεῦτερος, ὁ τόπος, «τό πού ὡς καί τήν ἔκτασιν ἐν διαμονῇ» [93, §41: «εἰς τά φυτά ἀγνοοῦμεν ἄν τό σπέρμα ἀρχή ἐστὶ τοῦ φυτοῦ, ἢ τό φυτόν ἀρχή τοῦ σπέρματος... διότι δυνάμεθα εἰπεῖν τό σπέρμα καί ἀρχή τοῦ φυτοῦ καί τέλος τοῦ φυτοῦ... ἢ προαγωγή ἀπό τῆς ἀρχῆς εἰς τό τέλος εἶναι ἡ Ἱστορία τῆς ὑπάρξεως τοῦ πράγματος»⁹³]. Καί ὁ Στέφανος Δούγκας θά καταλήξει ἀκολουθώντας τήν διαλεκτική μέθοδο, πού μέ τόση συνέπεια ἀκολούθησε σέ ὄλους τοὺς συλλογισμούς του: «ὁ σχετικός χρόνος ἐνέργεια ἐστὶ τοῦ ἀπολύτου, οὗτος δ' ὡς διαφορά ἀρχική τῆς ὕλης ἀπόλυτος ἐστὶ καί ἐν γένει. [93, §27: «ὁ χρόνος οὐχί τι ἐκτός τῆς ὕλης αὐθύπαρκτον ἐστι, ἀλλά τῆς ὕλης γενική διαφορά ἐσωτερική πάντη τῶν ὑλικῶν συνεκτική» καί στήν §29: «χρόνον λέγοντες δέν ἐννοοῦμεν τί ἐκτός τῆς ὕλης, ἀλλά διαφορά τῆς ὕλης ἐσωτερική καί ἀχώριστη, δύναμιν καί ψυχὴ τοῦ πράγματος, ἄρα γενική διαφορά τῆς ὕλης»]. Ὁ χρόνος ὡς καί ἡ ἑτέρα διαφορά τῆς ἀντιθέσεως τῆς ὕλης [ὁ τόπος], οὐκ ἐστι χωρὶς τῶν πραγμάτων τῶν ὑλικῶν, ὅτι πάντα ἐν τῷ χρόνῳ καί ὁ χρόνος ἐν αὐτοῖς

93. Hegel: «Τό μάτι τοῦ φυτοῦ ἐξαφανίζεται μέ τήν ἐμφάνισιν τοῦ ἄνθους καί μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀναιρεῖται ἀπό αὐτό. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν καρπό. Τό ἄνθος ἐμφανίζεται ὡς μιά ψευδῆς ὑπαρξὴ τοῦ φυτοῦ καί ὁ καρπός παίρνει τή θέσιν τοῦ ἄνθους σάν τήν ἀληθινὴ οὐσία του. Οἱ μορφές αὐτές ὄχι μόνον διαφέρουν, ἀλλά καί ἀποκλείουν ἢ μίαν τήν ἄλλη ὡς ἀσυμβίβαστες. Χάρη ὁμως στήν ἀλληλουχίαν τῆς φύσης τοὺς ἀποτελοῦν στιγμές τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος, ὅπου ὄχι μόνον δέν ἐρχονται σέ ρήξιν, ἀλλά ἡ κάθε στιγμὴ εἶναι τό ἴδιο ἀναγκαῖα ὅπως καί ἡ ἄλλη, καί αὐτὴ ἢ ἀναγκαιότητα ἀποτελεῖ τήν οὐσίαν τοῦ συνόλου» (134, §12. Ἡ ἰδέα ἐπαναλαμβάνεται στίς *Grundlinien des Philosophie des Rechts*, Βερολίνο 1854, §1, 21).

(ἡ ἴδια διατύπωση ὅπως καὶ γιὰ τὸν τόπο, βλ. παραπάνω): «ὅπου ὑλικὸν ἐκεῖ καὶ χρόνος, καὶ ὅπου μὴ ὕλη οὔτε χρόνος (ὁ Θεὸς ὡς ἄυλος εἶναι καὶ ἄχρονος, «οὔτ' ἀρχὴν οὔτε τέλος ἔχει»)· διὸ καὶ ἐκτὸς τῶν φυσικῶν οὐδεὶς χρόνος... φυσικὸν γὰρ ἀδύνατον μὴ εἶναι ἐν χρόνῳ καὶ ἐν τόπῳ ὡς ἀρχικαὶ τῆς ὕλης διαφοραὶ» (§34, 35), ἢ, «ὄ,τι ἂν ὑλικὸν νοοῦμεν διὰ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου νοοῦμεν αὐτό» (93, §27). Ἐν τῷ ἄλλῳ μεταξὺ τόπου καὶ χρόνου, πού ὅπως εἶδαμε ἀποτελοῦν διαφορὰς τῆς ἀδιαφορίας τῆς ὕλης, ὑπάρχει καὶ «ἄκρα ἀντίθεσις», πού ἐκφράζεται μὲ τὸ ὅτι «ἐν τῇ παραστάσει τοῦ χρόνου, αὐτὸ μὲν τὸ νῦν ἐστὶ παραστατόν, ὅπερ ἐστὶν ὁ καθόλου χρόνος, τὰ δὲ μέρη αὐτοῦ ἀπαράστατα καὶ νοητά... ἐν δὲ τῇ παραστάσει τοῦ τόπου συμβαίνει ἀπεναντίας· τὰ μέρη αὐτοῦ καὶ τὸ μερικὸν εἰσὶ παραστατά, αἰσθητά καὶ ἐνεργεῖα, ὁ δὲ καθόλου τόπος ἀπαράστατος, δυνάμει καὶ νοητός· τοῦ μὲν χρόνου τὰ μέρη ἐν ῥοῇ, τοῦ δὲ τόπου ἐν διαμονῇ» (§36). «Τὸ ὑπάρχει ἀχώριστον τοῦ τόπου, ἐνῶ τὸ γίνεσθαι ἀχώριστον εἶναι τοῦ χρόνου. Τοῦ γὰρ ὑπάρχειν τὰ μέρη ὑπαρκτά, παραστατά ἐν μονῇ, τοῦ δὲ γίνεσθαι οὐδὲν μέρος παραστατόν ἐν μονῇ. Ὁ χρόνος ἐστὶ παραστατός οὐκ ἐν μονῇ, ἀλλ' ἐν ῥοῇ, τὸ γὰρ γίνεσθαι πάντη ἐναντίον τοῦ ὑπάρχειν, ὡς καὶ ὁ χρόνος τοῦ τόπου· τοῦ τόπου ἢ παράστασις ἢ ἀδράνεια, τοῦ χρόνου ἢ δρᾶσις, ἢτοι ἢ ἐνέργεια ἢ ἀκραιφνής» ἢ ὅποια «αἰεὶ προϋποθέτει δυνάμιν» γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας σὲ μιά ἐπόμενη παράγραφο (§221) τοῦ ἔργου του.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι «τά ἐναντὰ τοῖς ἐναντοῖς γίνονται γνώριμα» ὁ Στέφανος σημειώνει ὅτι «ἀφ' οὗ ταῦτα καλῶς νοηθῶσι, εὐρίσκομεν ὅτι ὁ τόπος τῷ χρόνῳ ἀντίκειται, ἢτοι ἀντικείμενον αὐτῷ γίνεται... καὶ ὁ χρόνος τῷ τόπῳ ἀντικείμενον γίνεται τουτέστιν ὁ ἕτερος διὰ τοῦ ἑτέρου παρίσταται· ἢτοι ὁ μὲν χρόνος διὰ τοῦ ἑτέρου, τοῦ τόπου, διακρίνεται, ὁ δὲ τόπος διὰ τοῦ χρόνου» (93, §30).

Ὡς ἐκ τούτου, δὲν ὑπάρχει μόνον μιά «ἀντίθεση» μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν διαφορῶν τῆς ἀδιαφόρου ὕλης· δὲν ἀντίκεινται ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ ὑπάρχει ἕνας διαλεκτικὸς μεταξὺ αὐτῶν

προσδιορισμός, μέ τήν ἔννοια ὅτι τόσον ὁ τόπος ὅσον καί ὁ χρόνος ναί μέν «παρίστανται» ὁ ἕνας διά τοῦ ἄλλου, ἀλλά ὡς «διορίζων καί διοριζόμενος» ἕτεροπροσδιορίζονται ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο. Ὁ χρόνος διορίζει τόν τόπο, δηλαδή «τό ποῦ, ἦτοι τήν μονήν τοῦ τόπου» καί ὁ τόπος «ὡς ἀντίθετος ἐκείνῳ» διορίζει τόν χρόνο, δηλαδή «τό ποτέ ἦτοι τήν ῥοήν τοῦ χρόνου. Ὑπάρχει μιά ἀμοιβαία ἀναφορά «καθ' ἣν ταῦτα διορίζουσιν ἀμοιβαδόν, καί διορίζονται» καί συνεπῶς «οὐδαμοῦ ἐν τῇ φύσει εὐρίσκομεν τό ποῦ ἄνευ τοῦ ποτέ, ἢ τό ποτέ ἄνευ τοῦ ποῦ» (93, §30, 32). Τό «διορίζειν καί διορίζεσθαι» ἀποτελεῖ «κοινόν στοιχείον» αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης, μέσω τῆς ὁποίας «ἀμέσως ἡ ὕλη διορίζεται» (στό ἴδιο, §31). Ὁ χρόνος συνοδεύει τόν τόπο καί εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος μέ αὐτόν, ὅπως καί ὁ τόπος μέ τό χρόνο, ἀλλά καί οἱ δύο ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἀναπόσπαστα τῆς ὕλης: «Ἄμα τά πάντα, ἅμα ὕλη, ἅμα ἀντίθεσις, καί ἅμα χρόνος καί τόπος, καί οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον» (§36).

Ὅπως καί ὁ Στέφανος Δούγκας, ἔτσι κι ὁ Φίλιππος Ἰωάννου –ἀργότερα μέν αὐτός, ἀλλά τῆς ἴδιας μέ τόν Στέφανο φιλοσοφικῆς σχολῆς– κάνει καί αὐτός τήν ἀντιδιαστολή μεταξύ μερικοῦ καί ἀπόλυτου, σχετικοῦ καί καθόλου τόπου καί χρόνου. Θεωρεῖ ὅτι ὁ ἐπιμέρους χώρος εἶναι «κενόν τι σχῆμα, ἢ ἴνδαλμα, οὐ τά μέρη κατέχει οἰονδήποτε σῶμα εἴτε ἡρεμοῦν, εἴτε κινούμενον». Τό ἴδιο καί ὁ ἐπιμέρους ἢ ἐμπειρικός χρόνος. Σέ ἀντίθεση μέ τόν καθόλου χώρο καί χρόνο ὅπου ὁ μέν καθόλου χώρος «εἶναι γενικόν καί ἀκίνητον πάντων τῶν πεπερασμένων ὄντων στοιχείων, κενή τις καί ἀόριστος κατά τάς τρεῖς διαστάσεις ἔκτασις, ἧς μέρος τι κατέχει πᾶν σῶμα ἡρεμοῦν ἢ κινούμενον», ὁ καθόλου χρόνος εἶναι «ἄπειρος διάρκεια τῆς ὁποίας ὄρισμένον τι σημεῖον ἢ μέρος καταλαμβάνει πᾶσα τῶν ὄντων γένεσις καί φθορά καί πᾶσα ἀλλοίωσις». Τόσον ἡ ἔννοια τοῦ τόπου ὅσον καί ἐκείνη τοῦ χρόνου, ἀποτελοῦν, πάντα κατά τόν Φίλιππο Ἰωάννου, «πραγματικόν στοιχεῖον τῶν γνώσεων ἡμῶν» καί προσδιορίζουν τήν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς (122).

Ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας συνδέει τίς ἔννοιες τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου μέ τήν ἐξέλιξη, στήν ὁποία «οὐκ ἔστι διακοπή», ἐξέλιξη πού παρατηρεῖται στόν κόσμο, στή φύση, προσθέτοντας ὅτι «ἀπ'

όλας τὰς πολλὰς καὶ παντοδαπὰς μεταβολὰς ὅσαι συμβαίνουνσιν ἀδιακόπως εἰς τὸν κόσμον δὲν δύναται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ἀφαιρέσῃ τὰς ἐννοίας τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Πᾶσα μεταβολή», διευκρινίζει, «γίνεται κατὰ συνέχειαν· ἤγουν μεταξύ δύο ἀντιθέτων καταστάσεων τοῦ αὐτοῦ πράγματος μεσολαβεῖ τρίτη, ἥτις δὲν εἶναι οὔτε ἡ μία, οὔτε ἡ ἄλλη διότι πᾶσα μεταβολή συμβαίνει ἐν χρόνῳ· ὁ δὲ χρόνος νοεῖται συνεχῆς» (51).

Σύμφωνα μὲ τὸν ἄγνωστο ἀκόμη σέ μᾶς συγγραφέα τοῦ κειμένου τῶν Μηλεῶν, ἐμεῖς «οὐδαμῶς οἶδομεν τί εἰσὶν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ χρόνος καὶ χῶρος». Θεωρεῖ ὅτι οἱ κατηγορίες τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου ἀποτελοῦν νοητικές μορφές, νοητικά, θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε, ἐργαλεῖα τοῦ ὑποκειμένου (ὁ χῶρος εἶναι «τριχὴ διαστατός» ἐνῶ ὁ χρόνος «νοήσιμος μονουχὴ διαστατός», καὶ οἱ δύο «ἀπείρωσ διαιρέσιμοι») γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, τῆς φύσης, ἡ ὁποία, συμπληρώνει, εἶναι «ἀνώτερόν τι τοῦ χρόνου [«τὰ φυσικὰ ἐν ἀχρονία συμβαίνουνσιν»] καὶ τοῦ χώρου», καθ' ὅσον ἡ βαθύτερη οὐσία τῶν ὄντων «ἐστὶν ἀμεταβλήσιμη». «Χῶρος καὶ χρόνος», γράφει, «μορφαί μόνον, ὁ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς νοήσεως, ὁ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς αἰσθήσεως. Χῶρος μὲν τῆ αἰσθήσει, χρόνος δὲ τῆ νοήσει· οὐ γὰρ αἰσθησις δυνήσιμος ἄνευ χώρου, τόπος αὐτῆ ὄντος· οὐδὲ διανόσις ἄνευ χρόνου, ὑπόβαθρόν πως ταύτης τυγχάνοντος». Συνεχίζοντας τὴ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν μὲ τὴ διαδικασία τῆς γνώσης, προσθέτει: «Εἰς σύνδεσιν ἢ σύνοψιν ἢ κατανόησιν ἀναγκαῖος ὁ χρόνος, ὡς εἰς αἰσθησιν ὁ χῶρος. Ἡ νόησις οὐκ ἄνευ χρόνου, καὶ ἡ αἰσθησις οὐκ ἄνευ χώρου. Ἄνευ χώρου, οὐκ αἰσθησις, καὶ ἄνευ χρόνου οὐ διανόσις, καὶ ἐπομένως οὐ κατανόησις».

Εἶναι κι αὐτός, τέλος, ὁπαδός τῆς ἰδέας τοῦ συνεχοῦς ἐξελικτικοῦ χαρακτήρα τῆς φύσης, μὲ διατυπώσεις πού θυμίζουν, ἢ καλύτερα παραφράζουν τὸν Ἡράκλειτο: «Τὰ ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἀδύνατον ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ εἶναι· καὶ τό ἀνάπαλιν, τὰ ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ... Ἐντεῦθεν δῆλον οὐδέ δύο ρανίδες ὁμοίαι».

Ὁ Νικόλας Κοτζιάς, τέλος, θεωρεῖ πῶς «ὄλαι αἱ αἰσθήσεις παρίστανται ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ» (75).

Περί συνθέσεως τόπου καί χρόνου ἢ περί κινήσεως

“Ὅπως δέν ξενίζει ἡ «ἀντίθεση» καί οὔτε ὁ ἑτεροπροσδιορισμός χρόνου καί τόπου, τό ἴδιο δέν πρέπει, πάντα κατά τόν Στέφανο Δούγκα, ν’ ἀποροῦμε γιά τό πῶς οἱ δύο αὐτές διαφορές τῆς ὕλης μποροῦν νά βρίσκονται «ἅμα ἐν τῇ φύσει».

Γιά τή διαλεκτική σκέψη τοῦ θεσσαλοῦ λόγιου, αὐτό «οὐ θαυμαστόν». Ἐφαρμόζοντας κι ἐδῶ τό διαλεκτικό σχῆμα ‘θέσις, ἀντίθεσις, σύνθεσις’, ὁ Δούγκας σημειώνει ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἀντίθεση αὐτή δημιουργεῖ μιὰ νέα σύνθεση, [«ἐν τῇ φύσει οὐδεμία ἀντίθεσις ἐάν μή ἅμα καί σύνθεσις», §89] πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν κίνηση· μιὰ νέα σύνθεση στήν ὁποία ὁμως διατηρεῖται καί «ἡ διάκρισις αὐτῶν, δηλαδή τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου». Ἡ κίνηση συνδέεται ἄρρηκτα μέ τίς δύο αὐτές κατηγορίες, εἶναι «ἀδύνατος ἄνευ τόπου καί χρόνου» [93, §39: «ἡ κίνησις ἀδιαφόρως συνεχίζεται εἰς τόν τόπον καί εἰς τόν χρόνον ... ἐάν εἰς τήν κίνησιν λάβῃ ὑπεροχὴν ὁ χρόνος αὔξει ἢ ῥοή τῆς κινήσεως καί λέγεται τότε ταχύτης, ὅσον ἄρα αὔξει ἢ ῥοή αὔξει μᾶλλον καί ἡ ταχύτης καί ἡ συνέχεια τῆς κινήσεως ζωηροτέρα μᾶλλον καί μᾶλλον κατά τήν αὔξησιν τῆς ῥοῆς γίνεται.]. Ἡ κίνηση, ἡ πάσης φύσεως κίνηση, ὄχι μόνον ἡ μηχανική, ἀλλά καί ἡ «κίνησις τῶν ὄντων», ἡ «ζωτική» κίνηση, «σύνθεσίς ἐστι μονῆς (= τόπου) καί ῥοῆς» (= χρόνου), γίνεται, «κατά διαδοχὴν μονῆς καί ῥοῆς, ῥέει, ἐν ᾧ μένει, καί μένει, ἐν ᾧ ῥέει, παρίσταται μέσω αὐτῶν», ἀλλά «καί οὗτοι, διά τήν μεταξύ αὐτῶν ἀντίθεσιν, συνδιορίζονται καί παρίστανται ἐν τῇ κινήσει» (§37). Στήν κίνηση στήν ὁποία ἀνάγει τήν πολλαπλότητα τῶν φυσικῶν φαινομένων καί ἐμπειριῶν μας.

Στή σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα διακρίνουμε, ἔτσι ὅπως ἤδη σημειώσαμε, μιὰ πλήρη ἐνότητα ὕλης, χώρου καί χρόνου, ἀλλά καί κινήσεως (ἡ ἐπίδραση τῆς νευτώνειας θεωρίας εἶναι κι ἐδῶ

καταφανής), μιά προσπάθεια έρμηνείας του μηχανισμού της φύσης [94, 3278: «τα τετράδιά μου, τήν πραγματείαν τής φύσεως περιέχουσιν»], τής ολότητας των φυσικών αλλά και των πνευματικών φαινομένων, σέ συνεχή κίνηση, αλλαγή και ανάπτυξη, μέ βάση τους νόμους τής κίνησης και τής αλληλεπίδρασης. Όπως και οι δύο μεγαλύτεροι νόες στην ιστορία τής ανθρωπότητας, ο Άριστοτέλης⁹⁴ και ο Hegel⁹⁵, θεωρεί κι αυτός ότι ή κίνηση συναποτελεί, μαζί μέ τήν ύλη, τό χώρο και τό χρόνο, ένα από τά τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία τής φύσης, ενώ σέ αντίθεση έδω μέ τόν Άριστοτέλη⁹⁶, διευκρινίζει ότι δέν έννοεί τήν κίνηση ως «διορίζειν» και ούτε ως «διορίζεσθαι», αλλά ως «τήν άδιαφορίαν των δύο», των δύο αυτών «αχώριστων διορισμών τής καθόλου ύλης» και ως άλλον ένα «διορισμόν καθόλου πράγματος» (93, §31). Ένώ ο χρόνος και ο τόπος, ως διαφορά και διάκριση, άποτελούν τήν αντίθεση στή θέση τής άδιαφόρου και άδιακρίτου ύλης, ή κίνηση άποτελεί «τήν σύνθεσιν άδιαφορίας

94. «Τρία γάρ έστι τόν αριθμόν περί ά λέγομεν τήν κίνησιν, ο και εν ω και ότε» (*Φυσική Άκρόασις*, E, 4, 2276 23-24)· «πάν τό κινούμενον εν τινι κινείται και χρόνον τινά, και παντός έστι κίνησις» (δ.π., Γ, 1, 2006 20-21 και Z, 4, 235a 13-15)· «κυρίως δέ κινείσθαι φαμεν μόνον τό κινούμενον τήν κατά τόπον κίνησιν» (δ.π., Θ, 2, 2526 17-24· 2, 253a 9-20· 4, 2546 14-19· 4, 255a 5-10· 6, 2596 1-3)· «φανερών ότι πάσα μεταβολή και άπαν τό κινούμενον εν χρόνω» (δ.π., Δ, 13, 2226 30)· «ούκ έστιν άνευ κινήσεως και μεταβολής χρόνος» (δ.π., Δ, 11, 2186 33).

95. «Έφ' όσον ύπάρχει κίνηση, σημαίνει ότι κάτι κινείται. Αυτό τό κάτι είναι ή ύλη. Ό χώρος και ο χρόνος είναι εκδηλώσεις τής ύλης. Ό χώρος [και ο χρόνος] ... ύπάρχουν χάρη στην ύλη. Συχνά άρχίζουμε μέ τήν ύλη και θεωρούμε τό χώρο και τό χρόνο μορφές τής ύλης. Τό πιο σωστό είναι ότι ή ύλη άποτελεί τό είναι του χώρου και του χρόνου... Έτσι όπως δέν ύπάρχει κίνηση χωρίς ύλη, δέν ύπάρχει και ύλη χωρίς κίνηση... Η ύλη είναι ή πρώτη πραγματικότητα» (137, 261 §67).

96. «Ου μόνον δέ τήν κίνησιν τω χρόνω μετρούμεν, αλλά και τή κινήσει τον χρόνον διά τό όρίζεσθαι ύπ' άλλήλων· ο μέν γάρ χρόνος όρίζει τήν κίνησιν αριθμός ών αυτης, ή δέ κίνησις τον χρόνον» (*Φυσική Άκρόασις*, Δ, 12, 2206 14-18).

καί διαφορᾶς», ὅπου «τό μὲν ἀδιάφορον ἔχει ἀπὸ τήν θέσιν, τό δέ διάφορον ἔχει ἀπὸ τινος τῆς ἀντιθέσεως διαφορᾶς» (στό ἴδιο, §34). «Ἡ κίνησις», διευκρινίζει, «ὡς σύνθεσις ἀμφοῖν, κατὰ μὲν τόν χρόνον παρίσταται ὡς ῥοή, εἰς παρωχηκεῖαν ἐνέργειαν, κατὰ δέ τόν τόπον εἰς τὰ ἴχνη τὰ τοπικά, εἰς ἐκείνην ὡς ῥοή, εἰς ταῦτα ὡς διαμονή· ἀλλά ὡς ἄκρα ἀντίθετα ὁ μὲν τόπος ποιεῖ τόν χρόνον φανταστόν, ὁ δέ χρόνος τόν τόπον πραγματικόν· διὰ τῆς κινήσεως τό δυνάμει τοῦ χρόνου γίνεται ἐνεργεῖα [ἐνῶ] τό φανταστόν τοῦ τόπου γίνεται πραγματικόν» (§39). Καί ἀμέσως μετά: «ἡ κίνησις, ὡς συνεχῆς διαδοχῆ ῥοῆς καί μονῆς, ἐκτυλίττει τόν χρόνον καί ἐντυλίττει τόν τόπον· τοιαύτη ἐστίν ἡ ἰδέα τῆς κινήσεως, ἡ ἐν γένει ἰδέα τῆς κινήσεως τοῦ παντός», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, γιά νά καταλήξει, ἐπικαλούμενος τούς ἀρχαίους (τόν Ἡράκλειτο;), μέ τήν τελειῶς ἀξιοπρόσεκτη ἰδέα ὅτι τὰ πάντα βρίσκονται σέ συνεχῆ (διαλεκτική) κίνηση, πού ἀποτελεῖ βασικό, ἀναπόσπαστο κατηγορήμα τῆς φύσης, τῆς ὕλης ἐν γένει, «ζωτικῆς» καί μή: «Ὅπου τόπος καί χρόνος ἐκεῖ καί κίνησις, καί ὅπου κίνησις, τόπος καί χρόνος ὁμοῦ, καί οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον· ἅμα γάρ φύσις, ἅμα καί ταῦτα, διό καί οἱ πάλαι εἶπον, ὅτι τό πᾶν κίνησις, ὅτι τῆς ἀρχικῆς ἀντιθέσεως τῆς ὕλης ἡ σύνθεσις ἐστίν ἡ κίνησις, καί οὐδέν ὑλικόν ἐκτός ταύτης τῆς γενικῆς κινήσεως» (§40), γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, ἡ φυσική σκέψη τοῦ ὁποῖου στηρίζεται στήν ὑπαρξη τῆς ὕλης καί τῆς κίνησης, πού τίς θεωρεῖ αἰώνιες καί ἀφθαρτες, στηρίζεται σ' ἓνα σύστημα κινήσεως ἐνεργειῶν, μετρησίμων μεγεθῶν. Ἐνῶ σέ ἐπόμενη παράγραφο, ἐπανερχόμενος στήν ἰδέα τῆς ἄρρηκτης σύνδεσης γενικοῦ καί μερικοῦ, ἀλλά καί, τό σημαντικότερο, στήν κατηγορηματική, ἐκ μέρους του, ἀπόρριψη τῆς ὑπαρξης γενικῶν ἐννοιῶν καί ἰδεῶν, πού δέ συμφωνοῦν μέ τὰ πράγματα καί δέν ἐπαληθεύονται στήν πράξη [«εἰ συμφωνοῦσιν αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν», δέν εἶναι «ὡς ἀπαιτοῦσι τὰ πράγματα», «ὡς ἡ φύσις ἀπαιτεῖ»], θά προσθέσει: «ἡ κίνησις οὐ παρίσταται ὡς γενική, εἰ μή ἐν τοῖς μερικωτέροις» (§89).

Ἡ κίνηση ἀποτελεῖ τήν «ἀληθῆ γέφυρα, δι' ἧς μεταβαίνει τό

δυναμικόν ἐν τῷ ὕλικῳ, ἢ σωματικῳ, καί τοῦτο ἐν ἐκείνῳ αὕτη ἐστίν ὁ δεσμός τούτων τῶν ἀντιθέτων, ἣτις θέτει καί τήν μονήν εἰς ῥοήν καί τήν ῥοήν εἰς μονήν» (§183). Εἶναι μιά γενική ιδιότητα ὁλόκληρου τοῦ γνωστοῦ μας κόσμου. Κάθε κίνηση εἶναι ἀλλαγή καί, συνεπῶς, ἕνα σῶμα σέ κίνηση δέ μεταβάλλεται μόνο σέ σχέση μέ τά ἄλλα σώματα, ἀλλά, ταυτοχρόνως, ὑποβάλλεται καί τό ἴδιο σέ μιά διαδικασία ἀλλαγῆς. Ἡ κίνηση εἶναι ἐπίσης, ὅπως σημειώνει ὁ Στέφανος Δούγκας στήν πρώτη προσπάθεια γραφῆς τοῦ κειμένου του, «ὁ πολυθρύλητος ἐκεῖνος δεσμός μεταξύ τῆς ὕλης καί τοῦ πνεύματος, καί φαίνεται ὅτι κατ' οὐδέν ἄλλο συμφωνεῖ τό πνεῦμα τῆς ὕλης καί αὕτη ἐκείνῳ εἰμῆ κατά τήν κίνησιν· δι' αὐτῆς καί μόνης συνάπτεται τῷ πνεύματι ἡ ὕλη, καί ἀποτελεῖται ὁ κόσμος ὁ ἅμα σωματικός καί ἀσώματος», καί προσθέτει: «χωρίς γάρ κίνησιν οὔτ' αἰσθανόμεθα, οὔτε τι τεχνικόν ποιούμεν, τά ὅποια εἶναι ἅμα σωματικά καί πνευματικά» (93, §32).

Μέ τήν ιδιότητά της αὐτή, τήν καθολική, ἡ κίνηση ἀποτελεῖ, στόν τομέα τῆς ἐπιστήμης, τόν συνδετικό ἐκείνο κρίκο μεταξύ μαθηματικῶν καί φυσικῆς.

Καί τοῦτο παρ' ὅλο ὅτι, ὅπως γράφει στό τελευταῖο του κείμενο, ὄχι μόνον «διαφέρει τό μαθηματικόν σῶμα ἀπό τό φυσικῶν» (§180, 192), ἀλλά εἶναι «μεγάλη ἡ διαφορά μαθηματικῶν καί φυσικῶν» (§193) σωμάτων, καθόσον σέ ἀντίθεση μέ τά φυσικά, τά μαθηματικά σώματα «ἔχουσι τήν ὑπαρξιν ἐν τῷ νοί καί οὐκ ἐν τόπῳ παραστατά», ἐνῶ τά φυσικά σώματα εἶναι τρισδιάστατα, «παραστατά ἐν ἑαυτῷ καί ἀθύπαρκτα» (§192): «ἐκείνων μὲν ἡ γένεσις [ἐστὶ] ἔλευθερα –ὡς προϊόντα τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ «μόνου ἔλευθερου καί αὐτεξουσίου»–, τούτων δέ κατ' ἀνάγκην» (§194).

«Φθάσαντες μέχρι τοῦδε», συνεχίζει ὁ Στέφανος «ἄς σημειώσωμεν ὅτι τοῦτο τό μέρος εἶναι τό ὑποκείμενον τῆς μαθηματικῆς, δηλ. ὁ καθαρὸς χρόνος καί τόπος μετά τοῦ συνδέσμου αὐτῶν τῆς κινήσεως, διό καί διαιρεῖται ἀμέσως ἡ μαθηματικὴ εἰς ἀριθμητικὴν καί γεωμετρίαν, καί ἐκείνης ὑποκείμενον ὁ

χρόνος... τῆς δὲ γεωμετρίας ὁ τόπος, οὐ μέρος τό διάστημα· ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος δέχονται τὴν εἰς ἄπειρον διαίρεσιν, διὰ ταῦτα καὶ τὰ ἀπειροστά χρήσιμα ἐπ' ἀμφοῖν. Διὰ τῆς κινήσεως ὁμως ὑπαλληλοῦται τῇ φυσικῇ καὶ λαμβάνει ἐν τούτοις τὴν δὲ γεωμετρίαν καὶ ἀριθμητικὴν εἰς ἀπόδειξιν» (δ.π., §33).

Εἶδαμε ὅτι στὴ σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα, καί, ὅπως θὰ δοῦμε ἐπιλεκτικὰ στὴ συνέχεια, ὄχι μόνο αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἄλλων λογίων τῆς ἴδιας ἐκείνης περιόδου, ὁ φυσικὸς κόσμος παρουσιάζεται σάν μιὰ ἐνότητα ὀντολογικῆ, σὲ πλήρη συνοχή καὶ μὲ δικούς του νόμους ἐξέλιξης, θρισκόμενος σὲ συνεχὴ κίνηση. Σὲ κίνηση πού τὴν ἀντιλαμβάνονται ὄχι ἀπλῶς ὡς μετάθεση, σύμφωνα μὲ τὴ μηχανιστικῆ-ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν κίνηση, πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπικρατεῖ ἀκόμη στὴν Εὐρώπη (π.χ. Γάλλοι ὑλιστὲς φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα), ἀλλὰ καὶ ὡς μεταβολή, ὡς στοιχεῖο δυναμικὸ πού «ζωοποιεῖ» ὁλόκληρη τὴ φύση.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ διαλόγου Ἰαδειμάντης, ἡ *περὶ φυσικῆς ἐπιστήμης*, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι «πᾶσα κίνησις δι' ὠθήσεως μόνον γίνεται», ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ *Δημώδη Φυσικῆ*, ὅπου ἡ κίνηση ὀρίζεται ὡς «ἀλλαγὴ τοῦ τόπου, δι' οὐ ἔν σῶμα πλησιάζει εἰς τὸ ἄλλο, ἢ μετάθασις τοῦ σώματος ἀπὸ τόπου εἰς τόπον» (138), ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης θεωρεῖ τὴν κίνηση «οὐσιώδη τῇ ὕλῃ στοιχείον» στό ὁποῖο «πᾶσα ὕλη ὑπόκειται, ἤτοι ἐν κινήσει ὑπάρχει» καὶ ἐκφράζεται ὡς «οὐσιωδῶς ἐνεργητικῆ» καθ' ὅσον «ἅπαντα τὰ τῶν ὄντων φυσικά ἐν κινήσει τίθησι» (36, 103, 104, 106, 288, 292).

Ὁ Ἰαθανάσιος Ψαλίδας χαρακτηρίζει τὴν κίνηση «ἀρχὴ καὶ αἰτία ὄλων τῶν φαινομένων» (116, §141), καὶ στό κείμενο τῶν Μηλεῶν ἡ κίνηση ὀρίζεται ὡς «τάξις ἐν τῷ παντὶ φύσει».

«Οὐσιώδη ιδιότητα, οὐσιώδες στοιχεῖον τῆς ὕλης», χωρὶς τὸ ὁποῖο «οὔτε δύναται νὰ ὑπάρχη ἀπολύτως ἡ ὕλη», θεωρεῖ τὴν κίνηση καὶ ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς. «Ὅλα», γράφει ὁ Κοδρικᾶς, «ἐνδομύχως κινούνται καὶ διὰ τῆς κινήσεως ὄλα γεννῶνται, ὄλα ὀργανίζονται, ὄλα διαλύονται... συμπήγνυνται, ζωοποιοῦνται, καὶ μεταμορφοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀμετατρέπτους νόμους αὐτῆς τῆς κινήσεως. Εἰς ὄλα τὰ μόρια τῆς ὕλης», συνεχίζει, «εἰς ἕκαστον σῶμα, ἐνυπάρχει μιὰ μυστικῆ, οὐσιώδης ὁμως, ἐνδόμυχος κίνησις ὀφειλομένη εἰς τὴν ἰδίαν τῶν ἐνέργειαν, ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητῆ διὰ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς» (139, 218-220).

*«Περὶ παραστάσεως τῆς ἀρχικῆς ὕλης
ἐν τῷ τύπῳ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου.
Α' περὶ φωτός»*

Δύο ἄλλες, πάντα κατὰ τόν Στέφανο Δούγκα, παραστάσεις τῆς ἀρχικῆς ἢ ἀρχιγόνου ὕλης, διαφορές τῆς ἀδιαφόρου, τῆς ἀπαράστατης, ἄμορφης καὶ ἀκατασκευάστης ὕλης· δύο ἄλλες, μετὰ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο, ἀλλὰ καὶ τῆ σύνθεσι αὐτῶν, τὴν κίνηση, μορφές τῆς ὕλης, ἀποτελοῦν τὸ φῶς καὶ ἡ βαρύτητα.

Τόσον τὸ φῶς ὅσον καὶ ἡ βαρύτητα, τὰ δύο αὐτὰ «ἀρχικά παραστατικά στοιχεῖα τῆς φύσεως ... πρῶτα καὶ ἀρχικά τῆς ὕλης ἄκρα ἀντικείμενα», ἀπαιτοῦν, προϋποθέτουν τὴν κίνηση, πού ἀποτελεῖ τὴ γενικὴ μορφή ἐκδήλωσης τῆς ὕλης, καθ' ὅσον «ἡ κίνησις εἶναι τὸ μεσάζον εἰς τὴν ταυτότητα τοῦ φωτός καὶ τῆς βαρύτητος», ταυτότητα στήν ὁποία «συνευρίσκονται τὰ ἀντίθετα, τὰ δύο ἀντίθετα τῆς ὕλης ὑπαρκτά, ἡ βαρύτης καὶ τὸ φῶς»· μιὰ ἀντιθετικότητα πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν κατ' ἀναλογία ἀντιθετικότητα τόπου καὶ χρόνου: «ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ἀντίθετα, ἄρα καὶ βαρύτης καὶ φῶς ἀντίθετα» (93, §36, 39).

«Τὸ φῶς», σημειώνει ὁ Στέφανος, «ἐν τύπῳ τόπου, ἡ δὲ βαρύτης ἐν τύπῳ χρόνου παρίσταται», [«τοῦ μὲν φωτός τὸ εἶναι τὸ ὑπάρχειν, τῆς δὲ βαρύτητος τὸ εἶναι τὸ γίνεσθαι, ὃ ἐστὶν ὄντα μὲν ἄμφω τῆς ἀρχιγόνου ὕλης, ἀλλὰ τὸ μὲν ἐν τῷ ὑπάρχειν, τὸ δ' ἐν τῷ γίνεσθαι», §89]. Ὅμως καὶ ἐδῶ, ἡ διαλεκτικὴ σκέψις τοῦ δὲ σταματᾷ στήν ἀντίθεση. «Ἀντίθετα μὲν ἀλλήλοις, ἀλλ' ἄμφω ἅμα ἐν τῇ φύσει, καὶ οὐδὲν πρότερον, ἢ ὕστερον», προσθέτει. Γιά νά καταλήξει μέ τὴν ἴδια κι ἐδῶ διατύπωση, στήν ὁποία δὲ μπορούμε νά μὴ διακρίνουμε καὶ πάλι τὴ σταθερὴ ἄποψη τοῦ Στέφανου Δούγκα περὶ ἐνότητας τοῦ φυσικοῦ κόσμου, περὶ ὕλης, ἡ ὁποία ὅπως εἶδαμε, ἀποτελεῖ «τὸ πρῶτον καὶ ἀχώριστον οὐσιῶδες χαρακτηριστικόν τῆς φύσεως... τὸ εἶναι, ἡ φύσις τῆς φύσεως». Ἔτσι λοιπόν, «ἅμα γάρ ὕλη, ἅμα χρόνος καὶ τόπος καὶ κίνησις, καὶ ἅμα φῶς καὶ βαρύτης· πρὸς γνῶσιν δὲ γίνεται ἡ

διάκρισις, καί τό πρότερον καί ὕστερον λέγεται» [«παράστασιν τῆς ταυτότητος»] χαρακτηρίζει στήν §66 τό ὅτι «ἅμα κίνησις καί ἅμα φῶς καί θαρύτης ἐν τόπῳ καί χρόνῳ»].

«Πάντες, φιλόσοφοι καί μή», γράφει ὁ Στέφανος στήν ἀρχή τῆς ἐνότητος «περί φωτός» (§42), «θέλουσι καί ἀποδέχονται τό φῶς ὕλην εἶναι τινα, ὡς καί τῷ ὄντι μὲν ὕλη ἐστίν», ἐνῶ σέ ἐπόμενη παράγραφο (§267) προσδιορίζει τό φῶς ὡς «παράστασις τῆς καθόλου ἀδιαφορίας τῆς ἀρχιγόνου ὕλης ἐν τῷ τύπῳ τοῦ τόπου» [στόν κώδ. 699 εἶναι κατηγορηματικός: «τό φῶς ἐστίν ὕλη», §42]. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ φωτός ἀναφέρει τήν ἔκταση «εἰς μέγιστα τοπικά διαστήματα» καί τή διασταλτικότητα [«στοιχεῖον διασταλτικόν δραστηκώτατον ἐστίν»], χάρις στά ὁποῖα τό φῶς καλύπτει πλήρως τά πάντα, «ἀπανταχοῦ ὅπου φυσικοῦ καί ὕλης» καί συνδυάζεται ἅμεσα μέ τόν τόπο [«ὡς καί ὁ τόπος ἐν διαμονῇ νοεῖται, οὐ γάρ ἐν τῷ φωτί ῥοήν τινα αἰσθανόμεθα, ἢ νοοῦμεν, ἀλλά τό φῶς ἢ φῶς διαμένον ἐστί καί νοεῖται»], ὁ περιορισμός ἢ ἡ ἄρση τοῦ ὁποῖου συνεπιφέρει τόν περιορισμό ἢ τήν ἄρση τῆς παραστάσεως τοῦ φωτός.

Ὅπως ὅλοι οἱ προγενέστεροί του, ἀλλά καί πολλοί σύγχρονοί του φυσικοί, ὑποστηρίζει ὅτι τό φῶς σχηματίζεται ἀπό μικρά σωματίδια σέ ταχεία κίνηση, θεωρία ἢ ὁποῖα ἐγκαταλείφθηκε μόνο μετά τήν ἐπικράτηση τῶν ἀπόψεων τῶν συγχρόνων του φυσικῶν Thomas Young καί Augustin Fresnel, πού ἀνακάλυψαν τά φαινόμενα τῆς συμβολῆς καί τῆς περιθάλψης, τῶν ὁποίων ἡ ἐρμηνεία – ὅπως καί τῆς ἀνάκλασης καί τῆς διάθλασης – εἶναι ἀδύνατη μέ τή σωματιδιακή θεωρία, πράγμα τό ὁποῖο δέ συμβαίνει μέ τή κυματική θεωρία τοῦ φωτός⁹⁷.

Ἄλλο, τέλος, γνώρισμα τοῦ φωτός, ὁ Στέφανος θεωρεῖ τό γεγονός ὅτι τό φῶς, ὡς παράσταση φανταστή τῆς ἀρχικῆς ὕλης,

97. Ἀργότερα, στόν αἰῶνα μας, ὁ Einstein ἀπέδειξε ὅτι τόσον ἡ κυματική ὅσο καί ἡ σωματιδιακή φύση τοῦ φωτός εἶναι δύο ὄψεις συμπληρωματικές μιᾶς καί μόνης πραγματικότητας, ὅτι κύματα καί σωματίδια εἶναι στενά δεμένα στή φύση, τουλάχιστον στήν περίπτωση τοῦ φωτός.

ἄν καί θρίσκειται ἐν ἐνεργείᾳ, «γίνεται ἐνεργείᾳ» καί πραγματικόν ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα, «χρωματίζον αὐτά, καί συγχρωματίζόμενον».

Σημειώνουμε, τέλος, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων τοῦ φωτός τοῦ προσφέρει μιά νέα εὐκαιρία ν' ἀναφερθεῖ καί πάλι, ἐν ἐκτάσει (κυρίως στό κείμενο τοῦ κώδικα 699) σέ θέματα τῶν μαθηματικῶν καί ἰδιαίτερα τῆς γεωμετρίας καί τριγωνομετρίας – μέ τή βοήθεια πάντα γεωμετρικῶν σχημάτων στά ὁποῖα παραπέμπει, ἀλλά δέν ἔχει –, νά μιλήσει περί τοῦ πυθαγορείου θεωρήματος, περί γωνιῶν ἐπιπτώσεως καί θραύσεως, περί ἡμιτόνων καί συνημιτόνων, περί τρισδιάστατων σχημάτων κ.λπ.

«B' Περί βαρύτητος» (καί μαγνητισμοῦ)

Οἱ γνῶμες τῶν «φιλοσόφων καί μή», παίζουσι κί ἐδῶ σημαντικό ρόλο στή διατύπωση τῶν δικῶν του ἀπόψεων. «Πάντες θέλουσι καί ὁμιλοῦσιν ὅτι ἡ βαρύτης ὕλική ἐστί, καί κατά τό μᾶλλον καί ἤττον τῆς ὕλης», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας στήν ἀρχή τῆς ἀμέσως ἐπομένης, καί κατά πολύ ἐκτενέστερης μέχρι τό σημεῖο αὐτό, ἐνότητος (κῶδ. 691, §43-65), καταθέτοντας καί τή δική του, τήν προσωπική συνηγοροῦσα ἄποψη ὅτι πράγματι «ὡς αὐτοί λέγουσιν ... ὕλικήν αὐτήν καί ἡμεῖς εὖρομεν» (στό θέμα θά ἐπανέλθει στή συνέχεια, κῶδ. 692, §725-741, ὅπου περιλαμβάνονται προφανῶς καί οἱ προφορικές, διευκρινιστικές σκέψεις, τίς ὁποῖες, ὅπως εἶδαμε, μετέδωσε προφορικά ὁ Στέφανος στόν ἀνηψιό του, μέ τήν ἐντολή νά τίς περιλάβει ἐκεῖνος στό τελικό, τό ὀριστικό κείμενο τοῦ ἔργου⁹⁸).

“Ὅσον γιά τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς βαρύτητος ἀναφέρει, ὡς πρῶτο ἐξ αὐτῶν, τή συστολή. «Τά μᾶλλον συνεσταλμένα, ἢ πεπιεσμένα», τά πυκνότερα, γράφει, εἶναι βαρύτερα, ἐξ οὗ καί «ἡ βαρύτης ἐστί τό στοιχεῖο τῆς φύσεως τό συσταλικόν ... καί ὅπου συστολή ἐκεῖ καί βαρύτης, καί ἀνάπαλιν». “Ἐνα ἄλλο ἐπίσης σημαντικό γνώρισμα τῆς βαρύτητος θεωρεῖ τό ὅτι ἀποτελεῖ «στοιχεῖον δυναμικόν ἐνεργητικώτατον», ὅτι εἶναι κί αὐτή «ἀπανταχοῦ δυναμική κατ’ ἐνέργειαν», ἐννοώντας μέ αὐτό ὅχι τόν ὄγκο ἑνός οἰουδήποτε πράγματος [«ἡ βαρύτης ἀδιαφορεῖ κατά τό σωματικόν», γι’ αὐτό καί «πολλάκις

---

98. Ὁ ἴδιος ὁ ἀνηψιός-γραφέας σημειώνει στό τέλος, φ. 140α, τοῦ τρίτου καί τελευταίου τόμου τοῦ ἔργου: «Ὅπερ ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ ἐρρέθη ἢ σκοτεινόν, ἢ ἄνευ λόγου ἀποχρῶντος, ἐν ἐτέρῳ ἐγένετο σαφέστερον μετά λόγου ἰσχυροτέρου, καί οὕτινος ἢ ἐξέτασις ἐν τοῖς ἡγουμένοις οὐχ ὡς ἔδει ἐγένετο, ἐν τοῖς ἐπομένοις ἐγένετο ἢ διόρθωσις».

τά ὀγκωδέστερα ἐλαφρότερα, καί τά ὀλιγόσαρκα βαρύτερα τῶν παχυσάρκων», ἢ τό βάρος «ἐν τῷ ζυγῷ» (κάνει σαφή ἀντιδιαστολή μεταξύ βάρους καί βαρύτητας), ἀλλά «τήν ὄθησιν, ἦτοι τήν δυναμικήν ἐνέργειαν τῆς βαρύτητος εἰς τήν ὄθησιν». [κῶδ. 699: «ἡ βαρύτης ἐστὶ τό δυναμικόν καί οὐχί τό σωματικόν τῆς ἀρχικῆς ὕλης ... ἡ φύσις αὐτῆς ἐν συστολῇ, δύναμις ἐντυλιγματική, τό ἐπισωρεύεσθαι εἰς ἓν σημεῖον, στοιχεῖον τῆς συνοχῆς τῶν πραγμάτων, τό ἀπόλυτον σημεῖον, στοιχεῖον δυναμικόν ἀφ' οὗ τίθενται αἱ δυνάμεις εἰς ἐνέργειαν», §43].

Διαχωρίζει ἀντιθετικά τήν ἔννοια τῆς βαρύτητας «ὡς καθόλου ἀδιαφορία τῆς ὕλης», ὡς δύναμη, πού εἶναι μόνον νοητή καί «οὐ πίπτει τῇ αἰσθήσει» καί ὡς ἐνέργεια, πού εἶναι μερική «καί τῇ αἰσθήσει παραστατή» [«αἱ ἐνέργειαι τῆς βαρύτητος εἰσὶν αἰσθηταί», ἐνῶ «ἡ καθόλου οὐδαμῶς»], ὡς τό δυναμικό ἐκεῖνο στοιχεῖο χάρις στό ὁποῖο «πραγματοποιοῦνται τά πράγματα» ἀποκτώντας ὅ,τι «τό πραγματικόν καί ὄντοτικόν ἔχουσιν». Τά δύο αὐτά στοιχεῖα – «ιδιώματα» ὅπως τά ἀποκαλεῖ – τῆς βαρύτητας, καί ἰδιαίτερα τό δεύτερο, εἶναι αὐτά πού προσφέρουν τή δυνατότητα στούς «φυσικούς φιλοσόφους [νά] ἀποδεικνύουσι, μόνον δι' αὐτῆς, πολλά φαινόμενα τῆς φύσεως».

Στήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός του δέ χρησιμοποιοῖ τύπους μαθηματικούς – μαθηματικός αὐτός καί συγγραφέας ἐνός τετρατόμου, ὅπως εἶδαμε, μαθηματικοῦ ἐγχειριδίου, μέ συχνές, καί στό τελευταῖο του κείμενο ἀναφορές στά μαθηματικά, τά ὁποῖα, ὅπως «παρά πάντων ὁμολογεῖται» καί ὅπως ὁ ἴδιος πιστεύει «εἶναι ἡ ἐντελεστάτη ἐπιστήμη εἰς τὰς ὀρθάς ἀποδείξεις» (93, §24) – καί σπάνια καταφεύγει σέ γεωμετρικά σχήματα.

Μελετώντας γενικότερα τά κείμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διαπιστώνουμε ὅτι τό φαινόμενο δέν εἶναι μοναδικό. Τό συναντοῦμε ἀκόμη καί σέ αὐτά τά βιβλία φυσικῆς, πόσο μάλλον σέ ἔργα φυσικῆς φιλοσοφίας.

Μᾶς λέει μέ δικά του πάντα λόγια, περιφραστικά καί μέ ἀρκετούς, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, πλατιασμούς (ἄς μῆ

ξεχνοῦμε, τό κείμενο γράφεται καθ' ὑπαγόρευση κι ἐμεῖς στηριζόμαστε ἀκριβῶς σέ αὐτό τό κείμενο καί ὄχι στίς «διορθώσεις» ἢ «βελτιώσεις» τοῦ διορθωτῆ), ὅτι ἡ βαρύτητα ἑνός σώματος, πού ἐκδηλώνεται «διά τῆς ῥοῆς ἐν διαδοχῇ κατά τόν τύπον τοῦ χρόνου», εἶναι εὐθέως ἀνάλογος τῆς ἐπιτάχυνσης τῆς πτώσης τοῦ σώματος, χωρίς νά «αὐξάνεται εἰς ὄγκον», ὅτι ἡ πτώση ἑνός σώματος εἶναι ἀνάλογος τοῦ τετραγώνου τοῦ διαστήματος καί ὅτι «τό βαρύτερον ἐν τῇ πτώσει ταχύτερον ῥέει (= πέφτει), καί ἐπομένως, ἐν τῷ αὐτῷ διαστήματι γίνεται τό ἐντύλιγμα μείζον τοῦ βαρυτέρου σώματος, ἢ τοῦ ἐλαφροτέρου», ὅτι «ὄσω μᾶλλον τό πίπτον βαρύτερον, τοσοῦτω μᾶλλον καί ῥέει καί γίνεται ταχύτερον, ἢ βαρύτερης ἄρα αὐξεται διά τῆς ῥοῆς, καί ἡ ῥοή διά τῆς βαρύτητος», ὅτι τό βάρος ἑνός σώματος εἶναι ἴσον πρὸς τήν ἔνταση τῆς βαρύτητος ἐπὶ τῆς μάζας αὐτοῦ, χωρίς νά τοῦ διαφεύγει τό ὅτι ἡ ἔνταση τῆς βαρύτητος εἶναι συνάρτηση τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους, «τῆς τοῦ τόπου διαφορᾶς», ὅπως γράφει, ὁμως ὁ γνωστός καί τότε διεθνῶς τύπος $B = mg$ λείπει παντελῶς ἀπό τό κείμενό του.

Μιλᾷ περὶ «εἰδικῆς βαρύτητος ἐκάστου πράγματος», ὅπως ὀνομάζει τό εἰδικό βάρος (93, §35), τό ὁποῖο στό τελευταῖο του ἔργο, τό ὀρίζει ὡς «συστολή τῆς ἐκτάσεως καί ἐντύλιξις τοπική», ὡς «φυσική συστολή τῆς διαστολῆς» καί τό ὁποῖο «διττάς ἔχει ἐνεργείας, ἢ ἐσωτερικῶς τήν συστολήν, ὃ ἐστίν ἢ φύσις τῆς εἰδικῆς βαρύτητος, ἢ ἐξωτερικῶς τήν ῥοπήν πρὸς τό κοινόν κέντρον καί τήν ὠθησιν, ὃ ἐστίν ἰδίωμα τῆς ἀπολύτου βαρύτητος» (§93), ὅπως ἐπίσης καί περὶ κέντρου βαρύτητος, τό ὁποῖο εἶναι τό «ἀμερές» ἐκεῖνο δυναμικόν, ἀλλ' ἀνέκτατο σημεῖο πού θρίσκεται «ἐν ἀδιαφορίᾳ» καί «ἐν μονῇ»: τό κοινό αὐτό σημεῖο πού ἐνώνει τά σημεῖα πολλῶν βαρέων, τό ἀπόλυτο ἐκεῖνο σημεῖο ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνέχονται τά πράγματα, καθ' ὅσον «ἡ βαρύτης αὐτή καθ' ἑαυτή ἐστὶ στοιχεῖον συνοχῆς τῶν πραγμάτων». Πρόκειται γιά τό σημεῖο ἐκεῖνο πρὸς τό ὁποῖο «πάντα ἐπ' αὐτοῦ ἔλκονται, καί πάντα πρὸς αὐτό φέρονται», ἐπὶ τοῦ ὁποίου «γίνεται ἡ ἔλξις καί συστολή εἰς μείζονα διαστή-

ματα»· τό σημείο τό ὅποιο «ἔλκει ἐν ἑαυτῷ ὅλον τό καθόλου τοῦτο σῶμα», πού κείται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὀλικοῦ καθόλου σώματος» καί πρός τό ὅποιο «ρέουσι καί πίπτουσιν, ὅσα οὐ κωλύονται ἀπό τῆς διαμονῆς τῆς τοπικῆς». [Στήν §86 τοῦ ἴδιου κειμένου θά ἐπανέλθει: «ὁ τόπος τῆς βαρύτητος, ὡς κέντρον τοῦ ὀλικοῦ σώματος, ἐπισωρεῦει ἐν ἑαυτῷ ὅλας τάς εὐθείας, αἵτινες ἀπό παντός σημείου τῆς ἑαυτοῦ περιφερείας πρός αὐτό πίπτουσιν· ἕκαστον γάρ σῶμα ... ἔχει τό ἴδιον κέντρον, ὃ κέντρον βαρύτητος καλοῦσιν, ἀφ' οὗ τά μέρη τοῦ ὅλου συνεφέλκονται», ἐνῶ στό κείμενο τοῦ κώδ. 699, ἀναφερόμενος στό «κέντρον ὡς τό καθόλου σημείον τῆς βαρύτητος», τό ὅποϊον «ἔλκει τά πάντα δυναμικῶς πρός ἑαυτό», σημειώνει: «ὅλα τά σώματα ἔχουσι κέντρον ἑλκιστικόν, ἕκαστον ἔλκει πάντα τά περί αὐτοῦ μερικώτερα, καί ἔλκεται ἀπό πάντων τῶν γενικωτέρων αὐτοῦ, καί ἐφάπτεται τῇ περιφερείᾳ τοῦ γενικωτέρου κατ' εὐθείαν πρός τό κέντρον αὐτοῦ· κατ' εὐθείαν γραμμῆν λέγω ἀπό τό κέντρον τοῦ μερικωτέρου πρός τό κέντρον τοῦ γενικωτέρου σώματος», §43].

Γνωρίζει, τέλος, τοὺς νόμους τῆς πτώσης τῶν σωμάτων σέ συνθήκες κενοῦ καί σύμφωνα μέ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπιτάχυνση, στόν ἴδιο τόπο, εἶναι ἡ αὐτή γιά ὅλα τά σώματα [ἐν τῷ κενῷ ὡς φασί, πάντα ἐπίσης πίπτουσιν], ἐνῶ στόν ἐλεύθερο ἀέρα «ἡ βαρύτης οὐ γάρ ἐν πᾶσιν ἡ αὐτή» καί ἡ διαφορά τοῦ χρόνου πτώσης ὀφείλεται στήν ἀντίσταση τοῦ ἀέρα καί συναρτᾶται ἀπό «τό εἰδικόν βάρος ἐκάστου σώματος» (§84).

Ἔχοντας πάντα κατά νοῦ τήν ἐπανελημμένα διατυπωθεῖσα καί στό κείμενό του ἄποψη ὅτι «ἡ βαρύτης ὕλική ἐστι», ἀλλά, ἐπαναλαμβάνει, ὄχι ὅπως «ὁ χύδην λαός» ἀντιλαμβάνεται αὐτήν ὡς «ἐν τῷ ζυγῷ παράστασιν» ἀλλά ὡς «δυναμικήν ἐκδοχήν τῆς ὕλης», πού πηγάζει ἀπό μιά γενική ιδιότητα τῆς ὕλης καί ὅτι «ὄπου ὕλη ἐκεῖ καί βαρύτης», ἡ ὁποία «παρίσταται καί ἐν τοῖς ὅλοις ὡς ἐν τοῖς μέρεσι, καί ἐν τοῖς γενικοῖς ὡς ἐν τοῖς μερικοῖς», ὁ Στέφανος Δούγκας μιλάει περί γήινης βαρύτητας, τήν ὁποία συσχετίζει ἐδῶ μέ τήν κίνηση «τῶν πλανητῶν καί τοῦ πλανητικοῦ συστήματος, ὡς καί τῶν λοιπῶν οὐρανίων σωμά-

των» (στή σκέψη του τό σύμπαν είναι όμογενές και ισότροπο) στή βάση του νόμου τής παγκοσμίου έλξεως, νόμου που «πάνυ σοφώς διώρισε και διεκρινεν εκείνος ό πολυς Νεύτων».

Σέ μία περίοδο κατά την οποία άλλοι γνωστοί λόγιοι, μέ σπουδές κι αυτοί στην Εύρώπη, όπως ό Βενιαμίν Λέσβιος και ό Θεόφιλος Καίρης, μή μπορώντας νά έρμηνεύσουν —όπως έξάλλου και ό Κ. Βαρδαλάχος και ό Κ. Μ. Κούμας— τό φαινόμενο τής βαρύτητας αλλά και τής παγκόσμιας έλξης, διατυπώνουν, στή βάση ενός συστήματος καρτεσιανού, τή θεωρία του Πανταχηκινήτου ό πρώτος⁹⁹ και του Ένύλου ό δεύτερος¹⁰⁰, ό Στέφανος Δούγκας, ακολουθώντας τή νευτώνεια θεωρία, υποστηρίζει ότι οι φυσικοί νόμοι που ισχύουν στην επιφάνεια τής γής είναι οι ίδιοι που ισχύουν και σε όλόκληρο τό σύμπαν και άρα ή γή και τό σύμπαν έχουν συγκρίσιμη τάξη μεγέθους, υπογραμμίζοντας και πάλι την ιδέα τής ενότητας του σύμπαντος, αλλά και τής αλληλεπίδρασης όλων των μερών του. Αναφέρεται στην «υπό του κυρίου Νεύτωνος ευρεθείσα έφελκτική δύναμιν, ήτις έστιν ή έν γένει βαρύτης» (σε άλλο σημείο εκφράζει την αντίθεσή του στον Νεύτωνα και σε άλλους, οι όποιοι θεωρούν «ότι από μόνης τής συνεφελκύσεως τής έν γένει βαρύτητος τά πάντα εισί»), στην έλλειπτική πορεία που ακολουθούν οι πλανήτες θεωρώντας ότι οι τελευταίοι αυτοί «ίστανται επί των ιδίων τροχών» χάρη στο συνδυασμό κεντρόφυγης και κεντρόμολης δύναμης, ενώ όσον άφορα τον ήλιο, ό όποιος «έξωτερικώς μέν έστι ακίνητος, έσωτερικώς δέ κινητός, καθ' ότι περιστρομβείται περί τον ίδιον άξονα», σημειώνει ότι ό ήλιος είναι ακριβώς αυτός ό όποιος «ώς

99. Βλ. 'Α. Ανδριώτης, «Κριτική τής θεωρίας του 'Πανταχηκινήτου' του Βενιαμίν Λέσβιου», *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιου, Μυτιλήνη 28-30 Μαΐου 1982*, 'Αθήνα 1985, σσ. 243-249.

100. Βλ. Γιάννης Καράς, «'Η φυσική σκέψη του Θεόφιλου Καίρη και ή ευρωπαϊκή φυσική σκέψη του καιρού του. 'Η υπόθεση του 'Ενύλου'», *Πανελλήνιο Συμπόσιο Θεόφιλος Καίρης, 'Ανδρος 6-9 Σεπτεμβρίου 1984, Πρακτικά*, 'Αθήνα 1988, σσ. 71-80.

σημείον τοιαύτης βαρύτητος ἔλκει καί διατηρεῖ τό πλανητικόν σύστημα ἐν ἑαυτῷ ὡς κέντρον γενικώτερον τοῦ πλανητικοῦ μας συστήματος [§76: «ὁ ἥλιος διά τό εἶναι κέντρον τοῦ πλανητικοῦ», ἢ §267: «ὄντος τοῦ ἡλίου κέντρον καί μέσον τοῦ πλανητικοῦ συστήματος», ἢ §310: «ὁ ἥλιος ἐστία ἐστί ὄλων τῶν πλανητῶν καί ὅλης τῆς σφαίρας τοῦ ἡλιακοῦ, ἐστία καί κέντρον ὄλου τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ἐστί»], ἀλλά καί ἐκάστου ἰδιαίτερος τῶν πλανητῶν» [93, §35: «ὁ ἥλιος ἔλκει ὡς κέντρον τῆς βαρύτητος ὄλους τούς πλανήτας»] καί στή βάση αὐτή ἐρμηνεύει καί «τήν περί τόν ἥλιον τῆς γῆς κίνησιν». Ὡς πρός τόν ἥλιο θεωρεῖ «μερικόν» τό κέντρο τοῦ πλανήτη μας [93, §35: «ἡ γῆ ἔλκει τά ἀπ' αὐτῆς ὀψούμενα»] (ἀλλά καί τῶν ἄλλων πλανητῶν) ὅπως μερική θεωρεῖ καί τή γῆϊνη βαρύτητα ἐν σχέσει πρός τό γενικό κέντρο τῆς ἀπολύτου βαρύτητας, πού εἶναι ὁ ἥλιος.

Ἄν καί θεωρεῖ (§237), πολύ σωστά, ὅτι μεταξύ βαρύτητας καί μαγνητισμοῦ ὑπάρχει μεγάλη διαφορά, ὅτι «ὁ μαγνητισμός οὐκ ἐστί δύναμις βαρυντική», θά ἐπανέλθει στό θέμα τῆς βαρύτητας, εἰδικότερα τῆς γῆϊνης βαρύτητας, ὅταν θ' ἀναφερθεῖ στόν μαγνητισμό (§222 κ.έ.) τόν ὅποιο – στηριζόμενος στά συμπεράσματα τῶν «πειραματικῶν φυσικῶν», τῶν «ἐμπειροτάτων καί ἐφευρετικοτάτων ἡμῶν φυσικῶν» (μεταξύ αὐτῶν καί στόν Tuning), οἱ ὅποιοι «διά πείρας δεικνύουσιν» – θεωρεῖ ὅτι δέν εἶναι «οὔτε ῥευστόν ὑλικόν, οὔτε ὕλη (παράβαλε παρόμοιες, σύγχρονες ἀντιλήψεις τῶν Βενιαμίν Λέσβιου καί Θεόφιλου Καῖρη), ἀλλά ἐνέργεια δυναμική, εἰδικότερα φορέας ἐνεργείας, ἐξωτερική διαφορά τῆς ἐν γένει δυναμικῆς ἀδιαφορίας, ἀναφορά τῆς ἀδιαφορίας πρός τήν διαφοράν, καί τῆς διαφορᾶς πρός τήν ἀδιαφορίαν, καθ' ἣν γίνεται παραστατή ἡ δυναμική ἔλξις καί ὤθησις» καί ὅπου «ὄχημα τῆς μαγνητικῆς ἐνεργείας» θεωρεῖ τήν «ἐν τόπῳ ἐσωτερική συνέχεια».

Στήν ἀρχή τῆς νέας αὐτῆς ἐνότητας μιλάει περί ἐλκτικῶν καί ἀπωστικῶν δυνάμεων [§269: «τά ὁμώνυμα ὄντα ἀντρωθοῦνται, καί τά ἑτερόνυμα συνεφέλκονται»], περί μαγνητικῶν πόλων, θετικῶν κι ἀρνητικῶν, περί μαγνητικοῦ πεδίου, περί γενέσεως τοῦ

μαγνητισμοῦ, «ἦν οἱ φυσικοὶ κοινωνίαν καὶ μετάδωσιν ὀνομάζουσι»¹⁰¹ καὶ περιγράφει τὸ γνωστὸ σήμερα σέ μᾶς φαινόμενο τῆς μαγνητικῆς ἐπαγωγῆς ἢ μαγνήτισης ἐξ ἐπαγωγῆς, κάνει τὴ διάκριση τῶν σωμάτων σέ μονίμως μαγνητιζόμενα ὑλικά ὅπως ὁ χάλυβας, ὁ ὁποῖος «δέχεται τὸν μαγνητισμὸν ἅμα καὶ τηρεῖ, ὅτι ἐν αὐτῷ ἡ μεγίστη συνάφεια» καὶ σέ ὑλικά πού ἀποκτοῦν τὴ μαγνητικὴ ιδιότητα ἐφ' ὅσον βρίσκονται σέ μαγνητικὸ πεδίο, καί, τέλος, περιγράφει τὴν πυξίδα, τὴν ὁποία «οἱ περὶ τὸν μαγνήτην δεινοὶ ἐπενόησαν» καὶ τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «μικρὸν τι ἀπεικόνισμα τῆς σφαίρας τοῦ παντός».

Μετά ὅλα αὐτά, πού θά μπορούσαμε νά τὰ θεωρήσουμε εἰσαγωγικά στό κεφάλαιο τοῦ μαγνητισμοῦ, ἐπανέρχεται στό θέμα τῆς γήινης βαρύτητας καὶ τῆς παγκόσμιας ἑλξης. Περιγράφει, συνοπτικά, τὴ γήινη σφαῖρα, ἀναφέρεται στοὺς δύο πόλους, τοὺς ὁποῖους θεωρεῖ «πραγματικῶς μὲν κινητοὺς, φανταστικῶς δέ ἀκινήτους», στοὺς «μεγίστους κύκλους», τὸν ἰσημερινό καὶ τοὺς μεσημβρινούς καί, μετά τὴν ἐκ νέου παρατήρησή του ὅτι «πάντα τὰ [οὐράνια] σώματα κινοῦνται περὶ τὸν ἴδιον αὐτῶν ἄξωνα», προσθέτει ὅτι μαγνητικὴ ἐνέργεια «ἐκπέμπουσιν ὅλα τὰ οὐράνια σώματα, ὡς καὶ ἡ γῆ, ἐάν ἀναφορὰς ἔχωσι πρὸς τὰ

101. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων τοῦ μαγνητισμοῦ θά ὀδηγήσει, κι ἐδῶ, τὸν φιλόσοφο Στέφανο Δούγκα σέ ἀναφορές σέ χώρους συγγενικούς, πέραν τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Χάριν παραδείγματος σημειώνουμε ὅτι θεωρεῖ τὴ συμπάθεια ὡς «μαγνητικὴ ἐνέργεια μεταξύ δύο πόλων ἑτερονύμων» καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐρμηνεύει καὶ τὸ πῶς «ἐγείρεται ὁ ἔρωσ μεταξύ ἑτερονύμων», τὸ πῶς δημιουργοῦνται «αἱ ῥοπαὶ καὶ κλίσεις πρὸς πολλὰ, αἱ ῥοπαὶ εἰς πάθη ὠφέλιμα καὶ μὴ, αἱ ῥοπαὶ εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ κακίαν, αἱ ἔμφυτοι ῥοπαὶ τῶν ζώων πρὸς συνουσίαν, πόσιν, καὶ βρῶσιν, τὰ θέλγητρα τοῦ κάλλους κ.τ.τ.», θεωρώντας ὅτι ὅλα τὰ παραπάνω «ἐν εἶδη μαγνητισμοῦ γίνονται» ὅτι «αἱ κλίσεις καὶ αἱ ὀρμαὶ διὰ τοῦ μαγνητισμοῦ συμβαίνουσιν». Καὶ καταλήγει: «Ἐκ μὲν τῶν ἑτερονύμων πόλων τοῦ μαγνητισμοῦ τοιαῦτα καὶ ἄλλα πολλὰ φαινόμενα εὐρίσκομεν, καὶ κοινὰ ἐν τῇ φύσει, καὶ κατὰ μέρος ἐν τοῖς πράγμασι διὰ τὴν φανταστικὴν ἀναφορὰν τοῦ ἑνὸς πόλου πρὸς τὸν ἕτερον καὶ τούτου πρὸς ἐκεῖνον».

γῆϊνα κατά τὰς διαφόρους περιοδικὰς κινήσεις αὐτῶν», γι' αὐτὸ καὶ «ἐάν ἡ πυξίς εὐρεθῆ ἐν ἀτμοσφαίρᾳ μαγνητικῇ τινι τούτων τῶν οὐρανίων σωμάτων» θά ὑποστεῖ τίς ἴδιες μεταβολές ὅπως καὶ πάνω στή γῆ.

Υἱοθετεῖ τὰ συμπεράσματα τοῦ Ἑρμβόλειου (Robert Boyle;), ὁ ὁποῖος παρατήρησε ὅτι στό Παρίσι ἡ βελόνη πάλει σέ 10 λεπτά 245 «κουνισμούς» καὶ στό Περού μόνον 211 ἐνῶ πρὸς τὸν ἰσημερινό ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν εἶναι ἀκόμη μικρότερος, καὶ καταλήγει στή διαπίστωση ὅτι «πρὸς τοὺς πόλους αὐξεται ἡ ἐνέργεια ἢ μαγνητικῇ, ὡς καὶ ἡ τῆς βαρύτητος, μειοῦται δέ πρὸς τὸν ἰσημερινόν». «Ἐνταῦθα συμβαίνει, ὡς ἐπὶ πάντων, ἡ ἐνέργεια αὕτη μειοῦται ἀξανομένου τοῦ διαστήματος ἀπ' αὐτῆς τῆς πηγῆς», γράφει ὁ Στέφανος.

Ξεκινώντας, τέλος, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ μαγνητισμὸς συναντᾶται «ἀπανταχοῦ ἐν τῇ φύσει ὡς διαφορὰ τῆς ἐν γένει δυνάμεως, καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον παραστατικὸς ἐν ἅπασιν τοῖς μερικοῖς καὶ καθ' ἕκαστα τῶν τοπικῶν σωμάτων», καταλήγει μέ μιὰ ἄλλη, συγγενικὴ μέ τίς προηγούμενες, διατύπωση τῆς ἀρχῆς τῆς παγκόσμιας ἔλξης: «οὕτως ἡμεῖς πιστεύομεν γίνεσθαι τὰς περιοδικὰς κινήσεις περὶ τι κέντρον κοινόν τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἐπειδὴ πάντα συγκινοῦνται διὰ τῶν μαγνητικῶν δυνάμεων, ἐκεῖνο μὲν κινούμενον ἔλκει, ἢ ὠθεῖ ἕτερον, καὶ κινεῖται ἐπὶ τῆς ἰδίας τροχιάς ἐν ἰσοσταθμίᾳ ὄν». Καὶ ἀμέσως μετὰ: «αὕτη ἡ συναρμολογία τοῦ παντός ἐστίν ἢ πολυθρύλλητος σειρά τοῦ Ὅμηρου, ἣν ἐκεῖνος ζωγραφίζει διὰ χρωμάτων πολλῶν δι' αὐτὴν δέ τὴν συναρμολογίαν καὶ ἕκαστον ἔχει εἰσροπὴν πρὸς τὰ ἕτερα, καὶ ταῦτα πρὸς ἐκεῖνο». Μιὰ διατύπωση πού μαρτυρεῖ ἐκ νέου, πέραν ὅλων τῶν ἄλλων, ἀφ' ἑνός τίς γνώσεις του στόν τομέα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆ δεδηλωμένη ἐπανειλημμένα πρόθεσή του νά δέσει τὸ λόγο του μέ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση, ἢ ἀκόμη, θά προσθέταμε, νά συνδυάσει τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη μέ τὴ νεώτερη εὐρωπαϊκῇ, νά ὑπογραμμίσει τὸν πάντα ἐπίκαιρο χαρακτήρα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ.

«Γ' Περί πυρός»

Τή διαλεκτική σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα, πού ὅπως σημειώσαμε ἤδη, στηριζόμενοι πάντα στά κείμενά του, συνοδεύει τό λογισμό του σέ ὅλες τίς ἀναλύσεις του, τή συναντοῦμε καί στήν ἐνότητα αὐτή. Ἐν καί τό κείμενο πού διαφυλάσσεται στόν κώδικα ἀρθ. 699 δέν εἶναι παρά ἡ συνοπτική μορφή τῆς τελικῆς, τρίτομης γραφῆς τοῦ ἔργου του, καί γι αὐτό μόνον παρενθετικά ἀναφερόμαστε σέ αὐτό, δέ μπορούμε νά ἀντισταθοῦμε στή γλαφυρότητα τῆς ἔκφρασης πού, στήν ἐνότητα αὐτή, συναντοῦμε ἐκεῖ καί ν' ἀρχίσομε ἀπό ἐκεῖ τήν παρουσίαση τῶν ἐννοιῶν «περί πυρός». Ἐς μᾶς ἐπιτραποῦν οἱ ὅποιες συνειδητές ἐπαναλήψεις, οἱ ὁποῖες, ὡς ἕνα βαθμό χρωματίζουν τό κείμενο.

«Τήν ἀρχικήν ὕλην ἐν ἀδιαφορίᾳ εἶναι εἶπομεν», γράφει ἐκεῖ ὁ Στέφανος καί συνεχίζει: «διαφοραὶ δ' αὐτῆς εὐρέθησαν ὁ τόπος καί ὁ χρόνος. Θέσις ἢ ἀδιάφορος ὕλη, ἀντίθεσις ὁ τόπος καί ὁ χρόνος, σύνθεσις δέ τῆς θέσεως καί ἀντιθέσεως εὐρέθη ἢ κίνησις. Ἐνευ συνθέσεως ἢ φύσις ὡς ἐν ὄλον ἀνεπίδεκτος, διότι ἐν ἀδιαφόρῳ ὕλη ἐννοεῖται καί ὁ τόπος, καί ὁ χρόνος, καί ἡ κίνησις κατὰ ἀδιαφόρως· ἀπαιτεῖται ἔτι σύνθεσις διαφορᾶς καί ἀδιαφορίας, ἣν καλοῦμεν ταυτότητα. Τοιαύτην κίνησιν λοιπόν δεῖ εἶναι τήν ταυτότητα, ὥστε ἅμα παριστᾶναι τήν διαφορᾶν ἐν ἀδιαφορίᾳ, καί τήν ἀδιαφορίαν ἐν διαφορᾷ. Ἄλλ' ἀδιαφορία ἐν διαφορᾷ», συνεχίζει, «ἔστιν ἐνταῦθα τό φῶς καί ἡ βαρύτης, διαφορᾶ δ' ἐν ἀδιαφορίᾳ ἢ κίνησις· ἅμα φῶς καί ἅμα βαρύτης ἐν τόπῳ καί χρόνῳ. Ἄλλ' ἅμα διαφορᾶ ἐν ἀδιαφορίᾳ καί ἀδιαφορία ἐν διαφορᾷ ἔστιν ὁ τύπος ὁ ζωτικός· ἢ ταυτότης ἄρα τύπον ζωτικόν φέρει. Ἡ σύνθεσις, ἦτοι ἢ ταυτότης τῆς βαρύτητος καί τοῦ φωτός ἔστιν ἢ ἰδέα τοῦ καθόλου πυρός». Καί στή συνέχεια: «τό φῶς καί ἡ βαρύτης ἔστιν αὐτή ἢ ἀρχιγόνος ὕλη ἐν τύπῳ τοπικῷ, καί ἐν τύπῳ χρονικῷ, ἐν διαστολῇ καί συστολῇ·

διό και ἐν τῇ εἰδικῇ βαρύτητι συστελλομένης ἐκείνης [τῆς ὕλης] αἴρεται ὁ τύπος τοῦ τόπου καὶ γίνεται βαρύτης, ἐν δὲ τῷ πυρὶ διαστελλομένης ἐν τόπῳ αἴρεται ὁ τύπος τοῦ χρόνου καὶ μεταβαίνει εἰς φῶς. Ἔρα τὸ πῦρ ἐστὶν ἡ ἀρχιγόνος ὕλη ἡ ταυτιζομένη διὰ τὴν ἀντιστροφὴν τῶν διαφορῶν ἐκεῖ ἀδιαφορία, ὡδε ταυτισμός αὐτῆς».

Ἄλλά ἄς ἐπανέλθουμε στοῦ βασικό σκελετό τῆς παρουσίασης μας, πού εἶναι τὸ ὀριστικό, τὸ τρίτομο ἔργο τοῦ θεσσαλοῦ στοχαστῆ. Καὶ ἐκεῖ (§67 κ.ε.) ἐπαναλαμβάνει τὴν ἰδέα ὅτι ἔκφραση τῆς ταυτότητος τῆς βαρύτητος καὶ τοῦ φωτός ἀποτελεῖ «ἡ ἰδέα αὐτοῦ τοῦ καθόλου πυρός» στοῦ ὁποῖο συντίθεται τόσον «ἡ συστολή ἐν σημείῳ, ἐν ᾧ γίνεται ἐντύλιξις» τῆς βαρύτητος, τὸ «δυναμικόν καὶ δραστήριον» αὐτὸ στοιχεῖο τῆς βαρύτητος, ὅσον καὶ «ἡ ἔκτασις ἐν ἀπολύτῳ τόπῳ ὡς τὸ φῶς ἐκτυλίττεται». Ἡ ἰδέα ἄρα τοῦ πυρός «ἐστὶν ἐντύλιξις ἅμα καὶ ἐκτύλιξις ὡς ἀπαιτεῖ ἡ ταυτότης τοῦ φωτός καὶ τῆς βαρύτητος». Μία «ἀπάντησις ἐν ταυτισμῷ δύο ἀντιθέτων δραστηρίων καὶ ἐνεργῶν δυνάμεων» οἱ ὁποῖες, ὅπως θά συμπληρώσει στήν §96, «ἡ μὲν ἐν τῷ ὑπάρχειν, ἡ δ' ἐν τῷ γίνεσθαι, ἡ μὲν ἐν ἐκτάσει καὶ διαστολῇ, ἡ δ' ἐν συστολῇ· ἐκείνη μὲν διαστέλλει τὴν συστολήν, αὕτη συστέλλει ἐκείνην ἐν τῷ γίνεσθαι», ἐνῶ στήν ἀμέσως προηγούμενη παράγραφο σημειώνει ὅτι ἀπὸ «πολλὰς πείρας μανθάνομεν ὅτι τὸ πῦρ ἐστὶν ἡ ταυτότης τῶν δύο ἀντιθέτων δυνάμεων, τῆς ἀρχικῆς ἐνταῦθα διαστολῆς καὶ συστολῆς».

Μέ βάση τὰ παραπάνω, ὁ Στέφανος Δούγκας καταλήγει στή διαπίστωση ὅτι τὸ πῦρ «ὡς συστολή καὶ διαστολή», ὡς «ἐντυλιττόμενον καὶ ἐκτυλιττόμενον», ὡς «ταυτότης τοῦ φωτός καὶ τῆς βαρύτητος», εἶναι στοιχεῖο «αὐτοκίνητον καὶ ἐνεργητικώτατον, κινητικώτατον» ἀλλὰ καὶ «δραστηκώτατον», ἡ ὑπαρξὴ τοῦ βρίσκεται «ἐν τῷ γίνεσθαι» [ἐν ᾧ ὑπάρχει γίνεται καὶ ἐν ᾧ γίνεται ὑπάρχει, ἤτοι αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχει καὶ γίνεται §89], πού ἀποτελεῖ τὸ δραστικό στοιχεῖο τοῦ πυρός καὶ μόνον τότε, «ἐν τῷ γίνεσθαι, γίνεται παραστατόν». «Διακρίνεται», τέλος, «καὶ τῆς ἠλεκτρικῆς καὶ τῆς γαλθανικῆς».

Χαρακτηρίζει την ιδέα του πυρός «ζωτική» [«τό πῦρ ἐστὶ ἢ ἀπόλυτος, ἢ δυναμική, δραστική ἀδιαφορία ἢ ζωτική τῆς ὕλης, ἐν ἧ ταυτίζονται καὶ χρόνος καὶ τόπος καὶ φῶς καὶ βαρύτης, καὶ μεταβαίνουνσιν ἕκαστον εἰς τὸ ἕκαστον, ἢ ψυχὴ τῆς φύσεως»] καὶ ἀκριβῶς ὡς «σύνθεσις ζωτικὴ καὶ αὐτοκίνητος... παράγει καὶ τὴν ἐκτύλιξιν καὶ τὴν ἐντύλιξιν, ἐκτυλίττεται εἰς τὸ ὑπάρχειν, καὶ ἐντυλίττεται εἰς τὸ γίνεσθαι (§89), διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ «πάλαι» (πάλι ὁ Ἡράκλειτος;) κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο «ἐννόουν τὸ πῦρ, καλοῦντες τὴν ἐμπρεΐσιμον ὕλην τοῦ πυρός τροφήν», καὶ τοῦτο γιατί μόνον «πρὸς τι ζωτικόν» ἢ τροφή δικαιολογεῖ τὴν ὀνομασία αὐτή. «Ἐν τῷ πυρί», γράφει, «τά πάντα θνήσκουσι καὶ ἀναζωοπυροῦνται. Τὸ πῦρ ἐστὶν ἢ γένησις καὶ φθορὰ τῆς φύσεως, ὡς οἱ πάλαι ἤθελον... ἀλλ' οὐ τοῦτο ἢ ζωὴ ἢ ἀπόλυτος τῆς φύσεως, ὅπερ ἐστὶν ἢ ταυτότης τοῦ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ ἐν τῷ εἶναι, ἀλλὰ ἢ ζωὴ τοῦ εἶναι, ἢ αὐτῆς τῆς ἀρχιγόνου ὕλης» (§99)

Μιά, κι ἐδῶ, συγκριτικὴ ἀναδρομὴ στὴν πρώτη γραφὴ τοῦ κειμένου του, εἶναι ἀρκετὰ ἐνδεικτικὴ τῆς συνέχειας τῆς σκέψης του πάνω ἀπὸ τὸ χρόνο. Ἐκεῖ ὁ Στέφανος Δούγκας θεωρεῖ ὅτι «τό πῦρ εἶναι ἢ ζωὴ τῆς ὕλης, διότι ἐν αὐτῷ τηροῦνται ὅλαι αἱ διακρίσεις τῆς ὕλης», προσθέτοντας ὅτι «ὡς ἐντελέχεια, ὡς ζωὴ μεταδίδεται εἰς ἕτερον δεκτικόν» καὶ παρομοιάζει τὸ πῦρ μὲ τὸ σπέρμα τὸ ὁποῖο «τιθέμενον ἐν τι δεκτικόν, ἐν τῇ μήτρᾳ, ἄρχεται τῆς ἐντελεχείας, ἄρχεται τῆς ζωῆς», φαινόμενο χαρακτηριστικὸ ὅλης τῆς «ὕλικῆς ζωῆς», ὅλων τῶν ὀργανισμῶν. Γιὰ νὰ καταλήξει μὲ μιὰ διαλεκτικὴ ιδέα, πού σταθερὰ ἐπαναλαμβάνει [«πολλάκις εἶπομεν», γράφει ὁ ἴδιος] στό κείμενό του: «ἐπειδὴ ἐν τῇ φύσει οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον, ἀλλ' ἅμα ὁμοῦ, ἅμα ὕλη, ἅμα τόπος, χρόνος, κίνησις, καὶ τά λοιπά, ἄρα ἅμα καὶ τὸ πῦρ ἢ ὕλικὴ ζωὴ ὁμοῦ» (93, §40).

Στὴν ἴδια αὐτὴ ἐνότητα ἐξετάζει (§71 κ.έ.) καὶ τὸ φαινόμενο τῆς θερμῆς, ἢ ὁποία ἔχει «ὅλα τὰ χαρακτηριστικά» καὶ «τά ἰδιαιτέρα ἰδιώματα τοῦ τόπου», ὅπως τῆ συνέχεια, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ «τὴν φύσιν» τῆς θερμῆς, ἀλλὰ καὶ «τά ἰδιώματα τοῦ

φωτός» καθ' ὅσον «καί τό φῶς ἐν τῷ τύπῳ τοῦ τόπου ἐστίν». Πηγάζει καί αὐτή, ὅπως καί τό φῶς – ἀλλά «οὐκ ἔστι φῶς» καί «οὔτε πῦρ» – ἀπό ἓνα «πυρετικόν σημεῖον» [«ἤ θέρμη οὐχί πυρός γέννημα, ἀλλ' ἀπ' αὐτοῦ παράγεται»], τό ὁποῖο «νοεῖται ὡς ἐντύλιγμα θέρμης» καί, χάρη στήν ιδιότητά της τή «δυναμική», νά θρίσκειται συνεχῶς «ἐν διαστολῇ», ν' ἀποτελεῖ «στοιχεῖον διασταλτικόν... ἐκτείνεται» [ἀκτινωτά] ἐν εἶδει σφαιράς» σέ ἀπεριόριστα διαστήματα καί ἐπιδρᾷ σέ ὅλα τά σώματα «κατά τούς νόμους τοῦ ἐλαστικοῦ, ὅπερ αὔξεται ἀναλόγως τῇ ἀντιθετικῇ δράσει καί δυνάμει».

Ἐξετάζει, τέλος, καί τό «θερμαντικόν» ὡς «δυναμική διαστολή τοῦ φωτός καί τῆς θέρμης».

**Ἐπιμέρους ἀνακεφαλαιώσεις
καί εἰδικότερα «περί συνεχείας»**

Μετά ὅλες τίς παραπάνω διαπιστώσεις, ἢ μᾶλλον σέ μία προσπάθεια σύνθεσις ὄλων αὐτῶν τῶν «διαφορῶν καί διακρίσεων», ὁ Στέφανος Δούγκας ἐπανέρχεται (§89 κ.έ.) στό μέγα θέμα τῆς ἀδιαφόρου καί ἀρχιγόνου ὕλης [«ἥς ἄνευ οὐδέν ἐστί φυσικόν (§99)], στοιχεῖο θεμελιακό ἀλλά καί ἐνοποιοῦ ὀλοκλήρου τοῦ φυσικοῦ κόσμου. «Τό εἶναι καί ἡ ὕλη εἶναι ταυτοσημαντα» καί στό σημεῖο αὐτό «συναπαντῶνται τά πρώην διηρημένα εἶδη τῆς ἀρχιγόνου ὕλης εἰς ἓν ἀδιάφορον», γράφει ὁ Στέφανος καί συνεχίζει: «Τήν ταυτοσημαντον ἐν γένει ὕλην τῆς φύσεως ἐν ἀδιαφορίᾳ εὔρομεν» ἐνῶ «τήν διαφοράν αὐτῆς, τόν τόπον καί χρόνον, καί τήν κατά διαδοχὴν αὐτῆς σύνθεσιν, τήν κίνησιν, καί ἅμα τήν παράστασιν αὐτῆς ἐν μέν τῷ τύπῳ τοῦ τόπου τό φῶς, ἐν δέ τῷ [τύπῳ] τοῦ χρόνου τήν βαρύτητα ἐν ἀντιθέσει», γιά νά προσθέσει: «φανερὸν ἄρα ἐν ταύτῃ τῇ ἀντιθέσει, καί ἐν τῷ φωτί, καί ἐν τῇ βαρύτητι ἡ αὐτὴ μέν ὕλη ἢ ἀρχιγόνος, ἀλλά γίνεται ἡ διάκρισις αὐτῆς ἐν ἀντιθέσει ἀπό τῶν τύπων τοῦ τόπου καί χρόνου· ἐπεὶ δ' ἀπ' αὐτῶν τῶν δύο γίνεται ἡ πραγματικὴ σύνθεσις εἰς πῦρ, ἄρα σύνθεσις γίνεται τῆς αὐτῆς μᾶς ὕλης τῆς ἀρχιγόνου, καί σύνθεσις τῶν αὐτῶν τούτων, ταυτότης καλεῖται· καί κυρίως ταυτότης λέγεται διὰ τό εἶναι σύνθεσις διαφορᾶς καί ἀδιαφορίας» καί ὅπου «ἀδιαφορία ἐστὶν αὐτὴ ἡ ἀρχιγόνος ὕλη» [«οὕτω γάρ ἡμεῖς καλέσωμεν τήν πρώτην ἐκδοχὴν τῆς ὕλης»], τήν ὁποία «ἡμεῖς ὡς ἀρχικὴν θέσιν ἐλάβομεν» [κῶδ. 699, §100: «πᾶσαι λοιπὸν διαφοραὶ τῆς ἀρχιγόνου ὕλης, ὁ τόπος, ὁ χρόνος, τό φῶς, ἡ βαρύτης, ἡ κίνησις καί ἡ ταυτότης. Ἰδιαιτέρως τό καθ' ἓν καί χωρὶς τῶν ἄλλων ἐξετάζεται, καί ἕκαστον εἰς τήν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ ἐξέτασιν λαμβάνεται ὡς θέσις καί ἀδιαφορία, ὄντα πρότερον ἀντιθέσεις, καί διαφοραὶ

της ἀρχιγόνου ὕλης· πρὸς μὲν τὴν ἀρχιγόνον ὕλην μερικαί καὶ ἀντιθέσεις, κατ' ἰδίαν δὲ θεωρούμεναι καθόλου εἰσὶν ἀδιάφοροι καὶ θέσεις ἐτέρων ἀντιθέσεων»].

Ἐεκινώντας ἐπίσης ἀπὸ τῆ (διαλεκτική) ἀρχῆ ὅτι «ἀντίδρασις ἐστὶν ἡ ἅπασα παράστασις τῆς φύσεως, καὶ ἀντιθέσεως ἄνευ οὐδεμία ἀντίδρασις», μᾶς δίνει μιὰ παραπλήσια τῆς προηγούμενης συνθετικῆ, τῶν μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό, εἰκόνα: «διὰ γὰρ τῆς ἀρχικῆς ἀντιδράσεως γέγονεν ἡ ἀντίδρασις εἰς τὸ μερικόν τοῦ χρόνου κατὰ τὸ ποτέ, καὶ τοῦ τόπου κατὰ τὸ ποῦ, εἰς τὴν ῥοὴν καὶ μονήν, ὧν ἡ σύνθεσις παρεστάθη εἰς κίνησιν· διὰ δὲ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ φωτός καὶ βαρύτητος ἐν ἀντιδράσει, παρεστάθη αὐτῶν ἡ ταυτότης εἰς τὸ δραστηκώτατον πῦρ».

Ἐπανερχεται στὸ θέμα τῆς συνέχειας, τὴν ὁποία ὀρίζει ὡς «ἐσωτερικὴ διαφορά τῆς ἀδιαφορίας τοῦ τόπου, πρῶτον οὐσιῶδες ἰδίωμα τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ οὐσιῶδες χαρακτηριστικόν τῆς ἐκτάσεως», προσθέτοντας ὅτι ἐάν «ἄρθῃ ἡ συνέχεια τῆς ἐκτάσεως, αἴρεται καὶ ἡ φύσις τῆς ἐκτάσεως· συμπληρώνει ὅτι «ἄνευ συνεχείας καὶ ἐκτάσεως» οὐδὲν νοεῖται, οὔτε καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη [κῶδ. 699, §106: «οὐδέποτε νοήσωμεν ὕλην ἄνευ συνεχείας καὶ ἐκτάσεως»], ὅπως ἐπίσης ὅτι «ἀδύνατος [ἐστὶ] ἡ παῦσις τῆς συνεχείας», γιὰ νὰ καταλήξει μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ συνέχεια, ὡς ἔκφραση τῆς κίνησης, εἶναι ἡ αὐτὴ παντοῦ, σὲ ὅλα τὰ ζωϊκὰ ἢ φυσικὰ φαινόμενα. «Ἡ συνέχεια συνεχείας οὐ διαφέρει, καὶ τηρεῖ τὴν ὑπαρξίν τὴν αὐτὴν ἀπανταχοῦ καὶ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον οὐκ ἐπιδέχεται», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας.

Ἄφοῦ ὑπογραμμίζει, σὲ ἀπόλυτη πάντα συμφωνία μὲ τὰ προηγούμενα, ὅτι τόσον ἡ μονὴ ὅσον καὶ ἡ ῥοὴ ἀποτελοῦν παράγοντες, ἀλλὰ καὶ στιγμὴς τῆς κίνησης, ἄρα τῆς συνέχειας, σκιαγραφεῖ τὴν σχέσιν μεταξύ συνέχειας καὶ ἀδράνειας, ἡ ὁποία «οὐχὶ νωθρότητα τῆς φύσεως σημαίνει», ἀλλὰ «ἐστὶ νόμος θεῖος ἐνεσπαρμένος ἐν τῷ ἀπολύτῳ τόπῳ εἰς τὸ διατηρεῖν ἕκαστον ὑπαρκτὸν τὴν ἑαυτοῦ κατάστασιν, καὶ ἀντιτίθεται εἰς πᾶν κώλυμα τῆς διατηρήσεως ταύτης». Ἀκολουθώντας πιστὰ τὸ διαλεκτικὸ, ἐγγελιανὸ νῆμα τῆς σκέψης του, προσθέτει ὅτι τὸ

ἀδρανές δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖο πάγιο, μόνιμο, ἀναλλοίωτο τῆς φύσης, ἀλλά καί αὐτό – ὡς στιγμή τῆς κίνησης γενικά – «μεταβαίνει εἰς ἐνέργειαν (ἄρα ἐκδηλώνεται ὡς κίνηση), ὅταν τι ἀντίθετον διαταράξη ταύτην τήν ἐν διαμονῇ κατάστασιν» καί τότε «ἀμέσως ἢ συνέχεια ἀπό ἀδρανεῖας γίνεται ἐνεργητική [κώδ. 699, §125: «μεταβαίνει ἢ συνέχεια ἀπό τῆς ἀδρανεῖας εἰς δύναμιν»], γίνεται ἀντίδρασις κατὰ τό φυσικόν ἰδίωμα αὐτῆς».

Ἐπανερχόμενος στίς κατηγορίες τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου, σημειώνει ὅτι «ἐν τῷ τόπῳ δεσπόζει ἡ ἀδράνεια, ἄρα καί ἡ ἀντίθεσις αὐτῆς ἢ συνέχεια» καί προσθέτει: «οἱ φυσικοὶ θέλουσιν τήν ἀδράνειαν ἰδίωμα φύσεως, καθ' ὃ ἕκαστον ἐν τόπῳ ἀγωνίζεται τηρῆσαι τήν ἣν ἔλαβε κατάστασιν», ἀλλά, «ἐάν τι πολέμιον γένηται αὐτῆς τῆς καταστάσεως [τότε] μεταβαίνει ἢ συνέχεια ἀπό τῆς ἀδρανεῖας εἰς δύναμιν» καί ἀναιρεῖται, κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἢ προτέρα, ἢ ἀρχική ἀδράνεια.

Δύο παραδείγματα, τό ἓνα ἀπό τῆ φυσική καί τό ἄλλο ἀπό τά μαθηματικά, εἰδικότερα ἀπό τῆ γεωμετρία, ἐπιβεβαιώνουν, πάντα κατὰ τόν θεσσαλό λόγο, τά ὅσα θεωρητικά ὁ ἴδιος διετύπωσε παραπάνω.

Τό πρῶτο, ἡ ἔνωση τοῦ ὀξυγόνου καί νιτρογόνου στήν ἀτμόσφαιρα, εἶναι, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, ἓνα θέμα ἐπί τοῦ ὁποῖου «οἱ πεπαιδευμένοι εἰς κόμματα διηρέθησαν, ὧν οἱ μὲν ἤθελον τήν ἔνωσιν τῆς ἀτμοσφαίρας χημικήν, ὡς ὁ Σιέλα (= Scheele) καί ὁ Τομσόν (= Thompson), οἱ δέ μηχανικήν», ἐνῶ κατὰ τῆ δική του ἄποψη, «αὕτη ἢ ἔνωσις οὔτε χημική ἐστίν, οὔτε μηχανική, ἀλλ' ὁμοειδῆς τοπική συνέχεια, ἣτις ἐστίν ἀδιάκριτος».

Τό δεύτερο παράδειγμα, παρμένο αὐτό ἀπό τῆ γεωμετρία, ἀφορᾷ στή γραμμῇ. Δέν ἐπεκτεινόμεστέ στά ὅσα ἀναφέρει περὶ γωνιῶν (ὀρθῶν, ὀξειῶν, ἢ ἀμβλειῶν), περὶ τριγώνου (ἰσογωνίου, ἢ ἰσοπλεύρου), τετραγώνου, ἢ περὶ κύκλου, ὅπου, συνεχίζοντας, κι ἐδῶ, τήν ἀρχαιοελληνική παράδοση, πού θέλει τόν κύκλο νά συνδυάζει τήν κίνηση μέ τῆ στάση καί ν' ἀποτελεῖ τήν ἀρχή

ὄλων τῶν «θαυμαστῶν» κατά τόν Ἀριστοτέλη¹⁰² [Στέφανος: «ὁ κύκλος ἐστίν ἡ ἀρχή καί ἡ καθόλου ἀδιαφορία τοῦ σχήματος... ἀδιαφορία δέ καθ' ὅτι ἐστί τό ἀπλούστερον σχῆμα μόνον ὑπό μιᾶς γραμμῆς περιεχόμενον» καί παρακάτω, §429: «ὁ κύκλος ἦν τό καθόλου σχῆμα)], δέν ἀναφερόμαστε οὔτε καί στά περί περιμέτρου καί ἐμβαδοῦ –σέ αὐτά τά «δύω συστατικά ἐκάστω σχήματος»– θέματα, τά ὁποῖα, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει (§113), «ἐν τῇ ἡμετέρα μαθηματικῇ¹⁰³ ἐδείξαμεν». Περιοριζόμαστε, ἔτσι λοιπόν, ἐδῶ μόνον στά ὅσα περί γραμμῆς σημειώνει καί τοῦτο γιατί ἡ γραμμή, πάντα κατά τόν Στέφανο, «διορίζει τόν τόπον κατά τήν τοῦ μήκους διάστασιν... διορίζει τήν συνέχειαν: οὐδέν γάρ σημεῖον τῆς γραμμῆς νοεῖται μή εἶναι κατά συνέχειαν» καί «ὡς μετέχουσα καί τῆς ἀπολύτου συνεχείας καί τῆς μερικῆς [= «μόνον κατά τήν τοῦ μήκους ἔκτασιν»] ἐστί, ἡ γραμμή, τό μεταίχιμιον τῆς μεταβάσεως τῆς συνεχείας τῆς ἀπολύτου εἰς μερικὴν, ἦν συνάφειαν λέγομεν». Ἀποτελεῖ «τό λείψανον τῆς κινήσεως κατά διαμονήν».

Ὅπως θά τονίσει, τέλος, σέ ἐπόμενες παραγράφους, ἡ εὐθεῖα γραμμή [*«γραμμὴν δέ λέγοντες ἀπλῶς αἰετὴν τὴν εὐθεῖαν νοοῦμεν»*, §233], ἀποτελεῖ τήν «παράστασιν τοῦ ῥέοντος σημείου» (§222), δείχνει τήν ἐξωτερικὴν παράστασιν τῆς δυνάμεως, ἀλλὰ καί τήν κατεύθυνση ἐπὶ τῆς ὁποίας «ἅπασαι αἰετὶς παραστάσεις αἰετὶς δυναμικαὶ γίνονται» (§224), ὅπως π.χ. ὁ μαγνητισμός, ὁ ὁποῖος «παρίσταται αἰετὶ ἐν εὐθεῖᾳ γραμμῇ καί ἐνεργεῖ εἰς διαστήματα ἐν γραμμῇ» (§225).

Σέ ἀντίθεση μέ τό σημεῖο, τό ὁποῖο ὑποδηλοῖ μόνον τὴ μονή

102. Οἱ πυθαγόρειοι, οἱ πρῶτοι πού μίλησαν γιὰ τὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς, κατέληξαν στὴν ἀποψη αὐτὴ ὄχι μέ ἀποδείξεις ἢ στοιχεῖα τῆς πείρας, ἀλλὰ ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι ὁ κύκλος ἦταν τό πῖο τέλειο σχῆμα (ὁ πρῶτος πού παρουσίασε ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς θεωρίας γιὰ τὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης).

103. Παραπέμπει προφανῶς στό ἔργο του *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς καὶ Ἀλγέβρας*, στό ὁποῖο ἀναφερθήκαμε κι ἐμεῖς ἐκτενῶς παραπάνω.

καί ὄχι τή ροή, συνεπῶς ὄχι τό γίνεσθαι, ἡ γραμμή, σημειώνει ὁ Στέφανος, παριστάνει ἀκριβῶς τή χρονική ἀρχή, ἀλλά καί τό τέλος, τή διάρκεια τοῦ χρόνου [«ἡ ἀρχή μέν πραγματική, τό δέ τέλος φανταστόν, ἀναγκαῖον δηλ. ἀλλ' οὐ πραγματικόν καί μόνιμον, διότι κρέματα ἀπό τῆς διαρκείας τοῦ γίνεσθαι», πού παρίσταται μέ τή γραμμή], ἀλλά καί τό διορισμό τοῦ τόπου.

Στήν παράσταση τῆς γραμμῆς, δίνονται τόσο τό μήκος ὅσον καί τά ἴχνη τῆς κίνησης, πού παρίσταται «ἐν ῥοῇ καί μονῇ», ἡ ἀρχή ἀλλά καί τό τέλος τῆς ἐνέργειας μιᾶς οἰασδήποτε δύναμης, «τό ἄρχεσθαι τοῦ ἐνεργεῖν καί παύεσθαι».

Στίς ἴδιες παραγράφους, καί κυρίως στήν §119, συναντοῦμε καί ὀρισμένες ἐνδιαφέρουσες, κοινωνιολογικοῦ περιεχομένου, προτάσεις, οἱ ὁποῖες, θεωρῶ ὅτι θά πρέπει νά τύχουν, κι αὐτές, ἰδιαίτερης προσοχῆς καθ' ὅσον σκιαγραφοῦν –αὐτές ἰδιαίτερα– ὄχι μόνον τόν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ θεσσαλοῦ λογίου, ἀλλά καί τίς πνευματικές του (ἐδῶ ἀσφαλῶς γερμανικές καί κατ' ἐπέκταση πλατωνικές) συγγένειες.

«Ἡ συνέχεια», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, «τήν ὀλότητα τηρεῖ, τήν μερικότητα φεύγει». Στή θέση αὐτή στηριζόμενος, καί σέ συνδυασμό μέ μιᾶ ἐπόμενη, ὅτι «ἡ κοινωνία, συμφωνία καί τά λοιπά οὐκ ἔστιν, εἰ μή συνέχεια τῶν πολλῶν εἰς ἓν ὄλον», πιστεύει ὅτι σωστά ἡ ὀλότητα «διεγείρεται ὡς ἐλαστικόν» ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀγωνίζονται «διαρῆξαι τό ὄλον εἰς πολλά»· διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι «οἱ ἑτεροφρονοῦντες, οἱ κακοί, οἱ ἑτερόδοξοι καί ἑτερόφρονες», οἱ ὁποῖοι, ζοῦν μέν «ἐν μιᾷ κοινωνίᾳ» καί θέλουν νά εἶναι μέλη «τῆς αὐτῆς κοινωνίας», ὅμως διαφωνοῦν μέ ὅσα «ἡ ὀλότης πολιτεύεται», δέν πρέπει νά θορυβοῦνται [«μή θορυβήσθωσαν»], ἐάν πολεμοῦνται, διώκονται, κτείνωνται, ἐάν οἱ πολέμοι τῶν ὀρθῶν νόμων, ὅσοι ἐπιδιώκουν νά φθειροῦν τούς νόμους αὐτούς, «παιδεύωνται καί πολιτικῶς καί ἠθικῶς», καί τοῦτο γιατί ἡ δύναμη τῆς ὀλότητας, πού εἶναι ἰσχυρή, δέν ἐπιδέχεται παρόμοιες καταστάσεις· θεωρεῖ ὅτι «πάνυ ἀλόγως» οἱ τελευταῖοι (οἱ ἑτεροφρονοῦντες, οἱ κακοί κ.λπ.) «λέγουσι, τί ἐκείνῳ μέλλει, ἐάν ἐγώ οὕτω ζῆν βούλομαι»

καθ' ὅσον κατ' αὐτόν τόν τρόπο φθείρουν ὄχι μόνον τήν ὁλότητα, ἀλλά «σύν ἐκείνη καί ἑαυτούς» καί τούς καλεῖ ἢ νά ἐξέλθουν τῆς κοινωνίας, ἢ νά ζοῦν ὅπως ἡ ὁλότητα [«ἢ τῆς κοινωνίας ἐξελθε ... ἢ ζῆθι ὡς ἡ ὁλότης»], στάση ἀπό τήν ὁποία προσδιορίζεται, ἀλλά καί κρίνεται «ὁ ἔρωσ τοῦ πατριωτισμοῦ κτλ.».

Τίς ἀρχές αὐτές ὁ Στέφανος τίς ἐφάρμοσε καί στήν ἀτομική του ζωή. Τή στιγμή κατὰ τήν ὁποία θεώρησε ὅτι εἶχε ἔρθει σέ σύγκρουση μέ τό κοινωνικό σύνολο, «ἐξῆλθε» τῆς κοινωνίας κι ἔζησε ἀπομονωμένος, μακριά ἀπό τήν πατρίδα του. Ἐναχωρητής. Εἶπαμε, ἦταν ἀσυμβίβαστος, ἀλλά ὄχι ἐπαναστάτης. Μιά ζωή πού βρῆκε τήν ἐπιβεβαίωσή της στή θεωρία, ἢ μία θεωρία πού ἐπαληθεύτηκε σ' ἓνα προσωπικό βίωμα.

Ἄκολουθώντας τόν δάσκαλό του, τόν Fichte, καί κατ' ἐπέκταση, θά μπορούσαμε νά ἰσχυρισθοῦμε, τόν πλατωνικό ὄρισμό τῆς δικαιοσύνης ὡς «οἰκαιοπραγίας» (*Πολιτεία* IV, 435b-444a), πού ἀφορᾷ τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό κοινωνικό σύνολο, ὁ Στέφανος πρεσβεύει ὅτι ἡ ἀτομική ἐλευθερία δέν πρέπει νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, ὅτι οἱ πράξεις τοῦ ἀτόμου πρέπει νά ἐναρμονίζονται μέ τίς πράξεις, τά συμφέροντα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν ἄλλων εἶναι τό ἴδιο πολύτιμη ὅσο καί ἡ ἀτομική ἐλευθερία καί πῶς ὁ ἄνθρωπος, ὡς κοινωνική μονάδα, πρέπει νά παλεύει γιά τήν κοινωνική ἐλευθερία σέ μία διαλεκτική ἐνότητα ὅπου τό ἄτομο ἀποτελεῖ κι ἐκφράζει τήν ἀτομική πολιτειακή συνείδηση ἐνῶ ἡ πολιτεία τή μεγεθυμένη ἀτομική πολιτειακή συνείδηση.

Μιά κοινωνία εἶναι ἐλεύθερη, ὅταν ἀκολουθεῖ τούς νόμους τῆς κοινωνικῆς τάξης. Τότε καί οἱ πολῖτες τῆς κοινωνίας αὐτῆς θεωροῦνται ἐλεύθεροι. Πρέπει νά ὑπάρχει σταθερή ἰσορροπία μεταξύ ἀτόμου καί κοινωνίας, μεταξύ ἀτομικοῦ Ἐγώ καί κοινωνικοῦ Οὐκ Ἐγώ, ὡς μέρη μιᾶς πολύπλοκης καί ἀλληλεξαρτόμενης ἐνότητας πού συνθέτει τήν κοινωνική τάξη, καί ὅπου τό ἄτομο, τό Ἐγώ – τό ὁποῖο ὅπως καί στόν Fichte, δέν εἶναι στατικό, δέ μπορούμε νά τό παρομοιάσουμε μέ τό καρτεσιανό

cogito, αλλά βρίσκεται σέ συνεχή κίνηση, σέ συνεχή δράση – δέ χάνει, αλλά τουναντίον διατηρεί τή δική του ύπόσταση, τή δική του όντότητα καί παρουσία, τή δική του ένεργό συμμετοχή μέσα στό Οὐκ Ἐγώ, στό κοινωνικό σύνολο.

Ἔτσι, λοιπόν – κι ἐδῶ διακρίνουμε καί πάλι στοιχεῖα τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας γενικότερα, ὄχι μόνον τοῦ Fichte ἀλλά καί τοῦ Schelling καί τοῦ Hegel – ἡ ἀντικειμενική ἀναγκαιότητα, ἡ κοινωνική ἐλευθερία, εἶναι αὐτή πού δημιουργεῖ καί συντηρεῖ τήν ὑποκειμενική ἐλευθερία. Καί τό ἀντίθετο. Κοινωνική καί ἀτομική ἐλευθερία ἀποτελοῦν μία διαλεκτική ένότητα ὅπου ἡ δεύτερη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κατανόησης τῆς πρώτης, βρίσκεται σέ στενή μέ αὐτήν ἀλληλεξάρτηση. Μιά ένεργός δράση τοῦ Ἐγώ μέσα καί μέσω τοῦ Ἄλλου, σέ μία ταυτότητα τοῦ Ἐγώ καί τοῦ Ἄλλου, ὅπου ἡ δράση – πάντα ένεργός – τοῦ ὑποκειμένου, ἐκδηλώνεται μέσω τοῦ Ἄλλου. Καί τό ἀντίθετο. Τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο ἀποτελοῦν, στή σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα, μέρη μιᾶς ένότητας, ὅπου τό ἀντικείμενο εἶναι τό ἀναγκαῖο καί τό ὑποκείμενο τό ἐλεύθερο. Πιστεῦει ὅτι τό γινῶσκον Ἐγώ καί τό γινωσκόμενο Οὐκ Ἐγώ εἶναι ἓνα καί τό αὐτό ὄν σέ μία διαλεκτική σχέση ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου. Μέσω τῆς σχέσης αὐτῆς, τό ὑποκείμενο μεταβαίνει στό ἀντικείμενο καί χάρη στή μετάβαση αὐτή, τήν ἀνύψωση αὐτή τοῦ ὑποκειμένου στό ἀντικείμενο, τό ὑποκείμενο γνωρίζει τόν ἑαυτόν του, νιώθει ἐλεύθερο.

Schelling: «Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ δρᾶν καί ἐνεργεῖν· κάθε δράση ὑποθέτει μία γνώση, ἢ μέσα στή δράση ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τή γνώση του καί ὑψώνεται πάνω ἀπό αὐτήν· αὐτό πού στή γνώση ἦταν ὑποκείμενο, γίνεται στή δράση ἀντικείμενο, ἐργαλεῖο, ὄργανο. Ἔτσι, χάρη σέ μία νέα ἄνοδο, χάρη στήν ὁποία ἡ σύμφυτη ἀναγκαιότητα στή γνώση του γίνεται καί πάλι ἀντικειμενική, τό ὑποκείμενο ἐλευθερώνεται ἀπό αὐτήν τήν ἀναγκαιότητα καί φαίνεται πῶς πέρα ἐλεύθερο, ὄχι μέσω τῆς γνώσης ἢ τῆς σοφίας, ἀλλά μέσα στή δράση» (118, 226-227).

Ὁ Στέφανος Δούγκας κάνει στή συνέχεια (§198-202) σαφή ἀντιδιαστολή μεταξύ τῶν «ἐνεσπαρμένων ἐν τῇ φύσει ἀνεπιστρέπτων καί ἀμεταθέτων νόμων», τούς ὁποίους «οἱ φυσικοὶ καλοῦσι νόμους τῆς φύσεως» καί τῶν νόμων τούς ὁποίους ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἐλεύθερος νομοθέτης, ἐπιβάλλει στήν κοινωνία. Διευκρινίζει καί πάλι ὅτι μέ τόν ὄρο 'νόμος' ἐννοεῖ κάθε τι πού γίνεται «κατά λόγον», κατά τόν «ὀρθόν λόγον», μέ σκοπό «τήν σύστασιν καί διατήρησιν τῶν ὄντων» καί προσθέτει ὅτι «ἄνευ λόγου οὐ νόμος [ὑπάρχει], ἀλλά παραλογία, ἀνομία κτλ.».

Ἐπανερχεται στήν ἄποψη ὅτι ἐνῶ στή φύση ὅλα ἐντάσσονται σέ μιᾶ ἀτέρμονη ἀλυσίδα αἰτίων καί αἰτιατῶν, στή βάση μιᾶς φυσικῆς νομοτέλειας, ἐπικρατεῖ ἐκεῖ ἡ ἀνάγκη, ἕνας τυφλός φатаλισμός καί ἡ ὑποταγή στούς (φυσικοὺς) νόμους εἶναι ὑποχρεωτική, καταναγκαστική, πραγματοποιεῖται διά τῆς βίας, μέ ἀποτέλεσμα ἡ φύση νά μὴν εἶναι ἐλεύθερη, ἀλλά ἐξαρτημένη ἀπό αὐτούς τούς νόμους, στήν κοινωνία ὁ ἄνθρωπος, ὡς αὐτεξούσιος καί ἐλεύθερος [«τό ἐλεύθερον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ νόμος θεῖος ἀπαράβατος»], δέν ὑποτάσσεται στήν ἀνάγκη αὐτῆ τῆς φύσεως. Οἱ κοινωνικοὶ νόμοι, οἱ νόμοι τούς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος «κατά λόγον» ἐθέσπησε καί οἱ ὅποιοι, γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, δέν εἶναι οὔτε ἀμετάτρεπτοι ἀλλά οὔτε καί καταναγκαστικοί, ὅπως τῆς φύσεως, οὐδέποτε μποροῦν νά ἄρουν παρά μόνο νά κωλύουν γιά ἕνα διάστημα, καί ὄχι «ἄνευ λόγου, ἀλλά κατά λόγον», τό ἐλεύθερον τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό καί ἡ ὑποταγή τοῦ ἀνθρώπου στούς κοινωνικοὺς νόμους πρέπει νά εἶναι «ἐλευθέρα καί οὐχί βίαιος».

Ἡ πράξη τοῦ ἀτόμου, ἀποτελεῖ στήν ἀντίληψη τοῦ Στέφανου Δούγκα, τό σημεῖο ἐπαφῆς τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καί ἀνελευθερίας, πού σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει ν' ἀποτελεῖ σχέση ἀνταγωνιστική.

Οἱ ἐμβόλιμες, ἐκ πρώτης ὄψεως, αὐτές προεκτάσεις τοῦ στοχασμοῦ του σέ κοινωνιολογικοῦ χαρακτήρα τοποθετήσεις, δέν πρέπει νά ξεγίνονται, ἂν φυσικά τίς ἐντάξουμε στό σύνολο τοῦ ἔργου του. Ὁ

Στέφανος Δούγκας δέν περιορίζει, δέν ιεραρχεῖ τά ἐνδιαφέροντά του. "Ὅ,τι ἐνοικεῖ τό χῶρο τό θεωρεῖ ἀντικείμενο τῆς προσοχῆς καί τῆς μελέτης του. "Ὅπως καί οἱ δάσκαλοί του, νιώθει καί αὐτός τήν ἀνάγκη, τήν ὑποχρέωση τοῦ ἀναγεννησιακοῦ τύπου στοχαστῆ, πού θεωρεῖ τή φύση ὄχι μόνον ἀντικείμενο μελέτης, ἀλλά καί χῶρο στόν ὁποῖο κινεῖται καί δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος – ὁ μικρόκοσμος αὐτός πού ζεῖ μέσα στήν ἀπεραντοσύνη τοῦ σύμπαντος –, νά μιλήσει, νά ἐκφραστεῖ, νά διατυπώσει τή δική του τήν ἄποψη πάνω σέ κάθε τι πού ἔχει σχέση μέ τήν ἀνθρώπινη ζωή. «Εἶμαι ἄνθρωπος καί τίποτα τό ἀνθρώπινο δέν τό θεωρῶ ξένο» (= Homo sum; humani nil a me alienum puto) θά μπορούσε νά ἀναφωνήσει ὁ θεσσαλός λόγιος ἐπαναλαμβάνοντας τόν λατῖνο ποιητή Τερέντιο (140, I, 1,25).

Περὶ θερμότητος καὶ ψυχρότητος

Στό ἴδιο διαλεκτικό σχῆμα, στό ὁποῖο ἐνέταξε τό θέμα τῆς συνέχειας, ἀναλύει καί σχολιάζει (ἐκ νέου) τίς ἔννοιες τῆς θερμῆς καί τοῦ ψύχους, καθὼς καί τή σχέση μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν φυσικῶν φαινομένων (§125, κ.έ.).

Ὅλα στή φύση, σημειώνει ὁ Στέφανος ἐπανερχόμενος στή διαλεκτική ἀντίληψη πού ἐπανειλημμένα ἔχει διατυπώσει, ὑπάρχουν καί ἐκδηλώνουν, διατηροῦν τήν ὑπαρξή τους, μέσω τῶν ἀντιθέτων τους· βρίσκονται «κατ' ἐναντίον λόγον, κατ' ἀντίθεσιν δεδεμένα». Καί στήν ἀντίθεση αὐτή, πού στό κείμενό του τήν ἀποκαλεῖ ἀντίδραση, καί τήν ὁποία τή συναντοῦμε «ἀπανταχοῦ ἐν τῇ φύσει» [«ἄνευ ἀντιδράσεως τά πάντα ἐν ἀδρανεῖα, αὕτη ἐστί τό δυνάμει καί ἐνεργεία ἐν τῷ εἶναι... ἐστίν ἡ ἅπασα παράστασις τῆς φύσεως»] βρίσκεται «ἐνεσπαρμένη εἰς ἐν ἕκαστον», καθόσον ὅλα καί τό κάθε ἓνα «ἀντιτίθεται ἐτέρῳ»], συνίσταται ἡ ἰσορροπία γενικά τῆς φύσεως.

Ἡ ἀντίδραση μεταξύ δύο φυσικῶν φαινομένων, συνεχίζει, ἔχει μέν ὡς ἀποτέλεσμα νά συναναιροῦνται αὐτά κατά μέρος, ἀλλά ὄχι καί νά ἀναιροῦνται πλήρως. Ἐντελής ἀναίρεση τοῦ ἑνός ἀπό τό ἀντίθετό του, πλήρης ἄρσις τοῦ ἑνός ἐκ τοῦ ἄλλου-γεγονός τό ὁποῖο θά ὀδηγοῦσε σέ διατάραξη τῆς ἐν γένει ἰσορροπίας τῆς φύσεως-, οὐδέποτε γίνεται. Ἐνῶ στήν περίπτωσι κατά τήν ὁποία οἱ (ἀντι)δράσεις εἶναι ἴσες, ὅταν δηλαδή παρατηρεῖται τό φαινόμενο τῆς ἰσόδρασης «ἦν οἱ φυσικοὶ κρᾶσιν καλοῦσιν» καί ἡ ὁποία δέν εἶναι ἄλλο παρά «δεσμός δύο ἀντιθέτων ἐνεργειῶν», «τό παραγόμενον δύο [ἀντιθέτων] παραγόντων», ἡ ἄρση τοῦ δεσμοῦ τῆς κράσης -χάρη στήν ὁποία «διατηρεῖται ἐν γένει ἡ ζωὴ ἐκάστου πράγματος»-, μέ τήν ὑπεροχή ἑνός ἐκ τῶν δύο ἀντιθέτων παραγόντων, δέ μπορεῖ παρά νά ὀδηγήσει στήν ἄρση «καί αὐτῆς τῆς τοῦ πράγματος

υπάρξεως», ἄρα, ἐπαναλαμβάνουμε ἀκολουθώντας πάντα τὸν εἰρμό τῆς σκέψης τοῦ θεσσαλοῦ λογίου, στή διατάραξη τῆς ἰσορροπίας γενικά τῆς φύσεως.

Ἡ θερμότητα καί ἡ ψυχρότητα, ὡς ἔννοιες «ἄκρως ἀντίθετες», ὑπακούουν καί αὐτές στίς ἴδιες ἀρχές. Ὅπως «καλῶς λέγουσιν οἱ φυσικοί», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, «ἕκαστον [τῶν πραγμάτων] ἔχει δεδεμένην ἐν ἑαυτῷ εἰδικήν θερμότητα, ἀλλά καί εἰδικήν ψυχρότητα», οἱ ὁποῖες βρίσκονται «ἅμα συνδεδεμένες, ὡς ἀπαιτεῖ ἕκαστου ἡ φύσις τῆς κράσεως» καί τοῦτο γιατί κάθε φυσικό σῶμα, κατά τήν ἰδιαίτερη αὐτοῦ ὑπαρξη, ἔχει καί ἰδιαίτερη κράση, ἡ ὁποία ἄρα ποικίλλει ἀπό σῶμα σέ σῶμα· κράση πού δέν εἶναι ἄλλο παρά «ἡ οὐδετερότητα τῆς θερμῆς καί τοῦ ψύχους».

Στηριζόμενος κι ἐδῶ –ὅπως καί γενικότερα στή θεμελίωση τῆς προβληματικῆς του– στά «πάνυ πολλά πειράματα τῶν φυσικῶν», ἀλλά καί στά στοιχεῖα τὰ ὁποῖα, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, συγκέντρωσε ἀπό τή μελέτη «τοῦ σωματικοῦ τῆς φύσεως», παρουσιάζει τίς ιδιότητες τῆς θερμῆς καί τοῦ ψύχους [«οἱ φυσικοί», γράφει, «θεωροῦσι τήν θερμὴν ἢ ὡς ὕλην, ἢ ὡς ἐνέργειαν τῶν πάντων ἑκτατικὴν»], σημειώνει ὅτι «ἀπό τῆς ἄρσεως τῆς ἀδρανείας τῆς συνεχείας, ἐγείρεται ἡ θερμὴ, ἀπό δέ τῆς τοῦ σχηματισμοῦ τῆς συναφείας τὸ ψυχοῦς», ἀναφέρεται στήν ἐπίδραση πού, τόσον ἡ θερμὴ ὅσον καί τὸ ψυχοῦς, ἀσκοῦν στά διάφορα ἐπιμέρους στερεά, ὑγρά καί ἀέρια, στή σχέση τῶν φαινομένων αὐτῶν μέ τὸ φῶς καί τή βαρῦτητα [«ἡ μὲν θερμὴ ἔχει ἀναφορὰν πρὸς τὸ φῶς, τὸ δέ ψυχοῦς πρὸς τή βαρῦτητα»], μιλᾷ περὶ θερμογόνου καί περιγράφει τίς ιδιότητες τοῦ «ρουφιστικοῦ» καί τοῦ «ἀκτινοβόλου» τῆς θερμῆς τῶν σωμάτων, ιδιότητες ἀντίθετες, ὅπως ἡ ἔλξη καί ἡ ὄθησις, πού ποικίλουν κι αὐτές κατά τὸ μᾶλλον καί ἥττον. Στήν παράγραφο 132, περὶ θερμομέτρων, μέ τὰ ὁποῖα οἱ φυσικοὶ καταμετροῦν τήν κράση τῆς ἀτμόσφαιρας [§152: «ἀτμοσφαίραν ἡμεῖς οὐ τοὺς περὶ τὸ σῶμα ἀτμούς καί ἀναθυμιάσεις, ὡς ὁ χύδην ἄνθρωπος, νοοῦμεν, ἀλλά τήν περὶ αὐτὸ ἐκπεπομένην ἐνέργειαν ἕκαστου πράγμα-

τος, τοιαύτη ἂν εἶη καί ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ ἡμετέρου πλανή-
του»], ἡ ὁποία ποικίλει, ὅπως καί τῆς γῆς, ἀνάλογα μέ τήν
αὔξηση τῆς θερμότητος πού προκαλεῖ ἡ ἡλιακή ἐνέργεια·
σημειώνει ὅτι «τό τοῦ ρεωμύρου (= Réaumur) θερμοόμετρον ἐστί
τό φυσικώτερον, καί τοῖς πράγμασιν ἀρμόδιον», χωρίς νά παρα-
γνωρίζει καί τά θερμοόμετρα «τοῦ Φαρενχαΐτου» (= Fahrenheit)
καί τό «ἐκατοστατικόν», ἀναφέρεται ἐκτενῶς στό «πάθος τοῦ
πυρετοῦ» καί στίς αἰτίες –κυρίως ἐξωτερικές– πού τό προκα-
λοῦν, ἀλλά καί στίς ἀντιδράσεις τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ
«ἵνα διατηρήσῃ τήν ἑαυτοῦ ὕπαρξιν». Στήν ἴδια, τέλος, ἐνό-
τητα, ὑπογραμμίζει, μέ ἰδιαίτερη μάλιστα ἐμφαση, τίς ἐξαιρε-
τικά διεισδυτικές ἱκανότητες, στό χῶρο τοῦ μικρόκοσμου τῶν
«ἀκριβεστάτων μικροσκοπίων», χάρις στά ὁποῖα «ὀρῶμεν τήν τε
κυκλοφορίαν τῶν μικρῶν ζωῶν, τήν πληθῆ αὐτῶν ἥτις φαίνε-
ται ἐπί μιᾶς ἀκωκῆς τῆς βελόνης, φλέβας τε καί ἀρτηρίας καί
πολύ μέρος τῆς αὐτῶν ἰχνογραφίας, ἄπερ γυμνοῖς ὀφθαλμοῖς οὐ
διακρίνομεν εἰ μή δι' ὀργάνων» καθ' ὅσον «ταῦτα ἐν τῷ φυσικῷ
αὐτῶν μεγέθει οὐ μόνον οὐκ ἰχνογραφοῦνται, ἀλλ' εἰσί καί
δυσφάντακτα τά ἴχνη αὐτῶν» καί γενικότερα «γινώσκομεν τήν
ἀρίστην ἰχνογραφικήν δύναμιν τῆς φύσεως».

Περὶ ρευστῶν

Στό γενικότερο διαλεκτικό σχῆμα τῆς σύνθεσης τῶν ἀντιθέτων καὶ μέ τὴν ἐκ νέου ὑπόμνηση ὅτι ἡ φύση «οὐ δέχεται ἀντίθεσιν ἄνευ συνθέσεως», ὁ Στέφανος Δούγκας ἐντάσσει καὶ τίς ιδιότητες τῶν ρευστῶν.

Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ τῆς κίνησης, σημειώνει κι ἐδῶ ὅτι μέ τὸν ὄρο ρευστό δέ νοεῖ τὰ ἐπιμέρους ρευστά, ὅπως τὸ ὕδωρ – ἂν καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ «τό ἐν γένει ὑγρόν», γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀρχαῖοι «τό ἐξέλαβον ὡς ἀπλοῦν στοιχεῖον» καὶ ὁ Θαλῆς «ἀπ' αὐτοῦ τὰ πάντα γίνεσθαι ἐδόξαζεν» –, ἀλλὰ τὸ «ἐν γένει ρευστόν ὅπερ κυρίως εἰς σταλαγμούς καὶ ῥανίδας παρίσταται» (§135 κ.έ.). Μεταξὺ τῶν ιδιοτήτων τῶν ρευστῶν ἀναφέρει ὅτι «ἕκαστον ρευστόν συνέχεται συναπτόμενον, καὶ συνάπτεται συνεχόμενον», ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς συνέχειας ἀναδεικνύει σαφέστερα τὸν ὁμοειδῆ χαρακτήρα τῶν ρευστῶν. Τὸ ρευστόν, γράφει ὁ Στέφανος, ἀποτελεῖ «ἐντελῆ» σύνθεση δύο ἑτεροπροσδιοριζόμενων καὶ ἀλληλεξαρτόμενων παραγόντων, τῆς συνέχειας καὶ τῆς συνάφειας, τὴν ὁποία ἀντιλαμβάνεται ὡς «σχηματικὴ συνέχεια» καὶ, ὡς ἀντίθετη τῆς συνέχειας, «φίλη τῆ βαρύτητι». Ἀναφέρεται στὸν ἀτμό, τὸν ὁποῖο, στηριζόμενος στὰ «σοφὰ καὶ νουνεχῆ» πειράματα, ἀλλὰ «καὶ τοῖς λεγομένοις» τοῦ Ἰωσήφ Βλάκ (= Black), χαρακτηρίζει ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνον «ρευστόν ἐν ῥοώδῃ φύσει», ἀλλὰ «ἔσχατο βαθμὸ τῆς ρευστότητος, ἐν ᾧ τηρεῖται μὲν ἡ σύνθεσις, ἀλλ' ἐν ὑπεροχῇ μεγίστη τῆς συνεχείας καὶ τῆς θερμότητος», ἐνῶ ἀντιθέτως τὸν πάγο [§143: «ἐξάτμισις καὶ πάγος εἰσὶ δύο συμβεηκότα τῶν ὑγρῶν πάντῃ ἐναντία»] τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἀποτελεσμα τῆς μείωσης στὸ ἐλάχιστο τῆς συνέχειας καὶ αὔξεσης στὸ μέγιστο τῆς συνάφειας, γιὰ νὰ καταλήξει: «διὰ τῆς ὑπεροχῆς τῆς συνεχείας τῆς θερμῆς, καὶ τὸ ἐλάχιστον τῆς συναφείας, τὸ

ρευστόν μεταβαίνει εἰς ἀτμούς, καί τ' ἀνάπαλιν διά τῆς ὑπεροχῆς τῆς συναφείας τοῦ ψύχους, καί τό ἐλάχιστον τῆς συνεχείας, τό αὐτό ὑγρόν μεταβαίνει εἰς πάγον καί εἰς τό στερεόν». Τήν τήξην καί τήν πήξην τῶν ρευστῶν τά θεωρεῖ φαινόμενα «ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα», ἔκφραση δύο ἀντίθετων δυνάμεων, «τῆς μορφωτικῆς καί τῆς τηρητικῆς», πού προσδιορίζουν τό γίνεσθαι, ὡς ἀποτέλεσμα ἐσωτερικῆς κίνησης, τό αἷτιο τῆς ὁποίας ὁμως πρέπει νά τό ἀναζητήσουμε σέ παράγοντες ἐξωτερικούς (τή θερμῆ καί τό ψύχος) (§198).

Μιλᾷ περί ἤλεκτρικοῦ ρευστοῦ καί περί γαλθανισμοῦ (καί ἀργότερα, π.χ. §256), δίνει τά χαρακτηριστικά τοῦ βρασμοῦ καί τῆς ἐξάτμισης ἀλλά καί τίς διαφορές τῶν δύο αὐτῶν φαινομένων, τά σημεῖα βρασμοῦ, ἀνάλογα μέ τήν πυκνότητα καί τή βαρύτητα, διαφόρων ρευστῶν, ἀναφέρεται στήν ἐπίδραση πού ἡ ὕλη τῶν ἀγγείων στά ὁποῖα γίνεται ὁ βρασμός ἀσκειῖ ἐπί τῆς διεξαγωγῆς τοῦ φαινομένου, ἀπαριθμεῖ, ἐπικαλούμενος κι ἐδῶ τοὺς φυσικούς, τίς πηγές τῆς θερμῆς καί μεταξύ αὐτῶν συγκρατεῖ τήν τριβή, τό πῦρ, τή χημική πρόοδο, τόν ἥλιο, ἀλλά καί τή ζωή, θεωρώντας ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς «φύσις ζωτική», ἀποτελεῖ «πηγή τῆς θερμῆς ἅμα καί τοῦ ψύχους» καθ' ὅσον ἀπό αὐτόν «οὐ μόνον θερμῆ ἐκπηγάζει, ἀλλά καί ψύχος». Καλεῖ τοὺς «ἡμετέρους ἀναγνώστας» νά κάνουν σαφῆ διάκριση μεταξύ ἐκταντικοῦ καί ἐλατοῦ (= ἐλαστικοῦ), ἀλλά καί εὐκάμπτου καί ἀκάμπτου τῶν σωμάτων, δίνοντας κι ἐδῶ μιά σειρά παραδείγματα παρμένα ἀπό τή φύση, ἐνῶ ἀπό τήν ἄποψη τῆς μαθηματικῆς παράστασης τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἐνδιαφέρουσα θεωροῦμε τή διατύπωση πού συναντοῦμε καί στήν §172, ὅτι τήν ἀληθῆ μαθηματική ἐπιφάνεια στή φύση, ὡς ἐπέκταση «τῆς μαθηματικῆς κινουμένης γραμμῆς», τήν παρέχει ἡ λεία καί εὐθεῖα ἐπιφάνεια τῶν εὐρισκομένων σέ κατάσταση «ἰσοσταθμίας» ρευστῶν, τήν ὁποία καί ἀποκαλεῖ μαθηματική ἐπιφάνεια.

Περί είδους

Ἐπανερχόμενος στή θέση, πού ἐπανελημμένα ἔχει διατυπώσει, καί συγκεκριμένα ὅτι «τό καθόλου ἐν τοῖς κατά μέρος γενικεύεται» (βλ. §104, 156), ὅτι «τό γενικόν καί καθόλου ἀπαράστατον ἐάν μὴ περιορισθῆ εἰς μερικόν» (§204), ὅτι «τό γένος οὐκ ἔστιν ἰδιαιτέρον φυσικόν φαινόμενον ἢ γενόμενον ἐν τῇ φύσει, ἀλλ' ἢ λογικόν» (§215), ὁ Στέφανος θ' ἀναπτύξει τίς ἀπόψεις του καί περί τοῦ εἶδους, τό ὁποῖο θεωρεῖ πῶς δέν εἶναι παρά «διορισμός τις τοῦ ἐν γένει τόπου εἰς μερικόν» (§204), ἡ διαίρεση – χωρίς ποτέ νά χάνεται ἡ συνέχεια, ἀλλά πάντα «διά τοῦ τύπου τῆς ἐσωτερικῆς συνεχείας» – τοῦ γενικοῦ «εἰς πολλά καί μεταξύ διάφορα» καί ὅπου τό κάθε «μερικόν» διατηρεῖ τήν ἀρχική, τή γενική ιδιότητά του, ἐνῶ ταυτόχρονα «διά τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἄλλων [μερικῶν] διακρίνεται»: «περιορίζεται ἐν ἑαυτῷ ἀφ' ἑαυτοῦ καί ἐκκλείεται τῶν ἄλλων». Προσθέτει ὅτι τό εἶδος, ὡς τοπική καί ὑπαρκτή παράσταση, ὡς «παράστασις τῆς τοπικῆς ἀδιαφορίας ἐν τύπῳ τῆς συνεχείας, ἐν τριχῇ διαστατόν, ἢ ὑπάρχει ἢ οὐ» καί συνεπῶς μόνον «ἐν ὑπάρξει ἐστί καί ἐξετάζεται, καί οὐκ ἐν τῷ γίνεσθαι» καί τοῦτο γιατί, ὅπως πάλι ὁ ἴδιος διευκρινίζει, «τό γίνεσθαι δυναμικόν [ἐστί] καί οὐ τοπικόν».

Γνώρισμα χαρακτηριστικό τοῦ εἶδους εἶναι ἡ πυκνότητα. Ἡ ἰδιαιτέρη πυκνότητα κάθε εἶδους εἶναι αὐτή ἀκριβῶς πού τό διαφοροποιεῖ, τό διακρίνει, τό διαχωρίζει ἀπό τά ἄλλα εἶδη, ἐνῶ παράλληλα ἡ μεγάλη διαφοροποίηση, ἡ ποικιλία τῶν πυκνοτήτων, εἶναι αὐτή πού δημιουργεῖ καί τήν ποικιλία, τό ἀναρίθμητο τῶν εἰδῶν στή φύση. «Αἱ πυκνότητες ἀναρίθμητοι, καί ἐπομένως καί τά εἶδη ἐν τῇ φύσει», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας.

Μεταξύ εἶδους καί πυκνότητας ὑπάρχει ἀμφίδρομη σχέση μέ

τήν ἔννοια ὅτι «διά τοῦ εἶδους παρίσταται ἡ πυκνότης, καί διά τῆς πυκνότητος τό εἶδος» (§208).

Σέ ἀντίθεση μέ τή μορφή, πού εἶναι ἐξωτερική καί αἰσθητή, τό εἶδος, γράφει ὁ Δούγκας, ὡς παράσταση ἐσωτερική, πού διατηρεῖ ὅλα τά ιδιώματα τῆς συνέχειας, δέν εἶναι αἰσθητό. Καί γιά νά ἀποδείξει τήν ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ του αὐτοῦ φέρνει τό παράδειγμα τοῦ ὀξυγόνου καί τοῦ ὕδρογόνου, τήν πυκνότητα ἢ ἀραιότητα τῶν ὁποίων δέν ἀντιλαμβανόμεθα διά τῶν αἰσθήσεων παρά μόνο διά τοῦ πειράματος, ὅπου σταθμίζουμε καί τή διαφορά τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῶν δύο αὐτῶν ἀερίων.

Ὅπως καί στή σχέση πυκνότητας καί εἶδους, ἔτσι καί μεταξύ μορφῆς καί εἶδους, ὁ Στέφανος βλέπει μιά διαλεκτική ἐνότητα. Μιά ἐνότητα ἐν ἀντιθέσει. Τό εἶδος, «ὡς παράστασις ἐσωτερική, τοπική», γράφει, εἶναι ἀντίθετος στή μορφή, πού εἶναι ἐξωτερική, καί κατά συνέπεια καί ἡ μορφή εἶναι ἀντίθετος στό εἶδος [«τό εἶδος ἀντίθετον τῇ μορφῇ καί αὕτη ἐκεῖνω»]. Ἐπειδή ὁμως, ὅπως καί παραπάνω εἶδαμε, «τά ἀντίθετα ἅμα δεῖ εἶναι, καί οὐδέν πρότερον ἢ ὕστερον» ἔπεται ὅτι ὅπου μορφή ἐκεῖ καί εἶδος, «ἐκεῖνη μορφοποιεῖ, τοῦτο εἰδοποιεῖ».

Οἱ διατυπώσεις αὐτές θά τόν ὀδηγήσουν καί πάλι (§216-219) σέ διαλεκτικές γενικεύσεις, ἢ γιά τό σωστότερο, σέ ἐπαναλήψεις γενικῶν διαλεκτικῶν θέσεων, ἐπαναλήψεις πού ἐκφράζουν μιά σταθερά τῆς σκέψης του. «Ἐν τῇ φύσει», ἐπαναλαμβάνει, «οὐδέμια ἀντίθεσις, ἐάν μή ἦ καί σύνθεσις αὐτῆς», ἐντοπίζοντας ἐδῶ τό θέμα του στή σύνθεση διαφορᾶς καί ἀδιαφορίας, τήν ὁποία, ὅπως καί παραπάνω, ἀποκαλεῖ ταυτότητα. Ταυτότητα «θέσεως καί ἀντιθέσεως, ἢ ἀδιαφορίας καί διαφορᾶς» καί ὅπου, ὅσον ἀφορᾷ συγκεκριμένα τίς παραπάνω κατηγορίες, «ἡ ταυτότης τῆς μορφῆς καί τοῦ εἶδους, ταυτότης ἐστί τῆς ἀδιαφορίας ἐν διαφορᾷ, καί διαφορᾶς ἐν ἀδιαφορίᾳ».

Μέ τήν ἀδιαφορία, συνεχίζει ὁ Στέφανος τούς συλλογισμούς του, ἐννοοῦμε τό ἓνα καί μέ τή διαφορά τά πολλά [«τό εἶναι ἐν πᾶσι καί τά πάντα ἐν αὐτῷ»], ἐπαναλαμβάνει στήν §217], ἐνῶ μέ τήν ταυτότητα ἐννοοῦμε τή μετάβαση τοῦ ἑνός σέ πολλά καί

τῶν πολλῶν σέ ἓνα· τήν «ἄρσιν τῶν πολλῶν εἰς θέσιν ἑνός, καί ἅμα τήν ἄρσιν τοῦ ἑνός εἰς θέσιν τῶν πολλῶν» μέ τήν, ἄξια ἰδιαίτερης προσοχῆς ὑπόμνηση ὅτι μέ τήν ἄρση τῶν πολλῶν (διακρίσεων) δέν ὀδηγοῦμαστε ποτέ στό μηδέν. «Ἡ ἄρσις τῶν πολλῶν οὐκ ἔστι τό οἶχεσθαι εἰς τό μηδέν», γράφει ἐπιγραμματικά, διευκρινίζοντας κι ἐδῶ ὅτι τό «οἶχεσθαι εἰς τό ἓν» δέν εἶναι τό αὐτό μέ τό «οἶχεσθαι εἰς τό μηδέν». Ἀντιθέτως μάλιστα. Χάρη στή «ζωτική ταυτότητα», τήν ὁποία «οἱ πάλαι κοινῶς οὐσίαν ἐκάλεσαν» ἐξασφαλίζεται τό ὅτι «οὐδέν φθειρόμενον εἰς τό μηδέν οἶχεσθαι» [αἴρονται τά στοιχεῖα «δι' ὧν χαρακτηρίζεται ἡ τοιάδε ὑπαρξίς, οἷον ἐστί τό εἶδος, ἡ μορφή καί ἡ πυκνότης» ὁμως «ἡ οὐσία, ὡς ἔρισμα τούτων, μένει ὡς καθόλου ὑπαρξίς»] καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο κατοχυρώνεται ἡ διαιώνιση τῆς ζωῆς, ἡ διατήρηση τῆς ὕλης· «αὐτό τό αὐτοῦπαρκτον, ἡ αὐτοῦπαρξίς». «Τό αἶρεσθαι καί μή ὄχεσθαι εἰς τό μηδέν ἐστίν αὐτοῦπαρξίς· ἡ ταυτότης ἄρα ἐνταῦθα τῆς θέσεως καί ἀντιθέσεως, ἢ τῆς ἀδιαφορίας καί διαφορᾶς, ἔστιν αὐτή ἡ αὐτοῦπαρξίς», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας μή ἀφήνοντας οὔτε κι ἐδῶ περιθώρια γιά παρανοήσεις.

Περί ηλεκτρισμοῦ

Μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐνότητες τοῦ ἔργου, πού μαρτυρεῖ τίς πλούσιες γνώσεις τοῦ Στέφανου ὄχι μόνο στόν τομέα τῆς φιλοσοφίας, εἰδικότερα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά καί αὐτῆς τῆς φυσικῆς εἰδικότερα.

Οἱ συχνές κι ἐδῶ ἀναφορές του στά συμπεράσματα «τῶν φυσικῶν», «τῶν πειραματικῶν» ἢ «τῶν ἐμπειρῶν» ἀλλά καί τῶν «ἐφευρετικῶν πειραματικῶν», στά κείμενα τῶν «ἠλεκτρικῶν φιλοσόφων» (!) καί γενικότερα «εἰς τὰς πείρας τῶν φιλοσόφων»(!) ἀλλά καί στό ἔργο τῶν Volta, Cavendish, Beniamin Franklin κ.ἄ., καθὼς ἐπίσης καί ὁ σχετικῶς μεγάλος, σέ σύγκριση μέ προηγούμενες ἐνότητες, χῶρος (§257-330), πού ἀφιερώνει στόν ἠλεκτρισμό, στόν ὁποῖο ἐπανέρχεται, διευκρινιστικά κι ἐδῶ, στίς παραγράφους 742-950 (κῶδ. 692), δείχνει ὅτι ὁ θεσσαλός λόγιος ἔχει ἐντρυφήσει μέ ἰδιαίτερη μάλιστα ἐπιμέλεια στό θέμα αὐτό, πού ἐξετάζει κατὰ τρόπο δυναμικό καί ὄχι στατικό· ὡς «ἐσωτερικὴ διαφορὰ τῆς δυναμικῆς ἀδιαφορίας». Ἐξ' ἄλλου, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπογραμμίζει τὴν ἰδέα, τὴν ὁποία καί σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του συναντήσαμε, ὅτι σημασία δέν ἔχει «τό ὑπάρχον, ἢ ἡ μονὴ ἐν τῷ ὑπάρχειν, ἀλλὰ ἡ κίνησις, ἢ ἡ ροὴ ἐν τῷ γίνεσθαι», πού ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση ἔχει χαρακτήρα δυναμικό καί ὄχι στατικό. «Δύναμιν καί ἐνεργεῖαν λέγοντες εἶναι τὴν ἠλεκτρικὴν», γράφει, «οὐ νοοῦμεν αὐλόν τι, ἢ πνευματικόν· τό γάρ δυνάμει καί ἐνεργεῖα ἐν τῷ εἶναι ἐστίν ὅλη ἢ ταυτότης τῆς φύσεως· τό δυνάμει ἐν τῷ γίνεσθαι ἐν χρόνῳ τό δ' ἐνεργεῖα ἐν τῷ ὑπάρχειν ἐν τόπῳ». Καί συνοψίζει: «ἡ ἠλεκτρικὴ δύναμις ἐστὶ ἐν τῷ γίνεσθαι, καί οὐχ ἕτερόν τι, ὡς πολλοὶ λέγουσι».

Ἄρκετά χρόνια πρὶν ὁ J.C. Maxwell διατυπώσει τίς γνωστὲς ἐξισώσεις του, πού συνέδεσαν τὸν ἠλεκτρισμὸ μέ τὸν μαγνητι-

σμό, θέτοντας τις βάσεις τῆς κλασικῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς θεωρίας, ὁ Δούγκας, ἐκφράζοντας τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς φυσικῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του, θεωρεῖ ὅτι ὁ ἠλεκτρισμός καί ὁ μαγνητισμός ἔχουν ἓνα κοινό σημεῖο, τό ὅτι ἀποτελοῦν, καί οἱ δύο, «καθολικᾶς διαφοράς τῆς ἐν γένει ἀδιαφόρου δυνάμεως», ἢ «ἐνέργεια τῆς ἐν γένει ἀδιαφόρου δυνάμεως», ἄν καί ὑπογραμμίζει πῶς «ὁ μαγνητισμός πάντῃ ἐναντίος [ἔστί] καί ἀντίθετος τῇ ἠλεκτρικῇ», ὅτι «ἡ ἠλεκτρική ἀντίστροφος [ἔστί] τῷ μαγνητισμῷ, καί οὗτος ἐκείνη», ἐνῶ σέ ἄλλο σημεῖο διατυπώνει τήν ἀντίθεσή του στήν «ἀπάτην φυσικῶν τινῶν θέλοντας τήν ἠλεκτρικήν γέννημα τοῦ μαγνητισμοῦ, ὡς καί ἐκείνον τῆς ἠλεκτρικῆς».

Στό ἴδιο πάντα πνεῦμα σημειώνει ὅτι «ἡ γένεσις», ὅπως τήν ἀποκαλεῖ, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ἀλλά καί τοῦ μαγνητισμοῦ, ἀποτελεῖ ἐνέργεια «ἀεί δυναμική», πού «διχῶς θεωρεῖται, καί ὡς διαμένουσα, ὡς ὑπαρκτή, καί ὡς ῥέουσα, ὡς φανταστική». Γιά τή γένεση «τοῦ μαγνητισμοῦ καί τῆς ἠλεκτρικῆς, πραγματικῆς κίνησης ἀπαιτεῖται», σημειώνει σέ ἄλλο σημεῖο, καί προσθέτει, σέ μιά προσπάθεια θεωρητικῆς γενίκευσης: «οὐ γάρ ἐνέργεια μὴ νοουμένης ὑπαρχούσης δυνάμεως, οὔτε δύναμις μὴ ἐνεργοῦσα».

Ὅπως καί σέ ὅλες τίς προηγούμενες ἀναλύσεις του, ὁ Στέφανος δέν παραμένει στίς θεωρητικές γενικεύσεις, ἀσχέτως ἐάν αὐτές, πού ὅπως εἶδαμε ἀποτελοῦν πάντα συμπεράσματα ἐπαγωγικῆς καί ὄχι ἀπαγωγικῆς σκέψης, τόν βοηθοῦν νά ἐντοπίσει καί στή συνέχεια νά μελετήσῃ μορφές καί νόμους λειτουργίας τῆς σκέψης, γενικότερες διασυνδέσεις καί ἀλληλεξαρτήσεις τῶν φυσικῶν, καί ἐν παρόδῳ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων [«Τά γάρ φαινόμενα τῆς φύσεως ἔχουσιν ἀναφοράς πολλὰς καί πρὸς πολλὰ, καί ἐάν μὴ τις ταύτας ὅλας διασκαλιδεύσῃ, μένει καί αὔθις τό φαινόμενον ἀναπόδεικτον»]. Ἀσχέτως ἐάν οἱ θεωρητικές συλλήψεις εἶναι αὐτές πού, γιά μᾶς, γιά τή μελέτη τῆς σκέψης ἐνός φιλοσόφου, γιά τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας γενικότερα, ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, συνθέτοντας τό γίνεσθαι – ἢ γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ὀρολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Στέφα-

νου Δούγκα, «τή ροή ἐν τῷ γίνεσθαι» – τῆς σκέψης, στη δόμηση τῆς ὁποίας οἱ θεωρητικές γενικεύσεις ἔχουν μονιμότερο χαρακτήρα, πάντα μέσα στό γνωστικό σχῆμα «παράδοση-ἀνανέωση» (ἐπαναλαμβάνουμε: σημασία δέν ἔχει ἐάν εἶναι 'ξενόφερτες' ἐπαναλήψεις, ἀλλά τό ἐάν καί τό πῶς ἐντάχθηκαν στό συλλογικό πνευματικό, πολιτισμικό σῶμα τῆς ἐποχῆς).

Ἔτσι λοιπόν, μετά τίς γενικές αὐτές διατυπώσεις - πλαίσιο, ὁ Στέφανος θ' ἀναφερθεῖ στά ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ φαινομένου, στοιχεῖα τά ὁποῖα τοῦ χρησιμεύουν ὄχι μόνον γιά ἐπαλήθευση τῶν προηγουμένων [«ἵνα τά εἰρημένα παραδειγματισθῶσι»], ἀλλά καί γιά νέες, διαλεκτικῆς φύσεως, γενικεύσεις.

Ἄναφέρεται στά ἠλεκτραγωγά σώματα, τά ὁποῖα διαιρεῖ σέ σώματα πού δέχονται ἀπ' ἔξω τήν ἠλεκτρική ἐνέργεια ἀλλά δέν τή διατηροῦν ἢ πού δέν τή δέχονται καί συνεπῶς οὔτε τή διατηροῦν, καί σέ σώματα τά ὁποῖα δέχονται καί διαδίδουν τήν ἠλεκτρική ἐνέργεια, καί ἐδῶ ἀπαριθμεῖ τά «ἀγωγά τῆς ἠλεκτρικῆς» (τά μέταλλα τά χαρακτηρίζει ὡς «τά κάλλιστα ἀγωγά» τοῦ θετικοῦ καί ἀρνητικοῦ ἠλεκτρισμοῦ), ἐνῶ τά ὑπόλοιπα τά θεωρεῖ ἀνηλεκτραγωγά· παρουσιάζει τή λουγδουνική ἢ κλαῖστική λάγνη (= ἠλεκτρικό πυκνωτή) καί ἀφιερώνει μεγάλο μέρος τῆς ἐνότητας αὐτῆς στήν περιγραφή τῆς «ἠλεκτροφόρου» (= ἠλεκτροστατικῆς) μηχανῆς. «Μαθόντες τήν φύσιν τῆς ἠλεκτρικῆς, τήν τε ἀντίθεσιν αὐτῆς πρός τόν μαγνητισμόν, καί ὅτι ἐσωτερική ἐστὶ διαφορά τῆς δυναμικῆς ἀδιαφορίας, εἶτα δέ καί τήν γένεσιν αὐτῆς, καί ὅσα εἰς αὐτήν ἀναγκαιῶς ἀπαιτοῦνται», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας, «εὐκόλως ἤδη μανθάνομεν καί τὰς γενέσεις διά τῆς ἠλεκτροφόρου μηχανῆς ἧς εὐρέτης ὁ Βόλτας... καί εἰς τήν κατασκευήν τῆς ὁποίας οἱ ἔμπειροι πειραματικοὶ νουθετοῦσιν ἡμᾶς καλῶς».

Στό πείραμα, ἀλλά καί στά συμπεράσματα τῶν «πειραματικῶν φυσικῶν», θά στηριχθεῖ καί πάλι [«πειράματος βούλοντας ταῦτα ἀποδείξαι, ἡμεῖς μέντοι πρὶν ἐξετάσαι τοῦτο τό πείραμα, τά εἰρημένα ἐξετάσωμεν», γράφει στήν §313] στή διατύπωση τῆς ἀποψῆς ὅτι «τῆς γῆς κινουμένης περί τόν ἴδιον ἄξονα

διηνεκῶς ὡς σφαιροειδοῦς» παράγεται ἠλεκτρισμός χάρη στήν τριθὴ τῆς ἀτμόσφαιρας ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς καί, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ διάμετρος, ἄρα καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τριβομένου σώματος, τόσο μεγαλύτερος εἶναι καὶ ὁ παραγόμενος ἠλεκτρισμός, καταλήγει στοῦ συμπέρασμα ὅτι «τῆς περὶ τὸν ἄξονα κινήσεως τῆς γῆς ἡ μεγίστη διάμετρος ἢ τοῦ ἰσημερινοῦ, ἄρα ἐπὶ τοῦ ἰσημερινοῦ ἡ μεγίστη γένεσις τῆς ἠλεκτρικῆς καὶ ἐπομένως ἡ αὐτῆς ἐνέργεια». Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον «ἡ γῆ φυσικὴ ἠλεκτρικὴ μηχανή». «Οὐκ ἄνευ λόγου μοὶ φαίνεται εἰπεῖν», γράφει, «ὅτι καὶ ὁ ἥλιος, ὡς κέντρον περιστρομβήσεως περὶ τὸν ἴδιον ἄξονα, γίνεται μηχανὴ ἠλεκτρικὴ ὅλου τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος. Οὗτος γάρ ὡς κέντρον τῶν πλανητῶν ὅλων περιστρομβούμενος διηνεκῶς περὶ τὸν ἴδιον ἄξονα, γεννᾷ μὲν διηνεκῶς ἠλεκτρικὴν ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, διὰ δὲ τὴν ῥοὴν αὐτῆς ῥέει εἰς ὅλους τοὺς πλανήτας καὶ εἰς ὅλα τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαστήματα», γιὰ νὰ καταλήξει: ἐφ' ὅσον διηνεκῆς ἐστὶ ἡ περὶ τὸν ἴδιον ἄξονα κίνησις [τοῦ ἡλίου], διηνεκῆς ἢ γένεσις ἠλεκτρισμοῦ, καὶ διηνεκῆς ἢ ῥοὴ πρὸς τοὺς περὶ αὐτὸν πλανήτας καὶ διαστήματα».

Ἡ ἴδια ἰδέα, ὅπως τὴ συναντοῦμε στοῦ κείμενο τοῦ κώδ. 699: «Ἵλιος, ὡς κέντρον τοῦ παντός, ὡς ἐστία ὅλων τῶν πλανητῶν καὶ ὅλης τῆς σφαίρας τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος, κινούμενος περὶ τὸν ἴδιον μόνον¹⁰⁴ αὐτοῦ ἄξονα, γίνεται ἠλεκτρικὴ μηχανὴ ὅλου τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος, καὶ γεννᾷ διηνεκῶς ἠλεκτρικὴν ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, καὶ διὰ τὴν ῥοὴν αὐτῆς, ῥέει εἰς ὅλους τοὺς πλανήτας καὶ εἰς ὅλα τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαστήματα, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἐκπομπὸν ἀπὸ τοῦ ἡλίου φῶς, καὶ ὅπερ οὐκ ἔστι φῶς, ἀλλὰ ῥοὴ ἠλεκτρικὴ εἰς φῶς δὲ παρίσταται ἐν τῇ ῥοῇ πρὸς τὰ λοιπὰ σώματα οἷον ἦν τὸ ἰδίωμα τῆς ἠλεκτρικῆς». Καὶ συνεχίζει: «ἡ περὶ τὸν ἥλιον περιοδικὴ κίνη-

104. Πιστεύω ὅτι ἡ χρησιμοποίησις ἐδῶ τῆς λέξεως «μόνον» δὲν εἶναι τυχαία. Ἐποδηλοῖ μιά τάση πολεμικῆς, ἀπάντησις σὲ κάποιους – πού στίς ἡμέρες τοῦ δὲν ἦσαν λίγοι –, οἱ ὅποιοι πίστευαν ἀκόμη στοῦ γαιοκεντρικό, πτολεμαϊκὸ σύστημα.

σις τῶν πλανητῶν γίνεται ἀπό τοῦ μαγνήτου, ἢ περί τόν ἄξωνα δ' αὐτῶν ἡμερούσιος περιστρόμβησις γίνεται ἀπό τῆς ἠλεκτρικῆς, τῆς ἀπό τοῦ ἡλίου ρεούσης» (§310-311).

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία, πού ὁ Στέφανος Δούγκας ἀποδίδει στά προβλήματα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ¹⁰⁵, φαίνεται καί ἀπό τό ὅτι μόνον στό κεφάλαιο αὐτό ἐπιχειρεῖ σύντομες ἀνακεφαλαιώσεις μέ ἐκδηλη τήν πρόθεση ὄχι μόνο νά συνοψίσει ἀλλά καί νά διευκρινίσει ὀρισμένες ἔννοιες μὴ ἀφήνοντας περιθώρια γιά παρανοήσεις. Γράφει. «Ἴνα μὴ τις κακῶς ἐκλάβῃ, ἢ ἡμεῖς γενώμεθα ἀσαφεῖς, σημειοῦμεν αὐθις ἐνταῦθα, ἃ καί ἐν ἄλλαις εἶπομεν, ὅτι δύναμιν καί ἐνέργειαν λέγοντας τήν ἠλεκτρικήν, ἢ καί τόν μαγνητισμόν [«μαγνητισμός», γράφει, «ἐστὶν ἀναφορά τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τήν διαφοράν, καί τῆς διαφορᾶς πρὸς τήν ἀδιαφορίαν, καθ' ἣν γίνεται παραστατή ἢ δυναμικὴ ἔλξις καί ὄθησις, καί ἔτι ὄχημα τῆς μαγνητικῆς ἐνεργείας ἐστὶν ἡ ἐσωτερικὴ συνέχεια τοῦ ἐν γένει τόπου», κώδ. 699, §255], οὐ νοοῦμεν τι αἴθρον, ἢ πνευματικόν, ἢ μὴ φυσικόν, ἀλλὰ φυσικόν τῷ ὄντι, καί ὡσεὶ τήν ψυχὴν τῆς φύσεως καί τήν ζωὴν, τό γάρ δυνάμει καί

105. Ὅπως καί παραπάνω (βλ. σημ. 101), οἱ ἀναφορές του στά προβλήματα τοῦ μαγνητισμοῦ τόν ὀδήγησαν σέ προβληματισμούς συγγενικούς, πέραν τῶν ὀρίων τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καί εἰδικότερα σέ θέματα βιολογίας, ἔτσι κι ἐδῶ τό θέμα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ θά τόν ὀδηγήσει σέ παρόμοιες προεκτάσεις, ἐπιβεβαιώνοντας τή γενικότερη ἀντίληψή του ὅτι τά βιολογικά φαινόμενα ἀποτελοῦν ἀπεικόνιση τῶν φυσικῶν φαινομένων, στό γενικότερο πλαίσιο τῆς ἐνότητας τῆς φύσεως, ζωικῆς καί φυσικῆς. Περιοριζόμενος μόνο στά «ὄσα ἀπαιτοῦνται ἐνταῦθα μαθεῖν», ὡς συνδεόμενα μέ τά «φαινόμενα τῆς ἠλεκτρικῆς καί τῶν λεγομένων μέχρι τοῦδε περί τε τοῦ σωματικοῦ καί δυναμικοῦ» παρομοιάζει τή μεταφορά τοῦ ἠλεκτρικοῦ ρευστοῦ μέ τή μεταφορά τοῦ ἀνθρώπινου σπέρματος, θεωρώντας ὅτι «ἡ συνουσία ἐστὶν ἀληθῶς ἡ ἠλεκτρικὴ γέφυρα, δι' ἧς ὁ ζωτικὸς ἠλεκτρικὸς πόλος τοῦ τε ἑνός καί τοῦ ἑτέρου διαβαίνει καί γίνεται ἡ ἀπάντησις» γιά νά καταλήξει: «διὰ τό ρευστόν τοῦτο καί ἐν τῇ ἀπάντησει ταύτῃ τῶν δύο ζωτικῶν πόλων ἐξάπτεται ὁ πυρσὸς τῆς ζωῆς» καί ἀναφέρεται ἐκτενέστερα (κυρίως στίς §322-324) στό φαινόμενο αὐτό.

ἐνεργεία ἐν τῷ εἶναι ἐστὶν ὅλη ἢ ταυτότης τῆς φύσεως· ἕτερον ἄρα ἂν εἶη τό δυνάμει τῆς φύσεως, ἤτοι τό δυναμικόν αὐτῆς, καὶ ἕτερον τό ἐνεργεία· καὶ τό δυναμικόν ἄρα φυσικόν καὶ τό ἐνεργεία, ἀλλ' ἐκεῖνο παρίσταται ἀεὶ ἐν τῷ γίνεσθαι ἐν χρόνῳ, τοῦτο δέ ἐν τῷ ὑπάρχειν ἐν τόπῳ, καθ' ἃ τό δυναμικόν καὶ ὑλουργόν διακρίνεται, ἄλλως δέ καὶ τό δυναμικόν καὶ ἡ οὕτω νοουμένη τοπικὴ ὕλη φυσικά, καὶ τῆς φύσεως τὰ δύο συστατικά. Διακρίνεται δέ, καθ' ὃ ἡ δύναμις ἐνεργὸς καὶ ἐν τῷ γίνεσθαι, ἢ ὕλη ἀδρανῆς καὶ ὑπαρκτή· ὅταν οὖν οἱ ἡμέτεροι φυσικοὶ λέγουσιν, ὅτι ὁ μαγνητισμὸς καὶ ἡ ἠλεκτρικὴ ἐστὶν ἐν πάσῃ τῇ φύσει, καὶ ἡμεῖς συμφωνοῦμεν αὐτοῖς, ὅτι αὐταὶ δυναμικαὶ, καὶ διαφοραὶ τῆς ἐν γένει δυνάμεως, καὶ ἡ φύσις ἄνευ δυνάμεως ἀσύστατος». Καὶ ὁ Στέφανος Δούγκας διερωτᾶται εὐθύς ἀμέσως: «ἀλλὰ ποῦ ἂν ἴδῃς δύνανιν ἄνευ ὕλης εἴποιεν; οὐδαμοῦ, ἀποκρίνομεν. Παράστασις δυναμικὴ ἄνευ ὕλης καὶ μὴ ἐν τόπῳ οὐ γίνεται διότι οὔτε τόπος ἄνευ χρόνου, ἢ ὑλικόν ἄνευ δυνάμεως, καὶ ἀνάπαλιν, ἡμεῖς ὁμῶς φιλοσοφοῦντες εἰς γνῶσιν ἐκάστου, νῶ διακρίνομεν αὐτὰ ἐξετάζοντες».

Περί χημικῆς προόδου

«Χημικὴν πρόοδον ἐκαλέσαμεν», ἐπεξηγεῖ ὁ Στέφανος Δούγκας, στὴν ἀρχὴ τῆς νέας αὐτῆς ἐνότητας (§335-377), τὴν ἀντίδραση τὴν ὁποία «οἱ χημικοὶ συγγένειαν χημικὴν καλοῦσι».

Μιά δική του διατύπωση-ὀρισμός, ἢ μᾶλλον μιά δική του ἐρμηνεία, ἡ ὁποία ἐντάσσεται πλήρως στὴν ὅλη συλλογιστικὴ του, πού θέλει τὰ φυσικά, ἀλλὰ καὶ τὰ κοινωνικά φαινόμενα νὰ βρίσκονται μεταξύ τους σέ σχέση ὄχι στατικὴ ἀλλὰ δυναμικὴ. «Πρόοδος ἄνευ κινήσεως, ἥτις καὶ ζωῆς παράστασις, ἀσύστατος ἐστὶ», γράφει χαρακτηριστικά.

Εἶδαμε παραπάνω (σελ. 151) ὅτι μέ τὸν ὄρο πρόοδος ἐννοεῖ τὴ σύνθεση δύο ἀντίθετων ἐνεργειῶν. Σύνθεση διαλεκτικὴ, «ἄει δυναμικὴ», θέσεως καὶ ἀντιθέσεως.

Στὴν ἄποψη αὐτῆ, πού διαπερνᾶ σάν κόκκινη κλωστή ὅλο τὸ κείμενο καί, θά μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐκφράζει καὶ τὸ φιλοσοφικὸ του πιστεύω, ἐπανέρχεται κι ἐδῶ ἐπεξηγηματικά: «Ἡ πρόοδος», γράφει, «μόνον ἐν τῷ γίνεσθαι ἔχει τὴν ὑπαρξιν», γιὰ νὰ προσθέσει ἀμέσως μετὰ ὅτι «ἡ παῦσις τοῦ γίνεσθαι» ἰσοδυναμεῖ μέ «παῦσιν τῆς προόδου». Μιά παράσταση δυναμικὴ, πού παρίσταται ὡς «ἀντιμετάβασις δύο δυναμικῶν ἀντιθέτων ἐνεργειῶν» καὶ ἡ ὁποία «γίνεται ἐν προόδῳ, ἥτοι ἐν λύσει ἅμα καὶ συνθέσει, ἐν διακρίσει καὶ συγκολλήσει, ὡς φασὶ καὶ οἱ χημικοὶ», διευκρινίζοντας ἐδῶ (ὄχι ὁ χημικός, ἀλλὰ αὐτός, ὁ φιλόσοφος) ὅτι ἡ σύνθεσις καὶ ἡ συγκόλλησις «δυναμικαὶ εἰσὶ».

Ἐπειδὴ ὅμως στὴ χημικὴ συγγένεια ἡ χημικὴ πρόοδος – γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ὁποίας «ἀπαιτοῦνται ἐξ ἀνάγκης τοῦλάχιστον δύο ἑτεροειδῆ, ἢ ἑτερόνυμα σώματα, πρὸς ἃ ἔχει ἡ ἀδιαφορία ἀναφορὰν καὶ ταῦτα πρὸς ἐκείνην, καὶ ἅμα πρὸς ἄλληλα» –, τὸ οὐσιώδες δὲν εἶναι ἡ λύσις, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μέ τὸν ἠλεκτρισμό, ἀλλὰ «ἡ σύνθεσις, καὶ ἡ προσκόλλη-

σις», πού πραγματοποιούνται μέ τόν μαγνητισμό (χαρακτηριστικό στοιχείο τοῦ ἠλεκτρισμοῦ «τό λύειν καί διακρίνειν», ἐνώ τοῦ μαγνητισμοῦ «τό συνθέτειν καί συγκολλᾶν»), ἔπεται ὅτι ἐδῶ ὁ μαγνητισμός – ὡς «ἀναφορά τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τήν διαφορὰν καί ταύτης πρὸς ἐκείνην» – ὑπερέχει τοῦ ἠλεκτρισμοῦ. «Ἐν τῇ χημικῇ προόδῳ ὁ μαγνητισμός ἔχει τήν ὑπεροχήν» [ἔναντι τοῦ ἠλεκτρισμοῦ], γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας.

Ὡς χημικόν παραγόμενον, ὡς «ἐντελή καί ἀληθὴ τύπο τοῦ μαγνητισμοῦ» ἀναφέρεται ἡ γήινη σφαῖρα, τὰ ἐπιμέρους σώματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν «μερικά χημικά παραγόμενα καί τμήματα τοῦ ὅλικου αὐτῆς μαγνητισμοῦ» καί ὅπου τό κάθε ἓνα «τίθεται μετὰ ἐτέρου εἰς χημικὴν πρόοδον» [«ὄλος ὁ ἡμέτερος πλανήτης ὀλικῶς λαμβανόμενος ἐστὶ χημικόν παραγόμενον τῆς καθόλου δυνάμεως, ἐν ᾧ ἡ ἀδιαφορία παραστατὴ ἐν τύπῳ μαγνητικῷ»].

Μέ τῇ χημικῇ πρόοδο, συνεχίζει ὁ Στέφανος τὴ σειρά τῶν σκέψεών του, ἐνεργοποιοῦνται τὰ σώματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν «συμπάθειαν ἢ συγγένειαν πρὸς ἄλληλα» – συγγένεια τὴν ὁποία καί «ὁ διάσημος ἐν Στοκχολμίῳ καθηγητὴς Ἰάκωβος Βερτσέλλιος (=Berzelius), ὡς νοήμων καί ὀξύνους ἑταστῆς τῆς φύσεως, συγγένειαν δυναμικὴν κατένασεν» – καί, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἐπιτυγχάνεται «ἢ συγκόλλησις ἐκάστου μορίου τοῦ ἐνός μετὰ τοῦ μορίου τοῦ ἐτέρου σώματος», γιὰ νά διευκρινίσει ἀμέσως μετὰ ὅτι «μόρια λέγοντες ἐδῶ οὐ νοοῦμεν τὰ μόρια τῶν ἀτομίστων, ἀλλὰ μέρη τοῦ ὅλου ἐλάχιστα».

Ἐπόμενο εἶναι, τὰ χημικά παράγωγα αὐτῆς τῆς διαδικασίας νά μὴν ἔχουν τὴν ἴδια μορφή μέ τούς ἀρχικούς συντελεστῆς ἢ παράγοντες, νά μεταβάλλεται τό σχῆμα καί τό εἶδος τους, ἀλλὰ καί ἡ πυκνότητά καί συνεπῶς καί τό εἰδικό βάρος τους.

Πιστεύουμε ὅτι στό σημεῖο ἐκεῖνο, εἰδικότερα στήν §348 ὅπου ἀναφέρεται στόν «μείζονα καί ἐλάττονα βαθμόν τῆς συγγενείας τῶν χημικῶν παραγομένων», μέ βάση τόν ὁποῖο ὁ Berzelius καθόρισε τὴ γνωστὴ σειρά, ὁ Στέφανος πρέπει νά εἶχε ὑπ' ὄψιν του (καί ὄχι μόνον ἐκεῖ) τό *Δοκίμιον περὶ τῆς θεωρίας τῶν χημικῶν ἀναλογιῶν καὶ περὶ τῶν χημικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἠλεκτρισμοῦ*, πού ὁ μέγας αὐτός

Σουηδός χημικός εξέδωσε τό 1817 ως μέρος του *Larbok I. Kemien* (= *Ἐγχειρίδιον Χημείας*) καί τό 1819 μεταφράσθηκε, ως αὐτοτελής μελέτη, στά γαλλικά καί ἀμέσως μετά στά γερμανικά (μέχρι τό 1821, ὅποτε ἀπομονώνεται στήν Ὁξίντια, ὁ Στέφανος ἐνημερώνεται γιά τήν παγκόσμια βιβλιογραφία). Στό ἔργο του αὐτό, ὁ Berzelius ἐκθέτει τήν ἠλεκτροχημική θεωρία του, τό «δυναδικόν» του σύστημα, σύμφωνα μέ τό ὅποιο κάθε χημική ἔνωση προκύπτει ἀπό τήν ἔνωση δύο συστατικῶν ἀπλῶν ἢ σύνθετων, πού φέρουν διάφορα ἠλεκτρικά φορτία καί συνεπῶς ὅλες οἱ χημικές ἀντιδράσεις συνδέονται μέ ἠλεκτρικές ἀντιδράσεις καί δίνει τόν πίνακα τῶν ἀτομικῶν βαρῶν πού κατήρτισε μετά ἀπό ἀναλύσεις 2.000 περίπου ἐνώσεων.

Τό ὄφελος τῆς σειρᾶς αὐτῆς τοῦ Berzelius, γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας —ὁ ὅποιος ἀναπαράγει ὅλη αὐτή τή σειρά «κατά τήν ἐκείνου διάταξιν» —«ἐστὶ μέγιστον πρὸς ἐξέτασιν τῆς φύσεως, καί πρὸς τήν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων, διότι δι' αὐτῶν καί τοὺς βαθμοὺς τῶν συγγενειῶν κατὰ τό μᾶλλον καί ἥττον ῥαδίως μανθάνομεν, καί ἡ ἀνάλυσις τῶν φυσικῶν εὐκόλως γίνεται, καί τῶν συστατικῶν ἐκάστου γινῶσιν λαμβάνομεν, καί ἀπό τούτων κατὰ διαφόρους θέσεις πολλάς συνθέσεις τεχνικὰς ποιῆσαι δυνάμεθα».

Ὅπως καί σέ προηγούμενες ἐνότητες, ὁ Στέφανος Δούγκας ἐρμηνεύει, μέ βάση τοὺς φυσικοὺς νόμους, ὄχι μόνον τά φυσικὰ ἀλλὰ καί τά ζωικὰ φαινόμενα καί ἡ ἀρχὴ τῆς χημικῆς προόδου ἀποτελεῖ μιὰ νέα ἐπ' αὐτοῦ εὐκαιρία. «Ἡ ζωὴ», γράφει, «διαρκεῖ ἐν γενέσει καί φθορᾷ, ἤτοι ἐν συνθέσει καί λύσει [«οὔτε λύσις ἄνευ συνθέσεως, οὔτε σύνθεσις ἄνευ λύσεως γίνεται»], σύνθεσις δ' ἅμα καί λύσις ἡ χημικὴ πρόοδος, ἢ ἡ ἐν γένει πρόοδος ἐστὶ» καί «ἄρα ἡ συνέχεια τῆς ζωῆς ἐν προόδῳ ἐν γένει» συντελεῖται. Ἐνῶ ἡ ἀρχὴ ὅτι «οἱ ἑτερόνυμοι πόλοι ἐν χημικῇ προόδῳ συνεφέλκονται, καί οἱ ὁμώνυμοι ἀπθωοῦνται» θά τόν βοηθήσει νά ἐρμηνεύσει τό φαινόμενο τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος. «Γίνεται φανερόν», γράφει, «ὅτι ἅπανα ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἐν τοῖς ζώοις, οὐ μόνον ἀπὸ τῆς συστολῆς καί διαστολῆς τῆς καρδίας καί τῶν ἀρτηριῶν γίνεται, ἀλλὰ καί διὰ τῆς τοπικῆς ταύτης ὀρμῆς τῆς συνεφελκώσεως, ἣτις συμβαίνει ἐν τοῖς τριχοειδέσιν ἀγγείοις» καί περιγράφει τήν «καθόλου κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἀπὸ τῆς καρδίας μέχρι τῶν περάτων, καί ἀπ' αὐτῶν μέχρι τῆς καρδίας».

Μετά όλες τις παραπάνω διατυπώσεις και διευκρινίσεις, πού επιβεβαιώνουν, για μιá ακόμη φορά, όχι μόνον τις πλούσιες γνώσεις του στόν τομέα τής φυσικής, αλλά και τής χημείας [ή όποια άποτελεϊ «δι ήμᾶς αναγκαϊόν ὄργανον διά νά εξανιγνήσωμεν διάφορα άποτελέσματα τής φύσεως», 93, §9], καθώς επίσης και τή βαθειά διαλεκτική σκέψη του, ὁ Στέφανος Δούγκας θά επανέλθει σέ μιá ἐκ νέου προσπάθεια συγκεφαλαίωσης αλλά και τονισμού τοῦ διαλεκτικοῦ χαρακτήρα τῶν φυσικῶν φαινομένων, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τόν ὑλικό και δυναμικό χαρακτήρα τους. «Οί μή δυνάμενοι κατά μέρος διακρίνειν τό ὑλικόν ἀπό τοῦ δυναμικοῦ», γράφει, θά μᾶς ρωτήσουν, ὅλα «ἐν ὕλῃ γίνονται, και ἄνευ ὕλης οὐδέν;». Ἡ ἀπάντησή του εἶναι κι ἐδῶ σαφής: «πρός αὐτούς πάλιν λέγομεν, ὁ και ἐν πολλοῖς ἄλλοις ὅτι τής μέν φύσεως τό ὑλικόν, αὐλον δέ τοῦ πνεύματος» (τό θέμα τής ὕλης και τοῦ πνεύματος, πού διαίρεσε ἀπό τήν ἀρχαία ακόμη Ἑλλάδα ὅλους τούς φιλοσοφοῦντες νέες, ἀπασχολοῦσε και τούς συγχρόνους του Ἑλληνες στοχαστές).

Συνεπικουρες τῶν παραπάνω φέρνει και πάλι τίς κατηγορίες τοῦ τόπου και τοῦ χρόνου [«ἐκεῖνος ἐν ὑπάρξει, οὗτος ἐν τῷ γίνεσθαι, ἕτερος ἄνευ ἑτέρου ἀσύστατος και ἀπαράστατος»], κατηγορίες και οἱ δύο –σύμφωνα πάντα μέ δική του διατύπωση– φυσικές και ἀδιαχώριστες [«θάτερον θατέρου ἄνευ»] προσθέτοντας και πάλι ἐδῶ, ὅτι ἡ συνέχεια και τό σχῆμα ἀποτελοῦν διαφορές τής ἀδιαφορίας τοῦ καθόλου τόπου ἐνῶ ὁ ἠλεκτρισμός και ὁ μαγνητισμός τοῦ καθόλου χρόνου. Καί θά ὀλοκληρώσει μέ μιá ἐνδιαφέρουσα διατύπωση για τό πῶς ἀντιλαμβάνεται τόν αἰτιατό δεσμό και γενικότερα τό θέμα τής αἰτιοκρατίας στή φύση, αλλά και τόν δυναμικό χαρακτήρα τής ὕλης: «ὑπάρχειν μέν ἐκεῖνο, ἵνα γένηται τό ἕτερον, και γίνεσθαι τό ἕτερον, ἵνα ὑπάρχει ἐκεῖνο, διά τήν αναγκαίαν ταύτην ἀναφοράν, οὔτε δυναμικόν παρίσταται ἄνευ ὕλης, ἢ τοπικοῦ, οὔτε ὑλικόν και τοπικόν ἄνευ χρονικοῦ ἤτοι δυναμικοῦ».

Περί γαλθανικῆς προόδου

Τά φαινόμενα, τά σχετικά μέ τό συνεχές ἠλεκτρικό ρεῦμα (γαλθανισμός) (§378-404), ἀλλά καί, ἐν συνεχείᾳ, τή ζύμωση (§405-422) –πού γνωρίζει σωστά καί ἐπί τῶν ὁποίων εἶναι καλά ἐνημερωμένος, ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέτει καί τόν τρόπο παρουσίασής τους, ἀλλά καί ἀπό τά ὄνόματα μεγάλων εὐρωπαϊῶν φυσικῶν τοῦ τομέα, παλαιότερων εἴτε νεώτερων, στούς ὁποίους συχνά παραπέμπει –ἀποτελοῦν γιά τόν Στέφανο Δούγκα εὐκαιρίες– ὅπως ἐξ' ἄλλου γενικότερα οἱ ἀπόψεις καί θεωρίες γύρω ἀπό τά διάφορα φυσικά φαινόμενα –γιά νά διατυπώσει, ἤ, γιά τό ἀκριθέστερο, γιά νά ἐπαναδιατυπώσει, μέ τήν ἐπὶ κληση νέων στοιχείων, τίς θέσεις του γύρω ἀπό τά βασικά προβλήματα τοῦ φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ ὅπως ἡ θεωρία τῆς γνώσης, ἡ πάλι τῶν ἀντιθέτων, ἢ ἡ ἐξέλιξη τῶν ζωϊκῶν φαινομένων, γενικότερα τῆς ζωῆς ὡς προϊόν στοιχείων φυσικῶν ἱκανῶν νά γίνουν γνωστά καί ἀξιοποιήσιμα ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Οἱ συνθήκες στή φύση, παρατηρεῖ ὁ Στέφανος, πληθύνονται συνεχῶς, ὅπως καί ὁ ἀριθμός τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὁ ὁποῖος, συνεπείᾳ ἀκριβῶς τῆς συνεχοῦς ἀλλαγῆς τῶν φυσικῶν συνθηκῶν, ποικίλει ὄλο καί περισσότερο. Γιά πολλά ὅμως ἀπό τά φαινόμενα αὐτά, ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, «ἄπληστοι ὄντες εἰς τήν ἐξετάσιν τῆς φύσεως», ἔχουμε ἢ «μικράν γνῶσιν, ἢ πάνυ ἀμυδράν», ἐνῶ γιά ἄλλα, μὴ ἐξετάζοντες ἀκριβῶς τίς συνθήκες πού τά προκαλοῦν, δέν τά γνωρίζουμε ἢ ἀμφιβάλλουμε γιά τήν ὑπαρξή τους. Αὐτά ἀκριβῶς τά ἐκ πρώτης ὄψεως «φυσικά μυστήρια» ἢ «ἀπόκρυφα τῆς φύσεως», συνεχίζει ὁ θεσσαλός λόγιος, δέν πρέπει ἀπερίσκεπτα, πρὶν κἂν τά ἐρευνήσουμε, πρὶν ἐξετάσουμε «συστηματικῶς τήν φύσιν, τὰς διαφοράς καί ἀδιαφορίας, τὰς ἀντιθέσεις καί συνθέσεις», νά τά ἀποκαλοῦμε «γραυδίῶν

μύθους», ἀλλὰ νά δίνουμε τή δυνατότητα στούς φυσικούς, στούς «ἔμφρονες φυσικούς», ὅπως τούς ἀποκαλεῖ ἐδῶ, καί ἀπό τούς ὁποίους «καί ἡμεῖς ἔρρανίσθημεν» τά ὅσα ἀναφέρονται ἐδῶ, νά σταθμίζουν ἐλεύθερα, «ἐν ταῖς πειραματικαῖς αὐτῶν ἐξετάσει-σιν», τίς συνθήκες πού τά προκαλοῦν, καί χάρη στίς ὁποῖες «δίς ἤ καί πολλάκις αὐτά ἐνεργοῦν», μέ ἀποτέλεσμα «πολλά παρά-δοξα» [νά] φαίνονται ἀπλά εἰς τάς πείρας τῶν φυσικῶν», καί μόνον τότε μποροῦμε νά τά γνωρίζουμε καί νά διαπιστώσουμε ἂν πράγματι εἶναι φαινόμενα ὑπαρκτά ἢ εἶναι μῦθοι γραυδίων καί συνεπῶς «ὁ λέγων ἀπατάται, μή εἰδώς».

Ἐνα ἀπό τά φαινόμενα αὐτά, ἓνα ἀπό τά «παράδοξα φαινό-μενα» πού ἐπί «πολλούς αἰῶνας ἐκρύπτετο ἀπό τῶν δεινῶν ἑταστῶν τῆς φύσεως», καί τό ὁποῖο «ὁ ἀρχαῖος (!) Γαλβάνιος (= Galvani), καί ὕστερον ὁ Βόλτας (= Volta), καί πολλοί νεώτεροι, ἀγωνίζονται διά τῆς ἠλεκτρικῆς ἀποδείξει ἀπό πειρα-μάτων τινῶν», εἶναι ὁ γαλβανισμός, ἢ ἡ γαλβανική πρόοδος, ὅπως τήν ἀποκαλεῖ, ὡς «παράστασις τῆς ἀδιαφόρου καθόλου δυνάμεως ἐν τόπῳ ἠλεκτρικῷ» ὡς πρόοδος, κατ' αὐτόν, ἀντίθετη στή χημική πρόοδος. «Ἡ χημική πρόοδος», γράφει, «γενική ἐν τῇ φύσει ἐστί» καί συνεπῶς πρέπει, στή θάση πάντα τῆς καθο-λικῆς ἀρχῆς τῆς πάλης τῶν ἀντιθέτων, καί ὅπως ἰδιαίτερα «ἀπαιτεῖ ἢ ἀντίθεσις εἰς τάς περιστάσεις τάς φυσικάς», νά ὑπάρχει «ἀναγκαίως καί ἕτερα τις πρόοδος ἀντίθετος ταύτης ἐν τῇ φύσει». Καί αὐτή εἶναι ἡ γαλβανική πρόοδος. «Ἐστί τῷ ὄντι», γράφει στή συνέχεια ὁ Στέφανος, «ἡ Γαλβανική πρόοδος ἐν γένει ἐν ὅλῃ τῇ φύσει ὡς καί ἡ χημική», ὅμως εἶναι «ὄλως ἀντίθετος τῇ χημικῇ» καί προσθέτει: «Ἐπειδὴ ἐκεῖνη, ὡς πρόο-δος οὐκ ἄλλως ἐγένετο, εἰ μή ἐν λύσει καί συνθέσει, καί αὕτη ὡς πρόοδος οὐκ ἄλλως γίνεται, εἰ μή κατ' ἐναντίον λόγον ἐν λύσει καί συνθέσει». Ὁ γαλβανισμός, διευκρινίζει, «ἐστίν οὐ μόνον λυτικός, ἀλλ' ἅμα καί συνθετικός». Καί τοῦτο γιατί δέ νοεῖται πρόοδος ἢ ὁποία νά μήν εἶναι ταυτοχρόνως «λυτική καί συνθε-τική, λύσις ἅμα καί σύνθεσις. Ὅπου ἂν γίνεται λύσις ἐν συνθέ-σει γίνεται, καί σύνθεσις ἐν λύσει, καί οὐδέν ἀμηγές ἄνευ

έτερου». Ἐπομένως «ἐν τῇ φύσει τό συνθετικόν καί λυτικόν [ἐστί] διηνεκές· διά μὲν τῆς Γαλβανικῆς προόδου ἡ φύσις λύει τά σύνθετα εἰς τά συστατικά αὐτῶν, διά δέ τῆς χημικῆς συνθέτει ταῦτα εἰς νέα παραγόμενα». Κατ' αὐτόν τόν τρόπο «συνεχίζεται καί ἡ ζωὴ ἐν γενέσει καί φθορᾷ. Ἄει φθορά καί γένεσις, ἢ γένεσις καί φθορά», σημειώνει χαρακτηριστικά ὁ Στέφανος Δούγκας.

Ἄν καί θεωρεῖ ὅτι ὁ τόπος ἐδῶ δέν εἶναι οἰκεῖος γιά τήν ἐξέταση τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς, καθ' ὅσον δέν μᾶς ἔχει πεῖ ἀκόμη «τί ἐστί ζωή», ὅμως ἐπειδὴ ἡ γαλβανική πρόοδος «ζωτική φαίνεται» καί πολλοί φυσιολόγοι, ὅπως ὁ Ρίχτερος (= Richter), «διά Γαλβανισμοῦ θέλουσι τάς ἐνεργείας τῆς ζωῆς γίνεσθαι», σημειώνει ὅτι καί «ἡ ζωή, ὡς φύσις αὐτόχρομα ταυταισί ταῖς προόδοις (τῆς γαλβανικῆς καί τῆς χημικῆς) χρῆται εἰς χώνευσιν καί τροφήν· διά γάρ τῆς μιᾶς λύει τά παρατιθέμενα ... διά δέ τῆς ἑτέρας συνθέτει τά λελυμένα ... καί ἐπισκευάζει τά ἴδια αὐτῆς ὄργανα». Ἄλλά ἡ φύση, ἡ ὁποία, ὅπως θά ἐπαναλάβει ὁ Στέφανος, «ἐστὶν αὐτό τό δυνάμει καί ἐνεργείᾳ ἐν τῷ εἶναι ... οὐ δέχεται ἄκρως ἀντίθεσιν, ἐάν μὴ ἅμα καί ἡ τούτων σύνθεσις». Καί ἀκριβῶς τῇ σύνθεσι, ἢ μᾶλλον τήν ταυτότητα τῶν δύο παραπάνω διεργασιῶν, ἀποτελεῖ ἡ ζύμωση. Ἡ «ζωτική» αὐτή ταυτότητα «διαφορᾶς καί ἀδιαφορίας», ἢ «δυναμική αὐτῆ ζωτική πρόοδος, εἰς τάς δύο προόδους ἐκείνας (τῆ γαλβανική καί τῆ χημική) διακρίνεται, καί διακρινομένη ἅμα αὐτῇ ἀδιάκριτος παρίσταται». «Ἡ ἐνζύμωσις», διευκρινίζει, «σύνθεσις ἐστί, ἢ μᾶλλον ταυτότητις τῆς μαγνητικῆς καί ἠλεκτρικῆς προόδου, δύναμις ἐστί δραστικωτάτη».

Ἡ ζύμωση εἶναι ἀκριβῶς αὐτῇ ἡ ὁποία «τηρεῖ τήν γένεσιν ἐν φθορᾷ καί τήν φθοράν ἐν τῇ γένεσει· τῆς φύσεως ἐστί ἡ φθορά ἅμα καί γένεσις, ἢ ἡ γένεσις ἅμα καί φθορά· δι' αὐτῆς γάρ διηνεκῆς γένεσις τῶν φυσικῶν, καί διηνεκῆς φθορά αὐτῶν· ἐν αὐτῇ παλαιοῦται καί ἀνακαινίζεται ἡ φύσις· αὐτῆ ἐν γένει φθεῖρει καί συνθέτει, αὐτῆ ἐστὶν ἡ καθόλου πρόοδος τῆς φυσικῆς καθόλου δυνάμεως, ὡς καί ἡ ζωτική πρόοδος, ἡ οὐσία τοῦ καθόλου σωματικοῦ».

Ἡ ζύμωση ὡς διεργασία πού συνδέεται μέ ὅλα τά φυσικά

φαινόμενα, καί ἡ ὁποία «ἐν ἀπάσῃ τῇ φύσει ἐμφιλοχωρεῖ», ἀποτελεῖ συνεπῶς στοιχεῖο τῆς ζωῆς, φυτικῆς καί ζωϊκῆς. «Ἡ ζωτικὴ ἐνζύμωσις», συνεχίζει, «οὔσα ταυτότης τῆς χημικῆς καί τῆς Γαλβανικῆς προόδου, ἐνεργεῖ πρὸς πάντα; ὅπου ἂν λάβῃ ὑπαρξιν ἢ πρόδοος αὐτῆς ζωτικῶς, λύουσα καί συνθέτουσα αἶψά πρὸς φθοράν ἐτέρου ζωτικοῦ. Ὁ θάνατος τῶν ἄλλων, γίνεται τροφή τῆς ζωῆς», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας σέ μιά πλατιά, κοινωνικοῦ στήν οὐσία περιεχομένου, ἀποστροφή τοῦ λόγου του ἀναφερόμενη στήν ἐξέλιξη, στήν διαλεκτικὴ τῆς ζωῆς, καί συνεχίζει: «τούτου χάριν καί τὰ φυτὰ γίνονται τροφή τῶν πολλῶν ζώων θνήσκοντα· καί τὰ ζῶα αὐτὰ ἢ θνησιμαῖα ἢ κτειτόμενα γίνονται τροφή τῶν σαρκοφάγων ζώων· ὅτι ὁ θάνατος ζωτικῶν γίνεται τροφή καί ἡ ζωὴ προάγεται ἄλλων ζωτικῶν· καί ἐν γένει ὁ θάνατος τοῦ ἐνός κατὰ πολλὰς περιστάσεις ζωὴ γίνεται τοῦ ἄλλου· καί ὁ πόλεμος προάγει ζωὴν. Τὰ ζῶα τρέφονται ἀπὸ τοῦ θανάτου τῶν φυτῶν, καί τὰ φυτὰ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τρέφονται ἀπὸ τοῦ θανάτου τῶν ζώων, καί τῶν φυτῶν; διότι πάντες ἴσμεν ἀπὸ τῶν κόπρων καί σηπισμῶν τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν».

Γενικότερα μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὅπως καί ὁ Schelling, ἀλλὰ καί νωρίτερα ὁ Fichte, ὁ Στέφανος Δούγκας θεωρεῖ ὅτι μέσω τῶν δυναμικῶν φαινομένων – τοῦ μαγνητισμοῦ, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τῆς γαλβανικῆς καί χημικῆς πρόδου –, ἡ φύση ἀνέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνόργανη στήν ὀργανικὴ κατάσταση καί κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατέχει αὐτοτελὴ θέση ἀπέναντι στό πνεῦμα.

Περὶ χρωμάτων

Στὴν ἐνότητα «περὶ φωτός» εἶδαμε ὅτι ὁ Στέφανος Δούγκας ἀναφέρθηκε ἀκροθιγῶς καὶ στό θέμα τῶν χρωμάτων. Στό τελευταῖο αὐτό, στό θέμα τῶν χρωμάτων, θά ἐπανέλθει ἐκτενέστερα στίς παραγράφους 422-724 (κώδ. 691-692), ὅπου ἐπαναδιατυπώνει καὶ ὀρισμένες βασικές ἐννοιες ὅσον ἀφορᾷ τό φῶς (πρόκειται ἀσφαλῶς, καί ἐδῶ, γιά ὕστερες συμπληρωματικές σκέψεις τοῦ Στέφανου τίς ὁποῖες, μέ ὑπόδειξη τοῦ ἴδιου, περιέλαβε στό κείμενο ὁ ἀνηψιός του).

Συναντοῦμε κι ἐδῶ τὴν ἀντίληψη ὅτι «τό φῶς ἦν ἡ παράστασις τῆς ἀρχιγόνου ὕλης ἐν τῷ τύπῳ τοῦ ἐν γένει καὶ ἀδιαφόρου, ἢ καθόλου τόπου», ὅτι τό φῶς εἶναι φαινόμενο καθαρά ὑλικό: «κι ἐκεῖνοι [οἱ κοινῶς φιλοσοφοῦντες] καὶ ἡμεῖς ὕλην θέλομεν τό φῶς, κατὰ τίνα ὁμως διαφοράν· διότι ἡμεῖς θέλομεν αὐτό παράστασιν εἶναι τῆς ἀρχιγόνου ὕλης ἐν τύπῳ τόπου, ἐκεῖνοι δ' ἀπλῶς ὕλην· κατὰ τίνα δέ διορισμόν αὕτη ἡ ὕλη γίνεται φῶς ἀγνοοῦσι· ἀλλ' ἔστω», καταλήγει ὁ Στέφανος προσθέτοντας μέ τρόπο κατηγορηματικό: «ὅπως ἂν ἔχει, τό φῶς ὑλικόν ὄν ἐστί».

Καί μετὰ τή σαφή, κατηγορηματική αὐτή διατύπωση, ἐπανερχεται σέ ἄλλες πλευρές τοῦ θέματος, ὅπως στή σχέση τοῦ φωτός μέ τή βαρύτητα καὶ τό χρόνο [«τό φῶς ἄκρον ἀντίθετον τῇ βαρύτητι ἐστί, καί ἐπομένως αὐτῷ τῷ χρόνῳ»], ἀλλά καί μέ τόν τόπο [«ὅπου τόπος, ἐκεῖ ἅμα καί φῶς»], στή διαφοροποίηση φωτός καί φωτισμοῦ [«φωτισμός φῶς μέν οὐκ ἔστιν, ἔστι δέ παράστασις μερική τοῦ φωτός ἐν τοῖς σκιαροῖς μερική»] προσθέτοντας ὅτι ἀνάλογα μέ τήν ἀξομείωση τῶν φωτιστικῶν σωμάτων ἀξομειώνεται καί ἡ ἰσχὺς φωτισμοῦ τῶν σωμάτων αὐτῶν, ἐνῶ «κατὰ λόγον ἀντίστροφον» ἀξομειώνεται ὁ φωτισμός ἐν σχέσει μέ τήν ἀπόσταση· παρατηρήσεις στίς ὁποῖες δέν ἐπανερχόμαστε ἀφ' ἐνός λόγω οἰκονομίας χώρου καί ἀφ' ἐτέ-

ρου ἐπειδὴ θεωροῦμε ὅτι δὲν προσφέρουν καινούρια στοιχεῖα ἐν σχέσει μὲ τὰ ὅσα ἔχει ἤδη πεῖ. Περιοριζόμαστε ἔτσι λοιπὸν στὰ ὅσα περὶ χρωμάτων ἀναφέρει.

Ὅπως γενικότερα στίς ἀναφορές του στὰ διάφορα φυσικὰ φαινόμενα, ἔτσι κι ἐδῶ κάνει τὴν ἀντιδιαστολὴ μεταξὺ «τοῦ ἐν γένει», «τοῦ καθόλου χρώματος», ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ, καὶ τὸ ὁποῖο «ὡς καθόλου καὶ φανταστ[ικ]όν τῇ αἰσθήσει οὐ πίπτει, ἔστιν ἀόρατον ἐλαστικόν, ἐλαστικώτατον καὶ οὐδὲν διακρίνεται... ἐν ᾧ πάντα ἀδιακρίτως ὅλα τὰ χρώματα ἐν αὐτῷ [εἰσί]» καὶ τῶν ἐπιμέρους χρωμάτων, τὰ ὁποῖα «πίπτουσιν τῇ αἰσθήσει». Θεωρεῖ τὸ λευκὸ ὡς τὸ «ἐν γένει καὶ καθόλου χρῶμα» ὡς «θέσις καὶ ἀδιαφορία πάντων τῶν [ἐπιμέρους] χρωμάτων», ἔτσι ὅπως «διὰ πολλῶν καὶ Νεύθων αὐτός καὶ ἄλλοι μετ' αὐτόν ἀπέδειξαν», ἢ ὅπως «ἀπὸ πείρας μανθάνομεν» καὶ οἱ εἰδικοί «διὰ πειραμάτων δεικνύουσιν». Τὸ λευκὸ, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ τὸ μαῦρο – τὸ ὁποῖο «οὐκ ἔστι, ὡς καὶ τὸ λευκόν [ἐπιμέρους] χρῶμα, ἀλλ' ἀπουσία φωτός καὶ ἐπομένως ἄρσις καὶ τέλος χρώματος» – ἀποτελοῦν βάσεις ἀρχικῆς, ἐνῶ «ἢ συγκέρασις τῶν δύο τούτων βάσεων, ἔστιν ἢ τῶν διαφόρων χρωμάτων παράστασις», ἢ «ἢ τῶν χρωμάτων διάκρισις», σύμφωνα μὲ ἄλλη, δική του πάντα διατύπωση. Ἐξαίρει τίς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν θεμάτων τοῦ φωτός καὶ τῶν χρωμάτων πού «πρῶτος ὁ κύριος Νεύθων καὶ οἱ μεταγενέστεροι, οἱ ἀπὸ τοῦ Νεύθωνος καὶ ἐντεῦθεν φυσικοὶ διὰ πειρῶν πολλῶν, ὅπως διὰ τοῦ πρίσματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ θαυμασίου πειράματος διὰ τοῦ ἐν τῷ σκοτεινῷ θαλάμῳ ἡλιακοῦ μικροσκοπίου¹⁰⁶, ἔδειξαν», ὅμως, παρ' ὄλο τὸ θαυμασμὸ

106. Στὸ κεφάλαιο «Περὶ φαινομένων διοπτρικῶν» (κῶδ. 692, φ. 618-1688), ὁ Στέφανος κάνει μιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ μικροσκοπίου (§690-695) καὶ τοῦ τηλεσκοπίου (§696-701), τὸ ὁποῖο, ὅπως γράφει, «ὁ Ἑρσχέλλος (= Herschel) κατασκεύασεν διὰ ταῖς ἀστρονομικαῖς αὐτοῦ παρατηρήσεσιν, ἀνακαλύψας τοὺς ὑπ' αὐτοῦ εὐρεθέντας πλανήτας», προσθέτοντας ὅτι ἀνάλογα μὲ τὰ κάτοπτρα πού διαθέτουν διακρίνονται σὲ τηλεσκοπία τῶν Ἑρσχέλλου, Νεύθωνος καὶ Γρηγορίου. Στὴ συνέχεια μιᾶ «περὶ τινῶν ἄλλων συνθέσεων καὶ προπαρασκευῶν διοπτρικῶν, ὧν αἱ ἐφευ-

του «τῷ μεγάλῳ Νεύθωνι» δέ διστάζει νά ἐκφράσει, σέ ἐπιμέρους θέματα, τήν ἀντίθεσή του πρός ἐκεῖνον καί τούς «Νευθωνιακούς» ὅταν οἱ ἀπόψεις τους ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τό δικό του πιστεύω, ἤ μέ τά δεδομένα τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης, τῆς πείρας, τῆς γενικότερης, εἴτε τῆς δικῆς του τῆς προσωπικῆς.

Δέν ἐπαναλαμβάνει ἄκριτα ὅσα οἱ προηγούμενοι ἀπό αὐτόν – ἔστω κι ἂν, ὅπως εἶδαμε, πρόκειται γιά μεγάλους ἐπιστήμονες – ἔχουν διατυπώσει, ἐφ' ὅσον αὐτά δέν ἐπιβεβαιώνονται ἀπολύτως «ἐπί λόγων ἀμετακινήτων, διά πειρῶν θαυμασίων, καί διά λόγων μαθηματικῶν» (σέ ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας ἐνότητας θά ἐκφράσει καί πάλι τόν θαυμασμό του γιά «τήν μαθητικὴν δεῖξιν ἣτις εἶναι ἰσχυρωτάτη, ὅταν γίνεται ὀρθῶς»).

Ξεκινώντας, ἔτσι λοιπόν, ἀπό τή σταθερὴ πεποίθηση, τήν ὁποία, ὅπως θά δοῦμε στηρίζει σέ δικές του ἐμπειρίες, ἀλλά καί σέ ὅσα «ἐδόξαζαν καί δοξάζουσιν οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι καί οἱ πλεῖστοι τῶν μεταγενεστέρων», ὅτι δηλαδή «τά χρώματα αὐθύπαρκα οὐδαμοῦ, συνυπάρχουσι τοῖς πράγμασι, εἰσὶ συμβεβηκός ἀχώριστα τῶν πραγμάτων» – διευκρινίζοντας ὅτι «καλοῦμεν

ρέσεις καί ἐπίνοιαι φέρουσι μὲν τῇ θεῖα ἡδονῇ, ἀλλ' ἐν πολλοῖς γίνονται καί ἀναγκαῖαι ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς φύσεως, καί τῇ πράξει ἐν τῇ κοινῇ ζωῇ». Μιλᾷ ἐπίσης «περὶ τοῦ σκοτεινοῦ θαλάμου» (§702-704), «περὶ μεγασκοπού, ἢ μεγασκοπίου» (§705) – «εὐρέτης τούτου ὁ κύριος Κάρολος» (= Charles), «περὶ τοῦ μαγικοῦ φακοῦ» (§706) καί, τέλος, «περὶ τοῦ ἡλιακοῦ μικροσκοπίου» (§707-722). «Ταῦτα πάντα», σημειώνει ἐδῶ, «μανθάνομεν ἀπό πείρας, ἅς οἱ φυσικοὶ ἐν τῷ σκοτεινῷ θαλάμῳ διά τοῦ ἡλιακοῦ μικροσκοπίου πειρῶνται».

Καί ὁ Στέφανος Δούγκας καταλήγει: «ταῦτα δέ πάντα ἡμεῖς ἐχομένως κατὰ μέρος ἐξετάσαντες, ἐροῦμεν τά οὐσιωδέστερα καί ἀναγκαιότερα πρός τὴν γνῶσιν αὐτῶν καί χρήσιν. Τάς δέ διορθώσεις καί ἐπιδιορθώσεις εἰς τό γενέσθαι ἑαυτῶν κρεῖττονα, καί ὅσα ἀπαιτοῦνται εἰς τὴν κατασκευὴν καί τὰς λοιπὰς λεπτολογίας, διά τόν ὄγκον τοῦ τμήματος, ἐῶμεν τῷ φιλομαθεῖ ἀναγνώστῃ μαθεῖν ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς συγγράμμασι τῶν ἐμπειρῶν καί πεπαιδευμένων ὀπτικῶν, ὧν ἐπάγγελμα ἐγένετο ἢ κατὰ μέρος ἐξετάσις τούτων, καί οἵτινες κατέγραψον τά τοιαῦτα θεωρητικῶς τε καί μαθηματικῶς» (φ. 144α).

συμβεηκότα τῶν πραγμάτων» αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ὅποια εἶναι «ἀχώριστα τῶν πραγμάτων, διότι τὰ συμβεηκότα ἐν τῇ φύσει εἰσὶ καὶ ἐν τοῖς πράγμασιν» –, ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸν «Νεύθωνα καὶ τινὰς μετ’ αὐτόν», οἱ ὅποιοι θεωροῦν(;) «ὄτι οὐδὲν χρῶμα συνυπάρχει τοῖς πράγμασιν, ὅτι [τὰ πράγματα] εἰσὶ πάντα ἀχρωμάτιστα» καὶ «θέλουσιν εἶναι πάντα τὰ χρώματα ἐν τῷ φωτί, ἐν ταῖς φωτιστικαῖς ἀκτίσιν» καὶ ἄρα εἶναι αὐτές οἱ ὅποιες προσδίδουν τὸ χρῶμα στὰ πράγματα. (Στὸ κείμενο τοῦ κώδ. 699, ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς εἶναι αἰσθητὰ διαφοροποιημένος: «οἱ πρὸ τοῦ Νεύθωνος», γράφει ἐκεῖ ὁ Στέφανος, «ἐδόξαζον ὅτι τὰ χρώματα εἰσὶν ἀχώριστον τῶν πραγμάτων συμβεηκός· μετὰ δέ ὅτι οὐδὲν χρῶμα συνυπάρχει τοῖς πράγμασι θέλοντες ὅλα τὰ δυνατὰ χρώματα ἐν ταῖς φωτιστικαῖς ἀκτίσιν», §443).

Γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν παραπάνω ἰσχυρισμὸ, ἀναφέρεται σὲ δική του ἐμπειρία, γιὰ τὴ βασιμότητα τῆς ὁποίας μπορούμε ἐμεῖς σήμερα νὰ ἔχουμε τοὺς ὁποιους ἐνδοιασμούς, συγκρατοῦμε ὅμως τὴν πρόθεσιν νὰ θεμελιώσῃ τὰ λεγόμενά του σὲ στοιχεῖα τῆς πείρας καὶ μάλιστα προσωπικῆς. Ἔτσι λοιπὸν σημειώνει ὅτι συνάντησε στὴ Θεσσαλία ἄοματό ὁ ὅποιος διέκρινε τὰ χρώματα χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ φωτός, καὶ «ἔλεγε τὸ λευκόν, λευκόν· τὸ ξανθόν, ξανθόν· καὶ τὸ μέλαν, μέλαν» καὶ καταλήγει: «ἐάν γάρ μή ἦν τὰ χρώματα ἐν τοῖς σώμασι, καὶ παρίσταντο μόνον ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ φωτός, πῶς οὗτος ταῦτα καὶ ἐν νυκτί καὶ ἐν ἡμέρᾳ διέκρινεν;». [Βενιαμίν Λέσθιος: «Καὶ ἡμεῖς ἔχομεν παραδείγματα, ἐνθα ἔφθασαν οἱ ἄνθρωποι νὰ ὀρῶσι διὰ τῆς χειρός· τουτέστι νὰ διακρίνωσι καὶ αὐτὰ τὰ χρώματα διὰ τῆς ἀφῆς τῶν δακτύλων»¹⁰⁷].

Στὸ ἴδιο αὐτὸ πνεῦμα θεωρεῖ ὅτι καὶ «ὁ Ρεωμῆρος (= Réaumur) καὶ πολλοὶ μετ’ αὐτόν ἠπατήθησαν τιθέντες κίνησιν τῷ ἀκινήτῳ φωτί καὶ διαδοχὴν τῆς ἐκτάσεως», συνδέοντας τὴν ἕκτασιν τῆς διάχεισης τοῦ φωτός μὲ τὴν κίνησιν τοῦ φωτιστικοῦ

107. Τὴ σχετικὴ πληροφορία πιστεύουμε ὅτι ἔδωσε στὸν Βενιαμίν ὁ Στέφανος Δούγκας στὶς συζητήσεις τους κατὰ τὴν περίοδον 1818-1820 ὅταν ὁ Βενιαμίν ἔγραφε τὴ *Μεταφυσικὴ* του.

σώματος. Ἐκφράζει κι ἐδῶ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διάχυση τοῦ ἡλιακοῦ φωτός στό πλανητικό μας σύστημα δέν ἀλλοιώνεται, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἡλίου γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά του· τὸ ἴδιο καὶ τοῦ φωτός τοῦ λύχνου, ὅταν ὁ λύχνος μετατοπίζεται ἀπὸ ἓνα τραπέζι σέ ἄλλο. Ἐξαίρει ὁμως τίς διαπιστώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ρεωμήρου ὅτι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου φθάνει στή γῆ σέ 8' καὶ 13", υἱοθετώντας ταυτόχρονα καὶ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀκτίνα τοῦ φωτός ἀπὸ τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρες πρώτου βαθμοῦ γιὰ νὰ φθάσει μέχρι σέ μᾶς ἀπαιτεῖ χρόνο 6 ἐτῶν καθ' ὅσον ἡ ἀπόσταση αὐτῶν ἀπὸ τὴ γῆ εἶναι 40.000 : 1 τῆς ἀπόστασης τοῦ ἡλίου ἀπὸ αὐτὴν (πού σύμφωνα μέ ὑπολογισμούς τοὺς ὁποίους ἀποδέχεται ἰσοῦται μέ 470.778.768.000 πόδια, δηλαδή 24.000 φορές ἡ διάμετρος τῆς γῆς, πού καὶ κατ' αὐτόν εἶναι 19.615.282 πόδια).

Ἐφαρμόζοντας καὶ στὴν ἐνότητα αὐτή, ὅπως γενικά στό ἔργο του, τίς ἀρχές τῆς διαλεκτικῆς¹⁰⁸, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀρχὴ τῆς πάλης τῶν ἀντιθέτων [Στέφανος: «διὰ τὴν ἀντίθεσιν, ὅπου ἂν τεθῆ τὸ ἓν τὸ ἕτερον αἴρεται»] θά παρατηρήσει ὅτι «εἰάν ἀρθῆ τὸ χρωματιστόν, τίθεται ἀμέσως τὸ διαφανές», τὸ ὁποῖο «οὐκ ἔστι χρῶμα, ἀλλὰ καθόλου ἀχρωμάτιστον». «Τὸ διαφανές», συμπληρώνει, «οὐκ ἔστι φῶς, ἀλλὰ ἡ ἄρσις τῶν κωλυμάτων τῆς φωτοχυσίας τοῦ φωτός» καί, ὅπως τὸ φῶς ἔτσι καὶ «τὸ διαφανές συνυπάρχει τοῖς πράγμασι καὶ αὐθύπαρκτον οὐδαμοῦ».

108. Ἐπαναλαμβάνουμε: ἡ διαλεκτικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα εἶναι αὐτὴ πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ὄχι τόσο οἱ ἐπιμέρους γνώσεις του γύρω ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, γνώσεις οἱ ὁποῖες ἀπεικονίζονται, ἐν πολλοῖς, τὸ ἐπίπεδο φυσικῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του καὶ οἱ ὁποῖες σήμερα ἔχουν, σέ μεγάλο βαθμό, ἀναιρεθεῖ. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ἴδιος, στὴν ἐπιστολιμαία διατριβὴ του (κῶδ. 703), στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε παραπάνω, σημειώνει ὅτι στό τρίτομο αὐτὸ ἔργο του, «ἀναπτύσσοντας τὴν φύσιν» ξεκινᾷ «ἀπὸ ἀνωτέρων ἀρχῶν», κατεχόμενος ἀπὸ καθαρὰ «φιλοσοφικὴ» ἀντίληψη, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ τοῦ παρόντος κειμένου του σημειώνει ἐπιλέξει ὅτι «ἡμεῖς ἐνταῦθα, εἰς ταύτην τὴν ἐξέτασιν, φιλοσοφοῦμεν ἐν τῇ φύσει». Μιλᾷ δηλαδή ὡς φιλόσοφος καὶ ὄχι ὡς φυσικός.

Θεωρώντας, απόλυτα σωστά, ότι τό θέμα τῶν χρωμάτων, ἀλλά καί τοῦ φωτός, συνδέονται ἄρρηκτα μέ τά φαινόμενα τῆς ὀπτικῆς, συμπληρώνει τήν ἀνάπτυξη τοῦ θεματός του μέ ὀρισμένες μόνον ἐπ' αὐτοῦ ὑπογραμμίσεις, μέ «σημειώματά τινα ἀνήκοντα», ὅπως ὁ ἴδιος ἐπαναλαμβάνει ἐδῶ, «ἀνθρώπων ἐστερημένων πολλῶν ἀναγκαίων [βιβλίων ἀλλά καί γνώσεων], ἴν' ἀμυδράν τινα ἔννοιαν αὐτῆς ἔχωμεν», ὅσον τό ἐπίπεδο τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί τό δικό του, ἐπέτρεπαν. Καί τοῦτο γιατί, σύμφωνα πάντα μέ τόν ἴδιο, «ἡ ὀπτική ἐστίν ἐνέργεια ζωτική», ἄρα «προαπαιτεῖ τήν γνώσιν τῆς ζωῆς» καί συνεπῶς ἕως ὅτου «εὐρεθῆ ἢ ἀληθῆς σύνθεσις τοῦ ζωτικοῦ (τό ἐπιστημονικό του πιστεύω ταυτίζεται κι ἐδῶ μέ τό ἐπιστημονικό πιστεύω τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ), ἀδυνατοῦμεν ἀναπτύξαι πάντα τά φαινόμενα τῆς ὀπτικῆς», τά ὅποια θά παραμένουν ἔτσι «ἐς αἰεὶ ἀνερμήνευτα».

«Ἡ Ζωή, ἡ φυσική ζωή, καθ' ὅσον ἡμεῖς ἐνταῦθα περί τῆς φυσικῆς ζωῆς, περί τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὁμιλοῦμεν», συνεχίζει ὁ θεσσαλός λόγιος, «φύσις αὐτόχρημα ἐστί, εἰς πολλά γένη καί εἶδη διακρίνεται καί ὡς φύσις δυναμική ἐν τῷ γίνεσθαι, παραστατική ἐστί, ταυτότης ζωηρά ἐν τῷ εἶναι τοῦ δυνάμει καί ἐνεργείᾳ».

Οἱ αἰσθήσεις ἀποτελοῦν τά ὄργανα ἐκεῖνα, «τά ἐν γένει κάτοπτρα δι' ὧν ὁ ἐκτός κόσμος, ὁ ἐξωτερικός, ὁ πραγματικός κόσμος, παρίσταται εἰς τήν φαντασίαν, εἰς τόν ἐσωτερικόν καί φανταστ[ικ]όν κόσμον», ὁ ὅποιος δέ μπορεῖ νά ὑπάρξει παρά μόνον ὡς ἀπεικόνιση τοῦ «ἐκτός τόπου», τοῦ «ζωτικοῦ», τοῦ «διηνεκῶς ἐνεργοῦ» κόσμου, μέ ἀποτέλεσμα νά ἔχει «τήν αὐτήν ὁμοίωσιν ὁ ἐκτός τόπος, ὡς καί ὁ ἐντός», ἂν καί, ὅπως πάλι ὁ ἴδιος θά μᾶς πεῖ, τά αἰσθητήρια ὄργανα, «τό μεταίχμιον τῶν δύο τούτων κόσμων», μόλις «τό τεταρτημόριον» ἀπό τόν πλοῦτο τοῦ κόσμου τούτου μποροῦν ἀκριβῶς ν' ἀπεικονίσουν.

Παρ' ὄλο ὅτι ἐπιχειρεῖ νά περιγράψει, ὅσο μπορεῖ πῶς λεπτομέρειακά, τόν ὀφθαλμό καί τή λειτουργία τῆς ὄρασης, ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ἡ περιγραφή του παρουσιάζει κενά, εἶναι «ἐπιπό-

λαιος», σύμφωνα μέ δική του έκφραση, καί τοῦτο γιά τόν ἐπιπλέον, ὅπως ὁ ἴδιος μάς πληροφορεῖ, λόγο ὅτι ἡ ἀνατομία ἦταν ἄγνωστη στόν τότε ἑλληνικό χῶρο. «Ὅμιλοῦντες περί ὀπτικῆς», γράφει, «ἀναγκαζόμεθα λέξεσι χρῆσθαι τεχνικαῖς τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἄς οἱ ἡμέτεροι ἀγνοοῦσι, μήπω διδαχθέντες ἀνατομίαν, ἐν ἧ ἡ ἐντελής αὐτῶν γίνεται ἀνάπτυξις».

Δέν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἔλλειψη τῆς σπουδῆς τῆς ἀνατομίας πού περιορίζει τίς γνώσεις μας γύρω ἀπό τή λειτουργία τοῦ ὀφθαλμοῦ καί γενικότερα τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς, ἀλλά, καί κυρίως, ἡ ἔλλειψη τῶν ἀπαιτούμενων ἐπιστημονικῶν ὀργάνων γιά τή μελέτη τῶν ζώντων καί ὄχι τῶν νεκρῶν ὀργανισμῶν. «Ἡ ἀνατομία νεκρά σώματα ἐξετάζει καί οὐ ζῶντα, διό καί ὅσοι ἠθέλησαν ἀπό τῆς ἀνατομίας λόγον δοῦναι περί ζωῆς, πάντη τοῦ ὀρθοῦ ἀπεπλανήθησαν», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας ὁ ὁποῖος, μέ τή διατύπωση αὐτή δέν ἐπιχειρεῖ νά μειώσει τή σημασία τῆς ἀνατομίας ὡς ἐπιστήμης, ἀλλά θεωρεῖ ἀναγκαία τή μελέτη τῶν διαφόρων ζωτικῶν ὀργάνων – στή συγκεκριμένη περίπτωση τῶν ἐντός τοῦ ὀφθαλμοῦ ὀργάνων – καί σέ κατάσταση λειτουργίας, «ἐν ζωῆ», σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῶν ζώντων καί ὄχι τῶν νεκρῶν ὀργανισμῶν, καθ' ὅσον «ἡ ζωὴ οὐδέποτε νεκρόν τι ἐν ἑαυτῇ ἀνέχεται».

«Φυσικά μὲν γάρ εἰσὶ καί τὸ ζωτικόν, καί τὸ μὴ ζωτικόν», καταλήγει ἐδῶ ὁ Στέφανος, «ἀλλά τοῦτο ἀρνεῖται πάντα τὰ ιδιώματα ἐκείνου καί ἐκεῖνο τούτου», προσθέτοντας καί πάλι ὅτι «ἡ νεκρά ζωὴ ἀποκλείεται τῆς παρουσίας ἐξετάσεως».

Στό κεφάλαιο αὐτό, ὅπως καί στό ἐπόμενο (κυρίως ἐκεῖ), ὁ Στέφανος Δούγκας μελετᾷ τή λειτουργία τῶν ζώντων ὀργανισμῶν, περιγράφει τὰ ὄργανα ἀπό τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται, ἀλλά καί τή λειτουργία τοῦ κάθε ἐνός ὄργανου. Ὁ ἀναγνώστης μας θά ἔχει συγκρατήσει ὅμως τίς ἐπανειλημμένες διατυπώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Στέφανου ὅτι δέ γνωρίζουμε – δέ γνωρίζει ὁ ἴδιος καί θεωρεῖ πῶς δέν γνωρίζει καί ἡ ἐποχὴ του – τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς. «Περί ζωῆς οἱ πειραματικοὶ οὐδέν ὑγιές λέγουσιν, ὅτι οὐκ αὐτὴν τὴν ζωὴν ἀλλὰ τὰς ἐνεργείας αὐτῆς ἀντ' αὐτῆς ἐκλαμβάνουσι», γράφει σ' ἕνα σημεῖο τοῦ

κειμένου του. Έχουμε έδω μιá αντίφαση; Προσωπικά πιστεύω ότι όχι. Ο Δούγκας μελετá τόν ανθρώπινο οργανισμό, όπως και κάθε ζωντανό οργανισμό, σάν μιá μηχανή αποτελούμενη από διάφορα εξαρτήματα (σέ κάποια αποστροφή του λόγου του μιλά περί «ζωτικής υδραυλικής»), μελετá (κυρίως στήν επόμενη ενότητα) σέ στενή σχέση τόν ζωικό και φυτικό οργανισμό ως κατεχόμενους από τούς ίδιους φυσικούς νόμους – τό ανθρωπολογικό του σύστημα είναι ένα σύστημα μηχανικο-φυσικό – όμως δέν κάνει, δέ μπορεί νά κάνει, τό λογικό αυτό άλμα και νά συλλάβει τό πώς ή μηχανή αυτή, πού λειτουργεί στή θάση τών φυσικών νόμων, μπορεί νά οδηγήσει σ' ένα ποιοτικά νέο στοιχείο: τή ζωή. Ή, για νά παραφράσουμε μιá δική του έκφραση από άλλη περίπτωση, «κατά τина δέ διορισμόν όλα τούτα γίνονται ζωή άγνοεί».

Ἡ ζωὴ ὡς «αὐτοκίνητος καὶ ἀπτενεργοῦσα παράστασις τῆς φύσεως»

Ἡ ἐπαναφορά στὰ θέματα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ (βλ. σχετική ἐνότητα), ἀποτελεῖ μιὰ νέα εὐκαιρία γιὰ τόν θεσσαλό λόγιο νά μιλήσει, τῇ φορά αὐτῇ ἐκτεταμένα (§753-1035), γιὰ τῇ λειτουργία τῶν διαφόρων ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ [τόν «ἐντελέστατο ὀργανισμό τοῦ ἀνθρώπου», ὅπως γράφει] καί γενικότερα γιὰ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο «ἡ ζωὴ ἐνδεδλεχίζεται», ὑποκείμενη «τοῖς νόμοις τῆς φύσεως», καθ' ὅσον, ὅπως σημειῶναι ἐπανειλημμένα, ἡ ζωὴ δέν εἶναι ἄλλο παρά «αὐτὴ ἢ παράστασις τῆς φύσεως». Τῆς φύσεως τὴν ὁποία μελετᾷ ὡς ζωντανό ὀργανισμό προσπαθώντας νά δώσει, μέ τὰ γνωστικά ἐργαλεῖα πού αὐτός διαθέτει, ἀπάντηση στό πῶς συνδέεται ἡ ὑπαρξή μας μέ τὴν ὑπαρξή τοῦ συνόλου τῶν ὑπολοίπων ζώντων ὀργανισμῶν, μέ τό σύνολο τῆς φύσης.

Στὴ σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα διακρίνουμε, ὅπως καί στή σκέψη τοῦ Schelling, μιὰ κλίμακα διαβαθμίσεων, πού ὀδηγεῖ σέ ὑψηλότερες συνεχῶς μορφές: κατ' ἀρχὴν εἶναι ἡ ὕλη, πού μαρτυρεῖται ἀπό τό θάρος στόν τόπο καί στό χρόνο, ἀκολουθοῦν τὰ φαινόμενα τῆς θερμότητας καί τῆς κίνησης, καί τέλος, ἐμφανίζεται τό ὀργανικό στοιχεῖο πού μαρτυρεῖται ἀπό τὴ ζωὴ. Ἡ ζωὴ, ὡς σύνθεση, περιέχει μέσα της τὴ θέση καί τὴν ἀντίθεση, ἔτσι ὥστε ὅλες οἱ προηγούμενες μορφές νά εἶναι ἐπίσης μορφές ζωῆς.

Στὴν ἀρχὴ τῆς σχετικῆς ἐνότητας – μιᾶς ἀπὸ τίς σημαντικότερες τοῦ ἔργου του – ἀναφέρεται καί πάλι στό δξυγόνο καί στό ὕδρογόνο, ἀλλά καί στό νερό [«ὅπερ ἐστὶν ἡ σύνθεσις τούτων τῶν δύο δραστικῶν στοιχείων, καί ἐν ᾧ αἱ δράσεις αὐτῶν συναιροῦνται καί οὐδετεροῦνται»], καθὼς καί στόν ἀτμοσφαιρικό ἀέρα [«ὅστις ἐστὶ σύνθεσις δξυγόνου καί παυσιζώου»] γιὰ νά καταλήξει στή διαπίστωση ὅτι «τό ὕδωρ καί ὁ ἀήρ εἰσὶν ἐν

γένει τά δύο διεγερτικά τῆς ζωῆς, καθ' ὃν ἡ ζωή, ὡς ἐνεργός συνθετική, αὐτενεργοῦσα ἐνδελεχίζεται». Παραλληλίζει τό φαινόμενο τῆς ζωῆς μέ τόν ἠλεκτρικό σπινθήρα, «δι' οὗ ἐν πείραις γίνεται ἡ σύνθεσις ὀξυγόνου καί ὑδρογόνου εἰς ὕδωρ» προσθέτοντας ὅτι καί αὕτη «ἡ σύλληψις τοῦ ζώου, ἡ ἀρχή, ἀπάντησις [ἐστί] τῶν δύο πόλων τοῦ +, τοῦ ἄρρενος, καί τοῦ -, τοῦ θήλεως». Καί παρακάτω: «Αὕτη ἐστίν ἡ ζωηρά ἐν γένει τοῦ δυνάμει καί ἐνεργείᾳ ταυτότης ἐν τῷ εἶναι, ὡς δέ ζωή δυναμική, καί δύναμις αὐτόχρομα ἐν γένει ἀδιάφορος, διαφοραὶ δ' αὐτῆς ὅ,τε μαγνητισμός καί ἡ ἠλεκτρική, δι' ὃν διακρίνεται καί παρίσταται, κατ' ἐκεῖνον μέν ἐξωτερικῶς, κατά ταύτης δ' ἐσωτερικῶς, ἀλλ' ἄμφω παραστάσεις τῆ ἐν γένει δυνάμεως. Ἡ παράστασις λοιπόν τῆς ἐν γένει ζωῆς», συνεχίζει ὁ Στέφανος Δούγκας, «ἐστίν αὐτός ὁ ζωτικός μαγνητισμός ἐξωτερικῶς, οὗ τό μέσον τό ἀδιάφορον αὕτη ἡ καθόλου ζωή, καί πόλοι ἡ μέν φυτική ζωή ὁ καταφατικός καί ἐξωτερικός, ἡ δέ ζωτική ζωή ὁ ἐσωτερικός καί ἀποφατικός».

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἡ παρατήρησις, τήν ὁποία θεωρεῖ ὅτι «δεῖ πάλιν ἐπαναλαβεῖν ἵνα γένηται πάνυ σαφής», ὅτι «ἡ ζωή ἐστί φύσις αὐτόχρομα, αὐτοπαράστατος, ὁ κόσμος ὁ φυσικός ὅλος ἐν σμικρῷ» («ὁ μέγιστος ἐν τῷ μικρῷ κόσμῳ», σύμφωνα μέ τήν παράφραση τῆς δημοκρίτειας ἐκφρασης πού, ὅπως εἶδαμε καί παραπάνω, χρησιμοποιεῖ στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του). Καί μέ τήν ιδιότητά της αὕτη, δηλαδή ὡς «ὁ μέγιστος φυσικός κόσμος ἐν σμικρῷ», ὡς «ἡ φύσις αὐτόχρομα», ὡς «φύσις παραστατή ἐν τοῖς ζωτικοῖς ὀργάνοις», ἀλλά καί ὡς «παράστασις παντός τοῦ φυσικοῦ κόσμου», ὡς «παράστασις τῆς φύσεως», ἡ ζωή ὑπόκειται «τοῖς νόμοις τῆς φύσεως». Ὑπόκειται στους νόμους τοῦ φυσικοῦ κόσμου· ἐνός φυσικοῦ κόσμου ὁ ὁποῖος, πάντα κατά τόν Στέφανο Δούγκα, ἀποτελεῖ μία ὀργανική ἐνότητα σέ συνεχή ἀέναη ἐξέλιξη, «παράστασις τῆς καθόλου φυσικῆς ζωῆς ἐν τῷ δεσμῷ τῆς φυτικῆς καί ζωτικῆς ζωῆς», ἕνα ἐνιαῖο σύνολο φυτικῶν καί ζωϊκῶν ὀργανισμῶν, φυτῶν, ζώων καί ἀνθρώπων [«ἡ ζῶον ὁ ἄνθρωπος»].

«Τῆς φυσικῆς ζωῆς», γράφει στίς ἀπαντήσεις του πρὸς τὸν Δωρόθεο Βουλευσῆ (94), «τρία τὰ εἶδη, ἡ φυτική, ἡ τῶν ζώων, καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων· ταῦτα γὰρ μόνον καὶ αὐξάνονται, καὶ πληθύνονται, καὶ ἐν τούτοις ἅμα ἡ γέννησις· ἐν τοῖς φυτοῖς λέγομεν ἀπὸ τοῦ σπέρματος γεννᾶται, ἢ φύεται φυτόν, καὶ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ σπέρματος ἡ ζωτική ... τὸ σπέρμα ἐστὶ δύναμις ζωτική, ἢ ζωοποιούσα. Τὸ σπέρμα οὐκ ἔστι ἕτερον εἰμὴ σπερματική δύναμις, ἣτις ὀχεῖται, δι' ὕλης τινός, σπινθήρ ζωτικός ἀπαράστατος, ὅστις τὸν πυρσὸν ἐξάπτει τῆς ζωῆς» (φ. 345α).

«Ἡ ζωὴ, ὡς ταυτότης τῆς φυτικῆς καὶ ζωτικῆς ζωῆς», γράφει, «παρίσταται ἅμα φυτικῶς καὶ ζωτικῶς. Ἡ παράστασις τῆς ζωτικῆς ἐν τῷ φυτικῷ γίνεται ἐν μεταμορφώσεσιν. Ἐστὶ δ' ἐν τῷ ζωτικῷ ὄργανισμῷ φυτικὴ ζωὴ» ἢ ὁποῖα, ὡς διασταλτικὴ δύναμις τῆς ζωῆς ἀδιαφόρως παρίσταται οὐχὶ φυτικῶς, ἀλλὰ ζωτικῶς, ἥτοι οὐχὶ ἐν ὑπάρξει ἀλλ' ἐν τῷ γίνεσθαι». Καὶ ἀνακεφαλαιώνει: Ἡ ζωὴ «ἐν μὲν τῷ φυτικῷ ὄργανισμῷ παρίσταται ἐν μονῇ καὶ ὑπάρξει, ἐν δὲ τῷ ζωτικῷ ἐν ῥοῇ ἐν τῷ γίνεσθαι».

Σὲ ἄλλο, τέλος, σημεῖο τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κεφαλαίου θὰ ἐπανεέλθει στὴ διαλεκτικὴ ἐνότητα φυτικῶν καὶ ζωτικῶν ὄργανισμῶν γιὰ νὰ μᾶς παρουσιάσει καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας, τίς φάσεις τῆς σχέσης αὐτῆς, τὸ γνωστό, σ' ἐμᾶς σήμερα φαινόμενο τῆς βιοχημικῆς ἀντίδρασης. «Ὁ ζωτικὸς ὄργανισμός», γράφει, «ἀντίστροφος ἐστὶ τοῦ φυτικοῦ ὄργανισμοῦ, ὡς καὶ τὸ ζῶον τοῦ φυτοῦ, τὸ γὰρ τέλος, τοῦ φυτικοῦ ὄργανισμοῦ καὶ τοῦ φυτοῦ ἐστὶν ἀρχὴ τοῦ ζωτικοῦ ὄργανισμοῦ καὶ τοῦ ζώου· τέλος γὰρ τοῦ φυτοῦ ἐστὶν αὕτη ἡ ἀπάντησις τῆς ἀποσπερματώσεως τῶν δύο φυτικῶν ἠλεκτρικῶν πόλων, ἀλλ' ἐν τῇ ζωτικῇ ζωῇ ἀρχὴ γίνεται αὕτη ἡ ἀπάντησις τῆς παραστάσεως τῆς ζωῆς ἐν τῇ συλλήψει ... ἡ ἀρχὴ γὰρ τοῦ φυτοῦ μετὰ σηπισμοῦ γίνεται τοῦ φυτοῦ, ἐάν γὰρ μὴ σαπῇ ὁ κόκκος τοῦ σπέρματος, οὐκ ἄρχεται ὁ ὄργανισμός αὐτοῦ, ἄρα ἀρχὴ τοῦ φυτοῦ ὁ σηπισμός, [«σὺ δ' σπείρεις οὐ ζωοποιεῖται, ἐάν μὴ ἀποθάνῃ», Ἀπόστολος Παῦλος, *Πρὸς Κορινθίους Α'*, ΙΕ', 36] καὶ τέλος τοῦ ζώου. Τὸ γὰρ ζῶο ἐν τῷ σηπισμῷ θνήσκει καὶ διαλύεται εἰς ζωτικὰ παραγό-

μενα, τό δέ φυτόν συντίθεται εις φυτικά παραγόμενα. Ἡ σύλληψις, ἦτοι τό σπέρμα τοῦ φυτοῦ ἐστί τό αὐτό τέλος καί ἀρχή, ἡ δέ ζωτική σύλληψις ἀρχή μὲν ἐστί, τέλος δ' οὐ· διά τοῦτο καί μετά τήν σύλληψιν τά ζῶα οὐ θνήσκουσιν ὡς τά φυτά»¹⁰⁹ καί, ὅπως εἶδαμε καί παραπάνω, χάρις στή «ζωτική ταυτότητα» ἐξασφαλίζεται ἡ διαιώνιση τῆς ζωῆς ἡ «αὐτοὑπαρξίς».

Δέ γνωρίζουμε καί συνεπῶς δέν τό ἀποκλείουμε, ὁ Δούγκας νά εἶχε διαβάσει τό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* τοῦ Ρήγα (Βιέννη 1790). Ἡ συγγένεια τῆς σκέψης στό σημεῖο αὐτό, ἀλλά καί ἡ δεδηλωμένη ἐπανειλημμένα πρόθεσή μας, νά παρουσιάσουμε συναφεῖς ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν ἐκ παραλλήλου, κατά τήν ἴδια ἐκείνη ἱστορική ἐποχή, μᾶς ὑποχρεώνει νά κάνουμε ὀρισμένες ἀναφορές στό ἔργο αὐτό τοῦ Ρήγα. Ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τῆς φύσης, ὅπου τήν κάθε ὑπόθεση πρέπει, κατά τόν Ρήγα, «νά τήν ἐξηγήσωμεν μέ μίαν φυσικήν αἰτίαν», τῆς ἐνότητας φυτικοῦ καί ζωικοῦ βασιλείου, τῆς ἐνότητας φυτῶν, ζῶων καί ἀνθρώπων [«τό ἀξιολογώτερον ζῶον τοῦ παντός», τοῦ ὁποίου «ἡ ἀρχή δέν διαφέρει κατ' οὐσίαν ἀπό τήν ἀρχήν τῶν λοιπῶν ζῶων», τά ὁποῖα «ἔχουν καί αὐτά νοῦν, πλήν ὄχι τόσον, ὅσον ὁ ἀνθρώπος»], πού συναντοῦμε διάχυτη καί στό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ὀδηγεῖ τόν συγγραφέα του στήν ἀποδοχή τῆς δυνατότητας μιᾶς αὐτοδύναμης ἀνάπτυξης, σ' ἕναν ντετερμινισμό πού διέπεται ἀπό ἐσωτερικούς νόμους, σέ μιά στενή σχέση ἀνάμεσα στήν ἱστορία τῆς φύσης καί στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. «Ὅ,τι συμβαίνει

109. Οἱ παραπάνω σκέψεις περί ἐνότητας μεταξύ «φυτικοῦ καί ζωικοῦ οργανισμοῦ», μεταξύ ζῶου ἢ φυτοῦ, τοῦ προσφέρουν τή δυνατότητα νά ἐπανεέλθει στή σχέση γενικοῦ καί μερικοῦ, τήν ὁποία καί παραπάνω, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἀναλύσει λεπτομερειακά. «Ἡ ἀναφορά τοῦ εἶδους πρὸς τά αὐτοῦ ἄτομα», γράφει, «ἐστί τό ἕν καί τά πολλά, τό καθόλου καί τά ἐπί μέρους, ἦτοι τά ἄτομα, καί κυρίως τό καθόλου ἐν τοῖς μερικοῖς, καί τά μερικά ἐν τῷ καθόλου... ὅθεν καί οὔτε εἶδος λέγεται ἄνευ ἀτόμων, οὔτε ἄτομα ἄνευ εἶδους, ἡ περίοδος τῆς ζωτικῆς παραστάσεως τῶν φυτῶν ἐστί ἡ μετάβασις τοῦ καθόλου εἰς τά μερικά, ἦτοι τοῦ εἶδους εἰς τά ἄτομα, καί τούτων ἕκαστον ἡ μετάβασις εἰς τό εἶδος, ἦτοι τό ἕν γίνεσθαι πολλά, καί ἕκαστον τούτων γίνεσθαι ἕν... τό σπέρμα ἐστί ἅμα τέλος καί ἀρχή τῆς παραστάσεως τοῦ εἶδους, καί ἐν οἷς ἀρχή ἅμα καί τέλος».

εις τόν άνθρωπον, συμβαίνει καί εις τά ζῶα, ἐπειδή κατά τοῦτο, τόν αὐτόν τρόπον σχεδόν μεταχειρίζεται ἡ φύσις, ἡ ὁποία δέν διαφέρει οὔτε εις τόν ὄργανισμόν τῶν φυτῶν», σημειώνει ὁ Ρήγας (σελ. 152). Γιά νά ἐπανεέλθει ἀμέσως μετά στήν προσφιλή του αὐτή ἰδέα, μέ περισσότερη σαφήνεια καί μιᾶ λαμπρή περιγραφή: «Τά ζῶα, λέγουν οἱ φυσικοί, πῶς εἶναι δένδρα ὁποῦ ἔχουν ταῖς ρίζαις τους μέσα εις τόν ἑαυτόν τους, καί ὅτι καθώς ἐκεῖνα διά τῶν ριζῶν τρέφονται ἀπό διάφορα ἄλατα καί ὑγρά, ἔτζι αὐτά διά τοῦ στομάχου ἀπό διάφορους καρπούς, χόρτα καί κρέατα, ὁποῦ ὅλα ἔχουν ἄλατα. Ἐκεῖνα τήν ἀνοιξιν ἀνοθοῦν καί καρποφοροῦν καί αὐτά ὁμοίως τότε ἔχουν περισσοτέραν ροπήν εις τήν παιδοποιῖαν. Ἡ διαφορά εἶναι, ὅτι τά μέν εἶναι ἀκίνητα, τά δέ κινητά, καί εις κάθε μέρος μεταστατά» (σελ. 158).

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, πού ταυτίζεται μέ τήν ἱστορία τῆς ἐμφάνισης τοῦ εἴδους, τῆς ἀνάπτυξης, ἐξέλιξης καί προόδου τοῦ λογικοῦ του, ἀποτελεῖ ὄχι μόνον γιά τόν Στέφανο Δούγκα ἀλλά καί γιά ἄλλους λογίους τῆς ἴδιας αὐτῆς περιόδου¹¹⁰, μέρος τῆς ἱστορίας τῆς φύσης, τῆς ἐξέλιξης τῆς —μιᾶς ἐξέλιξης πού ἀποτελεῖ τρόπο ὕπαρξης τῆς φύσης, πού ἐμπεριέχει μέσα της καί τούς λόγους τῆς ὕπαρξής της, καί περιλαμβάνει τή γένεση, τή διατήρηση καί τήν ἀλλοίωση τῶν μορφῶν ἔκφρασης της—, τῆς ἐξέλιξης τῶν φυσικῶν ἐκείνων παραγόντων πού ἐπιδροῦν στήν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, ὡς μέρος ἀναπόσπαστο, ἐπαναλαμβάνουμε, τῆς φύσης.

Ὁ ἄνθρωπος καί ὁ φυσικός κόσμος συνδέονται στενά καί ἡ μελέτη τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, καθώς καί τῶν ἐπιπτώσεων πού αὐτός συνεπάγεται, εἶναι ἔργο τῆς φιλοσοφίας καί τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, εἶναι ἔργο τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Ἀποτελεσμα αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι, σύμφωνα πάντα μέ τή σκέψη τοῦ Στέφανου Δούγκα, ἡ διατύπωση μιᾶς ἀνθρωπολογίας πού θεμέλιο καί κατακλείδα της εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ὁ

110. Γιά περισσότερα ἐπί τοῦ θέματος αὐτοῦ, βλ. βιβλιογραφική παραπομπή 4, σελ. 263 κ.έ.

άνθρωπος και ό κόσμος, ό φυσικός κόσμος συνιστούν ένότητα άφου και οι δύο προσδιορίζονται από τούς αυτούς όρους.

“Ας κάνουμε μιά παρένθεση για νά θυμηθούμε τίς κατηγορίες του Δωρόθεου Βουλησιμά προς τόν Στέφανο Δούγκα. Μεταξύ άλλων ‘καινοφανών’ ‘άσεβών’ θεωριών και πράξεων, όπως ότι έπιχειρεί «τά άύλα τοίς ύλικοίς μεΐξαι», τόν κατηγορεί ότι δίδασκε άνθρωπολογία, «ώς μή τή εϋσεβεία σύμφωνον, ή αίρετικόν, ή άσεβές».

Πέραν όμως από τήν ιδέα αυτή, τήν ιδέα τής ένότητας ανθρώπου και φυσικού κόσμου, φυτικών και ζωϊκών οργανισμών, ως φύση αλλά και ως παράσταση του φυσικού κόσμου, συγκρατούμε εδώ μιά δεύτερη, έξαιρετικής σημασίας ιδέα με πολλές και ποικίλες και αυτή –ιδίως αυτή– φιλοσοφικές προεκτάσεις, και συγκεκριμένα ότι ή ζωή δέν είναι μόνον, όπως ήδη τονίσαμε, άτοπαράστατος ό φυσικός κόσμος, αλλά ότι αυτό-χρημα άυτενεργεί, είναι άυτοκίνητος. «‘Η ζωτική ζωή έστιν άυτοκίνητος» γράφει. Και άλλου: «τό ζών [«ή ζών ό άνθρωπος»] άυτοκίνητον έστι», προσθέτοντας ότι «ζωήν άνευ κινήσεως ου διακρίνομεν». «‘Η ζωή, ή ζωή όλως ενεργός και άυτοκίνητος έστι, τό δέ έτεροκίνητον ου ζωτικόν αλλά νεκρόν και λείψανον αυτής (= τής ζωής) φαινόμενον». «Τό άυτοκίνητον του ζωτικού οργανισμού έστιν ό ουσιώδης τής ζωής χαρακτήρ», γράφει ό Στέφανος και συνεχίζει: «τό σημείον καθ’ ό αίρεται τό άυτοκίνητον και άρχεται τό έτεροκίνητον, έστιν ή διάλυσις τής των ζώνων ζωής, και ό καλούμενος αυτής θάνατος».

Τήν ιδέα, τήν όποία, όπως φαίνεται από τίς συνεχείς έπαναλήψεις της, ό Στέφανος θέλει νά τήν κάνει, και αυτή, άπολύτως νοητή [«πάνυ σαφή»] από τούς άναγνώστες του, τή συναντούμε και στην έπιστολιμαία διατριβή «Φίλε ‘Αλέξανδρε», στην όποία ήδη άναφερθήκαμε. Έκεί, έπανερχόμενος στις βασικές ιδέες τής «‘Εξετάσεως τής Φύσεως» [«όρα έν τῷ ήμετέρῳ φυσικῷ συστήματι (σε άλλο σημείο, φ. 12α, τό όνομάζει «φυσιολογία») διεξοδικώτερον... ό άναγνώστης (= τής παρούσης) μή νομίση ότι

ἄλλο εἴπομεν ἐκεῖ, καί ἄλλο ἐνταῦθα [ἔνθα] ἐν συντομίᾳ ἐκεῖνα ἐπαναλαμβάνωμεν», φ. 56], ἐπαναλαμβάνοντας κυρίως ὅσα ἀφοροῦν ἄμεσα τῆ σχέσῃ τῆς ζωῆς μέ τόν φυσικό κόσμον, ὑπογραμμίζει ὅτι «ἡ ζωὴ ἐστὶ συνέχεια κινήσεως ἀκαταπαύστου» [94, 345a: «τά ζῶα καὶ οἱ ἄνθρωποι κατὰ διαδοχὴν ἀλλήλων γεννοῦνται ... ἡ γάρ τοιαύτη διαδοχὴ συνδέει τῶ ἐπομένῳ τόν ἡγούμενον»], ὅτι «ἐν τῇ ζωῇ οὐδέν νεκρόν ἐστὶ καὶ ἀδρανές, ἀλλ' ἅπαντα καὶ ὄργανα καὶ δυνάμεις καὶ ὑγρά, ἐνεργὰ καὶ δραστήρια, οὐκ ἑτεροκίνητα», ὅτι «ἡ ζωὴ οὐκ ἔστιν ἑτεροκίνητος, οὐ κινεῖται ὑπὸ ἐξωτερικοῦ τινός, ἀλλ' αὐτοκίνητος, ἐστὶ φύσις αὐτοκίνητος», προσθέτοντας ὅτι «ὁ θάνατος οὐ γάρ ἄλλο ἐστὶ εἰμὴ ἢ παύσις τῆς ζωτικῆς συνεχείας τῆς κινήσεως» (φφ. 15a, 256).

Γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὸ «αὐτοκίνητον» στοιχεῖο τῆς ζωῆς –ἡ ὁποία «αὐτὴ ἀφ' ἑαυτῆς ἑαυτῇ γεννᾷ πάντα τὰ ζωτικὰ ὄργανα, καὶ ἀφ' ἑαυτῆς τίθησιν αὐτῇ» –περιγράφει ἀναλυτικά, στὴν τελευταία ἐνότητα τοῦ τρίτου ἐργου του, τὴ λειτουργία τῶν διαφόρων ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ [«ὀργανισμός ἐστὶ ἡ συνδεσμολογία ὀργάνων ζωτικῶν»], τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο αὐτὰ τρέφονται καὶ ἀναπαράγονται [«ἕκαστον ὄργανον ζωτικόν τρέφεται καὶ αὐξεται»] σὲ στενὴ σχέση φυτικοῦ καὶ ζωτικοῦ ὀργανισμοῦ [«ζωτικός ὀργανισμός ἐστὶν ἡ παράστασις τῆς καθόλου ζωῆς καὶ ἀδιαφόρου»] ἐξασφαλίζοντας, κατ' αὐτόν τὸν τρόπο –καὶ σὲ στενὴ κι ἐδῶ συνάρτησι τῶν δύο «ζωτικῶν δυνάμεων» (ἄλλου «κινήσεων»), τῆς διασταλτικῆς καὶ συσταλτικῆς [«ἡ συσταλτικὴ καὶ διασταλτικὴ ἄμφω ἀναγκαῖαι ἐν τῶ ζωτικῷ, ὅτι ἄνευ ἀντιθέσεως οὐδεμία παράστασις γίνεται ζωτικῇ»] –τὴν «ἐνδελέχεια» τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία «συνεχίζεται ἐν διαλύσει καὶ συνθέσει, ἐν φθορᾷ καὶ γενέσει, ἐν χωνεύσει καὶ τροφῇ, καὶ ἐν τούτοις αἰεὶ ἐνεργὸς [ἐστὶ]».

Σκιαγραφεῖ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος –«διὰ τῆς ὁποίας τὸ αἷμα γίνεται γενικὴ τροφή πάντων τῶν μελῶν, ὀργάνων καὶ μέσων, δι' ὧν παρίσταται ἡ ἐνδελέχεια τῆς ζωῆς» καὶ ἀναφέρεται στὸν παράλληλο, γιὰ τὴν τροφήν τοῦ ὀργανισμοῦ, ρόλο τοῦ

αίματος στὸν ζωϊκὸ καὶ τοῦ χυλοῦ στὸ φυτικὸ ὄργανισμό-, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν καρδιά, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «ἀληθὴ πηγὴ τοῦ αἵματος», «ζωτικὴ θάλασσα», «ζωτικὴ ἐστία τοῦ πυρός», ὅπως καὶ τὸ ρόλο τῆς στήν κυκλοφορία τοῦ αἵματος. [κωδ. 699, § 360: «ἅπαντα ἢ κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ἐν τοῖς ζώοις οὐ μόνον ἀπὸ τῆς συστολῆς καὶ διαστολῆς γίνεται τῆς καρδίας καὶ τῶν ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς τοπικῆς ὀρμῆς τῆς συνεφελκύσεως, ἣτις συμβαίνει ἐν τοῖς τριχοειδέσιν ἀγγείοις»· ἐνὸς στήν ἐπιστολιμαία διατριβῆ του: «ἀπὸ μὲν τῆς καρδίας ἐκπέμπονται αἱ ἀρτηριαὶ μετὰ θερμῆς καὶ αἵματος, καὶ σχίζονται ἔτι μᾶλλον καὶ μᾶλλον, μερίζονται εἰς λεπτότατα καὶ τριχοειδῆ ἀγγεῖα, ὡς καὶ αἱ φωτιστικαὶ δῖνες, δι' ὧν τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος καὶ αὐτῶν τῶν μικροτάτων, τῆς ἐξωτάτης ἐπιφανείας τῆς ἐπιδερμίδος»]. Ἐκτενεῖς μνεῖες στοὺς πνεύμονες –οἱ ὁποῖοι μαζί με τὴν κοιλιά, «εἰσὶ ζωτικὰ χημικὰ ἐργαστήρια διότι ἐν ἐκάστῳ γίνεται λύσις ἅμα καὶ σύνθεσις ἤτοι χώνευσις καὶ τροφή»– καὶ στὸ ἀναπνευστικὸ σύστημα [«ἢ ἀναπνοὴ ἀναγκαία ἐν τῇ τῶν ζῶων ἐνδελεχεῖα τῆς ζωῆς» καθ' ὅσον, μέσω αὐτῆς «τὸ αἷμα ἀπαλάττεται ἀπὸ τοῦ περιττοῦ ὕδρογόνου, τοῦ δραστικοῦ καὶ ἀντιθέτου τῆς ζωτικῆς δράσεως», ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρακικοῦ ὀξέος, τὸ ὁποῖο εἶναι «καὶ τοῦτο καθαρὸν κώλυμα τῆς ζωτικῆς ἐνεργείας»], ἀλλὰ καὶ στὸ νευρικὸ σύστημα [«ἐν ὄλῳ τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς αὐτοῦ μέρεσι ἀρτηριαὶ καὶ φλέβαι ἐφαπλοῦνται μέχρι τῶν τριχοειδῶν ἀγγείων καὶ ἀπ' αὐτῶν λαμβάνει τὴν τροφήν καὶ τρέφεται, καὶ ἡ κυκλοφορία γίνεται, διό οὐδὲν νεῦρον μὴ ἔχει παρακείμενα ἀγγεῖα ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν»], τὸ ὁποῖον «διοργανίζεται ὡς καὶ ὁ φυτικὸς ὄργανισμός, ἢ μὲν ρίζα αὐτοῦ ἐν γένει ὁ ἐγκέφαλος, ὁ δ' ἐν γένει κορμός αὐτοῦ, ὁ ἐν τῇ στήλῃ τῶν σπονδύλων παρευρισκόμενος μυελός [καὶ διὰ τοῦτο καὶ] ἀπὸ ταῖς ρίζες τῶν νεύρων καὶ ἀπὸ τοῦ ἐν γένει κορμοῦ τούτου ἐκφύονται ἐκβλαστήσεις κορμοῦ νευρικοῦ, κλάδων καὶ βλαστῶν μέχρι τῶν ἐλαχίστων μερῶν τοῦ ὄργανισμοῦ ὡς ἐν τῷ φυτικῷ ὄργανισμῷ».

Ἐκ τούτων καὶ μόνον τὰ λιγοστά παραδείγματα – θά μπορού-

σαμε νά δώσουμε καί ἄλλα πολλά –, πού ὁ Στέφανος Δούγκας, παραθέτει γιά ν' ἀποδείξει τό 'αὐτοκίνητον' τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, τῆς ζωῆς γενικότερα, ἀπορρέει ἕνα ἐπιπλέον χαρακτηριστικό στοιχεῖο, τό ὅποιο ὁ θεσσαλός λόγιος τό ἐξαιρεῖ μέ ιδιαίτερη κι αὐτό ἔμφαση. «Ἡ ζωή ἐστίν ὅλως ἑναρμόνιος», γράφει ὁ Στέφανος καί συμπληρώνει μ' ἕνα ἀκόμη διαλεκτικό σχῆμα: «Ἄρμονία δ' ἐστίν ἡ ἐν γένει συμφωνία τῶν πολλῶν καί διαφόρων· τοῦτο δ' οὐκ ἐστίν εἰμή συμφωνία ἐν διαφωνία, καί διαφωνία ἐν συμφωνία [σέ ἄλλο σημεῖο: «ἡ διασταλτική καί συσταλτική εἰσίν οἱ δύο ὅροι τῆς συμφωνίας καί διαφωνίας»]. Τοιοῦτος ἐστίν», συνεχίζει, «ἐν γένει καί ὁ ὀργανισμός, ἡ διαφορά τῶν πολλῶν καί διαφόρων ὀργάνων ἐν συμφωνία, καί ἡ συμφωνία ἐν τῇ διαφορᾷ τούτων, ἦτοι ἡ συμφωνία ἐν τῇ διαφωνία τούτων. Ἡ συμφωνία ἐν τῇ διαφωνία ἐστὶ παράστασις τῆς ζωῆς», καταλήγει ὁ Στέφανος, ὁ ὅποιος θεωρεῖ ὅτι ἡ ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἁρμονίας, τῆς σωστῆς δηλαδή σχέσης μεταξύ συμφωνίας καί διαφωνίας, ἐνῶ ἡ διατάραξη, ἔστω καί ἡ πλέον μικρή, αὐτῆς τῆς ἁρμονίας, αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας, εἶναι ἡ ἀρρώστια [«ἡ μικρά παραλλαγή αὐτῆς ἐστίν ἡ νόσος»]. «Ἡ ἁρμονία, ἡ ἁρμονία», γράφει, «κεῖται μεταξύ ὄρων διωρισμένων, ὑπέρ οὓς δυσαρμονία γίνεται, ὅπερ ἐστὶ τό παθολογικόν [καί] ἡ ζωή παθολογικῶς παρίσταται». «Ἡ νόσος», διευκρινίζει, «ὡς δυσαρμονία ποικιλοῦται ἐν ἐνί καί τῷ αὐτῷ, διότι καί ἡ ἁρμονία πίπτει εἰς δυσαρμονίαν κατά ποικίλους σταθμούς τῆς ὑπεροχῆς τῆς τε συμφωνίας καί διαφωνίας τῆς ἁρμονίας, ἐξ ἧς τά διάφορα πάθη τῶν νόσων, ἅπερ διακρίνουσιν οἱ ἰατροὶ εἰς τοπικά ἦτοι εἰς τά κατά μέρος καί εἰς τά καθόλου, ἦτοι εἰς τά κατά τόν ὅλον ὀργανισμόν».

Ἔργο τοῦ ἱατροῦ εἶναι νά ἐπαναφέρει «διά ἐξωτερικῶν μέσων καί βοηθειῶν, τήν δυσαρμονίαν εἰς ἁρμονίαν» καί νά «διατηρήσῃ αὐτήν ἀλώθητον» σεβόμενος ἔτσι «τόν ὀρθόν ὀρισμόν τῆς Ἰατρικῆς, ἧς ἔργον ἐστὶ τήν ὑγιείαν ἢ παροῦσαν διατηρήσαι, ἢ ἀποῦσαν ἀνακαλέσαι».

Καί μιὰ εικόνα ἱποκρατική, ἢ πάντως ἱποκρατικῆς ἐμπνευσης. Γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας: «ἢ τῶν ζῶων ζωὴ, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ζῶον, ἐν τῇ περιόδῳ τῶν τεσσάρων ἡλικιῶν διανύεται, ἐν ταῖς τέσσαρσιν ἡλικίαις αὐτῆς περικλύεται τὸ ζωτικόν ἔτος, καὶ πᾶσα ἡ τῆς ζωῆς τοῦ ζώου παράστασις. Αὗται εἰσὶν αἱ τέσσαρες ὥρες τοῦ ἐνιαίου χρόνου τοῦ ζωτικοῦ, ἢ γὰρ παιδικὴ ἡλικία ἔαρι ἀναλογεῖ ... τὸ δὲ θέρος τὸ ζωτικόν ἐστὶν ἡ ἡλικία ἡ ἀνδρική, ἢ γὰρ ἀρχὴ ταύτης ἐστὶν ἀπὸ τῆς σπερματικῆς ἀρχῆς μέχρι τῆς ἀκμῆς, οὕτω καὶ ἐν τῷ θερεί ἄρχεται ἡ σπερματικὴ δύναμις καὶ καταντῶσι τὰ πράγματα εἰς τὴν ἀκμὴν, ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ διανύεται τὸ ἐργατικόν ... ἐπεὶ δὲ ἡ γεροντικὴ ἡλικία ἄρχεται ἀπὸ τῆς παρακμῆς, ἀναλογεῖ πάντως τῷ φθινοπώρῳ· τὸ γὰρ φθίνειν παρακμὴν σημαίνει, ἐν ταύτῃ τῇ ἡλικίᾳ γίνεται ἡ ζωτικὴ ὀρίμανσις, ὡς καὶ ἡ τῶν ὀπώρων ὀρίμανσις, ἀφ' ὧν καὶ τὸ φθινόπωρον λέγεται ... ὅτι δὲ καὶ ἡ ἐσχάτη ἡλικία, ἡ ἐσχατογεροντικὴ, ἀναλογεῖ τῷ χειμῶνι λόγου οὐδενός δεῖται». Καὶ ὁ Δούγκας καταλήγει: «Ἐκ τῶν τεσσάρων ἡλικιῶν, αἱ μὲν δύο, ἡ παιδικὴ καὶ ἀνδρική διακρίνονται εἰς τὴν ἀκμὴν, αἱ δὲ δύο ἡ γεροντικὴ καὶ ἐσχατογεροντικὴ εἰς τὴν παρακμὴν· ἐκεῖναι διὰ τοῦτο καλέσθωσαν ἀκμάζουσαι, αὗται δὲ παρακμάζουσαι».

[Ἡ ἐσχατολογία]

Οἱ τελευταῖες παράγραφοι τοῦ κειμένου εἶναι ἀφιερωμένες στόν πνευματικό ἄνθρωπο. «Ἐντεῦθεν», σημειώνει ὁ ἀνηψιός-γραφάας, «ἐξωκοίλει ὁ θεῖος ἀπό τό φυσικόν εἰς τό πνευματικόν»!

Πράγματι, ἐδῶ ὁ τόνος ἀλλάζει. Ἀλλάζει ἡ κατεύθυνση. Θά λέγαμε ὅτι ὁ Στέφανος Δούγκας, βεβαρημένος ἀπό τά χρόνια, τούς διωγμούς, τήν κόπωση καί τήν ἀρρώστια, βυθίζεται μέ τή σκέψη, μέ τό πνεῦμα στό μέλλον. Στό «ἀταλεύτητο» μέλλον. Μιά κάποια μοιρολατρία ἀρχίζει νά ἐπικάθηται στόν πάγκο τῆς πειραματικῆς φυσικῆς σκέψης καί νά τήν ἀντικαθιστᾷ.

Ἐο συγγραφέας ἑνός πρωτοποριακοῦ τρίτομου ἔργου φυσικῆς φιλοσοφίας, σταματᾷ πλέον νά μελετᾷ, νά ἐξετάζει τή φύση, κι ἐπιχειρεῖ νά φύγει ἀπό τό ὑλικό παρόν, ἀπό «τό ἐνεστώς, ἦτοι τό μεταίχμιον παρωχηκότος καί μέλλοντος» καί νά βυθιστεῖ στό πνευματικό μέλλον. Νά φύγει ἀπό τήν «καθόλου φυσική ζωή, ἧς τό ποῦ», καί νά μεταβεῖ στήν πνευματική ζωή «ἣτις συνεχιζομένη ἐν τῷ μέλλοντι ἐκτός περιορισμῶν, ἐστίν ἀτελεύτητος καί τοῦτο τό αὐτῆς ἀθάνατον» (λίγα χρόνια πρίν, στήν πρώτη γραφή τοῦ κειμένου του, μάς εἶχε πεῖ ὅτι «ἡ ἀρχή καί τό τέλος ἐν τῇ ὕλῃ εὐρίσκονται», 93, §41).

Ἐλεύθερος πνευματικός ἄνθρωπος ἐλπίζει, φροντίζει γιά τό μέλλον, ἐνῶ «ὁ μή περί τό μέλλον φροντίζειν ζῶν ἐστίν αὐτόχροημα», μάς λέει. Καί ἀμέσως μετά: «Οὐσιῶδες λοιπόν τῷ ἀνθρώπῳ χαρακτηριστικόν ἦ τοῦ μέλλοντος φροντίς, ἡ γάρ ἄρσις αὐτῆς, αἶρει καί τό εἶναι τόν ἄνθρωπον. Λοιπόν οἱ μή μέλλοντα θέλοντες αὐτοῖ ἀφ' ἑαυτῶν τόν ἄνθρωπον αἴρουσι», γράφει ὁ Στέφανος Δούγκας.

Κλινῆρης κάνει προφανῶς τόν ἀπολογισμό τῆς ζωῆς του·

της μοναχικής ζωής του. Καί αυτό πού τώρα τόν άπασχολεί – καί τό έκφράζει στην τελευταία αυτή προσθήκη του έργου του – είναι ή φροντίδα γιά τό μέλλον. Χωρίς όμως νά διευκρινίζει μέ άπόλυτη σαφήνεια πού τοποθετεί αυτό τό μέλλον, «έν τῷ παρόντι βίω», ό όποιος «έστίν ή άθανασία της φυσικής καθόλου ζωής», ή σ' έναν υπερφυσικό μετά θάνατον ειδυλλιακό κόσμο. "Η έάν – οὔτε κι αυτό αποκλείεται από τόν άσαφή έδῶ τρόπο ανάπτυξης τῶν ιδεῶν του –, έάν ή μέλλουσα ζωή δέν είναι ακριβῶς αυτή ή άπεριόριστη «έν τῷ άτελευτήτῳ τούτῳ βίῳ» πνευματική ζωή του ανθρώπου, ή όποία συνεχίζεται άνευ φραγμῶν καί έμποδίων, ή διαιώνιση του πνεύματος, του άπεριοριστου σέ δυνατότητες πνεύματος στον "Άνθρωπο, ὡς «άτελευτήτη» ανθρωπότητα, καί ὄχι στην κάθε επιμέρους ανθρωπομονάδα.

Μιά διατύπωση του ίδιου του Στέφανου Δούγκα, στην όποία όμως δέ δίνει συνέχεια καί οὔτε τήν αναλύει περισσότερο, μπορεί νά μᾶς βοηθήσει νά κατανοήσουμε καλύτερα τή σκέψη του. «Οί παλαιοί λαοί», γράφει, «εις τήν άθανασίαν της ψυχῆς έξέπεσαν, εἰδόντες πολλά ἄτοπα» (κῶδ. 699, §217).

Πέραν όμως άπ' όλα τά άλλα, αυτό πού πρέπει επίσης νά συγκρατήσουμε από τίς τελευταίες τούτες παραγράφους, είναι τό ότι έδῶ συναντούμε, μέ έμφαση, ἄν καί έμμεσα, τήν έννοια της ιστορικότητας, πού έμπεριέχεται στή φύση, αίρει – μέσα στή φυσικοϊστορική της έκφανση – τόν κατακερματισμό του κόσμου, του Εἶναι, σέ Φυσικότητα καί Πνευματικότητα: στοιχειό τό όποιο μέχρι τώρα έλλειπε, ή τουλάχιστον δέν έμφανίζόταν μέ ιδιαίτερη έμφαση στίς αναλύσεις του φυσικού φιλοσόφου. Μιά έννοια, αλλά καί μία σχέση διαλεκτική 'Ιστορίας καί 'Ανθρώπου, πού τήν ίδια στιγμή νοείται ὡς σχέση Λόγου καί Εἶναι – ενός Εἶναι σύμμετρου πρὸς το σκέπτεσθαι καί προσιτό σέ αυτό –, ύποκειμενικότητας καί έξαντικειμενισμένου κόσμου. Μιά έννοια καί μία σχέση, πού άπαντᾶ θετικά στον προβληματισμό γύρω από τό έφικτό της γνώσης σέ ὄλη τή φύση καί σέ

ὅλη τήν ἀνθρώπινη ζωή. Μιά ἔννοια καί μία σχέση πού δέν προσδιορίζεται ἀπό τήν ἀντίθεση ὄντολογικοῦ καί πνευματικοῦ δυνάμει καί ἐνεργεία εἶναι, ἀλλά ἀπό τή διασταύρωση, τή σύνθεσή τους μέσα στό ἴδιο καί τό αὐτό εἶναι.

Ἐπιλογικά

Μιά σύντομη, συντομότερη σέ σύγκριση μέ τό εὔρος τῆς σκέψης καί τόν ὄγκο τοῦ ἔργου τοῦ Στέφανου Δούγκα, παρουσίαση, ἐπιχειρήσαμε στίς σελίδες τίς ἀφιερωμένες στή μελέτη τοῦ ἔργου *Ἐξέτασις τῆς Φύσεως*, τοῦ μεγάλου αὐτοῦ νεοέλληνα στοχαστή.

Προσπαθήσαμε μέ μεγάλη δυσκολία, κι ἄς μή φανεῖ αὐτό σχῆμα ὀξύμωρο, νά περιορίσουμε ὅσο μᾶς τό ἐπέτρεψαν οἱ δυνάμεις μας, τό δικό μας τό λόγο καί ν' ἀφήσουμε νά μιλήσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας του, ὁ παραγκωνισμένος αὐτός λόγιος τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης, ἕνας ἀπό τοὺς πρώτους νεοέλληνες φιλόσοφους.

Ἄς τό ἐπαναλάβουμε γιά πολλοστή φορά. Ἐπιδίωξή μας ἦταν νά παρουσιάσουμε ἕνα ἄγνωστο μέχρι σήμερα κι ἐξαιρετικά σημαντικό ἔργο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς κι ἐπιστημονικῆς σκέψης. Νά τό παρουσιάσουμε, νά τό ἀνασύρουμε ἀπό τήν ἀφάνεια καί ὄχι νά τό κρίνουμε, καί πόσο μᾶλλον νά τό διορθώσουμε μέ βάση τίς δικές μας, τίς σημερινές γνώσεις. Δέ νομίζουμε ὅτι ὁ ἐπικριτικός λόγος πρέπει νά εἶναι ὁ στόχος τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἐπιστημονικοφιλοσοφικῆς σκέψης γενικότερα.

Σέ τελική ἀνάλυση, ἡ ἀξία τῆς σκέψης τοῦ Στέφανου Δούγκα δέν ἐγκεῖται στίς ἐρμηνεῖες, στίς λύσεις πού προτείνει ὅτι διάφορα προβλήματα τῆς φυσικῆς – στηριζόμενος στά ἐπιστημονικά δεδομένα τοῦ καιροῦ του –, ἀλλά στόν τρόπο τῆς σκέψης του, στίς ἀντιλήψεις πού βρίσκονται στή βάση τῶν ἐρμηνειῶν αὐτῶν· στίς ἀντιλήψεις του γιά τό γίγνεσθαι γενικότερα καί οἱ ὁποῖες εἶναι αὐτές πού ἔχουν – καί ὄχι οἱ ἀπαντήσεις στά ἐπιμέρους προβλήματα – μεγαλύτερη, καθολική σημασία μέσα στό χρόνο καί στό χῶρο.

Ἡ διατύπωση ἑνός φυσικοῦ νόμου, ἢ ἡ ἔρμηνεία ἑνός φυσικοῦ φαινομένου μπορεῖ νά ἔχει, καί ἔχει, σημασία γιά τόν φυσικό, ἢ ἀκόμη γιά τόν ἱστορικό τῆς φυσικῆς, ἀλλά ὄχι, ἢ τουλάχιστον ὄχι τόση γιά τόν ἱστορικό τῆς ἐπιστήμης, γιά τόν φιλόσοφο ἱστορικό πού ἐρευνᾷ τήν ἐξέλιξη τῆς σκέψης, τῶν ὀργάνων τῆς γνώσης γενικότερα μέσα στό ἱστορικό γίνεσθαι καί γιά τόν ὁποῖο σημασία ιδιαίτερη ἔχουν οἱ φιλοσοφικές ἀντιλήψεις πού συνοδεύουν καί συνθέτουν τό γνωστικό πλαίσιο διατύπωσης τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ νόμου. Ἐξ ἄλλου, οἱ ἔρμηνεῖς πού δίνουμε στά διάφορα φυσικά φαινόμενα, ἀλλά καί οἱ ἐπιμέρους φυσικοί νόμοι πού συνοδεύουν τίς ἔρμηνεῖς αὐτές, δέν εἶναι ἀναλλοίωτοι, ἀπόλυτοι, αἰώνιοι, ἀλλά ἀποτελοῦν συνάρτηση τῶν γνώσεών μας γιά τόν κόσμο, συνδέονται μέ τήν ἱστορικότητα τῆς ἐξέλιξης τοῦ σύμπαντος καί (παρ)ακολουθοῦν τίς ἀλλαγές πού συντελοῦνται στά διάφορα στάδια τῆς κοσμικῆς ἡλικίας.

Εἶδαμε ὅτι κι αὐτός ὁ Στέφανος Δούγκας δέ δίνει τόση σημασία στήν ἔρμηνεία τῶν διαφόρων προβλημάτων τῆς φυσικῆς, ὅσο στήν ἔρευνα τῆς φύσης στό σύνολό της, γι' αὐτό καί τά ἐπιμέρους φυσικά φαινόμενα τά ἀντιμετωπίζει σάν παραδείγματα γιά τήν ἐξήγηση τῶν γενικότερων νόμων τῆς σκέψης, γιά τήν κατανόηση τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς γνώσης. Μελετᾷ τό πῶς οἱ γενικοί νόμοι ἐφαρμόζονται στά ἐπιμέρους καί ὄχι τό πῶς τό ἐπιμέρους λειτουργεῖ.

Γενικότερα, πιστεύουμε – καί τοῦτο θά θέλαμε ιδιαίτερα κι ἐδῶ νά τό τονίσουμε –, ὅτι ἡ πρωτοτυπία ἑνός πνευματικοῦ ἀνθρώπου δέν ἔγκειται τόσο στή λύση πού προτείνει σ' ἕνα ὁποιοδήποτε πρόβλημα, ὅσο στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θέτει τό πρόβλημα. Γι' αὐτό καί παρατηρεῖται συχνά, πολύ συχνά, νά διασταυρῶνεται τό ὄνομα ἑνός ἐπιστήμονα, ἑνός φιλόσοφου παρελθουσῶν ἐποχῶν μέ τή λύση πού αὐτός πρότεινε, καί τοῦτο παρά τό γεγονός ὅτι ἡ λύση αὐτή μέ τόν καιρό ἀνατράπηκε, ἢ ἔστω βελτιώθηκε ἀπό νεώτερα δεδομένα τῆς ἐπιστήμης. Τό παράδειγμα τοῦ Νεύτωνα ἢ τοῦ Maxwell, ἢ ἀκόμη κι αὐτό τοῦ

Eistein, μπορεί να μην είναι τό χαρακτηριστικότερο, αλλά είναι από τά γνωστότερα.

Κάθε επιστημονικοφιλοσοφική σκέψη, ή έργο, πού δέν αποτελεί άπόρροια καθαρού διαλογισμού, αλλά εκφράζει, σέ μεγαλύτερο είτε μικρότερο βαθμό, τό πνεύμα μιās εποχής, έχει και μιά προσωπική σημασία, σχετική μέ τίς προθέσεις του στοχαστή πού τό έπλασε. Από τά βαθύτερα, τά ουσιαστικότερα νοήματα αυτού του έργου, άλλα εισέρχονται στην πνευματική παράδοση, γονιμοποιούν τή σκέψη των μεταγενεστέρων και γίνονται κατακτήσεις του πνεύματος μιās εποχής, ενός λαού ή ενός πολιτισμού, ενώ άλλα αδρανούν έως ότου αναζητηθούν και αναζωογονηθούν από άλλους ανθρώπους, σέ άλλους καιρούς, όποτε παίζουν και αυτά τον ιστορικό τους ρόλο στην κίνηση του πνεύματος, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόηση των χρόνων πού τά έθρεψε, συμπληρώνοντας τή χαμένη μέσα στό χρόνο ψηφίδα του μωσαϊκού μιās δεδομένης ιστορικής εποχής.

Γράφει ό Fr. Nietzsche: «Όποιος αγαπά τούς μεγάλους άνδρες, αγαπά και τίς φιλοσοφικές τους αντιλήψεις. Κι όταν ακόμη είναι όλότελα σφαλερές, περικλείουν κάτι τό απολύτως αδιάψευστο, έναν ιδιαίτερο τόνο, κάποιαν άπόχρωση προσωπική. Από τίς αντιλήψεις αυτές μπορεί να φτάσει κανείς στη φυσιογνωμία του δημιουργού τους, όπως από ένα φυτό μπορεί κανείς να συμπεράνει για τό έδαφος πού τό έθρεψε». Για να καταλήξει: «Ό φιλόσοφος αντιπροσωπεύει μιά στάση στην ακατάπαυστη ροή των γεγονότων. Ένας λαός δέ χαρακτηρίζεται τόσο από τούς μεγάλους άνδρες του, όσο από τον τρόπο πού τούς αναγνωρίζει και τούς τιμά» (141, 21, 29). Ένώ ό εκ των δασκάλων του Στέφανου, ό G.W.F. Hegel θα γράψει: «Νά μην αναζητούμε στις παλαιότερες φιλοσοφίες περισσότερα απ' όσα μπορούμε να πάρουμε από αυτές». Και παρακάτω: «Οιάδήποτε φιλοσοφία είναι ή φιλοσοφία μιās όρισμένης εποχής, αποτελώντας ταυτόχρονα έναν κρίκο τής ατέρμονης αλυσίδας τής πνευματικής ανάπτυξης» (142, 70, 76).

Κι εδώ τίθεται ξανά τό έρώτημα πού κάθε μελετητής τής

ιστορικής κληρονομιάς ενός λαού θέτει, πρέπει να θέσει αντικρύζοντας ένα έργο του παρελθόντος: τό έρώτημα τό όποιο κι έμεις θέσαμε μόλις ήρθαμε σ' έπαφή μέ τό σημαντικό αυτό έργο τής νεοελληνικής γραμματολογίας: Τό έργο αυτό του Στέφανου Δούγκα άσκησε κάποια και ποιά επίδραση στή νεοελληνική σκέψη και παιδεία; Προσωπικά πιστεύω ότι δέν πρέπει σέ αυτό να περιορίσουμε τή σημασία του έργου και ούτε από αυτήν και μόνο τή σκοπιά να τό δούμε, χωρίς βεβαίως να θεωρούμε ότι τό έρώτημα αυτό δέν έχει τή σημασία του. Δομικά ύλικά δέν είναι μόνον εκείνα που χρησιμοποιούνται στην άνέγερση οίκοδομών, αλλά όλα όσα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για τό σκοπό αυτό. Και τό έργο του Στέφανου Δούγκα έντάσσεται στή ρέουσα ύποδóρια σκέψη, άποτελεί μιá χαρακτηριστική ένδεικτική σελίδα του γενικότερου πνευματικού κλίματος πάνω στο όποιο —γενικά και όχι τό τάδε ή τό δείνα έργο— άνυψώθηκε τό μεγάλο οίκοδόμημα τής νεοελληνικής σκέψης. Ναι, μπορεί τό έργο αυτό να μήν επέδρασε άμεσα, να μή δημιούργησε παράδοση στοχασμού και πόσο μάλλον σχολή, που σέ άλλες χώρες και υπό άλλες συνθήκες ίσως να δημιουργούσε, όμως κατέγραψε τήν άλλαγή στή σκέψη που συντελέστηκε στον έλληνικό πνευματικό χώρο κατά τίς πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα δίνοντας νέα διάσταση και διάρκεια στή σκέψη των προεπαναστατικών χρόνων, συνδέοντάς την μέ τή γερμανική φιλοσοφική σκέψη.

Και άν ο συγγραφέας του έργου αυτού παρέμενε στή Γερμανία, ή άν ήταν Γερμανός θά καταγραφόταν άσφαλώς στην ιστορία τής φιλοσοφίας ως ένας από τους σημαντικούς νεοεγελιανούς, ή θά κατασσόταν μεταξύ των όπαδών ενός από τά φιλοσοφικά εκείνα ρεύματα που αναπτύχθηκαν στή Γερμανία στις άρχές του 19ου αιώνα. Όμως τήν ιστορική τύχη ενός άνθρώπου, ή ενός έργου δέν τήν καθορίζουν ύποκειμενικά κριτήρια και θελήσεις.

Ό Στέφανος Δούγκας φθάνει μέχρι τίς ήμέρες μας μεταφέροντας ένα μήνυμα τό όποιο οι όποιες έρμηνείες επιχειρήσουμε

νά δώσουμε δέ θά κατορθώσουν εύκολα νά ἀποκρυπτογραφήσουν.

Ἡ ὄλη του προσπάθεια, τό συγγραφικό του ἔργο, δείχνει ὅτι εἶναι κάτοχος μιᾶς πλούσιας ἐνημέρωσης ὅσον ἀφορᾷ τή γενική φιλοσοφική σκέψη τοῦ καιροῦ του. Συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν στοχαστῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, ἂν καί δέν πρωτοτυποῦν σέ σχέση μέ τή σύγχρονή τους εὐρωπαϊκή σκέψη, καινοτομοῦν ὥστόσο σέ σχέση μέ τό χαρακτήρα καί τό περιεχόμενο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί σκέψης τοῦ καιροῦ τους. Μεταξύ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι μελέτησαν τίς νέες κατακτήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καί ἰδίως τή γερμανική φιλοσοφία, προσφέροντας, ἔστω καί μέ μιᾶ ἀπλή μετακένωση, τή δική τους συμβολή στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί παιδείας στόν τόπο τους, ἐντάσσοντας μιᾶ μεγάλη ποσότητα γνώσεων σ' ἓνα ἐνιαῖο σύστημα, ἀνοικτό σέ κάθε προβληματισμό, δομημένο πάνω στή διαλεκτική μέθοδο ἔρευνας, τήν ἀρχή τῆς ἀντίφασης, πού προσδίδει στή σκέψη του τό ζωογόνο, ἐξελικτικό, τό κυριαρχικό στοιχεῖο τῆς ὅλης φιλοσοφίας του.

Παρ' ὄλο πού τό ἔργο του εἶναι ἐκτεταμένο, δέν ἔχει τό χαρακτήρα μιᾶς ἀπλῆς καταγραφῆς πληροφοριῶν. Τό προσεκτικά συλλεγμένο ὕλικό του συνέχεια τό ἐλέγχει καί καταφέρει νά μᾶς παρουσιάσει μεγάλες ἐπιστημονικές ἀλήθειες. Ἐρμηνεύει τά φυσικά φαινόμενα κατά τρόπο συνεπή, ἐπιστημονικό καί μέ βοήθῃ, ἐπαναλαμβάνουμε, τά ἐργαλεῖα τῆς διαλεκτικῆς σέ μιᾶ προσπάθεια νά γεφυρώσει τό χάσμα μεταξύ ἐγκόσμιου καί ὑπερκόσμιου στοιχείου, μέσα σέ μιᾶ ἐνιαία φυσική τάξη, θεμελιώνοντας τή συνοχή, ἀλλά καί τήν ἐνότητα μικρόκοσμου καί μακρόκοσμου, πάνω σέ ὀλιστική, στήν οὐσία της, ἀντίληψη γιά τόν κόσμο.

Δέν ὑποτάσσει τή σκέψη του σέ καμιά αὐθεντία, σέ γνώμες ἢ δοξασίες, ἀλλά ὑποβάλλει τά πάντα στήν κρίση τοῦ δικοῦ του νοῦ. Δέ δέχεται ἀβασάνιστα κανένα συμπέρασμα τό ὁποῖο νά μή μπορεῖ ὁ ἴδιος ν' ἀποδείξει μέ τά στοιχεῖα τῆς πείρας, τά δεδομένα τοῦ λογικοῦ. Ἡ γραφή του ὑποδηλοῖ πνεῦμα ἀνεξάρ-

τητο και κριτικό. Στο έργο του ή επιστημονική γνώση συνδυάζεται άρρηκτα με τον φιλοσοφικό στοχασμό. Οί έννοιες που χρησιμοποιεί δεν είναι στατικές, αλλά δυναμικές· προσδιορίζονται μέσα από μία συνεχή διαδικασία επαναπροσδιορισμού. Τά συμπεράσματά του τά στηρίζει στά στοιχεία της έμπειρίας, έρμηνευόμενα με τά στοιχεία του όρθου λόγου.

Ή μέθοδος του είναι έμπειρική και λογική· σύνθεση της καρτεσιανής και βακονιανής μεθόδου. Χρησιμοποιεί στον ίδιο βαθμό, στενά συνδεδεμένες τόσο την έπαγωγική όσο και την άπαγωγική μέθοδο έρευνας και γνώσης.

Ή σκέψη του έντάσσεται στον όρθολογισμό του ευρωπαϊκού 18ου και των άρχων του 19ου αιώνα, που ύπήρξε ό αιώνας του Λόγου· όχι της καθαρά επιστημονικής ή όρθολογικής σκέψης, αλλά του Λόγου του ένσαρκωμένου στην πράξη, ενός όντολογικού όρθολογισμού. Τό έργο του είναι έργο φυσικής φιλοσοφίας με έντονα τά στοιχεία της επιστημολογίας, γνωσιολογίας και όντολογίας.

Πιστεύει στον άντικειμενικό χαρακτήρα της φύσης. Στή συλλογιστική του δεν ύπάρχει τίποτα τό μυστηριώδες, τίποτα που νά μή μπορεί νά γίνει γνωστό και νά έρμηνευθεί με τά δεδομένα της πείρας, της έπιστήμης· μέσα στή φύση. Δέ δέχεται, ή μάλλον δεν καταφεύγει στήν άποδοχή ύπερφυσικών αίτιων. Κάθε τι που βρίσκεται έξω από τή φύση, έξω από τήν άντικειμενική πραγματικότητα, που δέ μπορεί ν' άποδειχθεί με τά στοιχεία της έπιστήμης, κάθε τι που βρίσκεται έξω από τον αίτιατό δεσμό των φυσικών αίτιων και αίτιατων, βρίσκεται έξω και από τό χώρο της σκέψης του (όπως και ό σύγχρονός του Δανιήλ Φιλιππίδης, πιστεύει πώς οί άρχές βρίσκονται βαθειά μέσα στή φύση).

Ή συλλογιστική του στηρίζεται σε νόμους της μαθηματικής έπιστήμης. 'Ο νόμος άποτελεί γι' αυτόν άπόρροια νοητικής επεξεργασίας των στοιχείων της άντικειμενικής πραγματικότητας. Είναι αυτός που μετατρέπει τό άτομικό σε γενικό και καθολικό, σε σταθερό και άμετάβλητο, που εκφράζει κάθε τι τό

ουσιαστικό πού υπάρχει στη φύση, τή βαθύτερη ουσία τών όντων.

Μπορούμε νά ποϋμε ότι στον Στέφανο Δούγκα παρατηρούμε μιά προσπάθεια συγκερασμού τής σκέψης τών «νεωτέρων», και κυρίως τής γερμανικής φιλοσοφικής σκέψης, του Aufklärung, μέ τήν αρχαιοελληνική φιλοσοφική σκέψη, πάνω στη βάση τών νεώτερων κατακτήσεων τής επιστήμης, και όχι στείρας αντιπαράθεσης τών μέν πρός τούς δέ.

Τό έργο, τέλος, αυτό του Στέφανου Δούγκα, ένα από τά σημαντικότερα έργα τής νεοελληνικής σκέψης, όπως ήδη τό χαρακτηρίσαμε, έργο τό όποιο παρέμεινε επί πολλά χρόνια άγνωστο και καταχωνιασμένο, μάς δημιουργεί και μιά υποχρέωση: νά σκύψουμε, μέ μεγαλύτερη προσοχή, στηριζόμενοι στά στοιχεΐα, στά κείμενα, στά συγκεκριμένα ιστορικά δεδομένα κι όχι σέ έκτός τόπου και χρόνου μεταφορές ξένων σχημάτων και προτύπων, στη μελέτη τής σκέψης, επιστημονικής και φιλοσοφικής τής εποχής εκείνης, μιās από τίς φωτεινότερες, τίς πλουσιότερες σέ προβληματισμούς εποχής τής νεοελληνικής ιστορίας. "Έχουν γίνει αρκετά πρός τήν κατεύθυνση αυτή. "Ας συνεχίσουμε τήν προσπάθεια. "Ας πυκνώσουν οί συμβολές, οί δάσεις, στον δύσκολο, άνηφορικό και συχνά επίπονο δρόμο τής έρευνας. Τό χρωστάμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, «Στοχασμοί Αὐστοσχέδιοι Περί τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καί γλώσσης», στόν τόμο: Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Προλεγόμενα στούς ἀρχαίους συγγραφεῖς*, τόμ. Α', Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1984.
2. Karl Jaspers, *Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία (Binfuehrung in die Philosophie)* μτφρ. Χρῆστος Μαλεβίτσης, 3η ἔκδοση, Δωδώνη.
3. W.H. Walsh, *An Introduction to Philosophy of History*, Λονδίνο, 1951.
4. Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ θετικές ἐπιστῆμες, 15ος-19ος αἰ.*, Ἀθήνα, 1991.
5. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Τό σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», στόν τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 23-119.
6. Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Φιλοσοφία καί παιδεία*, 8' ἔκδοση, Ἴκαρος.
7. *Nietzsches Werke* (traschenausgabe), Λειψία, Alfred Kröner Verlag, τόμ. 2.
8. Collingwood, *The Idea of History*, Ὁξφόρδη, 1956.
9. *Ethica*, pars IV, propos. 50, schol (ἀπό τήν ἑλλ. μτφρ. Ν. Κουντουριώτη, Ἀθήνα 1913).
10. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Τό πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1932.
11. Im. Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher, Absicht*, (1784).
12. *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens von Johann Peter Eckermann*, Βιεσμπάντεν, 1955.
13. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ δεξίωση τοῦ Heine στόν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας», στόν τόμο *Ἑλληνικός Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1982, σσ. 286-300. Πρώτη δημοσίευση τῆς

- μελέτης: 1972, χωρίς σελιδαρίθμηση, έκδοση του Γερμανικού Ίνστιτούτου Goethe στην Ἀθήνα.
14. Werner Heisenberg, *Φυσική καὶ Φιλοσοφία (Ἡ ἐπανάσταση στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη)*, μτφρ. Γρ. Λιονῆ, ἔκδ. Ἀναγνωστίδη.
  15. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ἔκδ. 7η τόμ. IV, Λονδῖνο 1958.
  16. J. Maritain, *Eléments de Philosophie I, Introduction Général à la Philosophie*, Παρίσι 1930.
  17. Ph. Sherrard, J. Campbell, «Ἡ ἱστορική ἀνάδυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους», *Σύνορο*, 40 (1967).
  18. Ἀλκης Ἀγγέλου, «Ἡ δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνδρακίτη» στὸν τόμο *Τῶν Φώτων. Ὅψεις τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988.
  19. Κ.Μ. Κούμας, «Ἐπίμετρον περὶ τῆς εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς Φιλοσοφίας», στή μετάφραση τῆς *Συνόψεως τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ W. G. Tennemann, Βιέννη 1818 (ἐπανέκδοση Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1973, σσ. 207-212).
  20. *Κατάστασις τῶν λογικῶν μαθήσεων καὶ ἐπιστημῶν παρά τοῖς νῦν Γραικοῖς*, μτφρ. ἀπὸ τὰ ρωσικά Εὐθύμιος Φίλανδρος, Τεργέστη 1810.
  21. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας Ἐπιτομή*, Βιέννη 1808.
  22. Κ.Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. Α', Βιέννη 1818.
  23. Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, τόμ. Α', Ἀθήνα, Βασική Βιβλιοθήκη 35.
  24. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας*, Βενετία [= Παρίσι], 1805.
  25. Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνική βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, Ἀθήνα 1984 καὶ Δημ. Γκίνης-Βαλ. Μέξας, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, τόμ. Α' 1800-1839, Ἀθήνα 1839.

26. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικῶν ἔργων (1760-1821), *Δευκαλίων* 21 (1978).
27. Ἀπόστολος Ἀρσάκης, «Ἐκθεσις συνοπτικὴ τῆς ἱατρικῆς ἱστορίας», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 8-9 (15 Ἰουλίου καὶ 1 Αὐγούστου) 1813.
28. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Ἱστορία καὶ πρόοδος. Εἰσαγωγή εἰς τὴν κοινωνιολογίαν τῆς ἱστορίας», *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν*, Δ' (1933), σελ. 151-197.
29. Νεόφυτος Βάμβας, «Φυσικὴ. Διατριβὴ εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ σοφοῦ Βενιαμίν», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 6-7 (15 Ἰουνίου – 1 Ἰουλίου) 1813.
30. Ἐπιστολὴ Ἰωάννου Ραστῆ, μέ ἡμερομηνία 17 Αὐγούστου 1812, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 15 Σεπτεμβρίου 1812.
31. Δανιὴλ Φιλιππίδης, «Ἀρχή, πρόοδος, ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῶν ἐπιστημῶν ἐν γένει καὶ μερικῶς τῆς χημικῆς», πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου: *Στοιχεῖα καὶ ἀρχαὶ φυσικοχημικαί*, τοῦ Μ. J. Brisson (Βιβλιοθήκη Μηλεῶν, κώδ. ἀρθ. 10).
32. Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*, Βιέννη 1820.
33. Νεόφυτος Βάμβας, *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1938.
34. G.W.F. Hegel, *Borlesungen uler die Geschichte der Philosophie*, Βερολίνο 1833.
35. F.C.S. Schiller, *Studies in Humanism* (ἢ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο, *Περὶ Ἐπιστήμης*, Ἀθήνα 1937, σελ. 265).
36. Χριστόδουλος Ἀκαρνάν [Παμπλέκης], *Περὶ φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικῶν, μεταφυσικῶν, πνευματικῶν καὶ θείων ἀρχῶν*. Βιέννη 1786.
37. Georg Santayana, *Atoms of Thought*, Νέα Ὑόρκη 1950.
38. Voltaire, «Nouvelles Considerations sur l'Histore», *Oeuvres Complètes*, τόμ. XVI.
39. Βλ. Ἀθ. Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, 16 (1962).
40. Δημ. Νίτσο, «Χημεία. Πρὸς τοὺς αὐταδέλφους κυρίου»

- Χριστόδουλον καί Ἐναστάσιον Νίτσους τούς φαρμακο-
 πώλας Ἰωαννίτας», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 15 Ἀπριλίου 1819.
41. Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς*, τόμ. Α', Βιέννη 1818.
  42. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ *Ἀπολογία*, Βιέννη 1780· ἐπανεκδοση Ἄλκης Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976 (οἱ ἀναφορές στήν ἐπανεκδοση).
  43. Εὐγένιος Βούλγαρις, *Λογική*, Λειψία 1766.
  44. Δημ. Καταρτζής, *Δοκίμια*, ἐπιμ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1974.
  45. *Ἡ Λογική ἢ αἱ πρῶται Ἀναπτύξεις τῆς Τέχνης τοῦ Στοχάζεσθαι... παρά τοῦ Κονδιλιάκ καί μεταφρασθέν... παρά Δανιὴλ Δημητρίου Ἱερομονάχου τοῦ Φιλιππίδου*, Βιέννη 1801.
  46. Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, Βιέννη 1812.
  47. Βλ. βιβλ. παρ. 1 τόμ. Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1988.
  48. *Ἐπιτομή ὄλων τῶν ἐπιστημῶν*, Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, κώδ. ἀρ. 25.
  49. *Ἱστορία συνοπτική τῆς Ἑλλάδος*, μέρος Δ': «Σύννοψις ὄλων τῶν τεχνῶν καί ἐπιστημῶν», μτφρ. ἀπό τά γερμανικά Βασιλείου Παπευθυμίου, Βιέννη 1807.
  50. Παναγιώτης Κονδύλης, «Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας» στὸν τόμο *Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς. Οἱ φιλοσοφικὲς ιδέες*. Θεμέλιο, 1988, σσ. 15-45.
  51. Κ. Μ. Κούμας, *Σύννοψις Φυσικῆς*, Βιέννη 1812.
  52. *Ἀπολογία Χριστιανική*, Λειψία 1800 (β' ἔκδοση 1805).
  53. *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς Μεταφυσικῆς καί Ἠθικῆς ... ὑπὸ Φραγκίσκου Σοαβίου*, μτφρ. Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Βενετία 1804 (β' ἔκδοση 1818).
  54. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β', ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1966.
  55. Βλ. Κ.Ο. Muller, *Lebensbild in Briefen an seine Eltern mit dem Tagebuch seiner italienisch-griechischen Reise*, Βερολίνο 1908, σελ. 80 (ἡ παραπομπή ἀπὸ τὴν Ἑλ. Ι. Κοντι-

- άδη, «Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ἀσώπιος», *Ὁ Ἐραμιστής*, 15 (1978-9), σελ. 154-181.
56. Γεώργιος Ψύλλας, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου*, Ἀθήνα 1974.
57. Ἐπιστολή τοῦ Friedrich Bouterwek, καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στό Göttingen πρός τόν Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο στίς 27 Μαρτίου 1821· βλ. Ἑλ. Ι. Κοντιάδη, βιβλ. παρ. 55.
58. Βλ. βιβλ. παρ. 54, τόμ. Γ', ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1979.
59. Σ.Β. Κουγέας, «Ἡ πρώτη νεοελληνική μετάφρασις τῆς Ἰφιγένειας τοῦ Goethe. Ὁ μεταφραστής καί οἱ παρακινήται αὐτῆς», *Ἑλληνικά* 5 (1932), σσ. 361-388 καί 425-426.
60. *Ἱστορία συνοπτική τῆς Ἑλλάδος*, μετάφραση ἀπό τά γερμανικά Βασίλειος Παπαευθυμίου, Βιέννη 1807.
61. Ἐπιστολή Κωνσταντίνου Ἀσώπιου πρός Νεόφυτο Βάμβα, στίς 9 Αὐγούστου 1819· βλ. Σ.Β. Κουγέας, βιβλ. παρ. 59.
62. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τεῦχος 1, 1 Ἰανουαρίου 1816.
63. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ J.G. Herder καί ἡ παρουσία του στήν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος», στόν τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 283-299.
64. Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστήμες στόν ἐλληνικό 18ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1977.
65. Ἐμμανουήλ Ροῖδης, «Περί συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς», *Ἄπαντα*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1978, σσ. 246-285.
66. Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς, *Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικός ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στήν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο 1977.
67. *Ἱστορικά ἔγγραφα περί ἀρχαιοτήτων καί λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατά τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καί τοῦ Καποδίστρια*, ἔκδ. Ε.Γ. Πρωτοψάλτης, Ἀθήνα 1967.
68. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Οἱ Ἑλληνες φοιτητές στά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια καί ἡ παρουσία τους στήν πανεπιστημιακή ζωὴ τῆς νεώτερης Ἑλλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός*, 21 (1979).

69. Στέριος Φασουλάκης, «Γερμανικές καταβολές του ελληνικού πανεπιστημίου και ελληνικές ἀμφισβητήσεις του γερμανικού πανεπιστημίου», στά *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου: Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καὶ παιδεία. Ἱστορική διάσταση καὶ προοπτικές*. Τόμ. Α', Ἀθήνα 1989.
70. G.P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ (The Revival of Greek thought) 1620-1830*, μτφρ. Φ.Κ. Βῶρος, Ἀθήνα 1977.
71. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης καὶ Ἀρκάδιος Βατοπεδινός, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Παρίσι 1924.
72. Τάσος Ἀθ. Γρισόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1971.
73. Γιάννης Καρᾶς, «Ἡ ἐπιστημονική σκέψη, ἡ σκέψη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στοῦ θεσσαλικό χῶρο κατὰ τὴν προεπαναστατική περίοδο. Ἡ περίπτωση τοῦ Στέφανου Δούγκα», στά *Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου: Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες στὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα στὴ Θεσσαλία πρὶν τὴν Ἐπανάσταση*, 1985.
74. W. Windelband – H. Heimsoeth, *Ἐγχειρίδιο τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Γ' τόμος. Ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία (Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Tübingen, α' ἔκδ. 1921, 16η τό 1976)*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα ΜΙΕΤ. 1985.
75. Ν. Κοτζίδης, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. Δ', Ἀθήνα 1878.
76. Werner Heisenberg, *Ἡ εἰκόνα τῆς φύσης στὴ σύγχρονη φυσική*, μτφρ. Τσαμκιρανῆ-Γεωργανοπούλου, Θεσσαλονίκη 1971.
77. *Biographie Universelle ancienne et moderne ...*, tom. 16, Παρίσι, L.G. Michaud, 1816, καὶ *Dictionnaire biographique Universel et pittoresque*, tom. 3, Παρίσι, Aimé André, 1834.
78. Ἰάκωβος Ρίζος-Νερούλος, *Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλῆσι*, Ἀθήνα 1870.

79. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Στέφανος Δούγκας», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος*, 25 (1926), σσ. 113-166.
80. *Ἱστορία συνοπτική τῆς Ἑλλάδος ...*, μτφρ. Βασίλειος Παπαευθυμίου, Βιέννη 1807.
81. Κώστας Λάμπας – Ρόδη Σταμούλη (ἐπιμ.), *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων*, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Α' (1802-1817), Ἀθήνα 1989.
82. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμ. ΙΒ', Βιέννη 1812.
83. Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, «Ἐκκλησία καί Ἐπιστήμη κατά τόν ΙΘ' αἰώνα», στόν τόμο *Ἡ πνευματική κίνησις τοῦ Γένους κατά τόν ΙΗ' καί ΙΘ' αἰώνα*, ἐκδοτική φροντίδα Ἄλκης Ἀγγέλου - Φίλιππος Ἡλιού, Ἀθήνα 1976.
84. Ἀθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Τά Μετά τήν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870.
85. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Α', ΟΜΕΔ, 1964.
86. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμ. 10, Βιέννη 1832.
87. Λ.Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, 10.
88. Ν. Κοριτζῆς, *Ἑλληνικά Ἀρχαιολογήματα τοῦ ἄρχοντος Μεγάλου Λογοθέτου κυρίου Ἀθανασίου Χριστοπούλου*, Ἀθήνα 1853. Βλ. ἐπίσης Κ.Ν. Σάθας, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαπρεψάντων Ἑλλήνων (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σελ. 715.
89. W.M. Leake, *Travels*, τόμ. ΙV (τίς σχετικές παραπομπές ξεσηκῶν ἀπό τῆ βιβλ. παρ. 81).
90. Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαί εἰδήσεις περί τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, 1454-1835*, Κωνσταντινούπολη 1883.
91. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τχ. 6 καί 7, Ἰουνίου ιε' καί Ἰουλίου α', 1813.
92. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 5 (1814).
93. Μονή Παντελεήμονος, κώδ. 517(6024), φφ. 274α-321β. (κολοβό ἢ ἀτελές;)
94. ὁ.π., φφ. 322α-384β (τό κείμενο αὐτό ἔχει παλαιότερη δική

- του σελιδαρίθμηση: σσ. 1-124).
95. Ἐπιστολή Δωροθέου Βουλευσμά πρὸς Δανιήλ Κεραμέα, Μονή Παντελεήμονος, κώδ. 513 (6020).
  96. Ν. Καραβίας-Γρίβας, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἰθάκης*, Ἀθήνα 1849.
  97. Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων. Ὅψεις τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1988.
  98. Ἐπιστολή Δημ. Π. Γοβδελά, πού παρατίθεται, σσ. 330-340, ἀπὸ τὸν Μανουήλ Ι. Γεδεών στὸ σημεῖωμά του «Δημήτριος Γοβδελάς», στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 27 (1903), σσ. 337-339.
  99. Νίκος Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ 18ῆ αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση (ἔκδοσις ἀνεκδότων λυτῶν χειρογράφων)*, Θεσσαλονίκη, 1984.
  100. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. ΙΒ', Βιέννη 1832.
  101. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Τί πρέπει νά κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας*, Βενετία [= Παρίσι], 1805.
  102. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. 4, Ἀθήνα 1936.
  103. Γ.Γ. Παπαδόπουλος – Γ.Π. Ἀγγελόπουλος, *Τά κατά... τὸν Πατριάρχην... Γρηγόριον τὸν Ε'*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1866.
  104. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 18ῆ αἰῶνα», στὸν τόμο *Ἡ πνευματικὴ κίνησις*. βλ. βιβλ. παρ. 83.
  105. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ἐπισκόπησις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, β' ἔκδοσις, Θεμέλιο, 1976.
  106. Νικόλαος Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Δωρόθεος Βουλευσμάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*, Θεσσαλονίκη 1969.
  107. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, «Συμβουλὴ τριῶν ἐπισκόπων» στὸ: Γ. Βαλέτας, *Ἀπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα*, τόμ. Α₁, Δωρικὸς [1964], σσ. 267-276.
  108. Βενιαμίν Λέσβιος, *Φυσικὴ, χγφ*.

109. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, «Διάλογος Ἀθανασίου – Νικολάου», βλ. Γ. Βαλέτας, βιβλ. παρ. 107, σσ. 542-554.
110. Μονή Παντελεήμονος, κώδ. 755 (6262), σσ. 89-126.
111. Σπυρίδων Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', Cambridge, 1900.
112. Γιάννης Καρᾶς, *Καΐρης-Κούμας, Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*, Gutenberg, 1977.
113. Ariadna Camariano – Cioran *Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη, 1974.
114. Ἰωάννης Φιλῆμων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περί τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Ναύπλιο 1834.
115. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 16 (1819)
116. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία*, Βιέννη, 1791.
117. Δημήτριος Ν. Δάρβαρις, *Ἐπιτομή Φυσικῆς*, τόμ. Γ', Βιέννη 1813.
118. Friedrich Wilhelm Schelling, *Ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας*, ἐκδόσεις Ἀναγνωστίδη.
119. Goethe: *Werke*, ἐκδ. Hempel, τόμ. 34.
120. Artuhr Schopenhauer, *Ὁ κόσμος ὡς βούληση καί ὡς παράσταση*, τόμ. Α', βιβλίο Α'.
121. Ἀδειμάντης ἢ περί Φυσικῆς Ἐπιστήμης, *Διάλογος*, Δημόσια Βιβλιοθήκη Σιάτιστας, κώδ. 17.
122. Ἀπό τό βιβλίο: Παναγ. Ν. Πατριαρχέα, *Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ ἀπό καθέδρας Ἑλλῆν φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1936.
123. Εὐγένιος Βούλγαρις, *Τά ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805.
124. Εἷσοδος Φυσικῆς Ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην... ὑπό... Θεοφίλου τοῦ Κορνδαλλέως, Βενετία 1779, «Προθεωρία»
125. Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, τόμ. Α', Λειψία 1766.
126. Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, Βιέννη 1812.

127. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Λογική*, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας, κώδ. 1155.
128. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. Γ', Βιέννη 1819.
129. H. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, 4 Aufl., 1922.
130. Π. Βράϊλας Ἀρμένης, *Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Στοιχεῖα*, Κέρκυρα 1862.
131. G.W.F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Βερολίνο 1833 (Α' ἔκδ. Νυρεμβέργη 1812).
132. Νεόφυτος Βάμβας, *Ὁμιλία περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας*, στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τό 1842.
133. G.W.F. Hegel, *Encyklopädie der philosophischen wissenschaften im grundrisse. Logic*. Βερολίνο 1843 (Α' ἔκδ. Χαϊδελβέργη 1817)
134. G.W.F. Hegel, *Phänomenologie der Geistes*, Βερολίνο 1841 (Α' ἔκδ. 1807).
135. Francis Bacon, *Novum Organum*.
136. Νεόφυτος Βάμβας, *Ρητορική*, Ἀθήνα 1813.
137. G.W.F. Hegel, *Borlesungen uber die naturphilosophie als der encyclopädie der philosophischen wissenschaften im grundrisse. Zweitter theil*, Βερολίνο 1842.
138. *Φυσικὴ Δημώδης εἰς παῦσιν τῆς δεισιδαιμονίας*, Βενετία 1810.
139. *Ὁμιλῖαι περὶ πληθῦος κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ*, μτφρ. Παν. Κοδρικᾶς, Βιέννη 1794.
140. Publius, Terentius, *Heautotimorumenos* (= Ὁ αὐτοτιμωρούμενος).
141. Fr. Nietzsche, *Ἡ γέννηση τῆς φιλοσοφίας*, μτφρ. Αἰμ. Χουρμουζίου, ἔκδ. Κοροντζῆ.
142. G.W.F. Hegel, *Werke*, ἔκδ. Glockner.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Α' Ἑλληνικὸ ἀλφάβητο:*
- Ἀγγλία (Ἄγγλοι), 36, 58, 61, 155
 Ἀθήνα, 40, 43, 44, 189
 Αἰκατερίνη, ἡ Μεγάλη, 66
 Αἰνέκκιος, Ἰω. Γοττλ., βλ. Hein-
 necke J.G.
 Ἀλεξανδρίδης, Δημήτριος, 39, 51,
 52, 69
 Ἄλλη, βλ. Halle
 Ἀμπελάκια, 38
 Ἀνδριώτης, Νίκος, 189
 Ἀνθιμος, μητροπολίτης Σμύρνης, 78
 Ἀνθρακίτης, Μεθόδιος, 20, 78
 Ἀποστολίδης, Δημήτριος, 39
 Ἀριστοτέλης, 19, 20, 22, 27, 28, 35,
 43, 45, 53, 92, 109, 124, 125, 139,
 158, 159, 178, 202
 Ἀρκάδιος, Βατοπεδινός, 50, 97
 Ἀρσάκης, Ἀπόστολος, 25, 32, 39
 Ἀσώπιος, Κωνσταντῖνος, 39, 44
- Βαῖμάρη, 63
 Βάκων, Βλ. Bacon Fr.
 Βάμβας, Νεόφυτος, 26, 27, 99, 126,
 130, 137, 141, 162
 Βαρδαλάχος, Κωνσταντῖνος, 29,
 80, 92, 130, 189
 Βάρκοσης, Νικόλαος, 22, 24
- Βασιλείου, Ἀλέξανδρος, 37, 75
 Βαστίλλη, 54
 Βατοπεδίου, μονή, 50, 72, 80, 91,
 97, 103, 105, 107
 Βαυαροί, 43
 Βαῦμάϊστερ, Φρ. Χρ., βλ. Baumei-
 ster Fr. Chr.
 Βενετία, 23, 29
 Βενιαμίν, Λέσβιος, 27, 29, 30, 40,
 74, 75, 78, 83, 89, 90, 99, 108, 114,
 126, 130, 137, 156, 162, 189, 190,
 235
 Βενιζέλος, Ἀλέξανδρος, 40
 Βεντότης, Γεώργιος, 22
 Βερολίνο, 38, 40, 45, 173
 Βερτσέλλιος, Ἰάκωβος, βλ. Berzeli-
 us J.J.
 Βεσσαραβία, 91, 92, 101, 103, 104,
 106
 Βιέννη, 22, 23, 29, 36, 37, 38, 39, 40,
 41, 42, 63, 67, 69, 72, 73, 91, 99,
 109, 243
 Βλάκ, Ἰωσήφ, βλ. Black J.
 Βλαστός, Πέτρος, 39
 Βλαστός, Στέφανος, 39
 Βλαχία, 65, 66
 Βλάχος, Γεράσιμος, 20
 Βογορίδης, Ἀθανάσιος, 39
 Βολταῖρος, βλ. Voltaire Fr.M.A.
 Βόλτας, βλ. Volta Al.

* Δέν ἀποδελτιώνονται τὸ ὄνομα Στέφανος Δούγκας καί τὰ ὀνόματα ἀπὸ
 τίς Βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

- Βουκουρέστι, 51, 70, 90
 Βούλγαρις, Εϋγένιος, 22, 23, 24, 29, 41, 78, 79, 86, 99, 109, 126, 156, 162
 Βουλησμάς, Δωρόθεος, 49, 74, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 103, 111, 122, 147, 149, 167, 242, 245
 Βουτερβέκιος, βλ. Buterwek Fr.
 Βραγκοβάνος, Βασσαράβας Γρηγόριος, βλ. Brâncoveanu B.G.
 Βράιλας Ἀρμένης, Πέτρος, 98, 138, 141, 164
 Γαζής, Ἄνθιμος, 23, 29, 36, 38, 39, 40, 69, 72, 80, 92
 Γαλθάνιος, βλ. Galvani L.
 Γαλλία (Γάλλοι), 34, 35, 36, 54, 58, 59, 61, 91, 108, 181
 Γεδεών, Μανουήλ, 65, 79, 82
 Γεννάδιος, Γεώργιος, 39, 44
 Γερμανία (Γερμανοί), 28, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 71, 73, 81, 87, 91, 99, 107, 108, 116, 146, 149, 150, 151, 256
 Γεωργιάδης-Λευκίας, Ἀναστάσιος, 39
 Γιάγκος, Τζελεπής, 71
 Γκίκας, Γρηγόριος, 71
 Γλαράκης, Γεώργιος, 39
 Γοδδελᾶς, Δημήτριος Π., 38, 80
 Γραβεζάνδιος, Γ., βλ. s' Gravesande J.W.
 Γρηγόριος Ε', 35, 78
 Γρηγόριος, μητροπολίτης Εἰρηνοπούλεως, 80
 Δαμιήλ, πρωτοψάλτης Λαρίσης, 51
 Δαούτης, Ζήσης, 51
 Δάρβαρις, Δημήτριος Ν., 22, 24, 39, 42, 92, 113
 Δεστούνης, Σπυρίδων, 23
 Δημαρᾶς, Κ.Θ., 17, 41
 Δημητρίεις [Κωνσταντᾶς Γρ. καὶ Φιλιππίδης Δανιήλ], 65
 Δημόκριτος, 66, 109, 110, 120, 125, 134, 158
 Διονύσιος, ἱερομόναχος «ἐκ Βεΐτσης», 24
 Δνεϊστερος (Νίτρος), ποταμός, 91, 101, 104
 Δούκας, Νεόφυτος, 41
 Δρέσδη, 38
 Δροβιανίτης, Ζήσης, 23
 Δωρόθεος, Μυτιληναῖος, 79
 Ἐγγελοσ, βλ. Hegel G.W.F.
 Ἐξηνταβελόνης, Γεώργιος, 23
 Ἐλδιγγ, κόμης, 63
 Ἐλδιγγ, κόμησσα, βλ. Στούρτζα Ρωξάνδρα.
 Ἐλισσάβητ, ἀδελφή Nietzsche, 111
 Ἑλλάδα (Ἑλληνας), 21, 22, 24, 29, 31, 35, 36, 37, 39, 40, 43, 44, 51, 61, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 79, 81, 82, 84, 85, 90, 99, 104, 105, 106, 109, 110, 131, 137, 225
 Ἐρμβόλειος, βλ. Boyle R.
 Ἐρμογένης, 23
 Ἐρσχέλος, βλ. Herschel W.
 Εὐρώπη, 21, 22, 30, 34, 35, 38, 40, 44, 52, 54, 69, 73, 77, 78, 87, 89, 92, 157, 181, 189
 Εὐστρατιάδης, Σωφρόνιος, 50, 97

- Ζαχαρόπουλος, Νίκος Γρ., 76, 83
 Ζερζούλης, Νικόλαος, 24
 Ἡλιάδης, Θεοδόσιος, 39
 Ἡλιάδης, Μανασσῆς, 38
 Ἡλιού, Φίλιππος, 80
 Ἡράκλειτος, 176, 179, 197

 Θαλῆς, 210
 Θεοδορακόπουλος, Ἰωάννης Ν., 15
 Θεοτόκης, Νικηφόρος, 41, 70, 109, 130, 156
 Θεόφραστος, 23
 Θεσσαλία ἢ Θετταλία, 38, 49, 51, 68, 92, 104
 Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος, βλ. Thomas de Aquino
 Θράκη, 39

 Ἰάσιο, 24, 49, 70, 71, 90, 91
 Ἰγνάτιος, Οὐγγροβλαχίας, 63
 Ἰένα, 28, 37, 38, 39, 42, 49, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 87
 Ἰενοῦήνσιος, Ἀντώνιος, βλ. Genovesi Ant.
 Ἰταλία, 36
 Ἰωαννίδης, Ἀθανάσιος, 39
 Ἰωαννίδης, Γεώργιος, 39
 Ἰωάννινα, 31, 38, 39, 99
 Ἰωαννόπουλος, Γ., 39
 Ἰωάννου, Φίλιππος, 98, 126, 141, 162, 175
 Ἰωσήφ Β', 36

 Κάβρας, Ζήσης, ἢ Ζήσης, Γεώργιος, 38, 69, 73
 Καγκελλάριος, Ἀλέξανδρος, 29
 Καίρης, Θεόφιλος, 78, 84, 85, 189, 190

 Καλλιμάχης, Ἀλέξανδρος, 79
 Καλλιμάχης, Σκαρλάτος, 70, 71, 72, 79, 89, 90
 Καλλίνικος Ε', 64
 Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, 25
 Κανέλος, Στέφανος, 38
 Καπετανάκη, ἄφοι [Κυριακός καὶ Μανουήλ], 41
 Καποδίστριας, Ἰωάννης, 43
 Καρακάσης, Δημήτριος, 39
 Καρᾶς, Γιάννης, 189
 Κάρολος, βλ. Charles J.-A.-C.
 Καρτέσιος, βλ. Descartes R.
 Καστανιά (Τρικκάλων), 39
 Καστοριά, 39
 Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., 84
 Κλεισούρα, 39
 Κοδρικᾶς, Παναγιώτης, 23, 181
 Κοζάνη, 39, 137
 Κοκκινάκης, Κωνσταντῖνος, 39
 Κομνηνός - Ὑψηλάντης, Ἀθανάσιος, 65
 Κονδιλλιάκ, βλ. Condillac Et.
 Κοπέρνικος, βλ. Copernic N.
 Κοραῆς, Ἀδαμάντιος (Διαμαντῆς), 12, 22, 30, 36, 37, 50, 64, 66, 75, 77, 78, 81, 83, 84
 Κοριτζᾶς, Νικόλαος, 66
 Κορυδαλεύς, Θεόφιλος, 20, 43
 Κορωνιός, Ἀντώνιος, 22
 Κοτζιάς, Νικόλαος, 40, 53, 61, 87, 98, 127, 131, 164, 176
 Κούμας, Κωνσταντῖνος Μ., 21, 22, 28, 49, 51, 61, 64, 65, 66, 73, 77, 91, 92, 98, 99, 114, 130, 156, 162, 175, 189
 Κουρουτζεσμέ, σχολή, 64, 65, 105
 Κούρσουλας, Νικόλαος, 20

- Κυπριανός, ἀρχιμανδρίτης, 20, 130
Κύριλλος, πατριάρχης, 82
Κωνσταντᾶς, Γρηγόριος, 23, 35, 38, 64, 68, 69
Κωνσταντινούπολη, 22, 38, 39, 51, 65, 66, 68, 69, 70, 78, 79, 80, 90, 92
- Λαέρτιος, Διογένης, 23
Λεϊβνίτιος, βλ. Leibniz G.W.
Λειψία, 36, 37, 38, 39, 40, 63
Λεπωρίδης, Γεώργιος, 39
Λέσβιος, Βενιαμίν, βλ. Βενιαμίν, Λέσβιος
Λέσσιγγ, βλ. Lessing G.E.
Λιθέριος Κύριλλος, 39
Λιθόρνο, 30, 90
Λιτίνος, Ἰωάννης, 22, 23
Λουσσάκιος, βλ. Gay-Lussac L.J.
Λώκ, βλ. Locke John
Λῶτος, Δημήτριος, 66
- Μακραῖος, Σέργιος, 22
Μακρίδης, Βασίλης, 52
Μαλεμβράγχης, βλ. Malebranche N.
Μανουήλ, Γεώργιος, 39
Μανούσης, Θεόδωρος, 39, 44
Μαρινέσκου, Φλορίν, 91
Μαρτίνος, Βενιαμίν, βλ. Martin Benjamin,
Μαυρογένης, Νικόλαος, 65, 66, 86
Μαυροκορδάτος, Ἀλέξανδρος, 20
Μαυροκορδάτος, Νικόλαος, 23
Μαῦρος, Φραγκίσκος Κ., 39, 126
Μελένικο, 38
Μενάγιας, Ἰωάννης, 40, 98
Μέτσοβο, 24
Μηλιές, 38, 39, 98, 99, 125, 130, 137, 141, 163, 176, 181
- Μιχαήλ, Κωνσταντῖνος, 39
Μοισιόδαξ, Ἰώσηπος, 67, 70, 157
Μολδαβία ἢ Μολδαβία, 66, 70, 71, 72, 80, 89, 90, 91, 99, 102, 104, 107, 114
Μόναχο, 39, 40
Μονεμβασιά, 39
Μόσχα, 23, 90
Μόσχος, Σταῦρος, 39
Μόσχος, Στέφανος Ἰω., 24
Μουρούζης, Ἀλέξανδρος, 66, 103
Μουρούζης, Δημήτριος, 66, 70, 80
Μπαλάνος, Κοσμάς, 41, 73
Μπρασάβ, 35
Μύνχωβ, βλ. Munchow
- Νέγρης, Θεόδωρος, 89
Νερούλος, Ρίζος, 63
Νεῦτων ἢ Νεύθων, βλ. Newton Isaac
Νίζνα, 40
Νικολαΐδης, Παναγιώτης, 39
Νίτσος, Δημήτριος, 29
Νοταρᾶς, Χρῦσανθος, 20
- Ξηρόμερο, 38
- Ἵοδησός, 90
Ἵοξίντια ἢ Ἵοξίντεια, 91, 92, 102, 104, 224
- Οἰκονόμος, Ἰωάννης Λαρισσαῖος, 51
Οἰκονόμος, Σοφοκλῆς, 40
Οἰκονόμος, Στέφανος, 38, 99
Ἵοκεν, βλ. Oken L.
- Παγράτιος, ἱερομόναχος, 40
Παλαιόπουλος, Ἰωάννης, 39
Πάμπερης, Ἀμβρόκιος, 40

- Παμπλέκης, Χριστόδουλος (Άκαρ-
 νάν), 28, 38, 78, 99, 124, 129, 141,
 162, 181
 Παντελεήμονος, μονή, 73, 84, 103
 Παπαγεωργίου, Μ., 42
 Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος, 64
 Παπαευθυμίου, Βασίλειος, 41, 64
 Παπανούτσος, Εὐάγγελος Π., 13,
 22
 Παρασκευᾶς, Δαμιανός, 39
 Πάριος, Ἐθανάσιος, 23, 79
 Παρίσι, 192
 Παρρησιάδης, Διπλοκιονίτης (Πε-
 σικτασλής) Δημήτριος, 71
 Πέζαρος, Ἰωάννης, 49, 51, 61
 Πελοπόννησος, 90, 99
 Περδικάρης ἢ Πρεδικάρης, Μιχα-
 ήλ, 39
 Πέστη, 36, 42
 Πετρούπολη, 90
 Πήλιο, 69
 Πίκκολος, Νικόλαος, 24, 51
 Πινιατέλλης, Γεώργιος, 39
 Πλάτων, 15, 35, 120, 158
 Πολυζωίδης, Ἀναστάσιος, 28, 39
 Πρώιος, Δωρόθεος, 24, 64, 75
 Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., 44
 Πυθαγόρας, 109
 Πύρρος, Διονύσιος, 39

 Ρακετόσσα, μετόχι, 80, 91
 Ραψάνη, 38
 Ρεωμήρος ἢ Ρεωμύρος, βλ. Réau-
 mur R.-A.
 Ρήγας, Βελεστινλής, 24, 65, 243,
 244
 Ρητορίδης, Γεώργιος, 38
 Ρίχερ, βλ. Richer Adrien
 Ρίχτερος, βλ. Richter J.P.F.
 Ροϊδης, Ἐμμανουήλ, 42
 Ρολλίν, βλ. Rollin Ch.
 Ρωσία, 92, 102

 Σακελλάριος, Ἀναστάσιος, 23
 Σακελλάριος, Γεώργιος Κ., 39
 Σαρρῆς, Μανουήλ, 39
 Σελήμ, σουλτάνος, 69
 Σηλυβρία, 39
 Σιάτιστα, 39, 99
 Σιέλα, βλ. Scheele C.W.
 Σκαρλάτος, Γεώργιος, 24
 Σκυλίτσης, Ἀλέξανδρος, 39
 Σμύρνη, 84, 90, 91
 Σοαύιος, Φραγκίσκος, βλ. Soave G.
 Fr.
 Σουγδουρῆς, Γεώργιος, 22
 Στοκχόλμη, 223
 Στούρτζα, Ρωξάνδρα (Ἐλδιγγ), 63
 Στουτγάρδη, 61
 Συμπίου, 35
 Σχελίγγιος, βλ. Schelling F.W.J.
 Σχινᾶς, Κωνσταντῖνος, 44
 Σωκράτης, 53, 70, 158

 Τένεδος, 39
 Τεργέστη, 90, 91
 Τερέντιος, βλ. Terentius Publius
 Τζαρίτζανη, 38
 Τζουπάτας, Ἀναστάσιος Ναούμ, 23
 Τόμσον, βλ. Thompson B.
 Τουρκία (Τοῦρκοι), 61, 66
 Τρύφων, ἀπό τό Μέτσοβο, 24
 Τυρναβίτης, Ἀλέξανδρος, 51
 Τύρναβος ἢ Τούρναβος, 39, 49, 51,
 92, 104

- Ἕψηλάντης, Ἄλεξανδρος, 90
 Ἕψηλάντης, Κωνσταντῖνος, 70
- Φαρενχάιτ, βλ. Fahrenheit G.D.
 Φαρμακίδης, Θεόκλητος, 39, 44
 Φιλαδελφεύς, Χ.Ν., 81
 Φιλιππίδης, Δανιήλ, 23, 26, 27, 29,
 38, 69, 75, 89, 90, 99, 110, 258
 Φιλιπούπολη, 39
 Φίχτε, βλ. Fichte J.G.
 Φουρναῖος, Ἰωάννης, 24
 Φραγκιάδης, Πλάτων (Παντολέων),
 64
 Φραγκφούρτη, 39
 Φριδερικός ὁ Μέγας, 37
- Χάϊκελ, Ἕρνεστος, βλ. Haeckel
 E.H.
 Χίος, 39
 Χρησταρῆς, Μιχαήλ, 73
 Χριστόπουλος, Ἰθανάσιος, 66
- Ψαλίδας, Ἰθανάσιος Π., 22, 24, 29,
 30, 38, 92, 97, 98, 99, 109, 113,
 127, 130, 141, 161, 162, 181
 Ψημμένος, Νίκος, 99
 Ψύλλας, Γεώργιος, 36, 39, 53
- Β' Ξενογλωσσο ἀλφάβητο:**
- Bacon, Francis, 35, 156, 157
 Baumeister, Fr. Chr., 22, 24, 42
 Baumgarten, Alex. Gottlieb, 24
 Berzelius, Jacob, 223, 224
 Black, Joseph, 154, 211
 Boyle, Robert, 192
 Brâncoveanu Basarab, Grigore, 23
 Bruno, Giordano, 58, 116, 123
- Busch, Joh. G., 42
 Buterwek, Friedrich, 28
- Campbell, J., 20
 Carra, 59
 Cavendish, Henry, 216
 Charles, Jacques-Augustin-César,
 234
 Condillac, Etienne-Bonnot de, 23,
 35
 Condorcet, Marie-Jean A.N., 26
 Copernic, Nicolaus, 23
- Descartes, René, 51, 54, 91
 Diderot, Denis, 159
 Duhamel, Jean-Baptiste, 24
- Eckermann, Johann Peter, 16
 Einstein, Albert, 76, 170, 183, 255
- Fahrenheit, Gabriel-Daniel, 210
 Fichte, Johann Gottlieb, 42, 52, 55,
 57, 58, 59, 60, 61, 63, 87, 108,
 116, 147, 204, 231
 Franklin, Benjamin, 216
 Fresnel, Augustin Jean, 183
- Galvani, Luigi, 229
 Gay-Lussac, Louis-Joseph, 154
 Genovesi, Antonio, 23, 24
 Goethe, Johann Wolfgang, 16, 37,
 53, 57, 63, 116, 117, 132, 155
 Goettling, Johann Friedrich Au-
 gust, 52, 59, 63
 Goldsmith, Oliver, 52
 Golea, μονή 91
 Göttingen, 37, 38, 39, 52
 s' Gravesande, Jacob, Willem, 23

- Haeckel, Ernst Heinrich, 161
 Halle, 23, 38, 39, 40, 42, 52
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 28, 42, 52, 54, 55, 59, 61, 63, 87, 92, 108, 116, 117, 139, 143, 153, 155, 159, 173, 178, 205, 255
 Heinnecke ñ Heinnecius, Johann Gottlieb, 23, 24, 42
 Heisenberg, Werner, 18
 Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand, 57
 Helmuth, Johann Heinrich, 42
 Herbart, Johann Friedrich, 53, 127
 Herder, Johann Gottfried, 42, 53
 Herschel, Friedrich Wilhelm, 233
 Holbach, Paul-Henri, 159

 Jaspers, Karl, 11, 25

 Kant, Immanuel, 15, 28, 35, 42, 52, 53, 54, 55, 56, 83, 87, 99, 108, 145, 153, 160, 165, 169
 Kepler, Johannes, 60
 Königsberg, 55
 Krug, Wilhelm Traugott, 42

 Lalande, Joseph-Jérôme, 29
 Laplace, Pierre Simon, 56, 169
 La Rochefoucault, François, 24
 Leake, William Martin, 69, 70
 Leibniz, Gottfried Wilhelm, 42, 54, 88, 149
 Lessing, Gotthold Ephraim, 53, 54
 Leyden, 156
 Locke, John, 23, 35, 54

 Malebranche, Nicolas, 114
 Maritain, J., 19

 Martin, Benjamin, 23, 30, 31
 Maxwell, James Clerk, 216, 254
 Metzburg, Georg Ignatz, 42
 Montesquieu, Charles Louis de, 24
 Muller, Karl Ottfried, 36
 Munchow, 53
 Musschendbroeck, Pieter Van, 24, 156

 Newton, Isaac, 20, 24, 55, 56, 60, 109, 129, 156, 170, 189, 233, 234, 235, 254
 Nietzsche, Friedrich, 14, 111, 255

 Oken, Lorenz, 53, 60
 Ostwald, Wilhelm, 58

 Pascal, Blaise, 145
 Pope, Alexander, 23
 Priestley, Joseph, 59
 Purchot, Edme, 24

 Réaumur, René - Antoine, 210, 235, 236
 Richer, Adrien, 80
 Richter, Johan Paul Friedrich, 81, 230
 Rollin, Charles, 29
 Rousseau, Jean-Jacques, 24

 Santayana, Georg, 28
 Scheele, Carl Wilhelm, 201
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, 28, 40, 42, 49, 52, 54, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 87, 108, 116, 122, 123, 151, 157, 160, 205, 231, 240
 Schil.r, Friedrich C.S., 28, 52, 57, 132

- Schlegel, Friedrich, 52
Schopenhauer, Arthur, 121
Sherrard, Ph., 20
Soave, Giov. Franc. 23
Spinoza, Baruch ḥ Benedictus, 14,
108, 116, 118, 159
- Terentius, Publius, 207
Thomas de Aquino, 165
Thompson, Sir Benjamin, 201
Tübingen, 54
Tuning, Jean, 190
- Van Ghert P.G. 28
- Villoison, Jean Baptiste, 66
Volta, Alessandro, 216, 218, 229
Voltaire, Françoise-Marie Arouet,
25, 29, 91, 119
- Walsh, W.H., 12
Wiegleb, Johann Christian, 59
Windelband, Wilhelm, 53, 62
Wittgenstein L.A. Pierre, 19
Wolff, Christian, 24, 42, 54
Wurtzburg, 39
- Young, Thomas, 183

ISBN 960-7306-45-7